КАМЕННО-ЕПОХА

ХЕНРИЕТА
ТОДОРОВА

© Хенриета Тодорова Вайсова, 1986
c/o Jusautor, Sofia

Индекс 930,26

МЕДНАТА В БЪЛГАРИЯ

(ПЕТО ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПРЕДИ НОВАТА ЕРА)

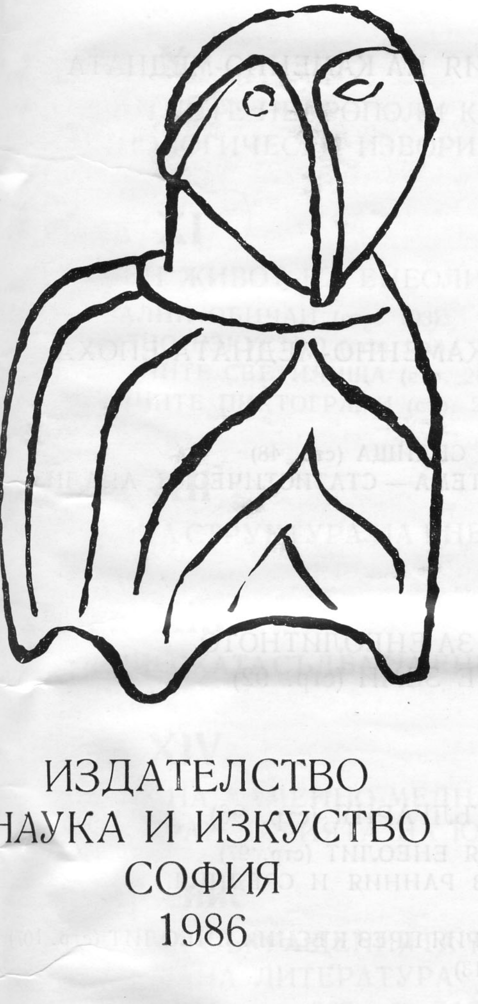

ИЗДАТЕЛСТВО
НАУКА И ИЗКУСТВО
СОФИЯ
1986

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод

Глава I

ПРОУЧВАНИЯ НА КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА В БЪЛГАРИЯ (стр. 12)

Глава II

ПРИРОДОГЕОГРАФСКА ОБСТАНОВКА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ VII—V ХИЛ. ПР. Н. Е. ПРОИЗХОД И СТРУКТУРА НА ЕНЕОЛИТНИТЕ ОБЩНОСТИ (стр. 18)

Глава III

ХРОНОЛОГИЯ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА В БЪЛГАРИЯ (стр. 26)

РАНЕН ЕНЕОЛИТ (стр. 29)
СРЕДЕН ЕНЕОЛИТ (стр. 33)
КЪСЕН ЕНЕОЛИТ (стр. 33)
АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГИЯ (стр. 35)

Глава IV

ПОСЕЛИЩНА СИСТЕМА ПРЕЗ КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА У НАС (стр. 42)

ТОПОГРАФИЯ (стр. 42)
СТРАТИГРАФИЯ НА ЕНЕОЛИТНИТЕ СЕЛИЩА (стр. 48)
РАЗВИТИЕ НА ПОСЕЛИЩНАТА СИСТЕМА — СТАТИСТИЧЕСКИ АНАЛИЗ (стр. 85)

Глава V

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА ЕНЕОЛИТНОТО НАСЕЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ (стр. 92)

Глава VI

ЕНЕОЛИТНИТЕ КУЛТУРИ В БЪЛГАРИЯ (стр. 96)

ТРАКИЯ ПРЕЗ РАННИЯ И СРЕДНИЯ ЕНЕОЛИТ (стр. 97)
СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ РАННИЯ И СРЕДНИЯ ЕНЕОЛИТ (стр. 103)
ТРАКИЯ И СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ КЪСНИЯ ЕНЕОЛИТ (стр. 107)
ПРИЧЕРНОМОРСКИЯ АРЕАЛ (стр. 113)
ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ (стр. 123)

Глава VII

ЕНЕОЛИТНОТО СТОПАНСТВО (стр. 133)

ЗЕМЕДЕЛИЕ И СЪБИРАТЕЛСТВО (стр. 134)
ЖИВОТНОВЪДСТВО (стр. 139)
ЛОВ (стр. 142)
РИБОЛОВ (стр. 143)
РУДОДОБИВ И МЕТАЛУРГИЯ (стр. 144)
ПРОИЗВОДСТВО НА ОРЪДИЯ НА ТРУДА ОТ КАМЪК, КРЕМЪК И КОСТ (стр. 151)

Арх II 602
УН БИБЛИОТЕКА Инв. № 5792 1997
000000093902

ОРЪДИЯ ОТ КРЕМЪК (стр. 152)
ОРЪДИЯ ОТ КАМЪК (стр. 154)
ИЗДЕЛИЯ ОТ РОГ И КОСТ (стр. 158)
ДЪРВОДОБИВ И ДЪРВООБРАБОТВАНЕ (стр. 158)
ТЕКСТИЛНО ПРОИЗВОДСТВО (стр. 159)
КОЖАРСТВО (стр. 160)
КЕРАМИЧНО ПРОИЗВОДСТВО (стр. 160)
ПРОИЗВОДСТВО НА УКРАШЕНИЯ (стр. 163)
ТЪРГОВИЯ (стр. 164)

Глава VIII

ПОСЕЛИЩНА И ЖИЛИЩНА АРХИТЕКТУРА (стр. 167)

Глава IX

ОПИТ ЗА ПАЛЕОДЕМОГРАФСКА РЕКОНСТРУКЦИЯ (стр. 179)

Глава X

ЕНЕОЛИТНИТЕ НЕКРОПОЛИ КАТО ИСТОРИЧЕСКИ
И СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ИЗВОРИ (стр. 182)

Глава XI

ДУХОВЕН ЖИВОТ НА ЕНЕОЛИТНОТО НАСЕЛЕНИЕ (стр. 193)
ПОГРЕБАЛНИ ОБИЧАИ (стр. 193)
ЕНЕОЛИТНО ИЗКУСТВО (стр. 196)
ЕНЕОЛИТНИТЕ СВЕТИЛИЩА (стр. 203)
НАЙ-РАННИТЕ ПИКТОГРАМИ (стр. 207)

Глава XII

СОЦИАЛНА СТРУКТУРА НА ЕНЕОЛИТНОТО ОБЩЕСТВО (стр. 214)

Глава XIII

ИСТОРИЧЕСКАТА СЪДБА НА ЕНЕОЛИТНОТО НАСЕЛЕНИЕ (стр.221)

Глава XIV

МЯСТОТО НА КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА ОТ БЪЛГАРСКИТЕ
ЗЕМИ В ПРАИСТОРИЯТА НА ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА (стр. 228)

Заключение

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА (стр. 236)
ИЗПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА
а) КИРИЛИЦА (стр. 237), б) ЛАТИНИЦА (стр. 249)
РЕЗЮМЕ НА РУСКИ ЕЗИК (стр. 259)
РЕЗЮМЕ НА НЕМСКИ ЕЗИК (стр. 262)
АЗБУЧНИК НА ПРАИСТОРИЧЕСКИТЕ ОБЕКТИ В БЪЛГАРИЯ,
СПОМЕНАТИ В ТЕКСТА, С УКАЗАНИЯ НА ОКРЪЗИТЕ ИМ (стр. 264)
ТЕКСТ КЪМ ТАБЛИЦИТЕ (стр. 265)
ТЕКСТ КЪМ СНИМКИТЕ (стр. 265)
ТЕКСТ КЪМ РИСУНКИТЕ (стр. 268)
ТЕКСТ КЪМ ФИГУРИТЕ (стр. 269)
ТЕКСТ КЪМ КАРТИТЕ (стр. 270)

УВОД

Каменно-медната епоха, наричана още енеолит или халколит, е един забележителен период от историята на човечеството, през който праисторическият човек влиза в допир с металите и се научава да използва медта и златото за своите нужди. За територията на България този период обхваща в калибрирани C_{14} дати[1] цялото V хил. пр. н. е. Дълго време в съзнанието на широката общественост — а и в науката господствуваха представите за «първобитния» дори «доисторически» характер на културата на населението, живяло в българските земи през този период.

Тези представи се подхранваха преди всичко от ограничеността на археологическите извори, с които българските праисторици разполагаха. Тяхната оскъдност обаче в никакъв случай не отразяваше обективната липса на праисторически паметници, защото нашата страна заема едно от първите места в Европа по наситеност с древни селища и находки, в това число и с енеолитни обекти. За съжаление тези паметници оставаха дълги години почти неизследвани, а тяхното етнокултурно съдържание — неразкрито. Ограничените мащаби на теренните проучвания преди 9. IX. 1944 г., методическата им неиздържаност и вещеведческия подход на учените към археологическите находки малко допринасяха за вярната им интерпретация.

Победата на социалистическата революция в нашата страна даде мощен тласък на развитието на археологията, в това число и на праисторическите проучвания, и доведе до качествен прелом както в тяхната методика, така и в методологическия подход към разкриваните явления.

Разгърналото се социалистическо строителство наложи да бъдат спешно проучени редица многослойни праисторически обекти, които попадаха в чашите на язовирите или в обсега на строителните площадки. Българската праисторическа наука бе изправена пред задачи, каквито в такъв обем дотогава не бе решавала. «Човек расте с изискванията» — казва една поговорка. Нашата наука съзря, възпита млади кадри и разработи нови методически подходи в хода на напрегнатите спасителни разкопки от 60-те и 70-те години. Твърде плодотворна в научно отношение се оказа въведената практика изследванията да се водят на широк фронт, върху цялата площ на съответния праисторически паметник и до пълно изчерпване на културните напластявания.

Постепенно се утвърдиха стратиграфският метод в теренната работа и интердисциплинарният подход към откритите материали. Подобриха се методите на документация и чувствително се увеличи обемът на информацията, извличана от проучените паметници. Марксистко-ленинският подход залегна в основата на интерпретацията на придобитите данни. Значителните по обем и времетраене проучвания можаха да бъдат осъществени благодарение на значителните финансови инвестиции от страна на държавата и при дейното участие на нашата общественост. Разкрити бяха неподозирани страни от бита и културата на хората, обитавали нашите земи през каменно-медната епоха. Те показаха колко далеч от реалната историческа действителност са стояли традиционните представи за «първобитния» характер на този период от историята на човечеството и колко неуместно е било подценяването му от историческата наука.

Днес можем да кажем, че благодарение на интензивните разкопки от последните десетилетия, България заема едно от първите места в Европа по степен на изученост на енеолитните си паметници. Ние разполагаме с огромен материал, състоящ се от стратиграфски данни, теренни наблюдения, хиляди находки, сведения на помощните науки, радиовъглеродни, дендрохронологически и археомагнитни датировки и много други изследвания.

Събраната информация представлява една солидна изворова база, позволяваща да бъдат проследени детайлно етапите на историческото развитие на племената, населявали нашите земи през V хил. пр. н. е., особеностите на икономическата и социална структура, както и много страни от богатия им духовен живот.

У нас се срещат археологически обекти от каменно-медната епоха с вертикална и с хоризонтална стратиграфия. Вертикалната стратиграфия е характерна за многослойните паметници, като селищните могили и височинните селища. Обстоятелството, че животът е протичал на едно и също място стотици години подред, има за науката своите положителни и отрицателни страни. На такива обекти хронологическата последователност на пластовете е обективно дадена и установяването ѝ в процеса на разкопките не е особен проблем. Обаче комплексът от археологически материали, откриван в даден жилищен хоризонт, в хронологическо отношение не е хомогенен, тъй като всеки изкоп от по-горния хоризонт в подолния е изнасял на повърхността по-древни материали. Поради това обстоятелство жилищните хоризонти в селищните могили не могат да бъдат разглеждани като затворени в хронологическо отношение комплекси За да постигне типологически чисти характеристики на културата, археологът е принуден в процеса на сложна кабинетна работа да се опита да разграничи по-ранните от по-късните находки. Досега разполагаме с малко успешни разработки в това направление.

Точно обратен е случаят с обектите с хоризонтална стратиграфия, като откритите, еднослойни селища на платата. Тук сградите от различните поселищни етапи не са разположени върху рушавините на предхождащите ги обекти, а някъде встрани върху свободните пространства на терена. При условие че останките на подобни обекти не са нарушени от по-късни изкопи, те биват разглеждани като затворени в хронологическо отношение комплекси. Това е една идеална за археолога ситуация, тъй като намиращият се в тях материал е безспорно едновременен.

Обаче целите на съвременното археологическо изследване не се изчерпват с откриването и описването на подобни статични явления. Историческият аспект на изследването налага да се потърси и разкрие динамиката на историческите процеси в древността, а това се постига с помощта на сложни сериационни програми, чието прилагане е възможно само с помощта на мощна електронноизчислителна техника. Нашата археологическа наука вече прави първите си стъпки в това направление.

Вярното определяне на хронологическото място на нашата каменно-медна епоха дава възможност тя да намери своето достойно място в общия контекст на историческите процеси, наблюдавани в рамките на макроареала на Югоизточна Европа. Богатият археологически материал, с който днес разполагаме, дава възможност на базата на конкретни археологически факти да бъде разкрит реалният принос на племената, населявали нашите земи през каменно-медната епоха както в праисторията на тази част на света, така и в съкровищницата на световната история.

Откритията, направени в България, и особено по българското Черноморие, хвърлиха нова неочаквана светлина върху праисторията на Европа и внесоха съществени промени и уточнявания във възгледите относно общата картина на историческото развитие на древната ойкумена през финалните етапи на родово-общинния строй.

Неолитните и енеолитни култури на Европа дължат много на благотворното влияние на високоразвитите етнокултурни общности на Балканския полуостров, които преди повече от шестдесет века отбелязват

удивителни постижения в областта на земеделието, животновъдството, рудодобива, металургията, архитектурата, идеологията и изкустото, постижения, които ги довеждат до прага на цивилизацията.

Дълго време се смяташе, че българските земи, разположени на пътя между Изтока и Запада, са играели само ролята на «трансмисия» на културните достижения, проникващи в Европа от Ориента. Днес обаче формулата «Ex oriente Lux» загубва в значителна степен своя блясък именно в резултат от констатацията, че през VII—VI хил. пр. н. е. на Балканите — на пътя на тези далечни културни влияния, се формира един компактен етнокултурен комплекс със самостоятелен икономически и културен потенциал, който се развива континюитивно на протежение от повече от две хилядолетия и сам става източник на културни импулси, така че за този период за Европа би следвало по-скоро да говорим за «Ex Balcanae Lux».

Следва да се отбележи, че въпреки убедителните данни, с които българската праисторическа наука днес разполага в потвърждение на горните факти, те не са влезли в широко научно обръщение. Даже в най-новите обобщителни трудове се оперира с информация, която датира от времето преди 1965 г. и не отразява реалното положение на нещата,[2] тъй като основните постижения от изследването на каменно-медната епоха у нас се отнасят към 1965—1984 г. Това се дължи отчасти на обстоятелството, че доскоро не бе публикувано цялостно, обобщително изследване на този важен период от българската история. Той не е намерил подобаващо осветление и в I том от многотомната История на България.[3]

Сложността на едно цялостно изследване върху паметниците от цялата страна е очевидна, тъй като много от тях не са публикувани. Радостно е да се отбележи, че идеята за написването на настоящия труд срещна пълно разбиране от страна на всички колеги, които са ръководили или ръководят проучвания на подобни обекти,[4] така че ми бе достъпен почти цялият касаещ обширната проблематика материал. Главната трудност, която настоящото обобщително изследване трябваше да преодолее, произтичаше от огромното количество разнородни данни, които трябваше да бъдат събрани, проанализирани и систематизирани. Поради обстоятелството, че подобно праисторическо изследване досега у нас не бе предприемано, се налагаше преди всичко да бъдат разработени ефикасни методически подходи към този богат материал, така че от него да бъде извлечен максимален обем информация. За целта бе използуван възможно най-широко аналитичният подход към археологическите извори.

Методите на аналитичната археология[5] досега са прилагани у нас само в ограничени размери, въпреки очевидните им положителни страни. Причините за това се крият в дълбоко вкоренения традиционализъм в боравенето с археологическия материал. На съвременния етап на изследване, когато трябва да се решават задачи, надхвърлящи тесните рамки на емпиризма, традиционните археологически методи се оказаха недостатъчни.[6] Днес праисторията търси пътища за разкриване на широки исторически закономерности. Тези пътища минават през статистическата обработка на фактическия материал.[7]

От друга страна, аналитичната археология в нейната изходна концепция не може да бъде приложена безкритично към нашия археологически материал, поради известната ѝ априорност на моделирането и самоцелност на поставените задачи, които в редица случаи произтичат от позитивистичен подход към проблематиката.[8] Аналитичните методи са особено полезни в случаите, когато се опират върху комплекси от данни и се използуват целенасочено за разкриване на основните социални за-

кономерности и тенденции в историческото развитие на древните общества. Затова особено значение има ясното формулиране на целите и задачите на дадено аналитично изследване, което разглеждаме само като път, и то не единствен, към разкриването на проблемите.

Аналитичният подход, приложен спрямо информацията, с която днес разполагаме за каменно-медната епоха в България, даде възможност да бъдат реконструирани редица страни от живота на племената, населявали нашите земи през V хил. пр. н. е. Бе хвърлена светлина и върху някои основни исторически явления на Балканите през разглеждания период и бе изяснена ролята на нашите земи в тях.

На пръв поглед отсъствието на писмени извори за изследвания период и спецификата на археологическите извори, с които борави праисторията — стратиграфски данни, теренни ситуации, поселищни системи, сгради, селища и некрополи, керамика, оръдия на труда и оръжия, украшения, идолна пластика и др., будят съмнение относно възможността да бъде извлечена от тях историческа информация. Обаче нашата работа с огромния по обем енеолитен материал показа, че съществуват исторически явления с най-широк спектър на действие, които имат свое отражение в археологическия контекст, така че долавянето им поне в най-общи черти е напълно възможно.

В това отношение особено интересни резултати даде статистическата обработка на стратиграфските данни от проучените енеолитни обекти от цялата страна. На тях се базират изводите за динамиката на поселищнообразувателните процеси и съпровождащите ги демографски явления.

Друг извънредно важен носител на историческа информация е керамиката, разглеждана не в утилитарен аспект, а като исторически извор. В археологическата литература тези два аспекта често се смесват, което води до туширане на отчетливостта на историческата информация за сметка на палеоетнографската. Когато използуваме керамиката като исторически извор, взимаме под внимание единствено нейната типология, която по косвен начин отразява възникването, развитието и взаимодействието на племената — носители на отделните култури в рамките на значителни природогеографски райони.

Същото може да се каже и за подхода към останалия археологически материал. Така например типологията на кремъчния инвентар се явява носител преди всичко на историческа информация, докато получените чрез трасологически изследвания[9] данни за утилитарното предназначение на кремъчните оръдия са носител главно на палеоикономическа информация.

В тази светлина един от най-старите традиционни археологически методи — типологическия, получава днес ново съдържание. В своята класическа концепция той преследва чисто вещеведчески цели, анализирайки главно развитието на формите на археологическите находки. При това се бораваше само с качествени показатели. С въвеждането на количествените показатели и на статистическите методи[10] типологическият метод бе модернизиран и днес отговаря напълно на новите изисквания на науката. Математизирането му е вече значително напреднало и продължава да се задълбочава и усъвършенствува[11] с оглед сегашните и бъдещи възможности за приложение на изчислителната техника в обработката на такива големи информационни масиви, каквито са например керамичните находки от отделните селищни могили. Изследователят на каменно-медната епоха борави в това отношение с огромни количества керамичен материал. За да може целият този информационен масив да бъде обхванат в

една единна система от стройни, взаимносравними показатели, бе необходимо на първо място да бъде уточнена неизбистрената енеолитна терминология. Това наложи създаването на строга класификационна система,[12] без която настоящото изследване едва ли би могло да бъде осъществено, защото с огромното количество информация просто не е възможно да се борави без класификационна основа. Наличието ѝ от своя страна е изходна база за по-нататъшни статистически изследвания. Разбира се, в тази насока засега са направени само първите стъпки, които не бива да се изчерпят със създаването на изходни класификационни системи, разработени с оглед евентуалното бъдещо използуване на изчислителната техника в археологията. Интересно е да се отбележи, че в процеса на изработването на тези системи изпъкна особено отчетливо дълбоката производствена специализация на енеолитното общество, така че освен очаквания чисто методически ефект, се оказа, че различните класификационни нива разкриват и редица исторически и социални аспекти.[13]

В рамките на настоящия труд на статистическа обработка с последващото графично изобразяване на получените резултати са подложени всички видове информация, които ни бяха на разположение за: хронологията, стратиграфските данни, поселищното развитие, некрополите, типологията на керамиката, металните изделия, оръдията на труда, идолната пластика и пр. Бяха съставени графики, които дават възможност да бъдат проследени нагледно редица важни закономерности от историческото, етнокултурното и демографското развитие на нашите земи през V хил. пр. н. е.

От своя страна богатата палеоикономическа информация, почерпана от данните на палеогеографията, палеозоологията, палеоботаниката, спектралния и металографския анализ на металните находки и от теренните наблюдения, позволи да приложим в цялата му пълнота и метода на палеоикономическия анализ на древните общества,[14] с чиято помощ бе направен опит за реконструиране на структурата на икономиката на енеолитните родови общини.

Що се отнася до палеосоциалния аспект на нашите изследвания, то част от изводите са логическо следствие от данните, получени от гореописаните методи, а редица други са извлечени с помощта на метода на некросоциологията[15], който бе приложен за първи път от нас при обработката на български материали, което също наложи приспособяването му към нашите конкретни условия. Постигнатите резултати се оказаха особено ценни, защото хвърлят светлина върху структурата на енеолитните социални организми.

Данните на антропологията са от особено значение както за расовата диагностика на населението, така и при определянето на ролята, която са играли отделните възрастови групи в обществото.

За съжаление тук трябва да се отбележи, че черепите на индивиди, живели през каменно-медната епоха, надеждно реставрирани и проучени от антрополози, се броят на пръсти. Това обстоятелство се дължи както на лошата съхранност на костния материал, след престояването му в земята 6—7 хиляди години, така и на изоставането в обработката му от страна на антрополозите. Поради тази оскъдност на данните, резултатите от статистическата им обработка не могат да се разглеждат като окончателни.

Хронологическото място на нашите енеолитни култури е определено с помощта на метода C_{14}, дендрохронологическият метод и археомагнитният метод.[16]

Компаративният метод бе използуван също така всестранно. В ком-

бинация със статистическите методи той даде интересни резултати, особено при уточняване на синхронните явления и контактите на нашите земи с близки и далечни територии. Приложението на разработения по-рано от нас метод на диахронно-синхронен анализ[17] даде възможност да се уточнят континюитивните и дисконтинюитивните линии на развитие в нашия енеолит, както и параметрите във времето и пространството на културните общности от тази епоха.

Що се отнася до главните източници на използуваната в настоящия труд информация, то трябва да се отбележи, че в основата му лежат резултатите, получени през периода 1968—1983 г. от ръководените от нас археологически проучвания на некрополи и многослойни енеолитни паметници в Девня[18], Голямо Делчево, Овчарово, Усоето, Поляница, Шабла и Дуранкулак, както и резултатите от редица теренни обхождания. Особено ценни бяха данните от останалите сравнително по-пълно проучени обекти: от Тракия — Қараново, Азмашка могила, Банята могила, Старозагорски минерални бани и др.; от Североизточна България — Русе, Қубрат, Виница, Радинград, Търговище; от Причерноморието — Наколните селища от Варненските езера, Варненските некрополи и Сава; от Северозападна България — Криводол, Градешница, Заминец, Деветашката пещера, Телиш и др.; от Югозападна България — Слатино, Тополница, Дяково и пр. Взети са под внимание и обработени — с малки изключения, и всички останали известни в науката изследвания на обекти от каменно-медната епоха у нас (карти 3, 4).

В светлината на горното трябва да се подчертае, че широката панорама на обществено-икономическото и етнокултурното развитие на нашите земи през каменно-медната епоха може днес да бъде направена достояние на широката общественост благодарение на многогодишния самоотвержен труд на няколко поколения български праисторици, чиито проучвания създадоха необходимата изворова база за написването на настоящото обобщително изследване. Зад неговите страници стоят хиляди кубически метри прехвърлена и прегледана пръст, прецизна геодезическа и реставраторска работа, огромно количество находки и наблюденията на повече от 60 обекта с различна степен на проученост.

БЕЛЕЖКИ КЪМ УВОДА

[1] Всички датировки, използувани в настоящия труд, се базират на калибрирани C_{14} дати. За целта са използувани калибрационните криви на Зюс, Пърсон и др. По въпроса виж Geyh, 1983, с. 25—34.

[2] Müller-Қагре, 1974, с. 354.

[3] История на България. Т. 1, 1979, с. 54—84.

[4] Мое приятно задължение е да изкажа тук благодарност на проф. Г. Георгиев, н. д. к. Д. Златарски, П. Детев, Б. Николов, Р. Қатинчаров, М. Қънчев, А. Радунчева, Т. Г. Иванов, И. Иванов, Қ. Қънчев, Н. Ангелов, И. Ангелова, Ст. Чохаджиев, В. Гергов, Н. Попов, М. Ваклинова, Д. Иванов, М. Чохаджиев, Л. Перничева, Д. Райчев и др. за оказаното ми съдействие и предоставената възможност да се запозная с енеолитните материали от изследваните от тях обекти.

[5] Clark, 1968.

[6] Захарук, 1973, с. 15; Тодорова, 1975в с. 31.

[7] Яхот, 1961. Neustupný, 1983.

[8] Монгайт, 1973, с. 77.

[9] Семенов, 1968; Қоробкова, 1965; Скакун, 1981.

[10] Шер, 1966. Jhn, 1978.

[11] Podborski, 1979; Todorova-Simeonova, 1971 b.

[12] Тодорова, 1982б; Todorova, 1981в Abb. 9

[13] Тодорова, 1982б, с. 13—14.

[14] Массон, 1976, с. 101—107.

[15] Häusler, 1975. Jhn, 1978.

[16] Қвита, 1978; Қолчин, Витвинкас, 1979; Geyh, 1983, с. 25—35.

[17] Тодорова, 1975в, с. 47; Todorova, 1976c.

[18] Наименованията на разглежданите в текста обекти се дават по селища или по местности към селищата. Относно окръзите им виж регистъра на селищата в края на книгата.

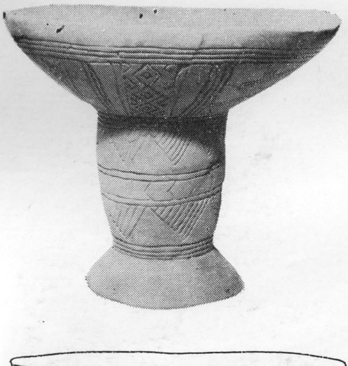

Глава I
ПРОУЧВАНИЯ НА КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА В БЪЛГАРИЯ

На много места в нашата страна, особено в Тракия и Североизточна България, се срещат своеобразни археологически паметници — т. нар. селищни могили. Те се издигат като масивни колоси в равнината, най-често в доскоро заблатени райони. Местното население ги нарича «полски могили». То е съчинило легенди за техния произход, който до края на миналия век бе загадка за науката.

Тази загадка привлича вниманието както на някои чуждестранни изследователи, така и на първите български праисторици. Зараждането на българската праисторическа наука, както и първите стъпки на всеки български праисторик са тясно свързани с изследването на енеолитните пластове на селищните могили.

В края на миналия век (1898 г.) французинът П. Жером[1] пръв прави сондаж на праисторическата селищна могила Рачева в Ямбол. След него френската археологическа група на Г. Сьор и А. Дегранд[2] сондира могилите при селата Златитрап и Костиево в Пловдивско. Резултатите от тези проучвания показват, че се касае за многослойни праисторически паметници, които са възникнали в резултат от натрупването едно върху друго на множество последователни праисторически селища. Събраната от експедицията на Г. Сьор и А. Дегранд богата колекция от археологически материали днес се съхраняват в Музея на националните древности[3] в Париж.

В началото на века първият български праисторик А. Чилингиров прави обхождания на редица праисторически селища[4] и сондира селищната могила при с. Невски (тогава Султан) Търговищко. Преждевременната му смърт попречва да продължи започнатата с много ентусиазъм работа, но с дейността си и с публикуваните трудове[5] той поставя основите на българската праисторическа наука. В нейното развитие могат да се проследят три основни етапа:

Първият етап обхваща времето от 1898 г. до 1944 г. Това е период на събиране на първична информация за обекта на науката. В резултат от теренните обхождания са регистрирани редица основни праисторически паметници.[6] На някои от тях се копае главно с цел да се добият предмети за музейните експозиции. Тъй като най-горните пластове на болшинството от селищните могили се отнасят към каменно-медната епоха, то при обхожданията най-често се попада на находки от тази епоха. През този пионерски етап от развитието на нашата наука сравнителни еталони почти липсват, поради което от интерпретациите на първите открития лъха първооткривателска романтика.

Вторият етап обхваща времето от 1944 г. до 1961 г. След основна идеологическа преориентировка на научните кадри се слага началото на първите системни, многогодишни проучвания. Сондажите се провеждат на широки площи, често до изчерпване на културния пласт на обектите. Стратиграфският метод постепенно навлиза в археологическата практика, което позволява да бъде установена относителната хронология на новокаменната, каменно-медната, бронзовата и ранножелязната епохи в Тракия. Постигнатите резултати хвърлиха нова светлина върху проблемите на синхронизацията между Европа и Северозападна Мала Азия, като бе изяснена хронологическата позиция на ранната бронзова епоха в Троя по отношение на европейската праистория.

Третият етап се отнася към времето от 1961 г. до днес. Той се характеризира с комплексен подход към разнообразните проблеми, свързани

с възникването, развитието, взаимодействието и заникът на археологическите култури, характерни за различните райони на нашата страна. При това тежестта отново пада върху проучването на обектите от каменно-медната епоха.[7] Провеждат се проучвания върху цялата площ на енеолитните поселения и некрополи до пълното изчерпване на културния пласт. Проучванията добиват интердисциплинарен характер, което придава многоплановост и необходимата широта на нашите знания и позволява да се премине от чисто археологическата проблематика и априорните интерпретации на материала към обосновани исторически изводи. Приложението на метода C_{14} [8] даде възможност да се пристъпи към разработването на нова абсолютна хронология на българската праистория. Интензивно се работи по проблемите на синхронизацията на културите от каменно-медната епоха у нас и в съседните страни.[9]

Патриархът на българската праисторическа наука — Рафаил Попов (обр. 1), е голяма фигура от първия етап от развитието на праисторическите изследвания в България. В началото на века той провежда разкопки на селищните могили при с. Салманово,[10] Шуменско и на Коджадерменската могила в гр. Шумен.[11]

В последната могила особено добре е представена късната каменно-медна епоха. Р. Попов е първооткривателят на съответната култура Коджадермен — Гумелница — Караново VI, характерна за този период за североизточната половина на Балканския полуостров. Тя се отнася към втората половина на V хил. пр. н. е. За съжаление неговото уникално и за времето си с нищо несравнимо откритие остава неоценено дори от собствения си изследовател, чиито основни интереси се насочват към палеолита.

През 1923 г. Д. Росети[12] преоткрива тази култура и я нарича по името на проучения от него обект култура Гумелница. Под това име тя влиза в обръщение в научната литература. Едва доста по-късно в наименованието ѝ беше вмъкнато и името на епонимния обект.[13]

По време на своите разкопки върху споменатите селища Рафаил Попов прави ценни наблюдения върху някои детайли на жилищната архитектура, керамиката и оръдията на труда през каменно-медната епоха. Стратиграфските наблюдения обаче му остават чужди. Точното хронологическо място на откритите от него материали можа да бъде прецизирано от нас едва през 1964 г., и то по компаративен път.[14] При обозначаването на обектите край с. Салманово, Шуменско, Р. Попов е допуснал една малка неточност: край Салманово има две селищни могили. Голямата, която той е сондирал, не се нарича от местното население Денева могила, както той я е означил и както е влязла в обръщение в науката,[15] а Пальова. Денева могила е името на по-малката, където той не е работил.

Анани Явашов — основателят на Разградския музей, също събира в първите десетилетия на нашия век богата колекция от енеолитни находки от селищните могили край Разград[16], която за съжаление е безсистемно публикувана и е малко известна в научните среди.

След Първата световна война в българската праисторическа наука влиза името на Васил Миков (обр. 2). Той изследва редица енеолитни селища, като предприема частични сондажни разкопки върху селищните могили при Кубрат[17], Габарево[18], Юнаците, Пазарджишко[19] и др. Заедно с Н. Койчев, уредник на музея в Нова Загора, той започва проучването на Карановската селищна могила[20]. Поради ограничените средства, с които се е разполагало тогава, всички тези изследвания носят частичен сондажен характер, а в много случаи представляват просто сбор на музейни експонати (което е било и основната им цел). На масовия археологически материал не е било обръщано внимание. В редовно излизащите публикации откритите материали се разглеждат изключително в типологически аспект, което ги прави днес научно използуваеми само чрез съпоставянето им с подобни находки от съвременни разкопки.

През същия период започва своите праисторически изследвания и П. Детев (обр. 3), който обхожда и регистрира редица праисторически паметници в Тракия, и провежда археологически разкопки на селищната могила Кирилово (Кирилметодиево), Старозагорско. Тук той открива първите материали, характеризиращи ранния енеолит в Тракия[21]. През 1937—1940 г. той проучва със сондаж селищната могила Банята при Капитан-Димитриево, където прави ценни стратиграфски наблюдения[22].

Рафаил Попов

Васил Миков

Петър Детев

Джеймс Гол

В периода между двете войни на територията на България работят и редица чуждестранни археолози, които също влизат в допир със селища и находки от каменно-медната епоха.

Така немската археологическа експедиция, ръководена от проф. Берсу, която през 1935—1937 г. проучва късноантичната крепост Големаново кале край с. Садовец, Плевенско, се натъква в пластовете, подстилащи античните съоръжения, на опожарен енеолитен хоризонт. Материалите, по силата на средноевропейската хронологическа система, биват отнесени към епохата на неолита.[23] Окончателното им датиране и публикуване последва едва през последните години.[24]

Малко по-късно Курт Бител — представител на Немския археологически институт, предприема проучвания върху селищната могила Кирил-Методиево[25], без обаче да отличи сред откритите от него материали онези, които се отнасят към каменно-медната епоха. Всъщност поради редица обективни причини до пълна публикация на въпросните материали не се стига.

През 1929—1935 г. В. Думитреску и други румънски археолози правят сондажи на енеолитните селищни могили Сокол, Цар Асен и Межден, Силистренско. Само находките от първия обект са публикувани.[26] На времето си тези проучвания допринасят за изясняването на някои основни моменти от хронологията на каменно-медната епоха, тъй като в сондажа от Сокол (тогава Татарашманджа) под пластовете, отнасящи се към късния енеолит, са разкрити материали от средния енеолит, с което по стратиграфски път бе доказано, че т. нар. култура « Боян А» (сега Боян-Видра) е по-ранна от културата Гумелница.

Всъщност днес е ясно, че в основата на селищната могила Сокол не лежи културата Боян А (Видра), а културата Поляница[27], което Вл. Димитреску естествено не е могъл да знае, тъй като последната култура бе открита едва през 1971 г. и в основата на селищната могила Овчарово[28] и при разкопките на епонимния обект.[29] Носителите на двете култури, Боян-Видра, и Поляница очевидно са сродни в етнокултурно отношение, но имат само около 5—10% общи форми и орнаменти в керамиката, който факт често въвежда изследователите в заблуждение относно характера на целия ранно- и средноенеолитен етнокултурен комплекс в Североизточна България.[30]

Резултатите от проучванията на новокаменната и каменно-медната епоха през този първи период от развитието на българската праистория са обобщени от американския археолог Джеймс Гол (обр. 4) в книгата му «Неолитният период в България»,[31] издадена посмъртно. Джеймс Гол показва задълбочено познаване на българския и румънския археологически материал и прави ценни наблюдения относно общите характерни черти на културите от двете страни на Дунава. Нему принадлежи сполучливото наименование на ранноенеолитната култура в Тракия като култура «Марица», както и идеята, че двете култури — Марица (в Тракия) и Боян (в Мунтения) — следва да бъдат разглеждани като единен комплекс. Макар по-късните изследвания да показаха, че от гледна точка на етнокултурната структура на Балканите, в случая се касае за две самостоятелни култури, то принадлежността им към една единна етнокултурна област напълно отговаря на историческата действителност. Тази общност за първи път бе забелязана от него.

След победата на Деветосептемврийската революция в България пред българската археология се откриха нови широки перспективи. В първите археологически разкопки, предприети в края на 40-те и началото на 50-те години, вече личи стремежът на изследователите да прилагат, доколкото им позволяват възможностите, стратиграфския метод. В тази връзка трябва да споменем разкопките, проведени от В. Миков през 1947 г. на височинното селище Криводол, Врачанско[32], които показват, че каменно-медната епоха в Северозападна България е представена от една самостоятелна култура, различна от тази на Североизточна България и Тракия. Значително по-късно Д. Берчу открива същата култура и отвъд Дунава, в Олтения и ѝ дава двойното наименование Криводол — Сълкуца[33].

Интересни данни за каменно-медната епоха в Западна България черпим и от ограничените по мащаб проучвания на Н. Петков, осъществени на височинното селище Окол глава край Гниляне[34], в Горни Пасарел[35] и Пеклюк[36]

По същото време П. Детев прави стратиграфски сондаж в селищната могила Банята край с. Капитан-Димитриево, където установява мощни енеолитни напластявания.[37] Същият проучва през 1948—1950 г. значителна част от селищната могила Ясатепе в Пловдив[38]. През 1947 г. започва своята работа и Г. Георгиев (обр. 5), като най-напред провежда ограничени по мащаб проучвания върху селищната могила Колена, а през 1948—1950 г. заедно с Н. Ангелов копае горните жилищни нива на селищната могила край Русе.[39] М. Мирчев и Д. Златарски (обр. 6) прокопават през 1951—1953 г. голям сондаж в селищната могила Сава[40], за съжаление без да документират стратиграфския профил на обекта. Откритата от тях нова археологическа култура Сава, отнасяща се към началото на каменно-медната епоха, бе идентифицирана от нас едва през 1964 г., по време на заниманията ни с находките от тези разкопки.[41] Значителен интерес сред научната общественост събужда и първата монографична публикация на резултати от праисторически проучвания в България, която излиза през 1960 г.[42] Става дума за разкопките в Деветашката пещера, Ловешко, ръководени от В. Миков и Н. Джамбазов.

Георги Георгиев

Безспорно най-голямо значение за българската праистория изобщо и за хронологията и етнокултурното съдържание на каменно-медната епоха в частност имат многогодишните проучвания върху селищната могила Караново, възобновени още през 1945 г. от Васил Миков[43]. По-късно в работния колектив се включва и Г. Георгиев. Водени с различни темпове и на неравностойно методическо ниво, без строга теренна документация, тези проучвания завършват през 1957 г., при което в основния сондаж се достига до девствен терен. През 1958 г. В. Миков[44], а през 1960 г. Г. Георгиев[45] правят достояние на научната общественост своите в значителна степен разноречиви интерпретации на стратиграфията в обекта. По-детайлната разработка на Г. Георгиев[46] показва, че българската праисторическа наука започва успешно да се справя със стоящите пред нея важни научноизследователски задачи. Може само да се съжалява, че поради споменатите по-горе методически недостатъци във воденето на разкопките този фундаментален праисторически обект до днес не е цялостно публикуван.

Димитър Златарски

Караново не е изследвано върху цялата си площ, но достатъчно големите размери на сондажите дават една надеждна статиграфска картина, която служи за опора в изграждането на относителната хронология на неолита, енеолита и бронзовата епоха не само в Тракия, но и за околните територии.[47] Проучванията през последните години потвърдиха в най-общи черти направените в Караново стратиграфски наблюдения, но извадиха на бял свят и редица празноти (хиатуси) в неговата стратиграфска колонка, които изследователите на обекта не са имали възможност да регистрират.[48] Тази колонка, допълнена с резултатите от най-новите проучвания в Азмашката могила край Стара Загора[49], Езеро[50], Калояновец[51] и др., образува Тракийската стратиграфска система, която днес е гръбнака на хронологията на праисторията на нашите земи.

Каменно-медната епоха заема в Караново неговите V и VI културни пластове, които обаче не отразяват изцяло този период. Както бе отбелязано от нас, още през 1964 г.[52] между Караново IV (късен неолит) и Караново V (среден енеолит) има съществен хиатус, както и между пластовете V и VI, да не говорим за поне хилядагодишното прекъсване на живота между каменно-медната и бронзовата епоха на този обект.[53]

С особена интензивност се отличава проучването на каменно-медната епоха в България през последните години. Нараства не само броят на проучените обекти, но и документирането на резултатите от проучванията се намира на качествено ново ниво. Първите издържани в методическо отношение разкопки на енеолитни обекти са пряко свързани с разгръщането на социалистическото строителство. На този етап бяха осигурени и необходимите за едно модерно археологическо проучване финансови средства. Защитени от закона за паметниците на културата,[54] попадащите в обсега на строителството археологически обекти подлежат на цялостно проучване. Предвидените в плановете на строежите срокове поставиха младото поколение български археолози пред особено трудни и отговорни задачи, с които за негова чест то можа успешно да се справи. Чрез многогодишни разкопки, чийто работен сезон често траеше от сняг до сняг, бяха проучени върху цялата им площ до изчерпване на културния пласт

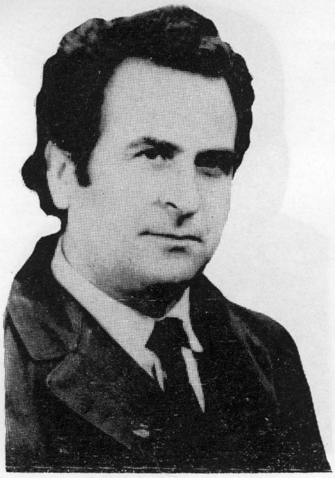

Богдан Николов

Евгений Николаевич Черних

следните селищни могили, съдържащи главно напластявания от времето на каменно-медната епоха:
Азмашката могила край Стара Загора,[55] попадаща на терена на АТЗ Стара Загора. Тя бе проучена през 1960—1963 г. от колектив под ръководството на Г. Георгиев. Селищната могила Чаталка край с. Яворово, Старозагорско, проучена от М. Димитров и Д. Николов[56] през 1968—1969 г. Селищната могила Виница[57], попадаща в чашата ча едноименния язовир, проучена от А. Радунчева през 1967—1968 г. Селищната могила Голямо Делчево, попадаща в чашата на язовир «Трайчо Костов», проучена от автора през 1968—1970 г.[58] Селищната могила Овчарово,[59] попадаща в чашата на едноименния язовир, проучена от автора през 1971—1972 г. Селищната могила Поляница, попадаща в чашата на едноименния язовир, проучена от автора през 1973—1975 г.[60] Селищата Шабла I и Шабла II, риголвани за лозя, проучени от автора през 1972 г.[61] Селищната могила при с. Дяково, попадаща в чашата на едноименния язовир, проучена от Ст. Чохаджиев през 1979 г.[62] Селищната могила край Омуртаг, проучена от И. Ангелова и И. Вайсов през 1982 г.[63] Откритото селище при с. Суворово, нарушено при строителство на път, проучено през 1983 г. от И. Иванов.[64] Селищната могила Джулюница, нарушена при строителство на жп. линия, проучена от П. Станев и В. Илчева през 1983—1984 г.[65] Към спасителните мероприятия трябва също така да отнесем и проучванията на Г. Тончева на наколните селища във Варненските езера[66] и тези на М. Димитров при Старозагорските минерални бани.[67] и др.

От редовните археологически проучвания от последните две десетилетия трябва да бъдат отбелязани разкопките на М. Ваклинова и М. Аврамова в Ягодинската пещера в Родопите[68], работите на българо-съветската археологическа експедиция под ръководството на Н. Я. Мерперт на селищните могили Езеро, през 1962—1974[69] и Юнаците през 1982—1985[70], разкопките на селищната могила при с. Радинград, проведени под ръководството на Т. Иванов[71], разкопките на селищната могила Търговище през 1980—1981 г. под ръководството на И. Ангелова[72], проучванията на Б. Николов (обр. 7) във Врачанско на селищната могила Бреница[73], на платото при с. Градешница[74] и на височинните селища Заминец[75], Криводол[76] Оходен[77] и др.

В ход са и многогодишните проучвания под ръководството на автора край Дуранкулак[78] разкопките на селищната могила Смядово под ръководството на Н. Попов[79], проучванията на селищната могила Съдиево, ръководени от 1974 г насам от М. Кънчев[80] проучванията на В. Гергов на височинното селище Телиш — редутите[81], разкопките на Ст. Чохаджиев в Слатино[82] и мн. др.

Сондажните проучвания също имат своето място в теренната работа през разглеждания период, те обаче носят разузнавателен или контролно-разузнавателен характер, каквито например бяха сондажите на откритото селище Овчарово — платото, проведени под ръководството на А. Бонев и автора през 1973 г., за търсене на обекти от Преходния период.

В Североизточна България бяха открити и проучени и редица енеолитни некрополи. Повечето от тях се отнасят към проучени или поне известни селища. През 1967 г. бе проучен некрополът при Девня[83], който се нареждаше като трети след вече известните некрополи от Североизточна България, констатирани в Русе[84] и Кубрат[85], но бе първият некропол открит в Причерноморския ареал. В следващите години бяха проучени изцяло или частично некрополите във Виница[84], Голямо Делчево[85], Варна I[87] и Варна II[88], Поляница[89] и Радинград[90], както и редица единични погребения[91]. В процес на проучване е некрополът в Дуранкулак[92]

Особено интересни резултати донесоха проучванията на българо-съветската археологическа експедиция под ръководството на Е. Н. Черних (обр. 8) върху най-ранната металургия и рудодобив в нашата страна[93]. В местността Ай-бунар край Стара Загора през 1974 г. бяха открити и частично проучени огромни меднорудни разработки, експлоатирани през каменно-медната епоха.

Интензивните теренни проучвания от последните години дадоха възможност на българските праисторици да натрупат богат методически опит.

Създадоха се и утвърдиха традиции в теренната практика, които постепенно оформиха облика на една българска праисторическа школа. Неин основен принцип е проучването на археологическите обекти едновременно върху цялата им площ (когато това е възможно) на дълбочина до пълното изчерпване не само на културните пластове, но и на субструкциите им. Този подход дава възможност на археолога не само да получи поглед върху цялостната вътрешна структура на дадено поселение, но и да проследи закономерностите на неговото развитие във времето. С помощта на този метод стана възможно да бъдат разкрити и основните градоустройствени принципи на нашата каменно-медна епоха.

БЕЛЕЖКИ КЪМ I ГЛАВА

1 Jerôme, 1901a, b.
2 Seure, Degrand, 1906.
3 Popovič, 1964.
4 Чилингиров, 1908, 1910, 1911a, 1926.
5 Čilingirov, 1915.
6 Миков, 1933б.
7 Тази преднина не е резултат от целенасочено търсене, а е следствие от обективното състояние на нашите праисторически селищни могили, в които най-често се срещат напластявания от каменно-медната епоха. Тъй като поселищната система от тази епоха е най-гъста, то вероятността да се попадне на енеолитни обекти при теренните обхождания е най-голяма. Поради това обстоятелство каменно-медната епоха е най-добре изученият етап от праисторията на нашата страна.
8 Квита, 1975.
9 Todorova, 1981.
Попов, 1908, 1914.
Попов, 1909, 1911, 1918.
Posseti, 1934; Nestor, 1928.
Vajsová, 1969a.
Vajsová, 1966, 1969a.
Gaul, 1948, c. 72.
Явашов, 1925, 1930.
Миков, 1925б.
Миков, 1931.
Миков, 1937б, 1939б.
Миков, 1937a, 1955.
Детев, 1942; Вайсова, 1963.
Детев, 1948a.
Bersu, 1937; Todorova 1968.
Todorova, 1985 (под печат).
Rodenwaldt, Bittel, 1943.
Dumitrescu, 1931, 1937.
Тодорова, 1976a, с. 9.
Пак там.
Todorova, 1982, Abb. 100.
Комша, 1961, с. 40—50, 64—67.
Gaul, 1948.
Миков, 1948a.
Berciu, 1961, c. 195 — 309.
Петков, 1931, 1950в.
Петков, 1959a.
Петков, 1961a, 1963, 1964.
Детев, 1950.
Детев, 1948б, 1960б.
Георгиев, Ангелов, 1952, 1957.
Мирчев, Златарски, 1960.
Vajsová, 1966; Vajsová, 1967.
Миков, Джамбазов, 1960.
Миков, 1955.
Миков, 1958; Mikov, 1959.
Георгиев, 1960.
Georgiev, 1961.
Todorova, 1980; Sl. S.
48 Пак там, хиатусите в Караново.
49 Георгиев, 1962, 1963, 1966a.
50 Георгиев, Мерперт и др., 1979, с. 51—52.
51 Димитров, 1969, 1976.
52 Todorova, 1980.
53 Ibidem.
54 Закон за паметниците на културата.
55 Георгиев, 1962, 1963, 1966a.
56 Димитров, 1968.
57 Радунчева, 1976.
58 Тодорова, Иванов, Василев и др., 1975.
59 Тодорова, Василев, Янушевич и др., 1983; Тодорова, 1976.
60 Тодорова, 1976в, 1976г; Todorova, 1982, с. 144—165.
61 Проучвания на автора, непубликувани материали от ОИМ Толбухин.
62 Чохаджиев, 1981; Čochadžiev, 1984.
63 Ангелова, 1983б.
64 Иванов, 1984.
65 Станев, 1984.
66 Todorova, Tončeva, 1975.
67 Непубликувано.
68 Аврамова, 1981, 1983, 1984.
69 Мерперт, 1970; Мерперт, Черных, 1972, 1973, 1974 и др.
70 Катинчаров, 1981, 1982; Катинчаров, Мацанова, 1984.
71 Иванов, 1981a, 1985; Ivanov, T. G., 1982, с. 166—174.
72 Ангелова, 1981; Angelova, 1982, с. 175—180.
73 Николов, Б., 1980, 1982 с. 14—15.
74 Николов, Б. 1973, 1974.
75 Николов, Б., 1975.
76 Николов, Б. 1978, 1974, с. 7—10.
77 Николов, Б. 1968.
78 Тодорова, 1981a; Todorova, 1981.
79 Попов, Н., 1977, 1980.
80 Кънчев, Кънчева, 1981, 1982, 1984.
81 Гергов, 1978, 1981, 1982, 1984.
82 Чохаджиев, С., 1981, 1982, 1984; Čochadžiev, S., 1985.
83 Тодорова-Симеонова, 1971.
84 Георгиев, Ангелов, 1957.
85 Радунчева, 1976, с. 69—98.
86 Тодорова, Иванов, Василев и др., 1975, с. 53—63.
87 Иванов, И., 1974, 1975a, 1975б, 1975в.
88 Иванов, И., 1978.
89 Todorova, 1982a, с. 163—165.
90 Иванов, Т. Г., 1984; Ivanov, T. G., 1982, с. 174.
91 Овчаров, 1963.
92 Димов, Бояджиев, Тодорова, 1984.
93 Черных, Радунчева, 1974; Черных, 1974, 1975, 1977.

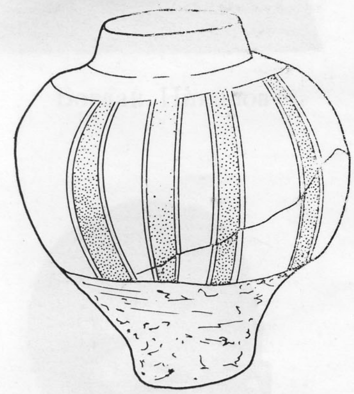

Глава II
ПРИРОДОГЕОГРАФСКА ОБСТАНОВКА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ VI—V ХИЛ. ПР. Н. Е. ПРОИЗХОД И СТРУКТУРА НА ЕНЕОЛИТНИТЕ ОБЩНОСТИ

След края на последния ледников период започва оттеглянето на ледниците на север и съкращаването на техния обем, което довежда до чуввително покачване на нивото на моретата и океаните и до постепенно заливане на днешния шелф. Настъпват дълбоки промени в обкръжавщата епипалеолитния човек среда.[1] Те се оказват в много отношения фтални за него. Малобройното къснопалеолитно население на Югоизточ Европа, в стремежа си да остане в привичната му климатична обстановк очевидно се е придвижило през този период на север, та Балканският плуостров силно обезлюдява.

Затоплянето на климата е било съпроводено от съществено увеличние на влажността е имало за последица разпространението на топллюбива растителност и съвременна фауна. Въпросните промени са настпили най-рано на юг и са най-добре изучени в района на Северна Месоптамия и Загрос[2], където наченките им могат да бъдат отнесени към XIII XII хил. пр. н. е.

На Балканския полуостров тяхната изява закъснява с няколко хлядолетия. През VI хил. пр. н. е. покачването на средните годишни теператури е достигнало своята кулминация, като те са надвишавали с окло 3° днешните.[3] Става дума за кулминацията на климатическия максмум на холоцена, наречен още алтитермичен период, който е характер за климата на нашата планета в общи черти от края на VIII хил. пр. н до края на V хил. пр. н. е. (в калибрирани C_{14} дати).[4] През този пери Сахара е представлявала цветуща степ,[5] а нивото на Черно море, покавайки се неотклонно, все още е оставало с 4 до 8 м под днешното. Разпяването на ледниците е довело в крайна сметка до намаляване на тения обем общо с 10^{15} $м^3$ в сравнение с днешния им обем, което в начало на IV хил. пр. н. е. повдига нивото на Световния океан до 3 м над дненото.[6] Във връзка с това представлява интерес графиката на Федоров 1959 г., отразяваща колебанията на Черно море през холоцена[7].

Възникването и разцвета на нашите неолитни и енеолитни култу съвпада с кулминационните моменти на въпросния климатичен максиму който им обезпечава една изключително благоприятна природоклимати на обстановка. Този максимум се проследява особено отчетливо по леновите диаграми на Дуранкулашкото, Варненското (фиг. 1) и Шаблското езера.[8]

Към края на V хил. пр. н. е. тези благоприятни климатични даденос-ти започват постепенно да отзвучават, за да преминат в рамките на IV и III хил. пр. н. е. в своеобразен климатичен минимум. Той се характеризира със засушаване и с понижаване на средните годишни температури.

Колебанията на климата неминуемо са се отразявали и на екологическата обстановка през праисторическата епоха. Ниската техническа въоръженост на праисторическите човешки колективи ги прави особено чувствителни към тези колебания. Този факт често се пренебрегва или подценява[9] при оценката на такива широкомащабни явления, каквито са неолитизацията, възхода и загиването на праисторическите култури, степните инвазии и пр.

Проблемът за произхода на населението — носител на каменно-медната епоха в българските земи, е неразделно свързан с проблема за неолитизацията на Югоизточна Европа, а с това и с въпроса за произхода на тукашното раннонеолитно население.

На днешния етап от изследванията е неоспоримо доказано, че производящата икономика, базираща се на земеделието и животновъдството, е възникнала най-рано в Предна Азия — в т. нар. Плодороден полумесец, където през XIII—XII хил. пр. н. е. са били вече налице всички обективни и субективни условия за нейното формиране. Тук се срещат в диво състояние всички предшественици на отглежданите през неолита зърнени храни[10] и дивите предшественици на домашната коза и овца[11].

Преходът от присвояващата към произвеждащата икономика е една от най-големите икономически революции в историята на човечеството. Тя бива наричана «неолитна» или «аграрна» революция. Въпросният преход обаче е представлявал един изключително дълготраен процес, тъй като селекцията на културните растения и довеждането им до вида, в който те достигат през последната четвърт на VII хил. пр. н. е. (карта 1) Балканския полуостров, не може да се извърши за по-малко от три до четири хиляди години. Именно тези хилядолетия представляват времето на неолитната революция. През този твърде продължителен период населението на т. нар. Плодороден полумесец е минало през етапа на активно и целенасочено събирателство, за да достигне до култивирането и съзнателната селекция на житните растения.[12]

Това развитие е вървяло ръка за ръка с утвърждаването на цяла редица нови аспекти на човешката култура като:
— дълготрайна уседналост и жилищно строителство;
— експлоатация на животинската енергия;
— целенасочено използуване на първата изкуствена материя — керамиката;
— усложняване на структурата на социалните организми;
— демографски взрив — резултат от коренно подобрените условия на живот;
— увеличени комуникационни възможности между отделните общности и др.

От друга страна, често се забравя, че докато населението на Плодородния полумесец успява приоритетно и с такъв решителен успех да преодолее екологическата криза от следледниковия период, то на други места в древната ойкумена и по-специално на Балканския полуостров, други групи от хора, поставени при много по-неблагоприятни условия, също са били изправени пред необходимостта да търсят нови източници на прехрана, за да преживеят. Пътят на специализираното събирателство и тук е бил единственият изход от кризата, но постиганите резултати са били нищожни поради липсата на съответните диворастящи растения в този район и най-вече поради отсъствието на диви предшественици на овцата и козата. От социална гледна точка обаче в случая е важен психологическият момент — малобройното мезолитно население на Югоизточна Европа е било повече или по-малко психологически подготвено да възприеме достиженията на неолитната революция. С това можем да си обясним бързото проникване на производящата икономика в Тесалия, Тракия и по долините на реките Струма, Вардар и Искър в северна посока между 6300 и 6200 г. пр. н. е. и превръщането ѝ в доминиращо явление на Балканския полуостров.

През втората половина на VII хил. пр. н. е. неолитните култури на

ПРИРОДО-ГЕОГРАФСКА ОБСТАНОВКА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ VII—V ХИЛ. ПР. Н. Е. ПРОИЗХОД И СТРУКТУРА НА ЕНЕОЛИТНИТЕ ОБЩНОСТИ

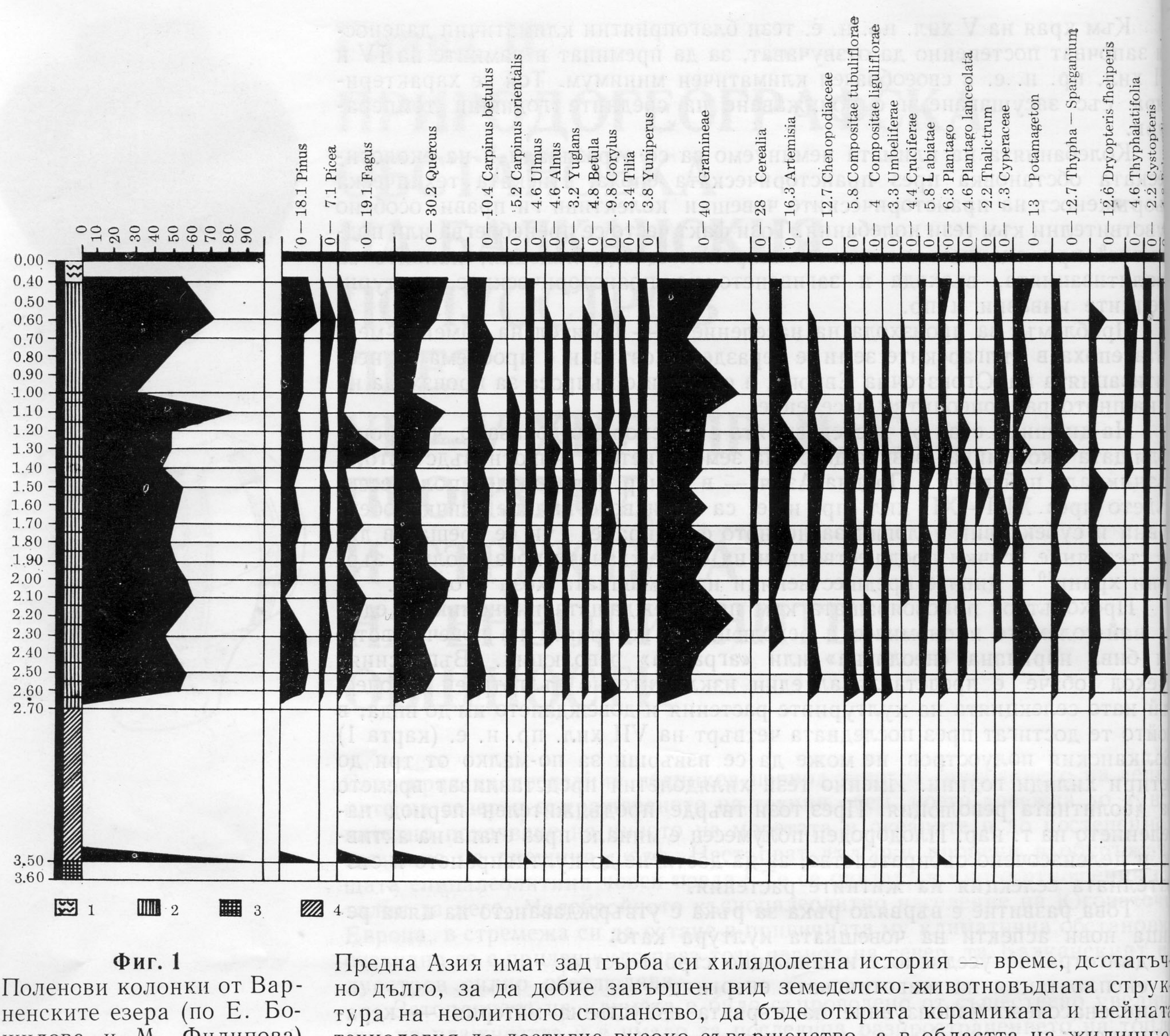

Фиг. 1

Поленови колонки от Варненските езера (по Е. Божилова и М. Филипова)

КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА В БЪЛГАРИЯ

Предна Азия имат зад гърба си хилядолетна история — време, достатъч но дълго, за да добие завършен вид земеделско-животновъдната струк тура на неолитното стопанство, да бъде открита керамиката и нейнат технология да достигне високо съвършенство, а в областта на жилищно то и поселищно строителство да бъдат установени най-целесъобразнос за праисторическите социални организми параметри. Населението позн ва още металите, корабоплаването, разменната търговия с ценни сурови ни и украшения, и практикува една сложна религия, посветена на идеята за плодородието, на култа към майката-родоначалничк и на природните сили. Огромните неолитни поселения от Предна Ази говорят недвусмислено за назряващи демографски проблеми.

Болшинството от изследователите са днес единодушни по въпроса че Югоизточна Европа е възприела по един или друг начин производяща та икономика, ведно с всички съпровождащи я компоненти на културата от първичното ѝ огнище в Предна Азия.[13] Макар пътищата по които е вър вяло това възприемане да не са във всички случаи задоволително изяс нени, то е ясно, че те са били твърде разнообразни. Определено се под ценява морският път на разпространение, който, по наша преценка, щ да е бил основен. За Балканския полуостров сегашното състояние на из следванията позволява да се проследи следната картина на проникван на производящата икономика през последната четвърт на VII хил. пр н. е. Археологическите находки свидетелстват за директно преселван на малоазийско неолитно население, което най-напред се установява н островите от североизточното Средиземноморие Хиос, Лесбос, Лемнос др. и в Тесалия. Проникването на север е станало по теченията на рекит Струма, Марица, Вардар и Искър. Очевидно два процеса са вървели ръ ка за ръка — а) инфилтрация на знания, културни растения и домести цирани животни сред малобройното местно население и б) процес на сли

ване на местното с новодошлото население, в резултат от което се формират някои специфични балкански особености на раннонеолитните култури. И тук отбелязваме бързо нарастване на броя на населението и заселването на най-плодородните долини, които предлагат оптимални условия за разгръщане на примитивното неолитно земеделие.

По този начин на Балканския полуостров се оформя, с едно закъснение от няколко хилядолетия, едно вторично огнище на неолитизация. Единствен Г. Георгиев е на мнение, че Балканите принадлежат към първичното огнище на неолитизация.[14] Ние не можем да се присъединим към неговото становище не само поради обстоятелството, че то засега не е подкрепено с необходимите аргументи, но и поради изброените по-горе обективни исторически факти от хронологическо, палеоклиматическо, археологическо, палеоботаническо и друго естество.

Най-ранните поселения с произвеждаща икономика в нашите земи засега са регистрирани в Тракия, в Радомирско поле и на платото Поляница край Търговище. В началото на VI хил. пр. н. е. вече са неолитизирани цяла Западна България, Пирдопско-Златишкото поле, северните поли на Балкана и Лонгоза. Последна възприема произвеждащата икономика Добруджа.

Интересно е да се отбележи, че новодошлото население твърде скоро скъсва всякакви връзки с изходните си позиции в Предна Азия. От около 6 000 г. пр. н. е. нататък Предна Азия и Балканският полуостров се развиват независимо един от друг чак до времето на ранната бронзова епоха, така че опитите да бъдат извеждани отново и отново всички нови етнокултурни явления в Югоизточна Европа от Ориента, които все още се срещат в археологическата литература, не намират потвърждение в конкретния археологически материал и не отговарят на реалната историческа действителност. Тук трябва да отбележим, че твърде често тези виждания се дължат на непознаване на археологическите материали от България и водят до оформянето на неверни представи относно реалната историческа обстановка на Балканите през VI—V хил. пр. н. е. Понататъшното развитие на неолитното население на тази територия върви континюитивно, така че носителите на каменно-медната епоха в нашите земи могат да бъдат разглеждани като преки наследници на културата и традициите на раннонеолитното население, отседнало тук в края на VII хил. пр. н. е.

На базата на първоначалните пътища на разселване на Балканския полуостров се оформят няколко големи етнокултурни области — Тесалийската, Средногръцката, Североизточнобалканската, Централнобалканската и пр. Те обединяват по няколко култури с близка типология на инвентара, които образуват базата на трайни етнокултурни явления. Вътрешната им връзка се дължи преди всичко на общата им екологическа обстановка и речна комуникационна система, а разграничаването им от съседните райони се осъществява най-често посредством планинските вериги.

В рамките на въпросните области се проследяват отделните археологически култури. Най-малкото обществено-икономическо звено, доловимо по археологически път, е родовообщинното поселение.

Географската детерминираност на културните ареали не е веднъж завинаги дадена. На определени етапи от историческото развитие се наблюдава нивелация на културата в рамките на обширни територии и възникването на големи етнокултурни комплекси. Това явление стои обикновено във връзка с периодите на особено интензивно развитие на металургията, т. нар. «метални бумове»[15].

В тази светлина за нас особен интерес представлява формирането на крупните културни обединения от края на късната каменно-медна епоха, съвпадащо по време с най-ранния метален бум на Балканския полуостров. На този етап се оформя Североизточнобалканската късноенеолитна провинция, наричана още «Етнокултурна област на тракийския енеолит»[16]. Тя обхваща земите от южните склонове на Карпатите на север до бреговете на Беломорска Тракия на юг и от поречията на реките Вардар, Южна Морава, Нишава и Тимок на запад до Черно море и Южна Бесарабия на изток (карти 6, 7, 8). Областта обединява редица племена с различна степен на родственост, израсли върху старата неолитна основа на Карановско-Старчевско-Кришкия етнокултурен комплекс.

Рис. 1
Антропоморфни предмети от неолитната селищна могила Кременица при Курило

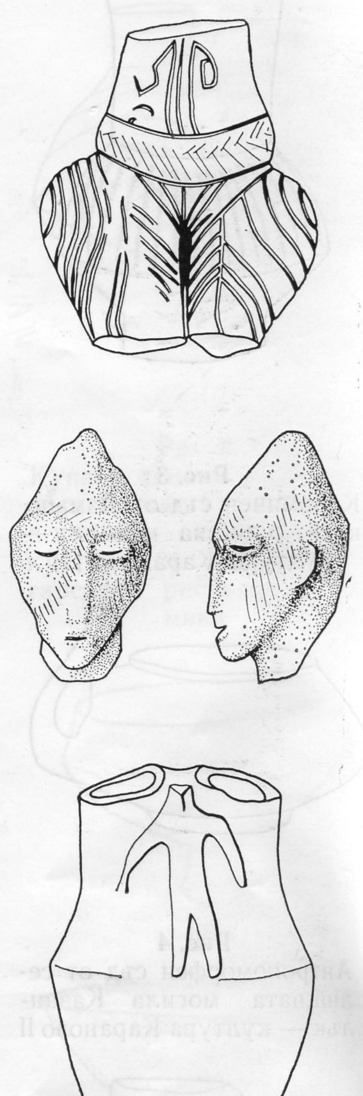

Рис. 2
Керамичен съд от Азмашката селищна могила — култура Караново I

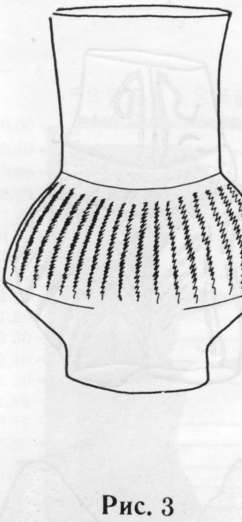

Рис. 3
Керамичен съд от Азмашката селищна могила — култура Караново III

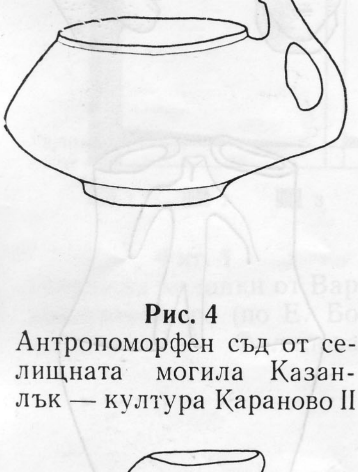

Рис. 4
Антропоморфен съд от селищната могила Казанлък — култура Караново II

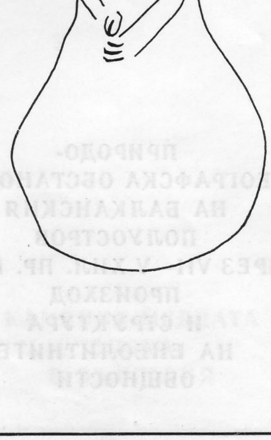

В рамките на тази голяма етнокултурна област се очертават няколко етнокултурни района, които вероятно са били населени от групи близкородствени племена. В различните етапи на енеолита те в една или друга степен отговарят на ареалите на отделните археологически култури (карти 6, 7, 8).

На първо място тук стои **районът на Тракия,** граничещ на север със Стара планина, на запад с Ихтиманските възвишения, на изток с Бакаджиците и на юг с Родопите. Това е класическият ареал на раннонеолитната култура Караново I—II. Племената — представители на тази високоразвита земеделско-скотовъдна общност, в процеса на своето хилядолетно автохтонно развитие създават мощните културни напластявания на тракийските селищни могили. Това е най-богатият и най-бързо развиващият се район от областта, представляващ в много отношения център, от който се разпространяват културни импулси, оказващи влияние върху развитието на околните територии. Той е и най-богатият и относително добре проучен в археологическо отношение район на страната.

През късния неолит тук е разпространена една високоразвита култура, известна в науката като култура Калояновец[17] (или Караново IV по Г. Георгиев). Тя е пряк родоначалник на раннoенеолитната култура Марица в този район. Преходът от едната култура в другата е до такава степен плавен, че възникват традиционните при подобни случаи затруднения при разграничаването на последната фаза на по-ранната от първата фаза на по-късната (вече енеолитна) култура.

За критерий засега се приема един чисто формален признак — появата на графитния орнамент, който се счита за енеолитно явление. Доколко това е правомерно, ще покажат бъдещите проучвания.

Не по-зле изследван е и вторият по важност етнокултурен район, обхващащ **Североизточна България** (без крайбрежието). На север той граничи с р. Дунав, на запад с междуречието на реките Янтра и Осъм, на юг със Стара планина, на изток със степните райони на Добруджа и Причерноморието. През периода на късния неолит този район е ориентиран културно-исторически на север и е част от областта на Долнодунавския неолит.[18] През последните години тук бе открит и ранен неолит, представен от културата Овчарово.[19] През новокаменната епоха тук не се образуват селищни могили и има известно изоставане по отношение на Тракия, което е закономерно явление, произтичащо от динамиката на разпространението на новите културни придобивки от юг на север. По време на новокаменнате епоха Стара планина представлява съществена бариера по пътя на проникването на тези придобивки. Важна роля в развитието на неолитните култури тук играе р. Дунав, която като комуникационна артерия облекчава контактите и разпространението на културните ценности.

През късния неолит по долното течение на р. Дунав се формира цяла серия от сродни в типологическо отношение култури — Винча, Дудещи, Вадастра, Болентинеану и т. н. В Североизточна България през този период се развива и културата Хотница,[20] която обаче засега остава слабо изучена. Тя очевидно представлява местният етнокултурен субстрат, който във взаимодействие с придошло от Тракия население, слага началото на раннoенеолитната култура Поляница в този район. От придошлото от Тракия население Североизточна България възприема традицията на селищните могили. Те възникват тук в началото на каменно-медната епоха, която е една от причините да не успеят да се разраснат до колосалните размери на някои тракийски паметници от този тип. Твърде сложни са взаимодействията на този район със съседните културни ареали, в резултат от което наблюдаваме една значително по-динамична картина на културните контакти, отколкото в затворената, спокойно развиваща се Тракия.

Третият етнокултурен район е **Западното Причерноморие** заедно с Лонгоза и причерноморските степни райони на Добруджа. Най-ранните селища с производяща икономика от този ареал бяха открити през 1969 г. в Лонгоза. Те се датират към втората половина на ранния неолит и се отнасят към културата Цонево[21]. Очевидно в района на Камчийска Стара планина се оформя ядрото на по-късните етнокултурни явления, характерни за нашето Северно Причерноморие, когато населението постепенно заселва лиманите, речните долини и всички останали места, които

имат постоянни източници на вода. Степните, сравнително безводни терени са негодни за интензивна аграрна експлоатация на разглеждания етап и са служили само като ловни райони и пасбища.

През късния неолит в Причерноморието процъфтяват две култури — в Лонгоза — културата Усое[22], а в Добруджа — културата Хаманджия[23]. Културата Усое плавно прераства в ранноенеолитната култура Сава, а културата Хаманджия продължава съществуването си и през ранния и средния енеолит. Причерноморският район обаче започва да процъфтява едва тогава, когато възникват условия за разгърната крайбрежна морска търговия, а това става едва през втората половина на каменномедната епоха във връзка с разгърналата се търговия с мед и медни изделия, съпровождаща големия метален бум от края на V хил. пр. н. е. Този район поддържа най-тесни контакти с териториите на Южна Украйна, Молдавия и Молдова, заети от носителите на културата Кукутени—Триполие (ранни етапи).

Четвъртият етнокултурен район обхваща **Западна България** заедно със земите на Източна Сърбия и Олтения (СРР). На север той граничи с Карпатите, на изток с междуречието на реките Янтра и Осъм, на запад с Бакърно Гумно в Югославия, а на юг чрез поречието на р. Струма той се свързва с Беломорска Тракия. Още от времето на неолитизацията поречието на Струма се явява важен път, свързващ юга на Балканския полуостров със Средна Европа. През целия разглеждан период неговото значение не намалява. Наблюдават се контакти, осъществявани и в двете посоки. През късния неолит в този район е разпространена културата Курило[24], която като непосредствена източна съседка на културата Винча стои в типологическо отношение доста близо до нея. В Северозападна България ранният енеолит е представен от културата Градешница[25].

Особен интерес представлява територията на **Югозападна България и Беломорска Тракия.** През ранния неолит западната част от Беломорска Тракия е заета от носителите на културата Неа Никомедия, докато по Струма се среща културната група на Западнобългарската рисувана керамика[26], а по Места от Тракия са проникнали носителите на културата Караново I—II[27]. Средният и късният неолит са застъпени в Беломорска Тракия от културата Парадими[28] и от своеобразното явление Ситагри I[29]. В края на късния неолит по долното течение на Струма под влиянието на културата Димини се формира културната група Акропотамос — Тополница. Инфилтрации на това явление са открити и на наша територия — в неолитното селище Кременица край Тополница, Благоевградско[30] и в долния хоризонт на височинното селище край Слатино, Кюстендилско[31]. През ранния енеолит по Средна и Долна Струма и в Беломорска Тракия в условията на сложни културни взаимодействия се формира културата Дикилиташ — Слатино (Ситагри III)[32]. На този хронологически етап се проследяват инфилтрации на керамика тип Галепсос[33]. През късния енеолит целият ареал от Карпатите до Беломорска Тракия е зает от културния комплекс Криводол — Сълкуца — Бубани[34].

Един слабо изследван етнокултурен район са **Родопите.** Тук условия за възникване на селищни могили има само в някои котловини (Ракитово, Кърджали, Асеновград и пр.). При това този вид обекти се развиват, както и в Западна България, предимно през епохата на неолита. В останалите части на Родопите към каменно-медната епоха се отнасят предимно укрепени височинни селища, което е още една аналогия със Западна България. Заселени са били и пещерите. Макар и културният облик на тукашните неолитни и енеолитни култури да е близък до облика на тракийските култури, то все пак личи една значителна специфика, която е продукт както на местни пътища на развитие, така и на силни влияния, идещи от юг и запад. За съжаление материалите от проучванията на родопските обекти все още не са публикувани, което не ни дава възможност да ги проанализираме изцяло.

Освен изброените етнокултурни райони, разположени в основната си част на територията на България, в рамките на разглежданата етнокултурна област се проследяват в други ареали, които следва да бъдат охарактеризирани, за да се добие пълна представа за културно-историческия облик на епохата в тази част на Югоизточна Европа. Това е преди всичко **районът на Мунтения** в СРР, граничещ на север с Карпатите,

Рис. 5
Керамичен съд с двойно гърло от селищната могила Калояновец — култура Калояновец

Рис. 6
Купа и паница от селищната могила Перник Градешница — Мало поле — култура на Западнобългарската рисувана керамика

ПРИРОДО-ГЕОГРАФСКА ОБСТАНОВКА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ VII—V ХИЛ. ПР. Н. Е. ПРОИЗХОД И СТРУКТУРА НА ЕНЕОЛИТНИТЕ ОБЩНОСТИ

Рис. 7
Керамични съдове от наколните селища при Езерово — култура Варна

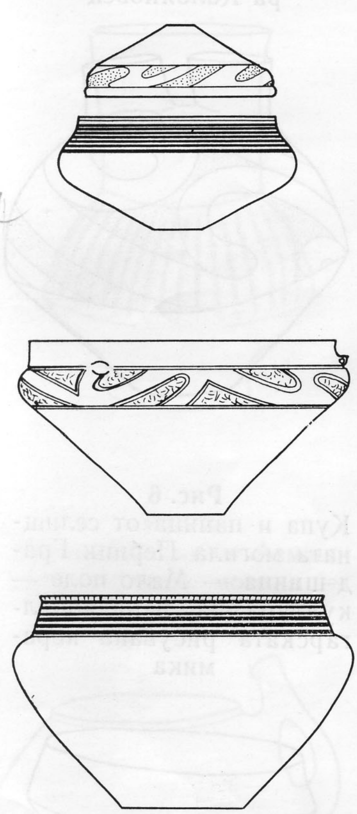

Рис. 8
Керамичен съд от наколните селища при Езерово — култура Варна

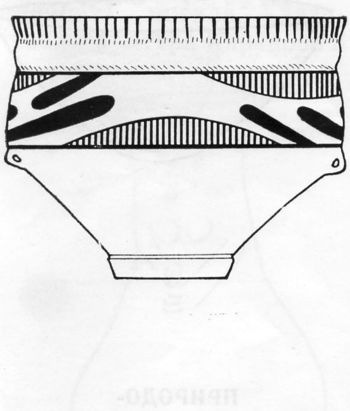

на запад с поречието на р. Олт, на юг с р. Дунав и на изток с поречието на р. Прут. Този крупен ареал спада към сравнително добре проучените части на областта. Неговите природогеографски условия са близки до тези от района на Североизточна България. През късния неолит в Мунтения се развива културата Боян — Джулещи[35], която плавно прераства в ранноенеолитната култура Боян — Видра[36]. Споменатите по-горе интеграционни процеси, характерни за средния енеолит, довеждат през късния енеолит до почти пълно уеднаквяване на типологията на културата от двете страни на Долния Дунав, така че двата района се сливат всъщност в един. Селищните могили възникват тук, както и в Североизточна България, едва през каменно-медната епоха, графитната украса на керамиката — този най-характерен белег на тракийския енеолит, се появява дори по-късно, отколкото в Североизточна България.

Особено интересен в културно-историческо отношение е най-североизточният район на етнокултурната област. Става дума за територията на **Южна Бесарабия,** която през късния енеолит е заета от носителите на едно твърде характерно културно явление, известно под няколко не особено удачни наименования — Облик Алдени II[37], Болградски локален вариант на културата Гумелница[38], културата Гумелница[39], култура Болград и пр. Този ареал непосредствено съседствува и частично се включва в територията на културите Прекукутени III — финални етапи, Кукутени А и културата Триполие А и ВТ, разпространени в Молдавия и Южна Украйна.

Става дума за едно погранично явление, което има най-тесни връзки, а вероятно и генетични корени в Причерноморския район и Добруджа, развиващо се под силното влияние на културата Кукутени — Триполие, като запазва в най-общи черти специфичните характерни белези на причерноморския късен енеолит.

Северобалканските енеолитни племена заемат Бесарабия в самото начало на късната каменно-медна епоха, т. е. това е последната експанзионна вълна от юг на север, намерила място в североизточната част на Балканския полуостров по време, когато всички пригодни за практикуване на енеолитната земеделско-скотовъдна икономика територии в Югоизточна Европа са вече компактно заселени, така че почти не съществуват нито свободни земи, нито племена на по-ниско равнище на развитие, чиито територии да не са така плътно заети и биха могли да са обект на колонизация. Единствено степните райони са още свободни и Североизточният път е единственият демографски отдушник на областта. Енеолитното население не е могло да приспособи своята икономика към климатичните условия на степите и фактически са колонизирани само приезерните и крайречните райони на Бесарабия, където то е могло да практикува с традиционните си методи своето прилиманно земеделие и скотовъдство. Затова и преобладаващото болшинство от поселенията в този район са разположени край дунавските лимани, езера и притоците им и образуват не дебели, макар и многослойни културни наслаги. Те не са успели да прераснат в същински селищни могили поради относително краткия период на господство на въпросните племена върху заетата територия.

Между така очертаните етнокултурни райони на места възникват зони на преливане на една култура в друга, за които трудно може да се каже към кой от двата съседни етнокултурни комплекса принадлежат. Тези зони са дадени на карти 7, 8 и 9 с пресичаща се щриховка. Описаното по-горе етнокултурно явление също възниква първоначално като междинен район между културите Варна и Прекукутени — Триполие, но се развива по наше мнение като напълно самостоятелна енеолитна култура Болград. Последната влиза в състава на Причерноморския етнокултурен комплекс Варна — Болград.

Както бе вече отбелязано, в края на каменно-медната епоха в резултат от интензивните интеграционни процеси, свързани с металния бум, се наблюдава значителна нивелация в облика на културите в рамките на цялата етнокултурна област. Единствено Причерноморието съхранява и даже развива по-нататък своята самостоятелност като етнокултурно явление, докато във вътрешността на страната типологията на културата добива т. нар. «криводолски» облик. Става дума за едно сближаване между комплексите Криводол — Сълкуца — Бубани и Коджадермен — Гумелница — Караново VI по време на финала на третите им фази. При-

съствието на аскоси, ритони, корубести идоли, чаши с две дръжки, псевдовъжести орнаменти и полихромна украса в енеолитния инвентар характеризира този момент. С отмирането на този етап приключва и своето развитие като единно цяло Североизточнобалканската енеолитна област. Само в нейната западна половина, на територията на културния комплекс Криводол — Сълкуца — Бубани, се проследява едно продължение на живота в протежение на още една фаза. Тази IV фаза на културата е особено добре представена във II хоризонт на височинното селище Телиш — редутите[40]. С нейното отзвучаване завършва историята на каменно-медната епоха в България.

БЕЛЕЖКИ КЪМ II ГЛАВА

1 Флинт, 1963, с. 579; Herrmann, 1982, с. 55—57.
2 История древнего востока, с. 47—57.
3 Гриббин, Лэм, 1980, с. 103—104.
4 Пак там, с. 103.
5 Келлог, 1980, с. 292.
6 Пак там, с. 276. Гриббин, Лэм, с. 103.
7 Шилик, 1975, с. 56, рис. 2 (По Федоров, 1959)
8 Božilova, Filipova 1985.
9 История на България, Т. 1, 1979, с. 41.
10 Herrmann, 1982, с. 54—55; Вавилов, 1965; Лисицина, Прищепенко, 1977, с. 13—59.
11 Herrmann, op. cit. с., 55, 63.
12 Монгайт, 1973, с. 201—203; Вавилов, 1965; Лисицина, Филипович, 1980.
13 Пак там, Herrmann, op. cit., с. 63.
14 История на България, Т. 2, с. 55.
15 Виж глава VII, а също така Черных, 1974, 1979.
16 Тодорова, 1979в, с. 11.
17 Димитров, 1969; Кънчев, М., 1973.
18 В Долнодунавския район днес можем да говорим за Долнодунавски кръг на къснонеолитните култури от Винчански тип. В него влизат културите Винча, Вадастра, Боян—Болентинеану и Боян—Джулещи, Дудеши, Курило, Хотница, Усое и Хаманджия — ранни етапи.
19 Тодорова, Василев и др. 1983, с. 10—12.
20 Тодорова, 1979в, с. 27.
21 Todorova-Simeonova, 1971a.
22 Тодорова, 1973в. (Тогава културата бе обозначена като култура Златарски).
23 Bergiu, 1966a.
24 Тодорова, 1979в, обр. 14 и 15, обр. 16 и 17, с. 34.
25 Николов, 1974.
26 Непубликувани резултати от проучванията на М. Чохаджиев.
27 Обхождания и оборки на Л. Перничева и автора.
28 Bakalakis, Sakellariu, 1981.
29 Renfrew, 1973, с. 428—429.
30 Проучвания на автора. Непубликувани материали в музея в Благоевград.
31 Čochadžiev, 1985.
32 Пак там.
33 Пак там.
34 Tasić, 1975, 1979b; Garašanin, 1978; Berciu, 1961, с. 195—309.
35 Comşa, 1957a.
36 Comşa, 1975b, с. 65—67.
37 Comşa, 1963, с. 29.
38 Субботин, 1975, с. 2—3.
39 Археологія Українсько РСР, Т. 1, 1971, с. 210—212.
40 Гергов, 1981, 1982, 1983.

Глава III
ХРОНОЛОГИЯ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА В БЪЛГАРИЯ

Както бе споменато, една от основните задачи, стоящи през последни 20 години пред българската праистористическа наука бе установяването относителната и абсолютната хронология на неолитните и енеолитни ку тури в тази част на Югоизточна Европа. Проучванията, на първо мяс бяха насочени към проблемите на относителната хронология, която установява с помощта на стратиграфския и компаративния метод. Д можем да кажем, че тези проблеми в най-общи черти са решени. Изслед нията ликвидираха редица бели петна в археологическата карта на пра торическа България и бе направено много за установяването на спец фиката на етнокултурното развитие на отделните природогеограф райони. Установяването на относителната хронология на новокаменна и каменно-медната епоха в Тракия и Североизточна България даде в можност да се изявят по-добре и празнините в нашите изследвания в таналите части на страната: отделни етапи от енеолита в Северозапад България и почти целия енеолит в Югозападна България и Родопите сега остават слабо проучени. Независимо от това основните насоки развитието на нашите земи през V хил. пр. н. е. днес се очертават дос тъчно ясно.

Във връзка с това трябва да се отбележи голямото значение на ст тиграфията на селищните могили за успешното решаване на тези тв сложни проблеми, които създават огромни затруднения на поколения хеолози в страните, където не се срещат подобни многослойни паметни Нашата страна в това отношение е облагодетелствувана, тъй като ст тиграфията на селищните могили, образувана в резултат от натруп нето на поселищните пластове, сама по себе си отразява картината на носителната хронология на културите. Така например Карановската ст тиграфска колонка осветлява в основни линии хронологията на енеол в Тракия. Липсващите в нея звена на ранния енеолит (култура Мар I—III фази) и финалната фаза на късния енеолит (култура Коджад мен—Гумелница—Караново VI—IIIб фаза) се допълват по компара вен път от проучванията на други археологически обекти, като Азма ката селищна могила, селищната могила при Старозагорските минера ни бани и пр. Така комплектована стратиграфската колонка на Тра служи за изходна точка при решаването на далеч по-сложните хроно гически проблеми и на съседните територии. Защото никъде друга Европа (като изключим Гърция) не се срещат многослойни паметниц такава продължителност на обитаването, както в Тракия.

В североизточната част на Балканския полуостров многослойни ен литни паметници от типа на селищните могили се срещат в Североизто България (фиг. 2), Западното Причерноморие и Мунтения в Румън което създава почти същите благоприятни условия за установяване относителната хронология на каменно-медната епоха, както в Тракия тези райони обаче възникват затруднения при решаването на въпрос за генезиса на културите от тази епоха, тъй като в напластяванията селищните им могили по-ранните периоди на праисторията отсъствув Възникващите проблеми там могат да бъдат решавани само на базата сравнения отново с Тракийската хронологическа схема, както и с др стратиграфски ситуации, имащи отношение към въпроса. Към трудн тите, произтичащи от този факт, ще се върнем при разглеждането на съ

КАЛИБР. ДАТИ	ПЕРИОДИ	КУЛТУРИ		СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ	ТРАКИЯ	СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ	ЗАПАДНО ПРИЧЕРНОМОРИЕ
	БРОНЗ	ранен	III	Магура: Костолац—	/Караново VII/	Езеро: Ямна култура	Ямна култура
			II	Коцофени Коцофени			Езерово
			I	Орля—Садовец	Берекетска могила		Чернавода III
3300	прех. период		В	Галатин	?	Певец	Чернавода I
			Б				
			А	Криводол IV	СТЕПНА ИНВАЗИЯ		
4000	ЕНЕОЛИТ	късен	III			Коджадермен	
			II	Криводол—Сълкуца	Караново VI		Варна
			I			Гумелница	
		среден		? Градешница	Марица	Поляница IV	Сава/фаза Варна/
		ранен	III				Сава
			II	Градешница	Марица	Поляница	
			I			?	Хаманджия
				Вадастра			
5000	НЕОЛИТ	късен	III		Калояновец		
			II	Курило	/Караново IV/	Хотница	Усое
			I				

Табл. 1
Относителна хронология на късния неолит, енеолит и ранната бронзова епоха в България

ветните проблеми на хронологията на споменатите ареали.

Значително по-сложни са въпросите, свързани с установяването на относителната хронология на културите от каменно-медната епоха в Западна България. Както бе отбелязано, тук рядко се срещат селищни могили и те се отнасят главно към новокаменната епоха. През късния енеолит познаваме някои многослойни паметници по височините, близки по своята морфология до селищните могили. Наричаме ги височинни селища. За съжаление те нямат дебели напластявания, проучени са незадоволително, и не могат да дадат цялостна представа за развитието на каменно-медната епоха в тази част на страната, защото се отнасят само към финалните ѝ етапи. Сред най-ранните проучени енеолитни паметници от този район трябва да споменем височинното селище при Криводол[1], Деветашката пещера[2] и Пеклюк[3] и др. Публикуваният археологически материал от тях е обработен само типологически и няма достоверни стратиграфски данни. Едва последвалите проучвания в Заминец[4], Градешница[6], стратиграфският контрол през 1978 г. на Криводол[6], разкопките в Сълкуца (Олтения, СРР)[7], Садовец[8], Телиш — редутите[9], на крепостта Кракра край Перник[10], Бреница[11], Слатино[12] и Дяково[13], дават възможност по компаративен път да бъде реконструирана, разбира се, не без празнини относителната хронология на каменно-медната епоха в този район.

Споменатите празнини се отнасят главно до средните етапи от развитието на каменно-медната епоха. Затруднения се срещат и при опитите за синхронизация на тукашното развитие с това на Тракия и Североизточна България. Тези затруднения произтичат също от обстоятелството, че засега остават слабо изследвани пограничните преходни територии между тези ареали. Откриването на всички адекватни на Тракийската хронологическа система етапи на каменно-медната епоха в Западна България тепърва предстои. Празнините могат да бъдат запълнени само чрез целенасочено дирене и кабинетно проучване.

* * *

Колкото по-отдалечени са една от друга точките, чието археологическо съдържание ние сравняваме, толкова по-трудно става за праисторика да определи точното хронологическо място на изучаваното от него явление по отношение на вече познатите факти от другите части на древната ойкумена. На днешния етап от развитието на праисторическата наука вече никой не се задоволява с най-общи, лишени от етнокултурно съ-

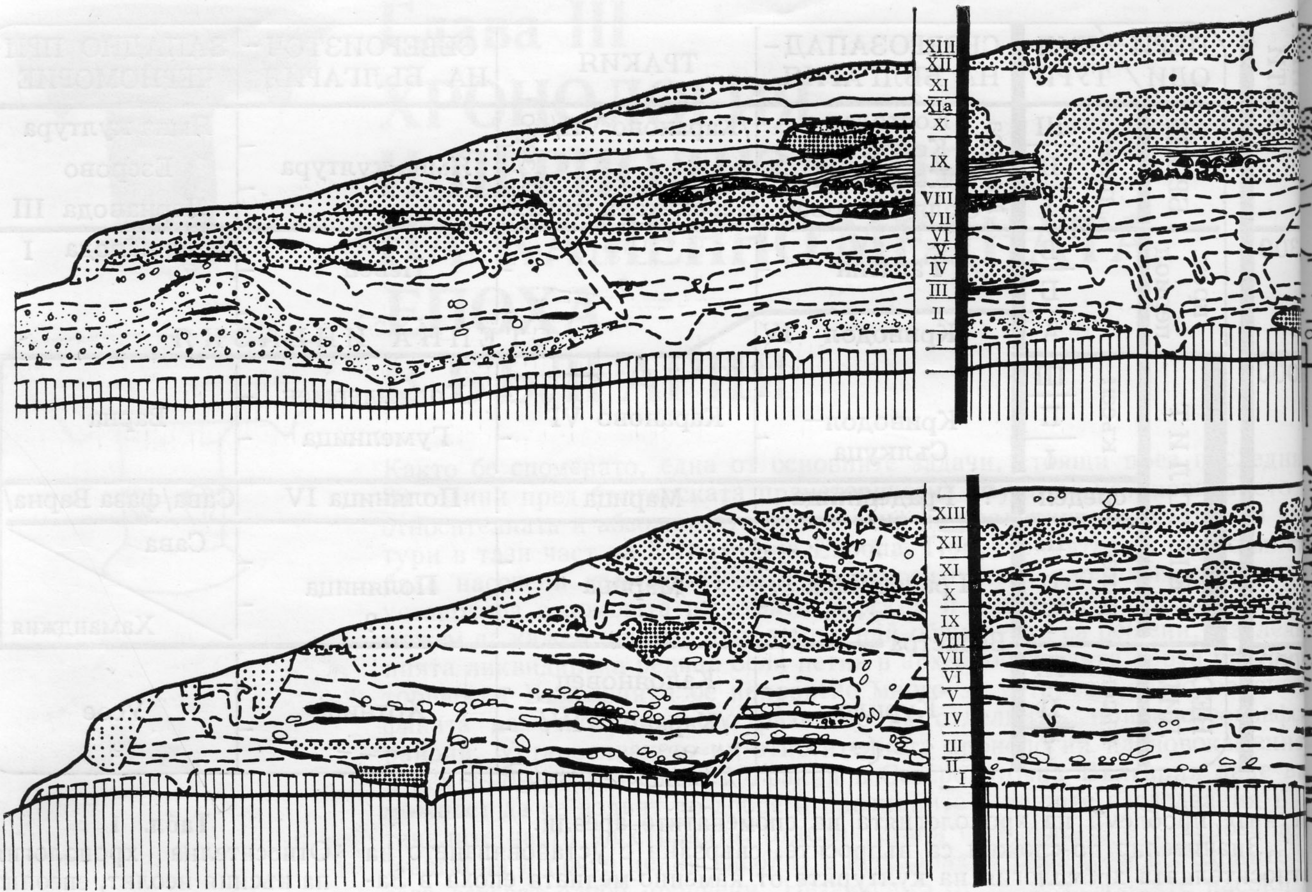

Фиг. 2
Централен профил на селищната могила при Овчарово

държание датировки като «отнасящ се към неолита», или «селище от къс ния енеолит» и други подобни. За решаването на своите хронологическ проблеми днес праисторическата наука търси помощта на редица науки които могат да ѝ доставят обективни данни, подпомагащи я в решаване то на горните проблеми. Особена роля в това направление се пада на гео физиката, тъй като се оказва, че състоянието на земното магнитно поле древността е оставило свои реликтни следи в някои категории археоло гически материали.

Теренните данни на относителната хронология и особено тези, полу чени с помощта на компаративния метод, подлежат на проверка с помощ та на **археомагнитния метод.**[14] При това се изхожда от обстоятелството че две едновременни селища би трябвало да дадат еднакви данни за ин тензитета, деклинацията и инклинацията на земното магнитно поле. Ак показателите не се покриват, възникват съмнения относно синхронизми те, предполагани от археолозите, което може да доведе и до ревизия н някои интерпретации. В България вече са направени първите крачки п пътя на построяването на археомагнитните криви (фиг. 3, 3а) за епохит на неолита, енеолита, бронза и халщата. На фиг. 3б са представени ар хеомагнитните криви за България и Югославия[15].

За времето на каменно-медната епоха количеството на взетите от българ ските обекти проби е най-голямо. Ясно личи, че при данните за таки средноенеолитни явления, като Голямо Делчево III—IV, Овчарово VII— VI и Поляница VI—V, за които по типологически път е доказано, че с едновременни, получаваме съвпадение и на археомагнитните данни. О друга страна, археомагнитните данни от Езеро сочат, че взетата от обек та проба не може да се отнася към късния енеолит, защото последния дава други стойности (Смядово, Голямо Делчево XII, Овчарово XII др.). Нашето предположение за неточната датировка на археомагнитна та проба от Езеро като късен енеолит — се потвърждава от обстоятелство то, че от III—VII хоризонти на II пласт от Езеро произхожда изключител но средноенеолитна керамика[16], което дава основание и въпросната про ба да бъде отнасена към средния енеолит.

От друга страна, археомагнитната проба от Горна Кремена също из

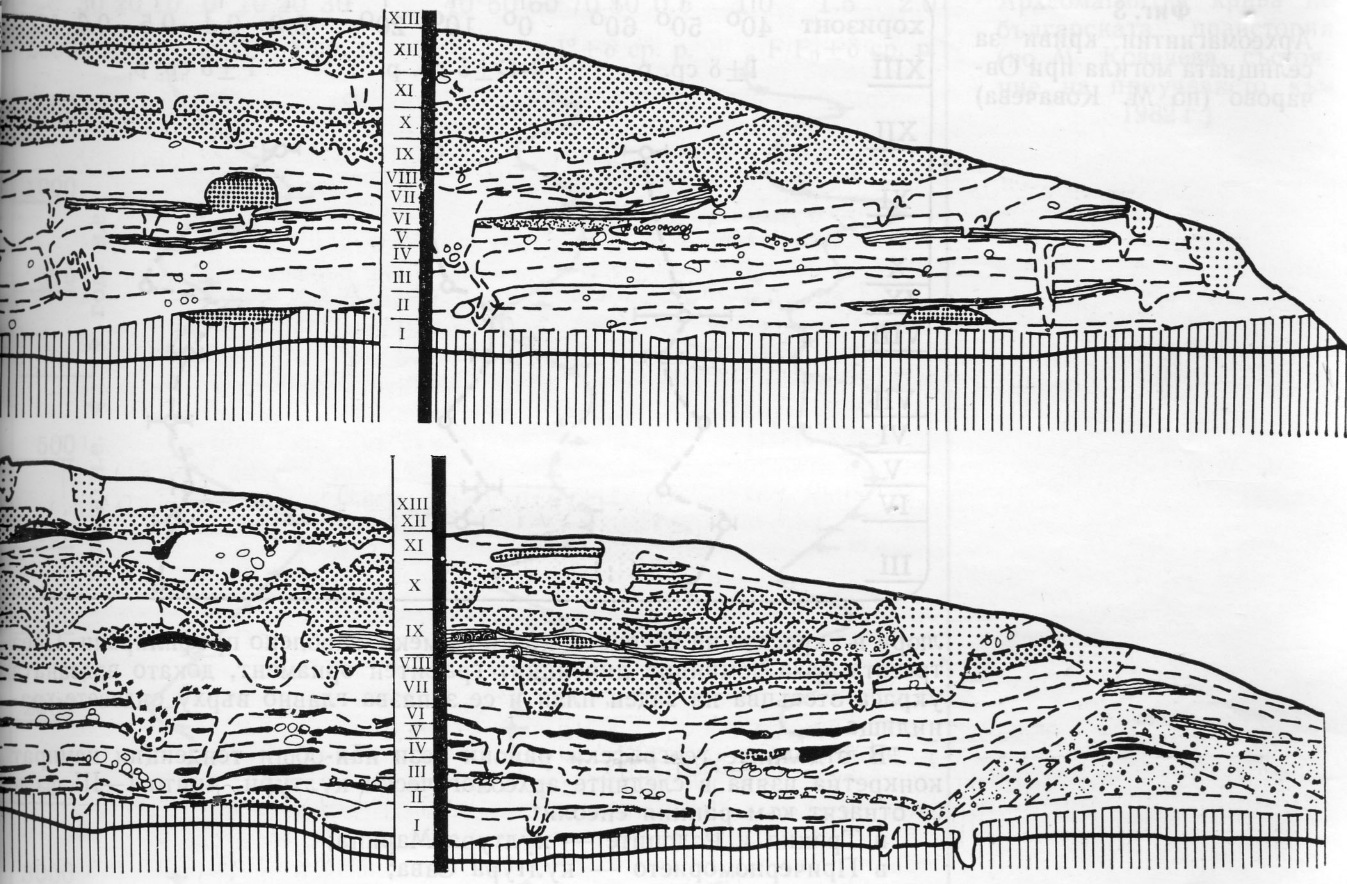

Мащаб 1:100

лиза от обсега на археомагнитните данни за късния енеолит и поставя въпроса, дали на този обект няма и по-късни явления.[17]

* * *

Събраните от нас данни за относителната хронология на културите от каменно-медната епоха в нашите земи дават възможност да бъдат разграничени три последователни етапа в развитието на разглеждания период:

I — ранен енеолит с три фази (карта 6);

II — среден енеолит с два етапа (карта 7);

III — късен енеолит с три (за Западна България четири) фази (карта 8).

Това деление е значително по-прецизно от по-старата схема, делящо каменно-медната епоха на «първа и втора половина».[18]

Времетраенето на изброените етапи е еднакво за цялата страна, на етнокултурното им съдържание е специфично за всеки отделен район (табл. 1).

РАНЕН ЕНЕОЛИТ

Долната хронологическа граница на този етап образуват финалните явления, характеризиращи къснонеолитните култури Калояновец (Караново IV), Хотница, Курило, Усое и Хаманджия II, както и групата Тополница по долното течение на Струма. Тъй като тези култури са до днес незадоволително публикувани, то прерастването им в ранноенеолитните им пандати е един въпрос, който се нуждае от доизясняване. От трите фази на ранния енеолит първите две са доста близки втипологическо отношение и се различават главно по обстоятелството, че в рамките на първата фаза все още се проследяват ретардиращи къснонеолитни елементи. За керамиката от първите две фази е характерно преобладаването на врязания, бяло или червено инкрустиран орнамент, линейната рисувана графитна украса с доста широки ленти през първата фаза, използуването на кане-

Фиг. 3
Археомагнитни криви за селищната могила при Овчарово (по М. Ковачева)

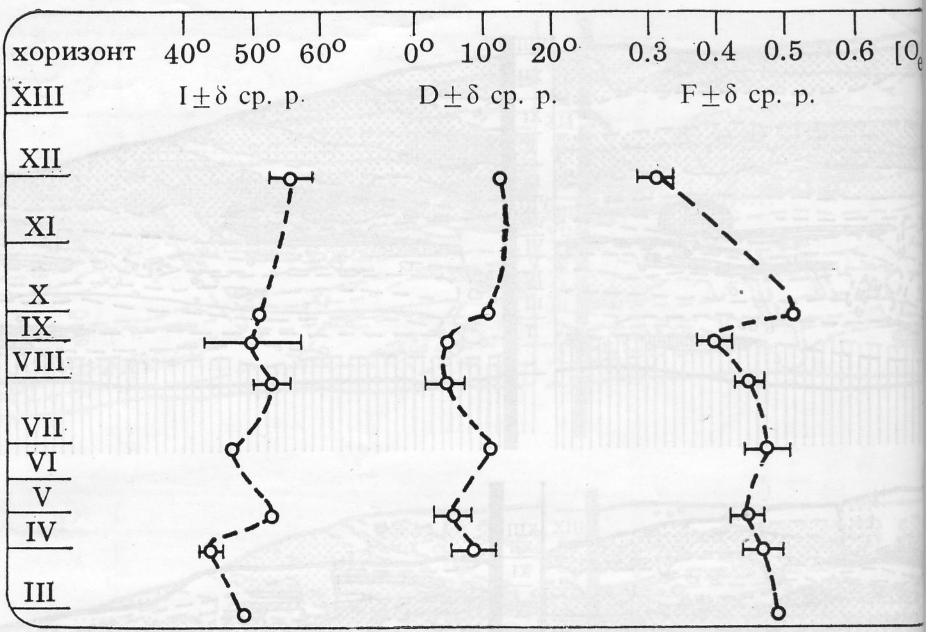

люри в украсата на съдовете, които са меко, заоблено профилирани. Пре
третата фаза доминира линейният графитен орнамент, докато врязанат
украса отстъпва на заден план и се запазва главно върху съдовете-хра
нилища.

В отделните географски райони тези най-общи тенденции намира
конкретна изява в следните археологически култури, чиито I—III фаз
се отнасят към ранния енеолит:

в Тракия и Родопите — култура Марица;
в Причерноморието — култура Сава;
в Североизточна България — култура Поляница;
в Северозападна България — култура Градешница;
в Югозападна България и Беломорска Тракия — култура Дикили таш—Слатино;
в Мунтения — култура Боян—Видра;
в Добруджа — култура Хаманджия, етап III.

Култура Марица бе открита от Р. Попов[19] и Дж. Гол[20] твърде отдав
на, но нейната проблематика до 1964 г. не бе предмет на детайлна разра
ботка, а отделните етапи на развитието ѝ не бяха познати. Тази празнина
бе запълнена от нас през 1966 г.[21], когато за целта бе направен сравнител
но-стратиграфски анализ на известните дотогава археологически памет

Фиг. 3а
Сравнителна графика на развитието на археомагнитната крива с кривата на C_{14} датите от селищната могила при Овчарово (по М. Ковачева)

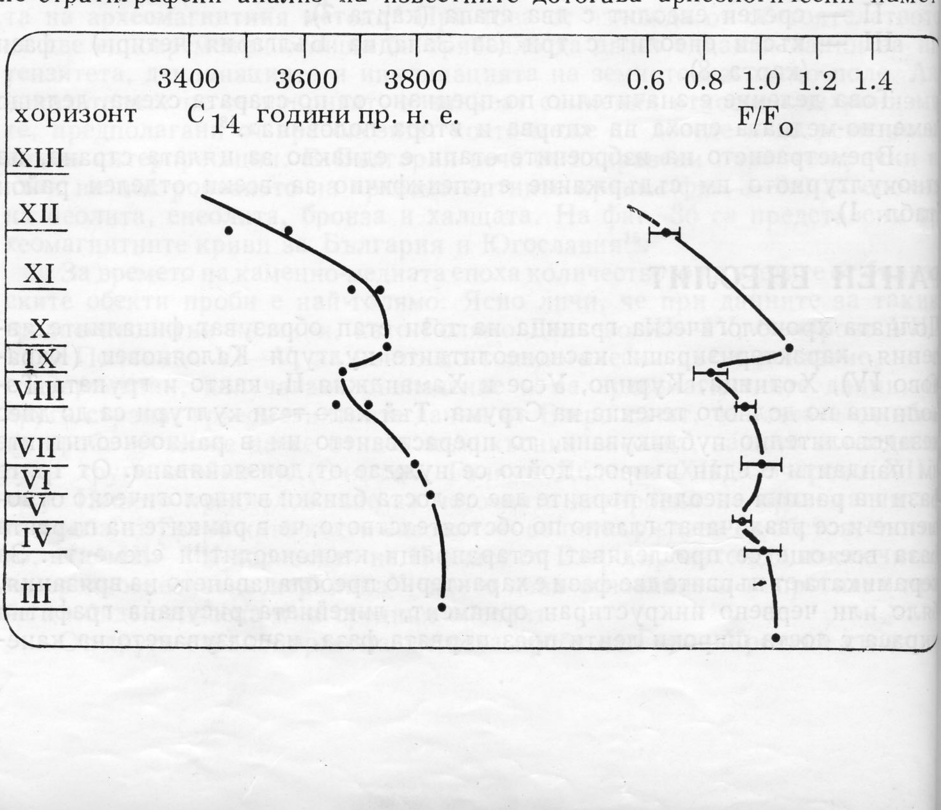

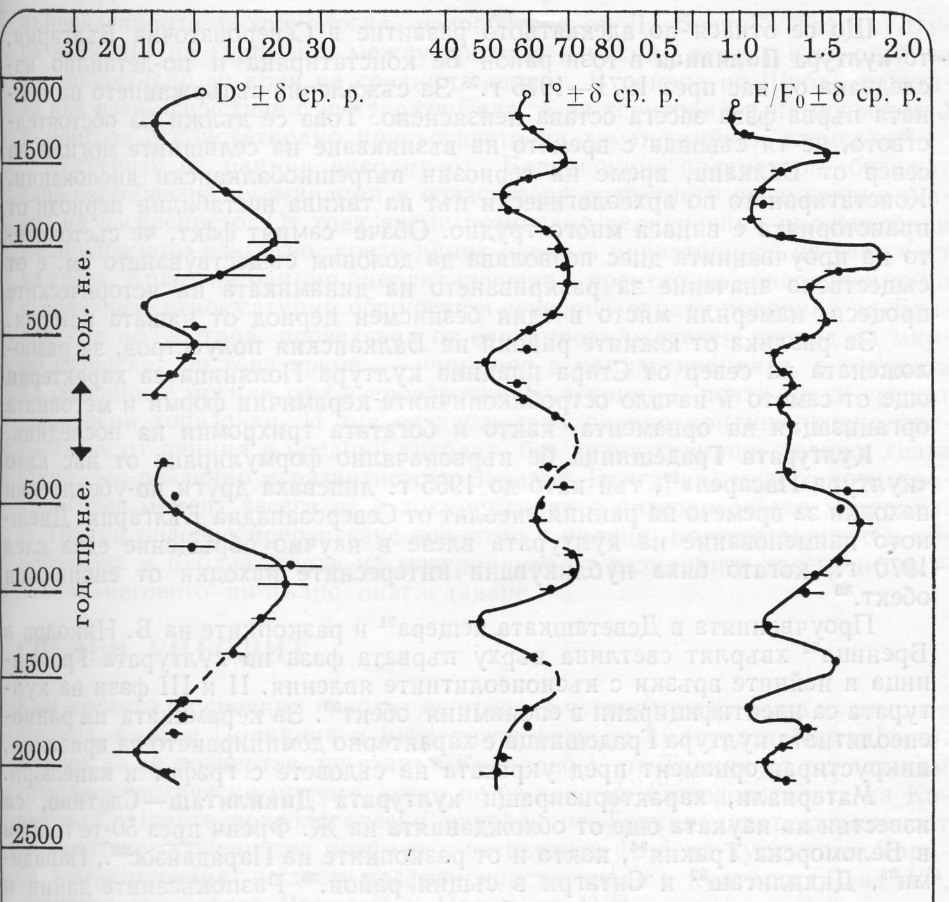

Фиг. 3 б
Археомагнитна крива на българската праистория (по М. Ковачева, състояние на проучването към 1982 г.)

ници. Констатираната последователност на отделните фази на културата намери пълно потвърждение при по-късните археологически изследвания в Тракия (Чаталка, Мъдрец, Стара Загора — Окръжна болница, Старозагорски минерални бани и др.).

Културата Сава бе идентифицирана от нас също през 1966 г.[22], но нейни материали бяха публикувани значително по-рано[23]. Новите разкопки и наблюдения, направени по време на проучването на II жилищен хоризонт от селищната могила Голямо Делчево[24], който се отнася към III фаза на тази култура, както и находките от Шабла[25], Усоето край с. Аспарухово, Варненско[26], и Каблешково, Бургаско[27], дадоха възможност да бъде определено съдържанието и териториалния обхват на културата.

Що се отнася до адекватното развитие в Североизточна Българи то **култура Поляница** в този район бе констатирана и по-детайлно из следвана от нас през 1971—1975 г.[28] За съжаление съдържанието на ней ната първа фаза засега остава неизяснено. Това се дължи на обстоятел ството, че тя съвпада с времето на възникване на селищните могили н север от Балкана, време на сериозни вътрешнобалкански дислокаци Констатирането по археологически път на такива нестабилни периоди о праисторията е винаги много трудно. Обаче самият факт, че състояние то на проучванията днес позволява да доловим съществуването им, е о съществено значение за разкриването на динамиката на историческит процеси, намерили място в един безписмен период от нашата истори

За разлика от южните райони на Балканския полуостров, за разпо ложената на север от Стара планина култура Поляница са характерн още от самото ѝ начало остробиконичните керамични форми и метопнат организация на орнамента, както и богатата трихромия на последния

Културата Градешница бе първоначално формулирана от нас кат «култура Пасарел»[29], тъй като до 1965 г. липсваха други по-убедителн находки за времето на ранния енеолит от Северозападна България. Днеш ното наименование на културата влезе в научно обръщение едва сле 1970 г., когато бяха публикувани интересните находки от епонимни обект.[30]

Проучванията в Деветашката пещера[31] и разкопките на Б. Николов Бреница[32] хвърлят светлина върху първата фаза на културата Градеш ница и нейните връзки с къснонеолитните явления. II и III фази на кул турата са идентифицирани в епонимния обект[33]. За керамиката на ранно енеолитната култура Градешница е характерно доминирането на врязания инкрустиран орнамент пред украсата на съдовете с графит и канелюри

Материали, характеризиращи **културата Дикилиташ—Слатино,** с известни на науката още от обхожданията на Ж. Френч през 50-те годин в Беломорска Тракия[34], както и от разкопките на Парадайзос[35]., Паради ми[36], Дикилиташ[37] и Ситагри в същия район.[38] Разпокъсаните данни отсъствието на изчерпателни публикации, както и непознаването на бъл гарските ранноенеолитни култури имаха за резултат неточното датира не и невярната интерпретация на тези находки, които най-често бивах синхронизирани с късноенеолитната култура Гумелница[39] въпреки лип сата на каквито и да са основания за това. Ние имахме възможност д изтъкнем това обстоятелство още през 1967 г.[40]

Едва сравнителното изследване на тези материали и публикуванет на предварителните резултати от разкопките на Ст. Чохаджиев от с. Сла тино, Кюстендилско[41], хвърлиха достатъчна светлина върху ранноенео литната проблематика на Югозападна България и Беломорска Тракия Днес е ясно, че на тази територия от къснонеолитните комплекси Акро потамос—Тополница[42], под силното влияние от страна на културата Ма рица е израснало едно самостоятелно етнокултурно явление — култура та Дикилиташ—Слатино. Неговите характерни керамични форми има известни аналогии в ареала на културата Градешница, докато графи ният и врязаният орнамент в стилово, тематично и технологическо отно шение са почти идентични с този на културата Марица. От това следв че ранният енеолит в целия тракийски ареал вече е тръгнал по пътя н сближаване на типологията на културите, което може да се разглежд като пряка последица от първите стъпки във функционирането на север но-тракийския рудодобивен център.[43]

Ранноенеолитната **култура Боян—Видра** е позната на науката о 1925 г., а нейната хронология и териториален обхват са детайлно разра ботени от Е. Комша[44]. Тя е разпространена главно на север от Дунава югоизточната част на СРР, но от Русенско познаваме няколко крайду навски обекта, съдържащи подобни находки.[45] За съжаление тези обект не са проучвани с разкопки, поради което не може да се каже нещо по определено за тяхната стратиграфия.

На последно място ще се спрем на **културата Хаманджия,** разпро странена в Добруджа[46], която в своя трети етап отговаря на ранния енео лит от останалата част на страната. На територията на България таз култура е констатирана в Толбухинско край селата Черна, Крагулев Шабла и Дуранкулак[47], и се намира в процес на проучване. Данни от Южна Добруджа дават основание за внасяне на известни изменения

първоначалната ѝ хронология, разработена от Д. Берчу[48]. Тази култура възниква на границата между средния и късния неолит и се развива континюитивно до края на средния енеолит. В района на Шабла тя влиза във взаимодействие с културата Сава, а на територията на последната в Лонгоза е констатирано присъствието на хаманджийски елементи[49].

Културите от ранния енеолит от Балканския полуостров бележат една своеобразна кулминация в областта на развитието на духовния живот на населението. От това време познаваме великолепни произведения на приложното изкуство, които нямат равни в праисторията на тази част на света. Краят на ранния енеолит съвпада с времето на консолидация на енеолитните етнокултурни общности в североизточната половина на Балканския полуостров, последвана от един продължителен период на мирно развитие. По това време — например в напластяванията, в основата на селищните могили от Североизточна България — почти не се срещат опожарени хоризонти. И тук се наблюдава плавно континюитивно прерастване от ранния в средния енеолит, без рязка граница, деляща двата етапа. По-различно е развитието в Западна България, където този хронологичен момент засега не е документиран с археологически материал. В Тракия подобно прерастване вероятно е налице, но изоставането в обработката и публикацията на материалите от разкопките засега не позволява неговото по-пълно онагледяване.

СРЕДЕН ЕНЕОЛИТ

Към времето на средния енеолит се отнасят четвъртите фази на културите Марица, Сава и Поляница и последната фаза на културата Хаманджия. Трябва да се подчертае, че етапът Караново V от Тракия се отнася към този хронологически момент, което не бе ясно на изследователите на Караново.[50] Новите археологически находки от Тракия дават възможност да бъдат проследени две подфази в четвъртата фаза на културата Марица, които отговарят на двете подфази, констатирани в културите Сава IV[51], наричана още «фаза Варна»[52] и Поляница IV[53].

До 1972 г. не съществуваше яснота относно етнокултурното съдържание на средния енеолит в Североизточна България и находките от този етап биваха интерпретирани като принадлежащи към културата Боян—Спанцов[54], което водеше до постулиране на придвижванията на население от север на юг, тъй като въпросната средноенеолитна култура е разпространена в югоизточната част на СРР. Едва проучванията на селищните могили Овчарово и Поляница през 1970—1974 г.[55] внесоха яснота в този проблем. Открита бе една нова култура — Поляница, чието присъствие през разглеждания период в Североизточна България изключва присъствието на придошло отвъд Дунава средноенеолитно население. Тази констатация не изключва наличието на общи типологически белези у двете съседни култури Боян и Поляница, но те се ограничават в сферата на съдовете-хранилища и не надвишават 5%.

Засега не разполагаме с данни, даващи отговор на въпроса, кои археологически материали от Западна България следва да бъдат отнесени към средния енеолит. Типологически те би трябвало да представляват преход от културата Градешница към културата Криводол.

Що се отнася до Добруджа, то при проучванията на некропола край с. Дуранкулак през 1983 г. бяха разкрити редица погребения, маркиращи постепенното прерастване на културата Хаманджия в късноенеолитната култура Варна, при прякото участие на етнически елементи, произхождащи от средата на културата Прекукутени—Триполие А.[56]

КЪСЕН ЕНЕОЛИТ

В резултат от интензивните интеграционни процеси, отбелязани през средния енеолит, в началото на късния енеолит сме изправени пред три (вместо горните седем) окрупнени етнокултурни явления, които носят обозначението «етнокултурни комплекси».

— Комплексът Коджадермен—Гумелница—Караново VI обхваща Тракия, Североизточна България и Мунтения.

— Комплексът Варна—Болград обхваща Западното Причерноморие и Южна Бесарабия.

Фиг. 4
Три хронологически системи (по Х. Квита)

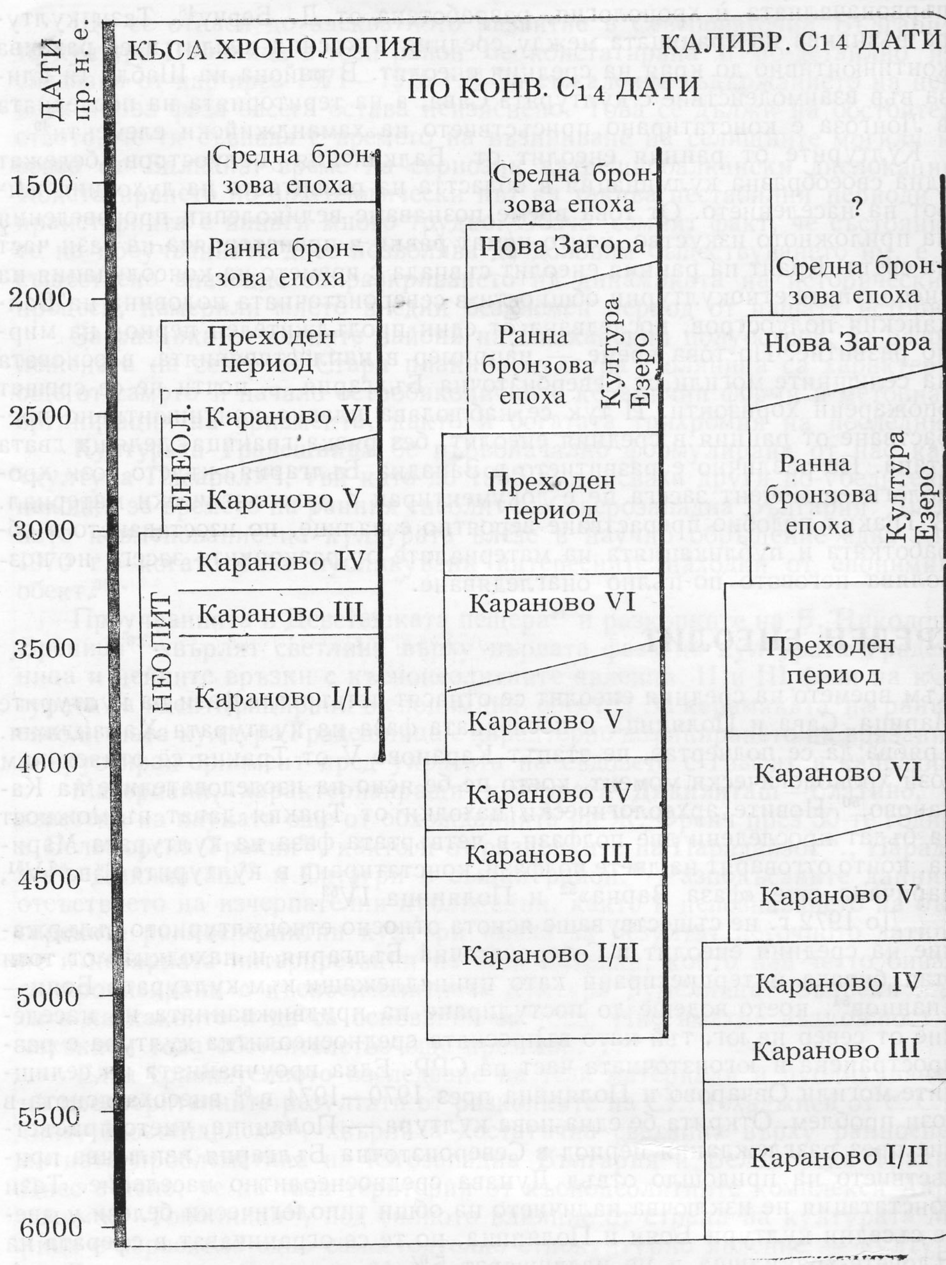

Комплексът Криводол—Сълкуца—Бубани обхваща Западна България, Беломорска Тракия, Източна Сърбия и Олтения (СРР).

Тези късноенеолитни комплекси се намират на различна степен на изученост, но е установено, че развитието им в общи черти преминава през еднакви етапи. Обособяват се три основни фази I—III, към които за Западна България се прибавя и една — четвърта. Най-добре тези фази са документирани в Тракия, Североизточна България и Мунтения. Съществуват няколко становища относно периодизацията на късноенеолитната култура Гумелница (Мунтения), което налага едно по-детайлно съгласуване с българската хронологическа система.[57] По-старото от тези виждания е това на Вл. Думитреску и Й. Нестор.[58] Под влияние на обозначената със заглавни букви периодизация на културата Кукутени — Триполие, авторите делят културата Гумелница на четири фази АI, АII, BI, BII. Последната от тях досега остава едно теоретическо образувание, отразяващо желанието да се покрие с нещо хиатуса между края на каменно-медната и началото на бронзовата епоха. Този хиатус особено ярко се откроява на фона на непрекъснатото континюитивно развитие на културата Кукутени — Триполие, и отговаря на времето на фазите BI — финал, BII и CI и CII на Триполската култура.

Разкопките на Вл. Думитреску (автор на тази хронологическа сис

БЪЛГАРИЯ		РУМЪНИЯ	
Х. Тодорова		Д. Берчу	Вл. Думитреску и Й.Нестор
преходен период		? Гумелница IV /всъщност някакъв ранен етап на Чернавода I/	? Гумелница B II
комплекс Коджадермен — Гумелница— Караново VI	III	Гумелница III	Гумелница B I
	II	Гумелница II	Гумелница A II
	I	Гумелница I	Гумелница A I

Табл. 2
Корелация на съществуващите периодизационни системи на културата Гумелница и на комплекса Коджадермен — Гумелница—Караново VI

тема) в Кашчиоареле[59] и материалите, които са ни известни от други късноенеолитни комплекси в Мунтения (Глина, Джанголещи, Чоланещи и т. н.) показват, че както на територията на Мунтения, така и на територията на Североизточна България и Тракия, каменно-медната епоха завършва по едно и също време — а именно към края на периода BI на културата Гумелница (по Вл. Думитреску). Нейният финал е добре представен в последните хоризонти на Кашчиоареле, в селищната могила Хотница[60] и др. Предполагаемият етап BII обхваща вече времето на нашия преходен период към бронзовата епоха.

Съществува друга, обозначена с цифри периодизация на културата Гумелница и тя принадлежи на Д. Берчу[61]. Тя дели този етнокултурен комплекс на четири фази — I—IV. Според тази система III фаза би следвало да отговаря на финала на енеолита (Къшчиоареле, горен хоризонт). IV фаза е също теоретично образувание, синхронизирано от Д. Берчу с хоризонта Сълкуца IV[62]. Обаче Сълкуца IV е ново явление, отнасящо се към Преходния период, което само по себе си изключва възможността енеолитната Гумелница да бъде съвременна на Сълкуца IV.

Като имаме предвид тези хронологически системи и реалното типологическо съдържание на техните фази, можем да ги съгласуваме по начина, показан на табл. 2, с хронологията на късната каменно-медна епоха у нас.

Горната периодизация важи за цялата територия на комплекса Коджадермен—Гумелница—Караново VI, при което нивелацията на типологията на неговите инвентари се засилва от I към III фаза. При това следва да се отбележи, че в рамките на I фаза се проследяват все още някои локални различия и връзки с типологията на предидущите средноенеолитни хоризонти, поради което принадлежността ѝ към късния енеолит се оспорва от някои автори, които я обозначават или като «Боян V»,[63] или като «Протогумелница»[64] и др. С тези понятия се обозначават материали и жилищни нива, които принадлежат или на фазата Боян—Спанцов (късните ѝ изяви), или към I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI, както това убедително бе доказано от Е. Комша в книгата му, посветена на културата Боян.[65]

Подобна проблемна ситуация наблюдаваме и в Тракия, и в Западна България, за които територии днес не може да се каже, че I фаза на късния енеолит е разработена на същото типологическо ниво, както в Североизточна България.

АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГИЯ

Въпросите, свързани с **абсолютната хронология** на каменно-медната епоха в нашите земи, принадлежат към най-трудните за решаване проблеми на нашата праистория. С помощта на чисто археологическите методи те не могат да бъдат решавани, защото за V хил. пр. н. е. не съществуват необходимите опорни точки за това. От казаното не следва, че те не са били поставяни. До 1964 г. те се решаваха доста произволно, в най-добрия случай с позовавания на някои авторитетни европейски автори на хронологията на праисторията на Югоизточна Европа. В по-старата ли-

Фиг. 4 а

C_{14} дати, отнасящи се към каменно-медната епоха в България

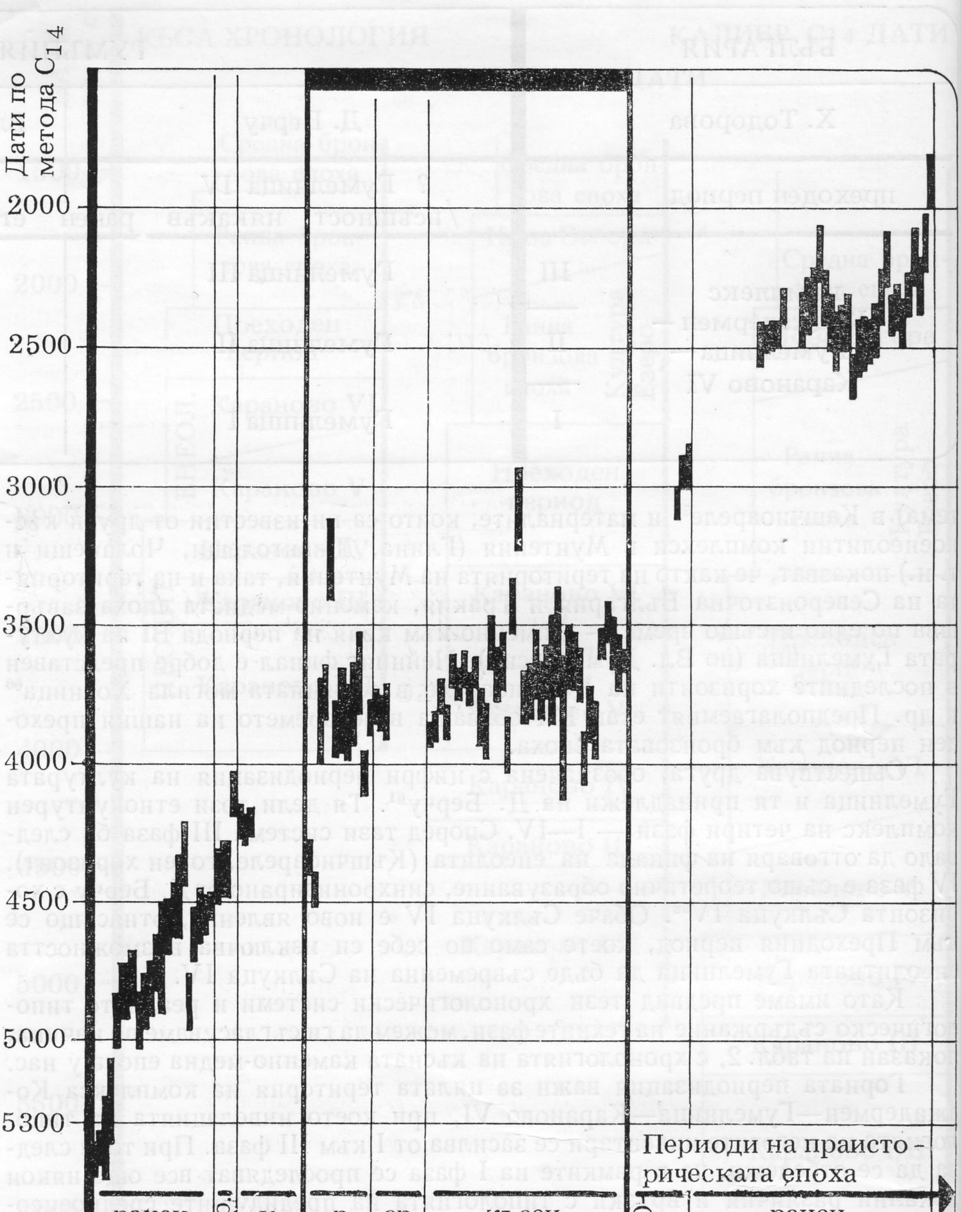

тература нашата каменно-медна епоха се датира към II хил. пр. н. е.[66], а в т. I на тритомната «История на България» от 1961 г. хронологическото ѝ място се определя между 3000 и 1900 г. пр. н. е.[67] Тези датировки са напълно в унисон с тогавашното ниво на развитие на европейската праисторическа наука, но не отговарят на историческата реалност. Днес те са известни под наименованието «къса хронология».[68]

Едва с навлизането на научно-техническата революция във всички области на науката се очертаха и някои по-реални възможности за датиране на праисторическите паметници. През 1951 г. О. Либи получи Нобелова награда за откритият от него метод на радиовъглеродно датиране, наречен кратко «Метод C_{14}»[69]. От 1963 г. насам в Берлинската лаборатория на ГАН* за датиране по този метод се обработват всички радиовъглеродни проби от нашата страна. Първите C_{14} проби от български археологически обекти бяха взети от енеолитните слоеве на Азмашката селищна могила край Стара Загора. Днес техният брой надхвърля 100. Още след получаването на първите датировки по метода C_{14} стана ясно,

* Германска академия на науките.

Фиг. 4 б

C_{14} дати за българската праистория

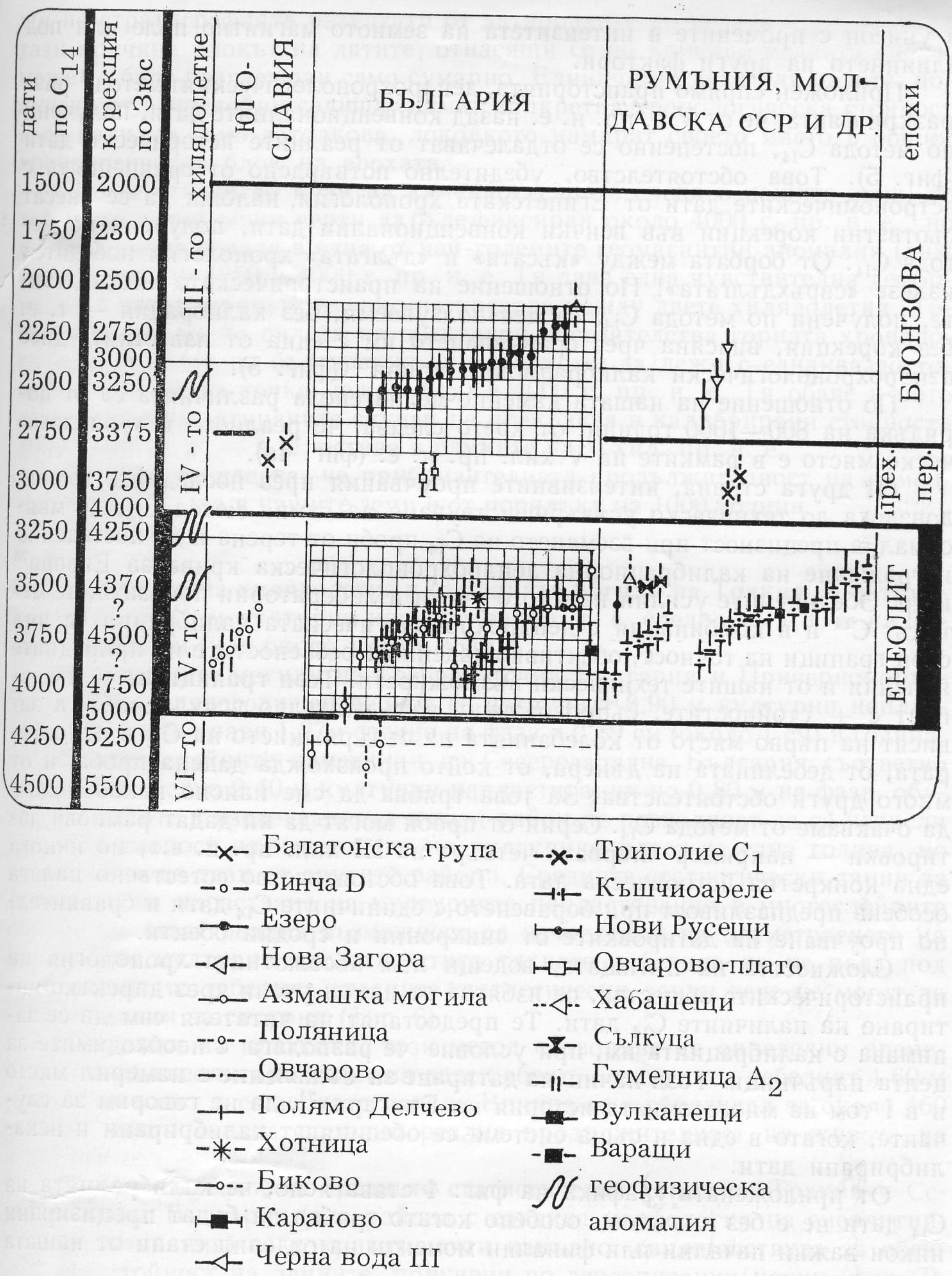

че каменно-медната епоха е поне с едно хилядолетие по-древна от традиционно възприетото.

След уляганетo на първоначалната вълна от бурен ентусиазъм, свързан с убеждението, че отсега нататък всяко въгленче ще може да ни разкрие възрастта на проучвания обект, настъпиха времена на разочарования и разгорещени дискусии между привържениците на «късата хронология» и тези на системата от дати, получени по метода C_{14} — наречена «дълга хронология»[70] (фиг. 4). Без да навлизаме в подробностите на тези и до днес нестихнали дискусии, можем само да отбележим, че борбата е на път да завърши на базата на старата българска поговорка: «Двама се карат — третият печели!»

Точно в момента, когато противоречията между датите, получени по метода C_{14} от астрономически датирани пластове от Египет и съответните реални дати се оказаха толкова фрапиращи, че заплашваха да погребат под купищата написана хартия цялото откритие на Либи, една на пръв поглед съвсем странична наука — дендрохронологията, се намеси във възникналата неразбория, за да постави нещата на местата им. Оказа се, че съдържанието на радиоактивен въглерод (C_{14}) в древната атмосфера не е константна величина, а се увеличава или намалява с течение на времето

Фиг. 5
Калибрационна крива (по Пърсон)

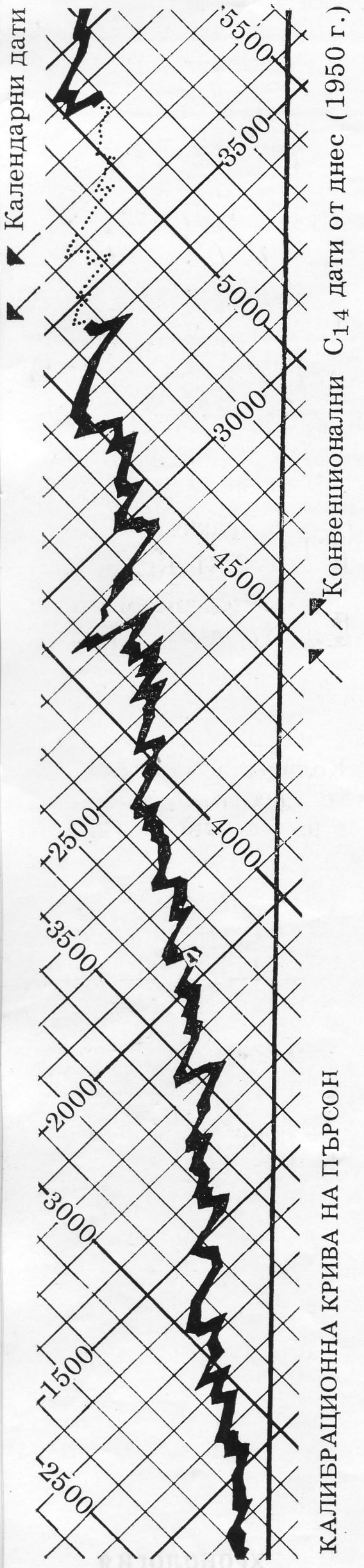

в унисон с промените в интензитета на земното магнитно поле или под влиянието на други фактори.

Приложен спрямо праисторията, дендрохронологическият метод[71] разкри факта, че от V в. пр. н. е. назад конвенционалните дати, получени по метода C_{14}, постепенно се отдалечават от реалните исторически дати (фиг. 5). Това обстоятелство, убедително потвърдено от сравненията с астрономическите дати от Египетската хронология, наложи да се внесат съответни корекции във всички конвенционални дати, получени по метода C_{14}. От борбата между «късата» и «дългата» хронология победител излезе «свръхдългата»! По отношение на праисторическата епоха датите, получени по метода C_{14}, са неизползуваеми, без калибрация — т. е. без корекция, внасяна чрез сравняването им с една от известните днес дендрохронологически калибрационни криви[72] (фиг. 5).

По отношение на нашата каменно-медна епоха различията са от порядъка на 800—1000 години, от което следва, че реалното ѝ хронологическо място е в рамките на V хил. пр. н. е. (фиг. 4а).

От друга страна, интензивните проучвания през последните години доведоха до техническо усъвършенствуване на самия метод C_{14}, до максимална прецизност при вземането на C_{14} проби от терена и до постепенно изграждане на калибрационна дендрохронологическа крива за Европа[73] и др. Обединените усилия на много учени и лаборатории показаха, че методът C^{14} и в комбинация с дендрохронологическата калибрация си има свои граници на точност, обективно дадени от особеностите на природните явления и от нашите технически възможности. Тези граници не се изчерпват с $\pm$ стойностите, съпровождащи задължително всяка проба, а зависят на първо място от колебанията на съдържанието на C_{14} в атмосферата, от дебелината на дънера, от който произхожда дадена проба, и от много други обстоятелства. За това трябва да сме наясно какво можем да очакваме от метода C_{14}. Серии от проби могат да ни дадат рамкови датировки — например «първата четвърт на III хил. пр. н. е.», но никога една конкретна историческа дата. Това обстоятелство естествено налага особена предпазливост при боравенето с единичните C_{14} дати и сравнително проучване на датировките от синхронни и сродни обекти.

Сложността на пътищата, водещи към абсолютната хронология на праисторическите общества, се избягва от някои учени чрез директно цитиране на наличните C_{14} дати. Те предоставят на читателя сам да се занимава с калибрацията им, при условие че разполага с необходимите за целта наръчници. Този начин на датиране за съжаление е намерил място и в I том на многотомната история на България[74], да не говорим за случаите, когато в една и съща система се обединяват калибрирани и некалибрирани дати.

От приложената графика на фиг. 4 става ясно, че калибрацията на C_{14} дати не е без значение, особено когато трябва да бъдат прецизирани някои важни начални или финални моменти на отделни етапи от нашата праистория.

Така например съвсем не е без значение дали ранният неолит в нашите земи започва през 6200 г. пр. н. е. $\pm$ 100 (калибрация), или през 5400 г. пр. н. е. $\pm$ 100 (C_{14} датировка). Същото се отнася и до определянето на времетраенето на някои епохи (например бронзовата епоха) и до продължителността на някои хиатуси или на някои недостатъчно добре изследвани периоди (напр. периода, лежащ между края на енеолита и началото на бронзовата епоха) и т. н.

Единствено калибрираните C_{14} дати могат да поставят на здрава научна основа абсолютната хронология на българския енеолит (фиг. 4б).

Опирайки се на тях, (фиг. 4а) можем да коментираме хронологическия обхват на разглежданата епоха. Долната ѝ хронологическа граница се пада някъде около 5000 г. пр. н. е. Някои калибрирани C_{14} дати обаче слизат с около 2 столетия под нея — в 6 хил. пр. н. е. Ако един бъдещ, по-голям блок от дати от ранния енеолит потвърди това обстоятелство, не е изключено това да позволи долната граница на каменно-медната епоха в бъдеще да бъде свалена към 5200 г. пр. н. е.

Вътрешни хронологически разчленявания на разглежданата епоха в абсолютни дати не са възможни и няма да бъдат възможни и занапред, защото точно в V хил. пр. н. е. (IV хил. по C_{14}) се наблюдават някои силни геомагнитни аномалии, които могат да бъдат причина за противореча-

щи на стратиграфията резултати от датировките по метода C_{14}.[57] Поради тази причина блокът на датите, отнасящи се до каменно-медната епоха, може да бъде разглеждан само сумарно. Единичните дати или датите, получени от еднослойни селища, нямат конкретна хронологическа стойност и са валидни само дотолкова, доколкото намират своето място в общия хронологически блок на епохата.

Що се отнася до края на каменно-медната епоха в нашите земи, то той може в най-общи черти да бъде фиксиран около 4000 г. пр. н. е., но и този момент попада в една от най-големите геомагнитни аномалии (виж фиг. 5), между 4250 и 4000 г. пр. н. е. Тя дава една чувствителна деформация в дендрокривата именно на прехода между двете хилядолетия. Това означава, че по силата на обективни обстоятелства горната хронологическа граница на българския енеолит може да лежи с еднаква достоверност на всяка точка между 4250 и 4000 г. пр. н. е. Тя обаче в нито един от досега датираните случаи не прекрачва в калибрирани стойности 4000 г. пр. н. е. — т. е. остава в рамките на V хил. пр. н. е.

От горното следва, че приблизителната продължителност на каменно-медната епоха в нашите земи е от порядъка на 1000 години.

* * *

В течение на това хилядолетие в селищните могили на Тракия се натрупват средно 9,10 м културни напластявания, т. е. средно по 1,30 м на фаза и по 0,91 см (или около 1 см) в година.

В селищните могили на Североизточна България и Причерноморието за този хилядогодишен период се натрупват 8,90 м културни напластявания, което прави 1,27м средно на фаза и 0,89 см (около 1 см) в година.

В многослойните паметници на Северозападна България съответно откриваме средно 2,40 м културни напластявания по 0,80 м на фаза, обаче празнините в изследванията в този район не позволяват да се изчисли средната скорост на нарастване на културния пласт за една година, но тя е близка до тази от другите райони. Средните статистически данни за скоростта на нарастване на културните напластявания в многослойните обекти ни дават реална възможност за изчисления на времетраенето на определени културни наслаги, стига тяхната дебелина да не пада под 1 м, под която дебелина средните статистически данни вече не могат да бъдат считани за сигурни (фиг. 6).

Приложен на практика, този метод позволява да определим времетраенето на енеолитния пласт на даден обект — например дебелият 4,60 м енеолитен пласт в селищната могила Виница се е образувал за около 460 години, което е една напълно реална продължителност на живота на това място.

Обстоятелството, че средните статистически данни от Тракия и Североизточна България (два района с еднаква морфология на енеолитните напластявания) се покриват почти напълно, свидетелствува за обективната стойност на данните, получени по гореописания начин (фиг. 7).

* * *

От гледна точка на абсолютната хронология може да бъде прецизиран и въпросът за развитието на нашите земи след края на каменно-медната епоха. Макар преходът към бронзовата епоха да е съвсем незадоволително проучен, то неговият хронологически обхват е достатъчно ясно ограничен от един therminus ante quem, даден от края на каменно-медната епоха у нас (около 4000 г. пр. н. е.) и един therminus post quem, даден от предполагаемото начало на ранната бронзова епоха не само у нас, но и в егейския свят (Троя I). При всичката сложност на пътищата, водещи до установяването на тази дата[76] днес, се счита за реално нейното поставяне в границите между 3400 и 3200 г. пр. н. е. — т. е. в рамките на последната четвърт на IV хил. пр. н. е.

От казаното следва, че вероятната продължителност на хиатуса, който днес зее в хронологията на нашите земи между началото на ранната бронзова епоха, представена по всяка вероятност от некропола край Берекетската могила[77], и края на каменно-медната епоха, представена от горните хоризонти на Старозагорските минерални бани и най-късните погребения от Варненския некропол, е минимум 600—700 години. Този диапазон се запазва независимо от това, дали боравим с калибрирани или некалибри-

Фиг. 6

Средна дебелина на културните напластявания през каменно-медната епоха в България

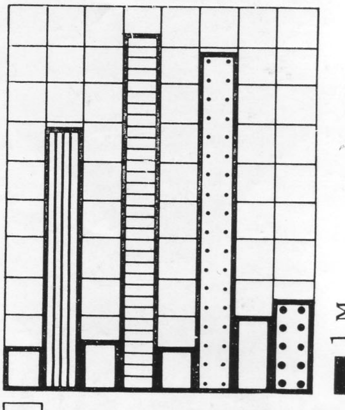

за фаза
общо за България
за Тракия и Родопите
за С. И. България и Причерноморието
за С. З. България

Фиг. 7

Количество на изследваните енеолитни селища по етнокултурни райони в България

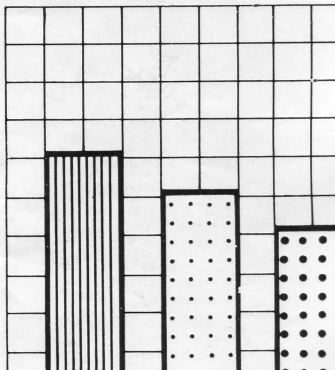

Тракия
С. И. България
С.З. България

рани дати. Неговото етнокултурно съдържание на териториите извън Тракия е относително добре известно. Касае се за класическите етапи на културата Кукутени—Триполие в Южна Украйна и Молдавия, за т. нар. Хоризонт на шайбовидните дръжки и културата Чернавода I по среден и долен Дунав, както и за финалните етапи на културата Рахмани в Тесалия.

Изправени сме следователно пред един реален исторически факт, чието времетраене ни е известно за разлика от археологическото му съдържание. Очевидно става дума за една празнина в нашите изследвания, чието запълване ние все още дължим на науката.

Тази проблемна ситуация принуди българската праистория да потърси изход от задънената улица, в която се оказа традиционно възприетата за нашите земи периодизационна схема: неолит — енеолит — бронзова епоха. За тези периоди се предполагаше, че следват непосредствено един след друг. По компаративен път обаче бе доказано[78], че между последните два съществува хиатус, в чийто рамки всъщност се извършва преходът към ранната бронзова епоха. За обозначаването на този етап бе употребено понятието Преходен период. Това наименование не е само «изход от бедата». То отразява реалните исторически процеси, намерили място в рамките на въпросния период, и довели в крайна сметка до формирането на културите от ранната бронзова епоха.

* * *

По силата на редица обективни и субективни обстоятелства каменно-медната епоха от българските земи се радва на една от най-подробно разработените периодизации от праисторията на Европа (табл. 1 и 3). Характерна черта на нашата хронологическа система е нейната обусловеност от многочислени проверени стратиграфски ситуации, както и нейната конкретност, що се отнася до реалното типологическо съдържание на всеки един от нейните етапи. Това обстоятелство я различава съществено от някои публикувани напоследък хронологически схеми,[79] които са конструирани априорно или логически и често не са съпроводени от обзор на типологическото съдържание на съответните хронологически етапи.

БЕЛЕЖКИ КЪМ III ГЛАВА

1 Миков, 1948а.
2 Миков, Джамбазов, 1960.
3 Петков, 1964.
4 Николов, 1975.
5 Същият, 1973, 1974.
6 Същият, 1984, с. 8—9.
7 Bergiu, 1961, с. 195—309.
8 Todorova-Simeonova, 1968; Todorova, 1985 (под печат).
9 Гергов, 1978, 1981, 1982, 1984.
10 Радунчева, 1969, с. 213—232.
11 Николов, 1982, с. 14—15; Nikolov, 1976.
12 Чохаджиев, С., 1982, 1983; Čochadžiev, S., 1984 (под печат).
13 Чохаджиев, С., 1981. Čochadžiev, S., 1984.
14 Ковачева, Начева-Калчева, 1975.
15 Ковачева, Вельович, (под печат).
16 Мерперт, Георгиев, 1973.
17 Ковачева, 1978.
18 Николов, 1984, с. 6.
19 Попов Р., 1925б.
20 Gaul, 1948, Tabl. XVII, XVII.
21 Vajsová, 1966, . . . Вайсова, 1963.
22 Тодорова, 1979в, с. 30—32.
23 Мирчев, Златарски, 1969, с. 5—16.
24 Тодорова, Иванов и др., 1975, с. 20—23.
25 Проучвания на автора. Непубликувано.
26 Находки от Усое III. Проучвания на автора и Д. Златарски, непубл.
27 Todorova, 1981a, 1981c.
28 Тодорова, 1976а; Тодорова, Василев и др., 1983, 24, табл. 33—60.
29 Vajsová, 1966.
30 Николов, 1974.
31 Миков, Джамбазов, 1960, с. 27.
32 Николов, 1982, с. 14—15; Nikolov, 1976.
33 Николов, 1974. . . . ; Nikolov, 1978, 125, Tabl. II.
34 French, 1964, с. 37, 39, 41, 43.
35 Hellström, Holmberg, 1978; Felsch, 1973.
35 Bakalakis, Sakellariou, 1981.
37 Garašanin, Dehn, 1963, с. 18—20.
38 Renfrew, 1970b, 1973.
39 Ibidem, 1973, с. 429.
40 Vajsová, 1969b.
41 Чохаджиев, С., 1982, 1983; Čochadžiev, S. 1984.
42 Milonas, Bakalakis, 1938.
43 Черных, 1975.
44 Comşa, 1974a.
45 Обхождания на Д. Иванов от музея в Русе, комуто дължа благодарност за предоставената ми възможност да работя с материалите.
46 История на Добруджа, Т. 1, 1984, с. 60.
47 Пак там.
48 Bergiu, 1966a.
49 Vajsová, 1967.
50 История на България, Т. 1, 1979, с. 57.

[51] Тодорова, Иванов и др., 1975, 13, с. 23—26.
[52] Vajsová, 1967, с. 22—24.
[53] Тодорова, Василев и др., 1983, 24, обр. 37—60.
[54] Comşa, 1974a, с. 114—122.
[55] Todorova, 1982, с. 16—17.
[56] Тодорова, 1984а (под печат);
[57] Vajsová, 1969.
[58] Dumitrescu, 1937; Nestor, 1934.
[59] Dumitrescu, 1964.
[60] Ангелов, Н., 1958.
[61] Berciu, 1961, с. 422—470.
[62] Ibidem, с. 309—329.
[63] Berciu, 1961, с. 401.
[64] Galbenu, 1962, с. 287.
[65] Comşa, 1974a, с. 19—27.
[66] Миков, 1955, 1958. . .
[67] История на България, Т. I, 1979, с. 56—60.
[68] Квита, 1978.
[69] Квита, Кол. 1975, с. 325—331; Quitta, 1967, 1975 u. a.
[70] Milojčić, 1965, 1967, 1970.
[71] Suess, 1969, 1970, 1973.
[72] Geyh, 1983, с. 23—35.
[73] Schwabedissen, Schmidt, 1983; Pearson, Pilcher u. a., 1983.
[74] История на България, Т. I, 1979, с. 56—60.
[75] Георгиев, Мерперт и др., 1979, с. 513, 515.
[76] Квита, 1982, с. 21—29.
[77] Каталог Троя и Тракия, 1982, с. 457—458.
[78] Виж глава XIII.
[79] Hood, 1973, 126, Fig. 8.

Глава IV ПОСЕЛИЩНА СИСТЕМА ПРЕЗ КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА У НАС

ТОПОГРАФИЯ

Данните за местоположението на поселенията от каменно-медната епоха са важен източник за информация относно палеогеографската обстановка, предпочитаните особености на земния релеф и спецификата на енеолитната икономика. Тези три фактора са играли решаваща роля при избора на място за основаване на селище.

Отделните етнокултурни райони и отделните хронологически етапи на епохата силно се различават в това отношение помежду си, така че е трудно да се изведат някакви общи закономерности, които да са валидни за цялата страна и за цялата епоха. Различията обаче са също един важен показател, който ни насочва към интересни изводи относно историческата обстановка, в която е живяло населението в отделните ареали. Проследяването на тези различия изисква да се вземат като база за сравнение къснонеолитните поселения и тяхното местоположение, защото само така могат да бъдат осветлени въпросите относно поселищния континюитет между края на новокаменната и началото на каменно-медната епоха.

В Тракия, Североизточна България и Мунтения преобладаващото болшинство неолитни поселения образуват в процеса на своето развитие селищните могили. Тѐзи етнокултурни райони влизат в класическия ареал на разпространение на този вид многослойни енеолитни паметници (карта 2). Селищните могили са разположени в най-плодородните равнини, т. е. в местата, където средното количество на годишните валежи надвишава 800 мм³ на м², почвите са достатъчно плодородни и са налице условия за временно задържане на пролетните води и т. нар. «азмаци»*, т. е. там, където съществуват оптимални условия за процъфтяване на древното прилиманно земеделие. Последното създава отлични условия за дълготрайна отседналост, която от своя страна има за резултат образуването на многослойни археологически паметници. Ако проследим топографията на селищните могили в нашата страна, установяваме, че в преобладаващото си болшинство те са разположени в местности, където някога е имало или и днес има заблатяване или периодични разливания на реките. Двете явления са тясно свързани помежду си и издават предпочитанието на древното население към такива терени.

Тази закономерност в ситуирането на селищните могили не се наблюдава само у нас, а е характерна за целия огромен ареал на тяхното разпространение от Месопотамия до Балканския полуостров. Хронологически селищните могили водят началото си от времето на неолитната революция в Анатолия. Тук още през IX и VIII хил. пр. н. е., т. е. в периода на предкерамичния неолит, възникват подобни многослойни паметници.[1]

Предпочитанието на неолитното и енеолитното население към заблатените терени въпреки тяхната съмнителна здравословност подсказва, че за целия огромен ареал на разпространение на селищните могили т. нар. «прилиманно земеделие» е било основният поминък на населението.

* Мочурливо място с бавно оттичаща се вода.

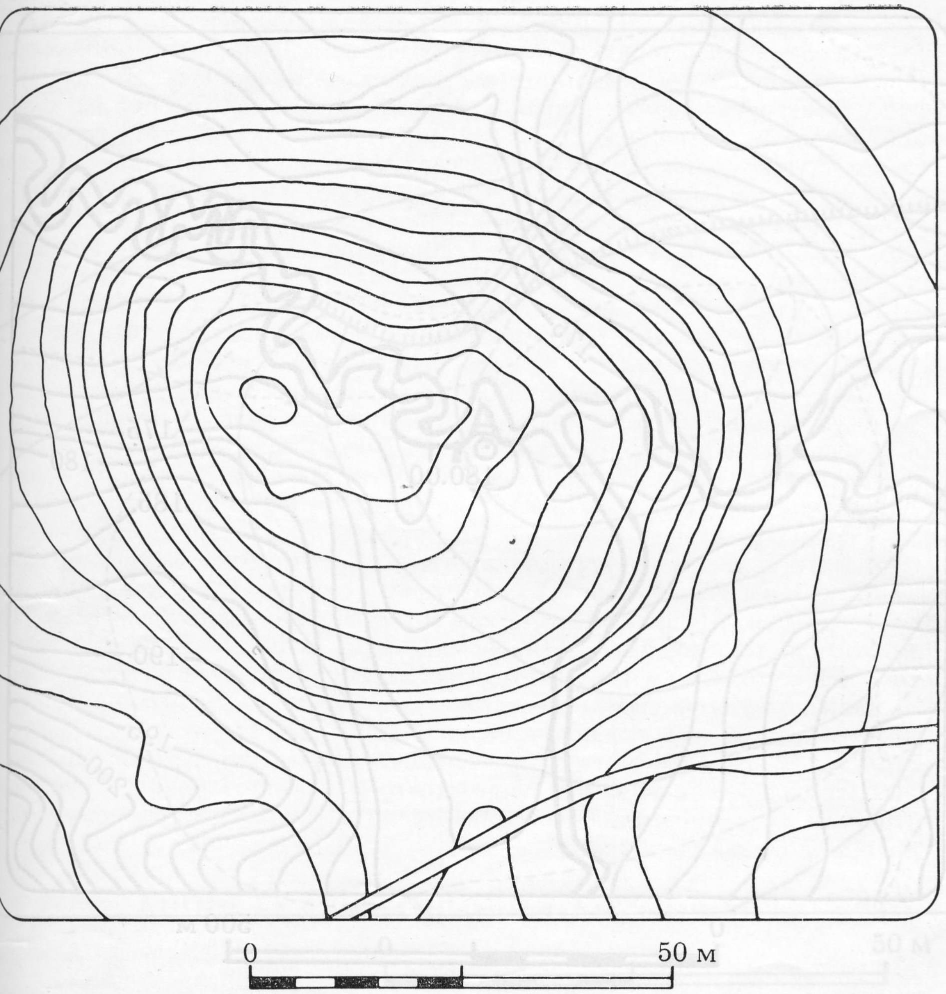

Фиг. 8а
Тахиметрична снимка на селищната могила Търговище—гарата

Рис. 10
Керамични съдове и модел на жилище от селищната могила Салманово

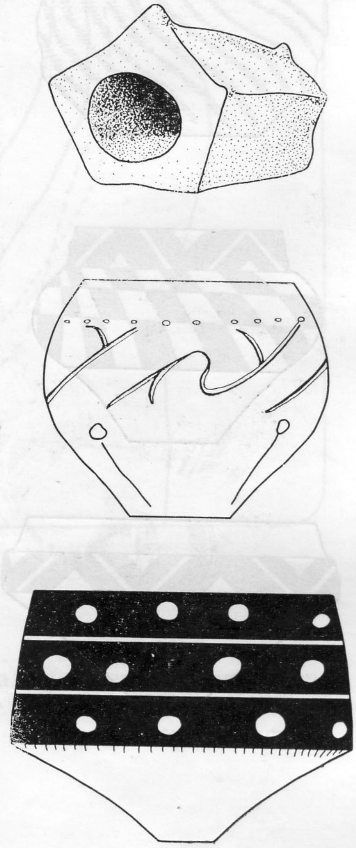

лищен живот (Поляница — Търговишко, Г. Делчево — Варненско и др.) обаче почти навсякъде съществуват и хиатуси, които не винаги са предизвикани от външни фактори (пожар, падение и пр.). На места жителите вероятно просто са изоставяли селището си по икономически, здравословни или култови съображения, отнасяйки със себе си целия годен за употреба инвентар. Времетраенето на такива хиатуси е различно и често може да бъде установено по стратиграфски път, защото един краткотраен хиатус изобщо не личи в напластяванията на обекта, а следите от подълговременните прекъсвания най-често са заличени в резултат от нивелацията на терена от строителните работи, осъществени от следващите заселници. Отсъствието на видими стратиграфски хиатуси в дадена селищна могила още не е доказателство за континюитет в поселищния живот на това място. Непознаването на този факт е довело доста изследователи до досадни заблуждения. Присъствието или отсъствието на хиатус между два слоя или два пласта и особено неговата продължителност се установява с помощта на компаративния метод. Така например хиатусът в селищната могила Караново между пластовете IV и V бе установен едва през 1961 г. в резултат на разкопките на Азмашката селищна могила, а пълният хронологически обхват на хиатуса между нейните VI и VII пластове бе разкрит едва след приключването на археологическото проучване на пластовете от бронзовата епоха в селищната могила при с. Езеро, Новозагорско.

Общият брой на днес регистрираните селищни могили в нашата страна надхвърля 500 (карта 4). 10% от тях са в различна степен проучени и съдържат напластявания от каменно-медната епоха (карта 3). Върху цялата им площ са изследвани само 9 от тях:

1. Азмашката могила край Ст. Загора (1960—1965) под ръководството на Г. Георгиев, П. Детев и Д. Николов и с участието на М. Димитров, А. Радунчева, автора и др.

ПОСЕЛИЩНА СИСТЕМА ПРЕЗ КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА У НАС

Фиг. 9
Топография на селищната могила Текето край Търговище

Рис. 11
Керамични съдове от селището при Бреница

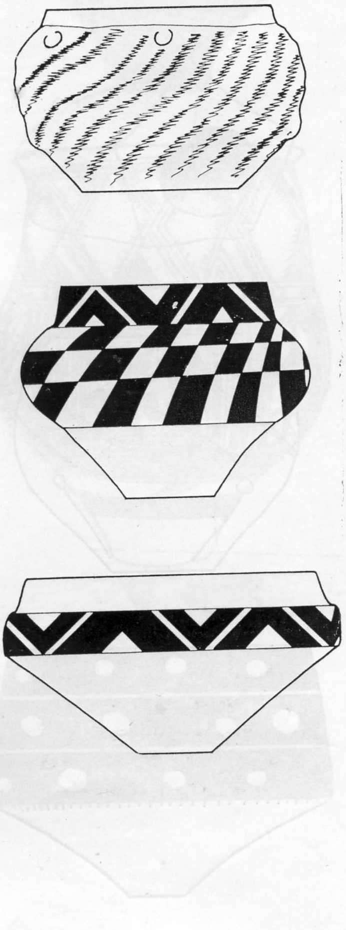

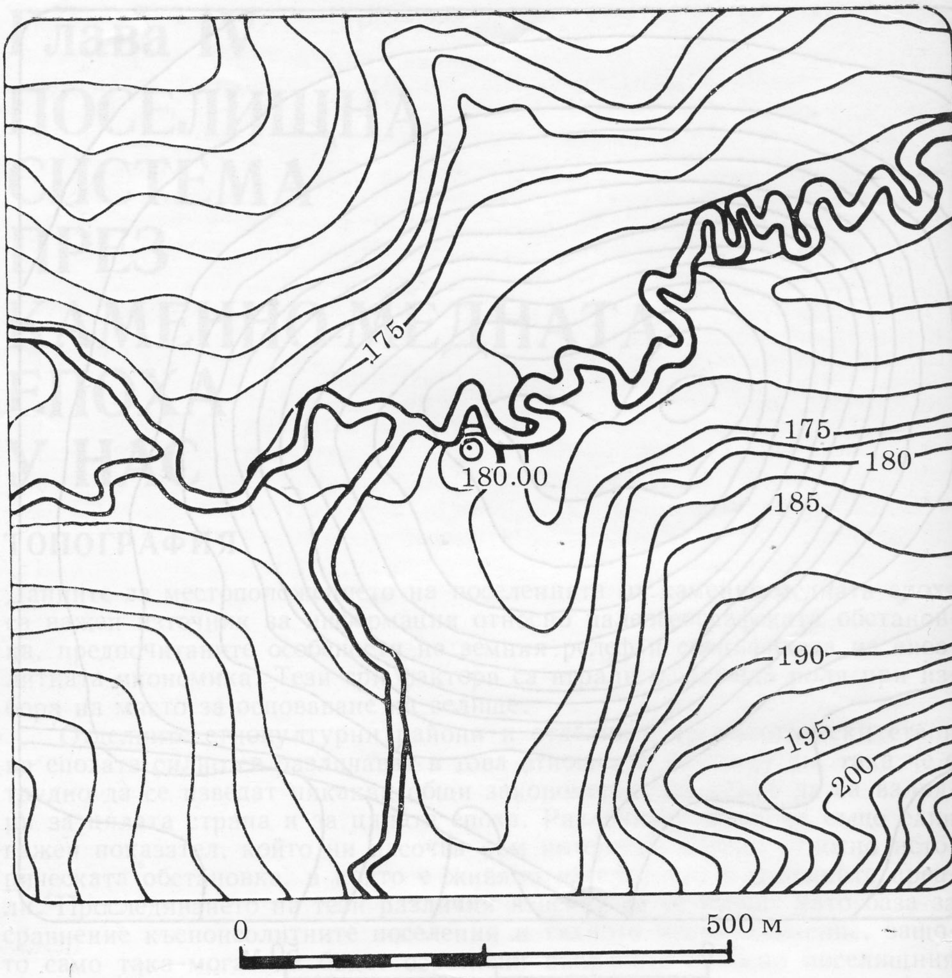

2. Чаталка, Старозагорско (1972—1973) под ръководството на М. Димитров.

3. Виница, Шуменско (1966—1968) под ръководството на А. Радунчева.

4. Голямо Делчево, Варненско (1968—1970) под ръководството на автора, с участието на Д. Златарски, Т. Г. Иванов, Е. Кърджеева, Л. Пе... ничева, Ал. Бонев и др.

5. Овчарово, Търговищко (1970—1972) под ръководството на автор... и с участието на Ал. Бонев, И. Ангелова, И. Панайотов, М. Аврамов... И. Гацов и др.

6. Поляница край Търговище (1973—1975) под ръководството на автора и Ал. Бонев, с участието на Г. Атанасов и М. Аврамова, И. Ангелов... И. Панайотов и др.

7. Радинград, Разградско (1978—1980) под ръководството на Т. ... Иванов.

8. Търговище (1980—1981) под ръководството на И. Ангелова.

9. Големия остров (III и IV хоризонт) край село Дуранкулак, Толбухинско, под ръководството на автора и Т. Димов, с участието ... М. Аврамова, Ал. Бонев, А. Меламед, К. Меламед, Ван Хан Тхан, В. Др... ганов, И. Вайсов, Р. Раденков, В. Радева и др.

Тези селищни могили съдържат мощни енеолитни напластявани... които образуват базата за проучването на каменно-медната епоха в н... шите земи.

Освен селищните могили в ареала на тяхното разпространение се ср... щат и други видове енеолитни обекти с различна топография. Това са пр... ди всичко енеолитните некрополи, разположени най-често на запад ... селищата (познати са и изключения). От тях изцяло или частично про... чени са некрополите при Девня[13], Виница[14], Лиляк[15], Голямо Делчево... Поляница[17], Овчарово[18], Варна I[19], Варна II[20], Радинград[21], Дуранкулак... Търговище (Карта 5). В Тракия енеолитни некрополи не са открити.

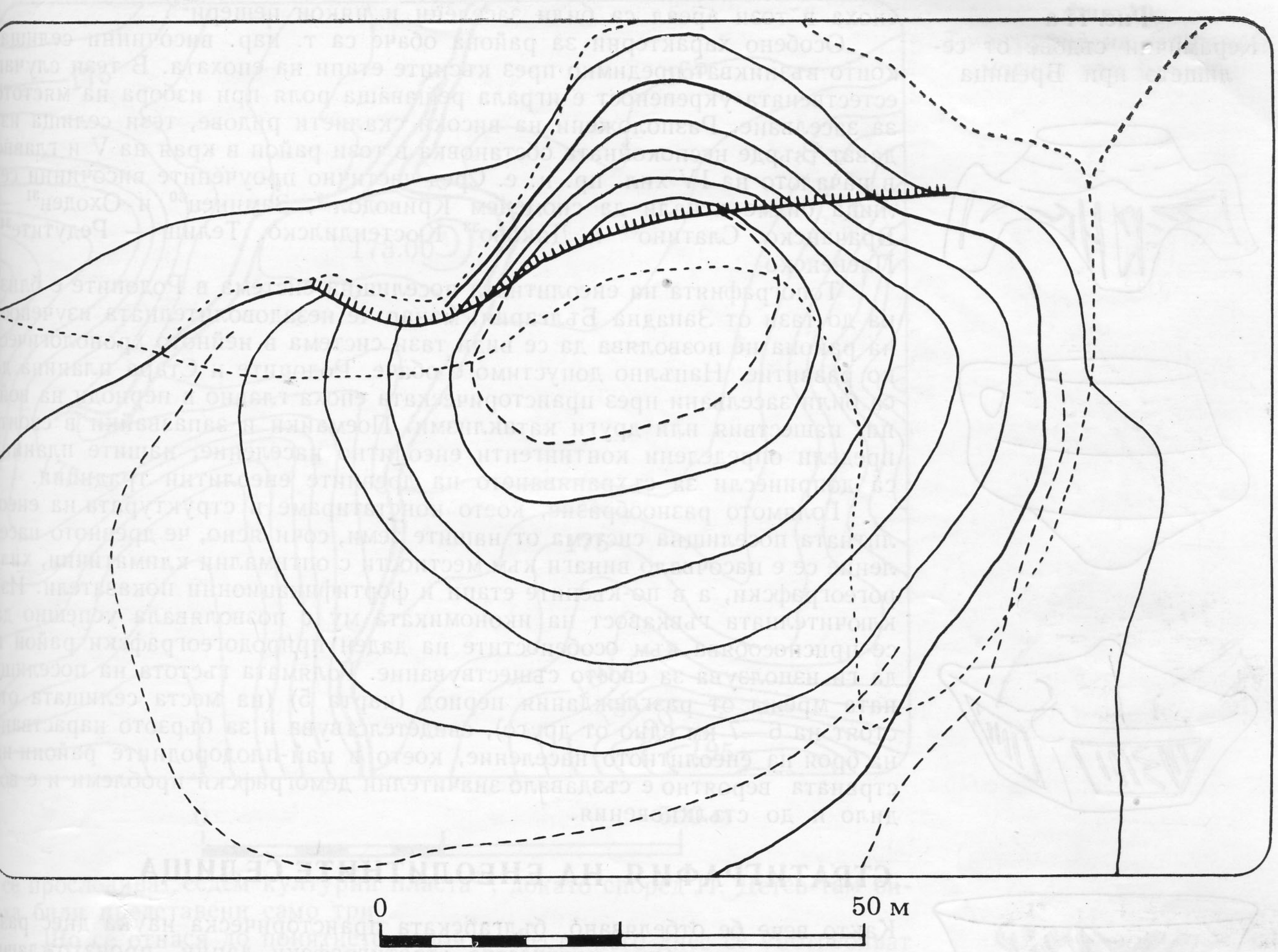

Фиг. 9а
Тахиметрична смимка на селищната могила Теке-то край Търговище

Към каменно-медната епоха се отнасят и някои от т. нар. «наколни елища» от Варненските[23] и Бургаските езера. В същност става дума за някогашни крайбрежни селища. Нивото на Черно море и на подпочвените води през V хил. пр. н. е. е било значително по-ниско от днешното. Към проучените причерноморски обекти се отнасят и две селища край Шабленското езеро[24], както и вече споменатата селищна могила на Големия остров край с. Дуранкулак. В дънните наслаги на Ахтополското пристанище през 1983 г. също са били открити ранноенеолитни материали[25].

Енеолитни селища отсъствуват в степните райони на Добруджа. Тукашното население се е придържало към постоянните източници на вода — Дунава, лиманите и карстовите извори.

Що се отнася до Западна България, там топографията на селищата е съвсем друга. С много малки изключения няма периодично заливани низини. На такива терени са разположени малобройните неолитни, ниски, разлати селищни могили Курило, Бреница, Гълъбник и др. Ясно доловим прелом в топографията на поселищната система се наблюдава на границата между новокаменната и каменно-медната епоха, когато тези терени биват напуснати, вероятно поради засоляване на почвите или трайно заблатяване. Населението се изтегля на първата незаливна речна тераса.

През първата фаза на ранния енеолит приключва поселищният живот в низините. Отседнало върху обширните плата, населението от каменно-медната епоха оставя сравнително тънки културни напластявания. Така в Софийско, на терасата Обреща, възниква цяла серия от ранноенеолитни поселения (Яна, Г. Богров, Бухово и др.). Във Врачанско Б. Николов е проучил подобно селище върху платото край с. Градешница[26], където впрочем са открити останки и от по-ранни селища. Обширно ранноенеолитно поселение е известно и върху платото Водна край Луковит[27] и на други места в Западна България. През каменно-медната

Рис. 11 а
Керамични съдове от селището при Бреница

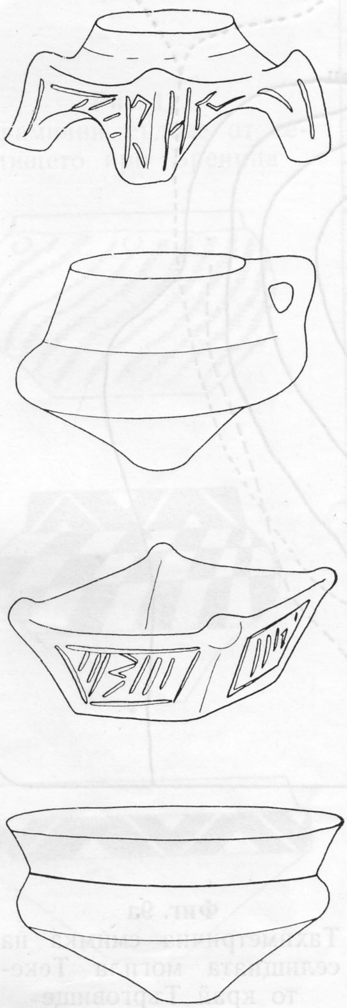

епоха в този ареал са били заселени и някои пещери[28].

Особено характерни за района обаче са т. нар. височинни селищ които възникват предимно през късните етапи на епохата. В тези случа естествената укрепеност е играла решаваща роля при избора на място за заселване. Разположени на високи скалисти ридове, тези селища и дават твърде неспокойната обстановка в този район в края на V и глав в началото на IV хил. пр. н. е. Сред частично проучените височинни с лища бихме искали да споменем Криводол[29], Заминец[30] и Оходен[31] Врачанско, Слатино[32] и Дяково[33] Кюстендилско, Телиш — Редутите Плевенско.

Топографията на енеолитната поселищна система в Родопите е бли ка до тази от Западна България, макар че незадоволителната изучено на района не позволява да се види тази система в нейното хронологич ко развитие. Напълно допустимо е обаче Родопите и Стара планина са били заселвани през праисторическата епоха главно в периоди на во ни, нашествия или други катаклизми. Поемайки и запазвайки в свои предели определени контингенти енеолитно население, нашите плани са допринесли за съхраняването на древните енеолитни традиции.

Голямото разнообразие, което констатираме в структурата на ене литната поселищна система от нашите земи, сочи ясно, че древното нас ление се е насочвало винаги към местности с оптимални климатични, хи рогеографски, а в по-късните етапи и фортификационни показатели. И ключителната гъвкавост на икономиката му е позволявала успешно се приспособява към особеностите на даден природогеографски район да ги използува за своето съществуване. Голямата гъстота на посели ната мрежа от разглеждания период (карта 5) (на места селищата с стоят на 6—7 км едно от друго), свидетелствува и за бързото нараства на броя на енеолитното население, което в най-плодородните райони страната вероятно е създавало значителни демографски проблеми и е в дило и до стълкновения.

СТРАТИГРАФИЯ НА ЕНЕОЛИТНИТЕ СЕЛИЩА

Както вече бе отбелязано, българската праисторическа наука днес ра полага с внушително количество стратиграфски данни, произхождащ предимно от многослойните обекти, с които е така богата нашата стра На голямото значение на стратиграфските данни са обръщали вниман много наши видни изследователи[35]. Чувствувайки назрялата необход мост от изработването на единна стратиграфска терминология, П. Дет пръв предлага своя интерпретация на намиращите се в употреба поняти като прави опит да определи точното им съдържание[36]. Според него термина «пласт» в стратиграфската схема на един обект следва да обозначават всички напластявания, образувани в течение на една опр делена епоха. В този смисъл всички енеолитни жилищни хоризонти един праисторически многослоен паметник се обединяват в един пла Една селищна могила от типа на Овчарово следователно съдържа са един пласт, защото се е образувала изцяло през каменно-медната епо

С термина «слой» в тази разработка се обозначават отделните ж лищни нива.

Така предложената от П. Детев терминология, възприета в най-щи черти от нашите праисторици, показа в научната практика редица достатъци, изтъкнати и в отделни случаи коригирани от Г. Георгиев[37]. новният й недостатък бе твърде голямата сумарност на предложеното държание на понятието «пласт». В дадения му от П. Детев смисъл то дава възможност да се проследи присъствието на отделните праистор чески култури с техните основни хронологически етапи в изследвани обекти, а очертава само най-широки хронологически рамки.

Намиращата се днес в обръщение стратиграфска терминология значително по-детайлизирана и по наше мнение отговоря по-добре съвременното ниво и изисквания на археологическата наука. С терми «пласт» днес не се обозначават стратиграфските пакети, обхващащи це праисторически епохи (неолит, енеолит, бронзова епоха), а техните ет пи — ранен, среден, късен, отговарящи на съответни култури, култур групи или техните фази. Например Караново I, Караново II, Марица и пр. В този смисъл се казва например, че в селищната могила Карано

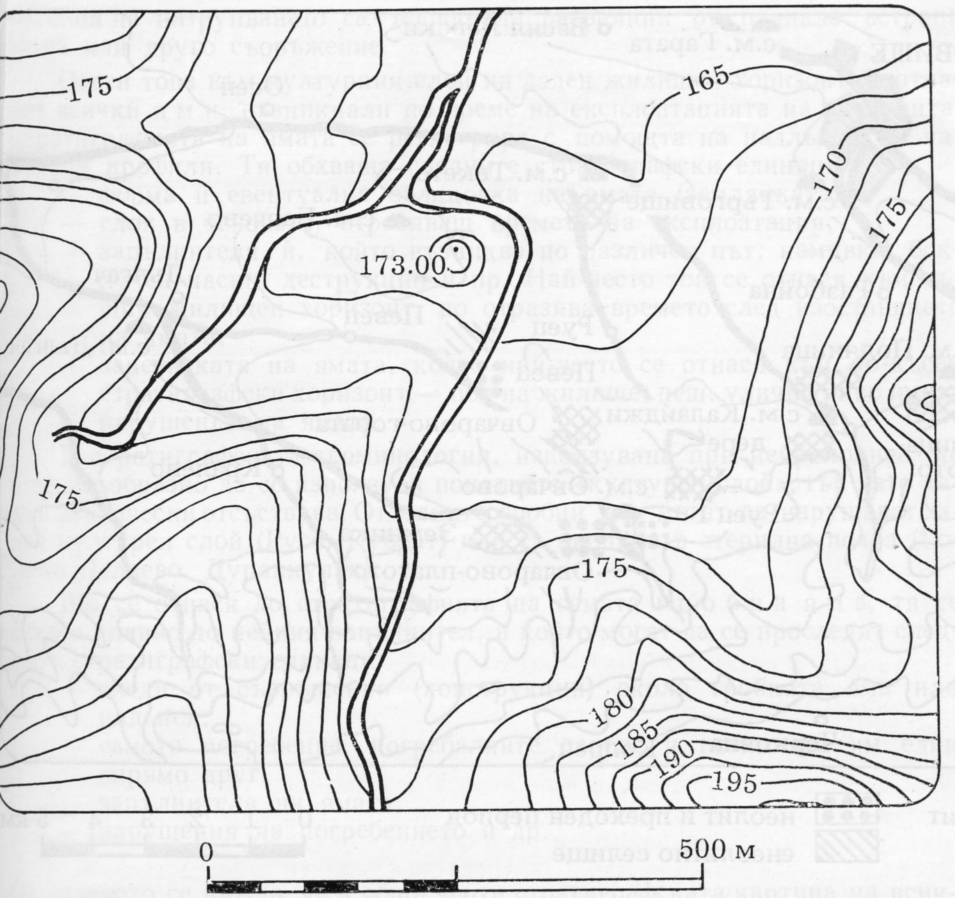

Фиг. 10
Топография на селищната могила при Баячево

се проследяват седем културни пласта[38], докато според П. Детев там биха били представени само три.

Що се отнася до понятието «слой», вместо него днес се употребяват понятията «жилищно ниво», «жилищен хоризонт», «селищно ниво» и др. Тези понятия обаче не са адекватни. Внасянето на терминологична яснота в това направление е от особено значение за правилната интерпретация на стратиграфските ситуации, поради което ще се спрем накратко върху тези въпроси.

И тъй каменно-медната епоха у нас съдържа теоретически три културни пласта — ранен, среден и късен, обхващащи в съответния ареал няколко хронологически последователни култури или техните фази.

За онагледяване на казаното бихме могли да разгледаме примерната, сумирана картина на енеолитните напластявания от Причерноморския ареал, която ще има следния идеален вид:
Първи пласт — ранен енеолит — култура Сава, фази I, II и III.
Втори пласт — среден енеолит — култура Сава, фаза IV, етапи а и б.
Трети пласт — късен енеолит — култура Варна́, фази I, II и III и пр.

Що се отнася до понятието «слой», «жилищно ниво», «жилищен хоризонт» и пр., то те се нуждаят от по-детайлна класификация.

Под «жилищен хоризонт» разбираме всички културни останки, образувани от възникването до загиването на дадено праисторическо селище. Тези останки се състоят от множество по-малки прослойки или поголеми слоеве, които имат своята класификационна йерархия. От особено стратиграфско значение е интерпретацията на отделните слоеве в поселенията.

При наличието на н а з е м н и п о с т р о й к и различаваме:
— Слоя на конструкцията, т. е. останките от самата постройка с пода и съоръженията върху него, запазени части от стени и пр. и измененията им в процеса на експлоатацията на постройката. Тук спадат ремонтите на пещите, подовите обмазки и пр., които при по-дълговременна експлоатация могат да дадат напластявания, достигащи до 0,30—0,80 м дебелина. Този слой всъщност най-добре отговаря на понятието «жилищно ниво».

ПОСЕЛИЩНА СИСТЕМА ПРЕЗ КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА У НАС

Фиг. 11

Праисторически микрорайон в подножието на Преславска Стара планина в района на Търговище

— Слоя на деструкцията — той лежи върху конструкцията и въз-
никва в резултат от разрушаването на постройката било при пожар
или при събарянето ѝ с оглед подновяване на жилищния фонд. Това с
така наречените «рушавини» — опожарени мазилки, размити останки о
глинобитни стени, съдове, съборени архитектурни детайли, изгнил дъ
вен материал и др.

— С у б с т р у к ц и я т а — т. е. следите, оставени от основите н
сградата под нивото на първия под. Тук става дума преди всичко за ду
ките от колове и строителните изкопи. В многослойните паметници су
струкцията на даден хоризонт представлява всъщност нарушение на п
ранните жилищни нива, поради което се проследява особено трудн
Самата субструкция не е самостоятелен културен слой, а интервенция
по-долните културни напластявания. Проучването на субструкцията
една селищна могила е важен момент в теренната работа, който често
пренебрегва. Неговото с нищо незаменимо значение изпъкна особено до
ре напоследък, при проучването на селищната могила при Поляниц
Търговищко, където градоустройствената и фортификационна система
първото поселение бе проследена най-отчетливо именно по субструкц
(сн. 105). Голямото значение на субструкцията личи още от факта,
почти всички наземни постройки на културата на Линеарната керами
в Средна Европа са познати само по субструкция, тъй като оранта е ун
щожила както конструкцията, така и деструкциите на сградите.[39]

От друга страна, в стратиграфията на напластяванията, възникна
в п р о с т р а н с т в о т о м е ж д у с г р а д и т е, проследяваме сле
ните стратиграфски компоненти:

С л о й н а н а т р у п в а н е. Той възниква в процеса на ек
плоатацията на селището и понякога може да се издигне твърде висо
над подовото ниво на съвременните му сгради, така, че те да «потъна
в него. Ярък пример за това развитие дава една двуетажна сграда
селищната могила при Радинград.[40] Боклученият насип е също един х
рактерен слой на натрупване.

— С л о й о т д е с т р у к ц и и. Той възниква в случаите, когато въ

ху слоя на натрупването са попаднали развалини от паднала встрани стена или друго съоръжение.

Освен това към културния слой на даден жилищен хоризонт се отнасят всички я м и, възникнали по време на експлоатацията на хоризонта. Стратиграфията на ямата се регистрира с помощта на надлъжни и напречни профили. Тя обхваща следните стратиграфски единици:

— форма и евентуална облицовка на ямата (землянката);
— слоя в основата, отразяващ времето на експлоатация;
— запълнителя ѝ, който възниква по различен път: намивка, боклучен насип, деструкции и пр. Най-често той се отнася към същия жилищен хоризонт, но отразява времето след изоставянето на ямата;
— запечатката на ямата, която най-често се отнася към по-късен стратиграфски хоризонт — под на жилище, пещ, улично ниво и пр.;
— нарушения на ямата.

В стратиграфската терминология, използувана при некрополите, не е целесъобразно да се използува понятието «културен слой», тъй като такъв фактически отсъствува. Отделните гробни ями могат да нарушават даден културен слой (Русе, Кубрат) или са вкопани в стерилна почва (Голямо Делчево, Дуранкулак).

Що се отнася до стратиграфията на самата г р о б н а я м а, тя се отнася главно до нейния запълнител, в който могат да се проследят следните стратиграфски единици:

— следи от съоръжения (конструкции) около гробната яма или над нея;
— самото погребение, погребалните дарове и позицията им един спрямо друг;
— запълнителя на ямата;
— нарушения на погребението и др.

От казаното се вижда, че в общи черти стратиграфската картина на всички вкопани обекти е доста сходна.

* * *

В светлината на изказаните методически съображения ще разгледаме стратиграфията на енеолитните паметници в нашата страна. От значение за изработване на общата стратиграфска картина за страната имат публикуваните до днес чертежи на стратиграфските профили от Караново[41], Азмашката могила[42], Голямо Делчево[43], Виница[44], Овчарово[45], Езеро[46], както и стратиграфските данни от някои други обекти, чиито профили не са публикувани. Детайлното съпоставяне на стратиграфските данни, с които днес разполагаме, позволява да се проследи с подробности относителната хронология на българските енеолитни култури. Освен това, опирайки се на тях, можем по компаративен път да направим опит за реконструкция на стратиграфската картина на онези обекти, при чиито проучвания не са правени стратиграфски чертежи. От друга страна, стратиграфските данни, обработени статистически, отразяват динамиката на поселищнообразувателните и демографски процеси през каменно-медната епоха. Детайлното им разглеждане по етнокултурни ареали дава възможност да се доловят закономерностите на местното поселищно развитие и тяхното отношение към общите тенденции, характерни за територията на цялата страна. (Табл. 32, фиг. 15.)

ТРАКИЯ И РОДОПИТЕ

Стратиграфските данни от Караново и Азмашката могила лежат в основата на хронологията на каменно-медната епоха в нашите земи. Затова сред многобройните енеолитни паметници от Тракия на първо място ще се спрем на стратиграфията на двата нейни основни паметника.

1. Селищна могила Караново, Сливенско, е проучвана с разкопки през 1939—1957 г. от Н. Койчев, В. Миков и Г. Георгиев.

Първият стратиграфски разрез, публикуван у нас, е този от Караново. За съжаление той е сумарен и отразява само пластовете, седем на

Табл. 4
Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Караново

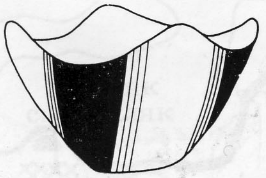

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Караново	
преходен период					
ЕНЕОЛИТ	късен	комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI	III	хиатус	5.60 м — дебелина на енеолитния пласт
			II	Караново VI /3.60 м/	
			I	хиатус	
	среден	Култура Марица IV	б	Караново V /2 м /	
			а	хиатус	
	ранен	Култура Марица	III	хиатус	
			II		
			I		
НЕОЛИТ	късен	Култура Калояновец		Караново IV	

брой, но не и жилищните хоризонти и отделните слоеве на обекта. В не енеолитът заема пластовете Караново V и Караново VI, които имат общ дебелина 5,60 м. Пластът Караново V е определен като ранен халколит[47] култура Марица, и е дебел 2 м. Той обаче не съдържа археологически м териали, характерни за ранните етапи на енеолита в Тракия, познати от обектите Кирилово[48], Мечкюр (Златитрап)[49], Азмашка могила[50] и др а само находки, типологически идентични с тези на селищната могила Д вебарган край Марица[51], Рачева могила[52] и др., т. е. той съдържа архе логически материал, идентичен с този, който на времето е бил на разпол жение на Дж. Гол, на базата на който той е определил типологията културата Марица.[53] Нашите изследвания през 1961—1964 г. върху и вестния дотогава археологически материал показаха, че в Караново меж ду пластовете IV (късен неолит) и V е налице хиатус, отговарящ на врем траенето на I, II и III фази на културата Марица — т. е. на целия ран енеолит в Тракия. В самото Караново V е представена само нейната фаза, а именно средният енеолит, и то не в цялата му продължителнос В профила на самия обект този хиатус на места се проследява и страт графски като тъмна хумусова прослойка (лични наблюдения на автора

Пластът Караново VI има дебелина 3,60 м. Той съдържа материали късния енеолит. Е. Комша[54] смята, че сред тях е забелязал таки които кореспондират с късните хоризонти от селищната могила на Петр Рареш в Румъния. Доколко това становище е оправдано, ще може да каже едва след окончателното публикуване на находките от обекта. наше мнение в Караново липсват материали от I фаза на културата Кодж дермен—Гумелница—Караново VI. Това обстоятелство е важно указ ние за наличието в селищната могила на друг хиатус, който се вмък между пластовете Караново V и Караново VI. Той не може да бъде просл ден в профила на обекта, вероятно поради сравнително по-краткото времетраене.

Пластът Караново VI не доживява до финалните етапи на каменн медната епоха, които са ярко представени в селищната могила Ст розагорски минерални бани. В обекта липсват материали и от преходни период между енеолита и бронзовата епоха както и първите два ета А и BI на раннобронзовата култура Езеро.[55] Караново VII се отнася к самия финал на тази култура. Следователно огромният хиатус, който стратиграфския профил на обекта личи като дебел хумусен слой, обхв ща времето на финала на каменно-медната епоха, целия Преходен пери и почти цялата ранна бронзова епоха. Неговото времетраене обхващ повече от хилядолетие.

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Азмашка могила
преходен период				
ЕНЕОЛИТ	късен	комплекс Коджадермен–Гумелница–Караново VI	III	хиатус
			II	Азмашка могила I II III
			I	IVa IVб
	среден	Култура Марица IV	б	?
			а	хиатус
	ранен	Култура Марица	III	Азмашка могила V VI VII VIII
			II	
			I	хиатус
НЕОЛИТ късен		Култура Калояновец		хиатус

4.50 м — дебелина на енеолитния пласт

Табл. 5
Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Азмашката могила

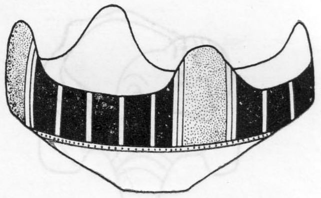

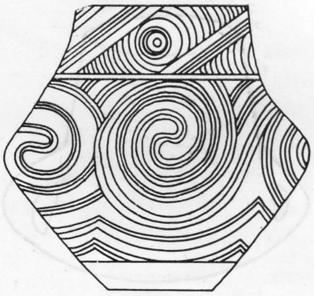

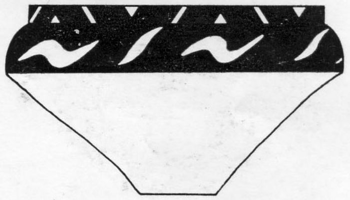

В светлината на казаното стратиграфията на пластовете от каменно-медната епоха в Карановската селищна могила добива вида, показан на таблица 4.

2. **Азмашка селищна могила** е разположена край Стара Загора. Проучена е изцяло през 1960—1963 г. от Г. Георгиев,[56] П. Детев, Д. Николов и М. Димитров. В 1963 г. П. Детев публикува чертеж на част от централния стратиграфски профил на могилата. Този фрагмент е разработен доста детайлно съобразно изискванията на теренната документация. От него се вижда, че горните осем жилищни хоризонта от обекта се отнасят към каменно-медната епоха[57] и имат обща дебелина 4,50 м. Четири от тях (V—VIII) принадлежат на ранния енеолит и съдържат материали от II и III фази на културата Марица, липсващи в Караново. Особено голям разцвет демонстрира тази култура в V жилищен хоризонт. Графитният орнамент достига на този етап своята висота. Това е т. нар. «графитна» фаза на културата Марица.

I—IV жилищни хоризонти в Азмашката могила се отнасят към късния енеолит (култура Коджадермен—Гумелница—Караново VI), от което следва да заключим, че между V и IV хоризонти е налице хиатус, който хронологически отговаря на средния енеолит (култура Марица IV), чийто материал тук отсъствува, обаче е представен в Караново IV.

I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI е също така доста оскъдно представена.

IV жилищен хоризонт от Азмашката могила, така както е отразен в стратиграфския чертеж на П. Детев, явно се състои от два подхоризонта — а и б, защото в противен случай не може да бъде обяснено наличието на ямата в публикувания чертеж. Енеолитът в Азмашката могила, също както и този от Караново, не доживява финала на епохата. Животът тук се прекратява дори малко по-рано, отколкото в Караново. Върху южните склонове на могилата са открити материали от бронзовата епоха, от което става ясно, че и тук след края на каменно-медната епоха следва дълготраен хиатус. Стратиграфската картина на нейните напластявания в този обект въз основа на направения по-горе анализ има вида, показан на таблица 5.

Що се отнася до стратиграфията на останалите енеолитни обекти от Тракия, проучени чрез разкопки, чиито стратиграфски профили не са публикувани, то съдържанието на енеолитните пластове в тях в повечето случаи може да бъде реконструирано на базата на публикувания археологически материал, сведенията на разкопвачите и чрез сравняване с данните от Караново и Азмашката могила.

Ще разгледаме тези обекти в азбучен ред:

Табл. 6
Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Банята могила

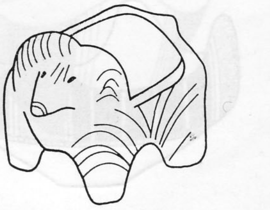

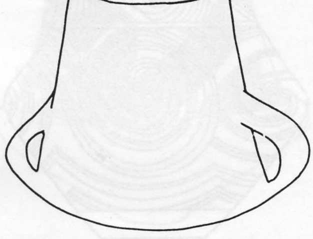

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Банята–могила	
преходен период				хиатус	
ЕНЕОЛИТ	късен	комплекс Коджадермен–Гумелница–Караново VI	III	пласт V	дебелина на енеолитния пласт 7 м
			II		
			I	хиатус	
	среден	Култура Марица IV	б		
			а		
	ранен	Култура Марица	III	пласт IV б	
				хиатус	
			II		
			I	пласт IV а	
НЕОЛИТ късен		Култура Калояновец		хиатус	

3. Банята могила при с. Капитан Димитриево, Пазарджишко, проучена със сондаж от П. Детев през 1947—1948 г.[58] На дълбочина 12 под повърхността е била достигната стерилна почва, от което можем д направим заключение за дебелината на културните пластове. П. Дете разделя профила на сондажа на четири «пласта» в смисъла на предложе ната от него стратиграфска номенклатура. Третият пласт според тов разделение, дебел 7 м, се отнася към каменно-медната епоха. По-късн Г. Георгиев дава по-детайлна интерпретация на материалите от могила та, които разпределя в шест културни пласта[59], броени отдолу нагор IV и V от тях според неговото деление представляват интересуващат ни епоха. IV пласт от Банята могила се отнася към културата Марица а V — към културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Нашия анализ на материала показа, че в основата на IV пласт са представен I и II фази на културата Марица, следвани от краткотраен хиатус, койт хронологически би отговарял на началото на третата «графитна фаза» н тази култура. Финалните етапи на тази фаза обаче са застъпени добре обекта. Между IV и V пласт следва да се предположи наличието на ст ществен хиатус, защото в могилата липсват материали, отговарящи н четвъртата фаза на културата Марица, както и такива от I и II фаза н културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI.

Находките от V пласт на обекта са типични за третата, финалн фаза на късния енеолит в Тракия, която тук доживява до края на епохат. Редица керамични форми, в т. ч. чашите с две дръжки и аскосите, позво ляват последните енеолитни жилищни хоризонти да бъдат синхронизи рани с горните енеолитни нива на селищните могили при Старозагорски те минерални бани, Русе, Хотница (В.-Търновско), Къшчиоареле (в СРІ и др.

Между този финален енеолитен пласт и материалите от ранната брон зова епоха (VI пласт според Георгиев и IV според П. Детев) се вмъкі хиатус, отговарящ по време на целия Преходен период и на началнит етапи на ранната бронзова епоха.

В тази светлина стратиграфията на напластяванията от каменн медната епоха в Банята могила добива следния вид (табл. 6).

4. Селищна могила Биково, Сливенско, е проучена през 1948—1954 от П. Детев със сондаж, който на дълбочина 10 м е достигнал до стерил почва. Изследвачът разделя открития от него материал само на два пла та — бронзова епоха — 0—1,50 м дълбочина, и енеолит — от 1,50 до 10 дълбочина.[60] През 1959 г. Г. Георгиев отбелязва, че енеолитният пла тук би следвало да бъде разделен на две. Този от 10 до 8,50 м дълбочи той отнася към времето на Караново V, а този от 8,50 до 1,50 — към вр мето на Караново VI.[61]

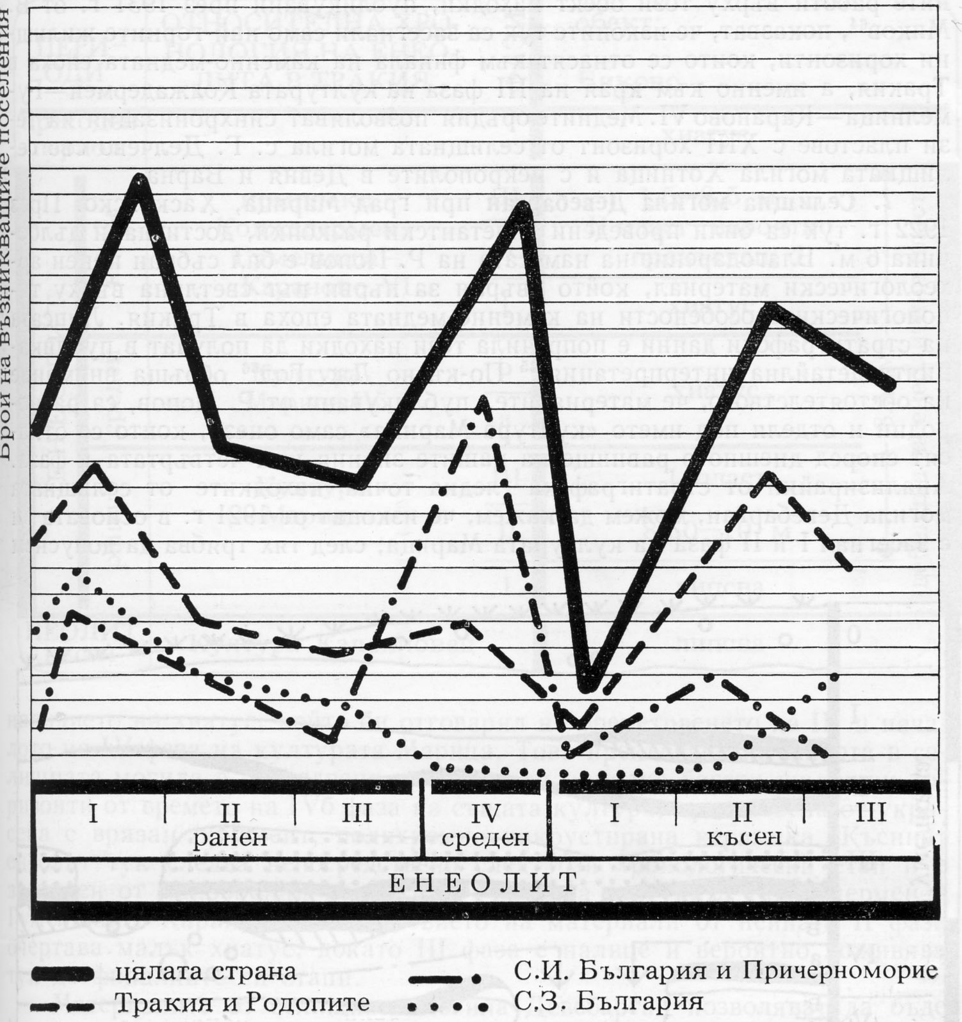

Фиг. 12
Графика на поселищнообразувателните процеси през каменно-медната епоха в България

От предприетия от нас анализ на материалите от обекта следва, че тук е възможна значително по-детайлна стратификация. Така например в основата на могилата лежат материали, отнасящи се към ранния енеолит — II и III фаза на културата Марица, следвани от хиатус, отговарящ по време на средния енеолит — култура Марица IV. Късният енеолит тук е представен с материали от класическите етапи на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Те обхващат втората и цялата трета фаза. Доколкото за това може да се съди от съдовете тип «Сълкуца III» с отвесни и хоризонтални дръжки, украсени с нокътна барботина, и чашките с две дръжки, каменно-медната епоха доживява тук до своя финал.

Особеностите на материалите на бронзовата епоха и в тази селищна могила предполагат хиатус, отговарящ по време на този от Банята могила. Въз основа на казаното стратиграфската картина на каменно-медната епоха в Биково може да се реконструира по начина, показан на таблица 7.

5. Селищна могила Борец (Топраасар), Пловдивско. Единичните материали от този обект, публикувани от Б. Дякович и А. Чилингиров[62], дават представа за наличието на енеолитни пластове в нея, което потвърждава и П. Детев.[63]

Анализът им позволява реконструкция на следната стратиграфска последователност. Откритата в обекта керамика с линеарен, позитивен графитен орнамент показва присъствието на III фаза на културата Марица, докато останалата керамика може да бъде причислена към II и III фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. При това изглежда, че горните енеолитни хоризонти доживяват до края на тази култура. Що се отнася до евентуалния хиатус между тези два пласта, то неговото прецизиране поради фрагментарния и крайно малоброен материал засега не е възможно.

6. Селищна могила Габарево, Казанлъшко. Събраните при строител-

ПОСЕЛИЩНА СИСТЕМА ПРЕЗ КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА У НАС

ните работи върху този обект находки, публикувани през 1931 г. от В. Миков[64], показват, че изкопите тук са засегнали само най-горните жилищни хоризонти, които се отнасят към финала на каменно-медната епоха в Тракия, а именно към края на III фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Медните оръдия позволяват синхронизация на тези пластове с XIII хоризонт от селищната могила с. Г. Делчево със селищната могила Хотница и с некрополите в Девня и Варна.

7. Селищна могила Девебарган при град Марица, Хасковско. През 1922 г. тук са били проведени дилетантски разкопки, достигнали дълбочина 6 м. Благодарение на намесата на Р. Попов е бил събран ценен археологически материал, който хвърля за първи път светлина върху типологическите особености на каменно-медната епоха в Тракия. Липсата на стратиграфски данни е попречила тези находки да получат в публикацията детайлна интерпретация.[65] По-късно Дж. Гол[66] обръща внимание на обстоятелството, че материалите, публикувани от Р. Попов, са разнородни и отделя под името «култура Марица» само онези, които се отнасят според днешното равнище на нашите знания към четвъртата й фаза. Анализирайки от стратиграфска гледна точка находките от селищната могила Девебарган, можем да кажем, че изкопът от 1921 г. в основата си е засегнал I и II фаза на културата Марица; след тях трябва да допуснем

Фиг. 13

Част от стратиграфския профил на Азмашката селищна могила

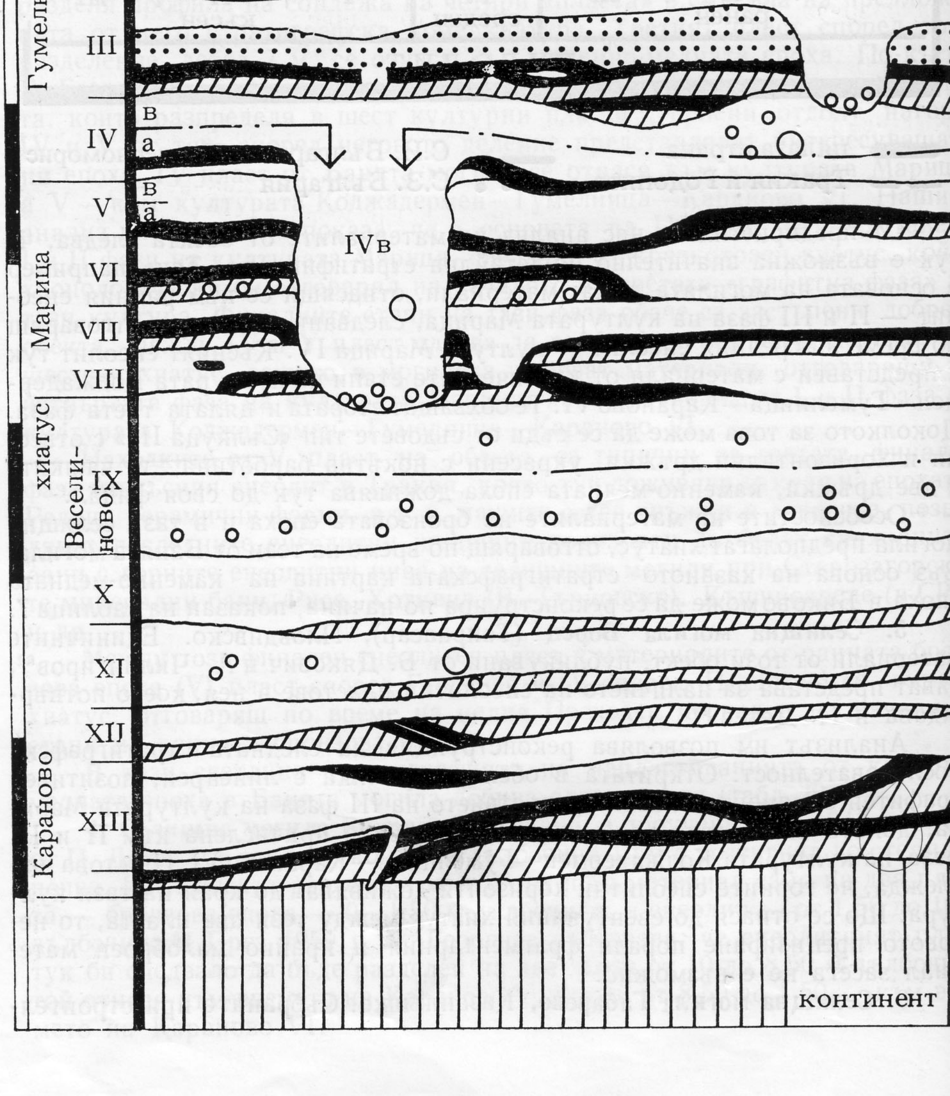

Табл. 7

Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Биково

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Биково	
преходен период				хиатус	
ЕНЕОЛИТ	късен	комплекс Коджадермен–Гумелница–Караново VI	III	1.5—8.5 м	дебелина на енеолитния пласт 8.5 м
			II	II пласт—вероятно прекъсващ ?	
			I	хиатус	
	среден	Култура Марица IV	б	хиатус	
			а		
	ранен	Култура Марица	III	I пласт	
			II	8.50—10 м	
			I	липсва	
НЕОЛИТ късен		Култура Калояновец		липсва	

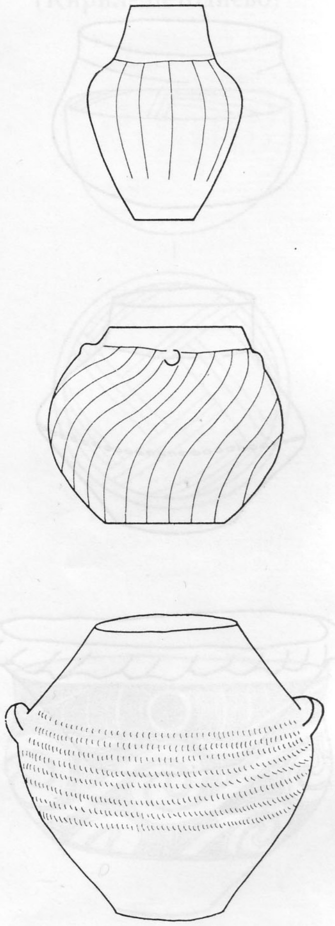

наличието на хиатус, който би отговарял на времетраенето на III и началото на IV фаза на културата Марица. Това прекъсване на живота в селищната могила е последвано от един или няколко богати жилищни хоризонти от времето на IVб фаза на същата култура, представена от украсена с врязан орнамент, полихромно инкрустирана керамика. Късният енеолит тук следва непосредствено след този хронологически етап и е застъпен от малобройни находки от I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Отсъствието на материали от нейната II фаза очертава малък хиатус, докато III фаза е налице и вероятно доживява тук до финалните си етапи.

Материалите от селищната могила Девебарган позволяват да бъде реконструирана следната картина на стратиграфията на пластовете от каменно-медната епоха. (Табл. 8.)

8. **Селищна могила Езеро**, Новозагорско (Дипсизка могила) се радва на дълготраен жив интерес от страна на археолозите. През 1952—1956 и

Табл. 8

Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Девебарган

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Девебарган	
преходен период				край на поселищния живот	
ЕНЕОЛИТ	късен	комплекс Коджадермен–Гумелница–Караново VI	III	III б пласт	дебелина на енеолитния пласт 6 м
			II	хиатус	
			I	IIIа пласт	
	среден	Култура Марица IV	б	II пласт	
			а	хиатус	
	ранен	Култура Марица	III	хиатус	
			II	I пласт	
			I		
НЕОЛИТ късен		Култура Калояновец		?	

ПОСЕЛИЩНА СИСТЕМА ПРЕЗ КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА У НАС

Табл. 9
Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Езеро

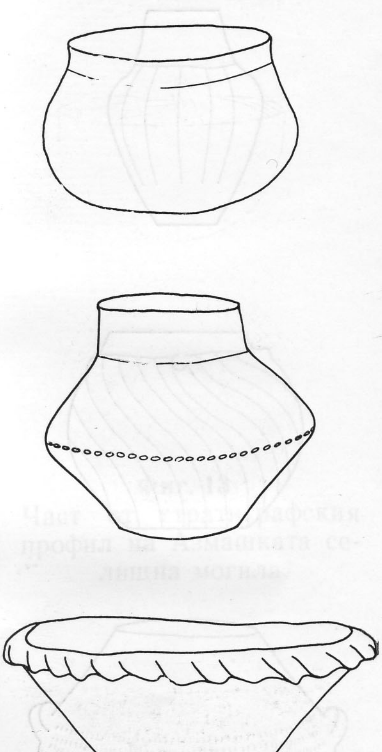

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Езеро	
преходен период				хиатус	
ЕНЕОЛИТ	късен	комплекс Коджадермен–Гумелница–Караново VI	III	хиатус	дебелина на енеолитния пласт 2.6 м – 2.8 м
			II	II пласт, I хоризонт	
				хиатус	
			I	II пласт, II хоризонт	
	среден	Култура Марица IV	б	II пласт III–V хор.	
			а	II пласт VI–VIII хор.	
	ранен	Култура Марица	III	хиатус	
			II		
			I		
НЕОЛИТ	късен	Култура Калояновец		III пласт	

1958 г. тук са провеждани археологически разкопки под ръководството на В. Миков и Н. Койчев. Констатиран е хиатус между пласта на бронзовата и този на късната каменно-медна епоха.

Между 1961, 1963—1971 г. тук предприема археологически разкопки българо-съветска археологическа експедиция под ръководството на Н. Я. Мерперт и Г. Георгиев,[67] която проучва предимно културния пласт от бронзовата епоха. Югозападният стратиграфски сондаж обаче позволява да се добие известна представа за развитието на поселищния живот в този обект, който очевидно започва по времето на ранния неолит. Стратиграфията на обекта е разделена на броени отгоре надолу «пластове», разглеждани в смисъла, вложен от П. Детев в това понятие.

Вторият културен «пласт» принадлежи на каменно-медната епоха. В сондажа той има дебелина 2,60—2,80 м. В него са разграничени осем жилищни хоризонта,[68] отнесени от изследователите към времето на Караново V и VI и сравнени с културата Гумелница в Румъния. Този пласт в рамките на югозападния сондаж очевидно се подстила от останки от времето на късния неолит — култура Калояновец.[69]

От типологията на публикуваните енеолитни материали може да се заключи, че най-горният хоризонт от тази епоха се отнася към развитите етапи (вероятно началото на III фаза) на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI.[70] Възможно е в обекта да е имало живот и по времето на I фаза на тази култура, за което можем да съдим и от някои единични находки.[71] Изследователите с право допускат хиатус между I и II хоризонт от енеолитния пласт. Основната маса от енеолитните находки от този сондаж,[72] обаче се отнасят към средния енеолит, култура Марица IV, който е представен в богатите опожарени хоризонти III — VIII и кореспондира с не по-малко богатите напластявания в Караново V. Липсата на материали от времето на ранния енеолит — култура Марица, фази I—III, говори за присъствието на хиатус, който тук, също както и в Караново, отделя останките от каменно-медната епоха от тези от късния неолит. В това отношение морфологията на двата обекта е напълно идентична. От казаното следва, че в селищната могила Езеро каменно-медната епоха е застъпена само частично и с хиатуси. Бихме искали да подчертаем особено съществения хиатус, който се установява главно по компаративен път между енеолита и раннобронзовата епоха. Данните, с които днес разполагаме за морфологията на енеолитните пластове в Езеро, които очевидно не са пълни, позволяват реконструкцията на следната стратиграфска картина на обекта. (Табл. 9.)

9. Селищна могила Загорци, Новозагорско. Върху този обект не са предприемани редовни археологически разкопки. Г. Георгиев, комуто

ПЕРИ-ОДИ	ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Кирилово /Кирил—Методиево/	
преходен период			хиатус	
ЕНЕОЛИТ късен	комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI	III II I	хиатус /?/	дебелина на енеолитния пласт
ЕНЕОЛИТ среден	Култура Марица IV	б а	хиатус	
ЕНЕОЛИТ ранен	Култура Марица	III	разкопки П. Детев	
		II I	хиатус	
НЕОЛИТ късен	Култура Калояновец		разкопки М. Димитров	

Табл. 10
Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Кирилово (Кирил-Методиево)

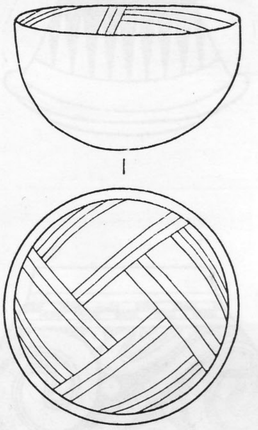

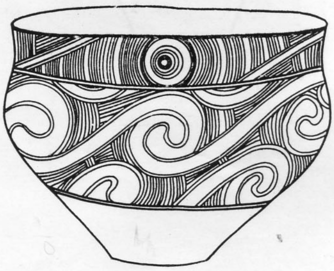

благодаря за предоставената ми информация, е имал възможност да си състави представа относно етнокултурното съдържание на горните жилищни хоризонти, засегнати от строителни мероприятия върху обекта. Според него последните съдържат материали от средната бронзова епоха и от финалните етапи на късния енеолит. Относно характера на подолните напластявания не може да се каже нещо определено. Събраният материал не е публикуван.

10. Селищна могила Кирилово (Кирил-Методиево), Новозагорско. Тя е висока 10 м и е привличала многократно вниманието на наши и чужди археолози. През 1912 г. Г. Кацаров[73] публикува резултатите от своите изследвания върху най-горните културни пластове, отнасящи се до късния латен и ранната бронзова епоха. Проучвания върху обекта са провеждани и от Немския археологически институт под ръководството на К. Бител. Те също така засягат предимно само най-горните пластове.[74] Сондажът на П. Детев от 1940 г. достига до дълбочина 3 м, като засяга богат енеолитен пласт,[75] отнасящ се към II и III — («графитна») фаза на културата Марица. Дж. Гол пръв анализира изразителния материал, открит от П. Детев, като поради липса на паралели, погрешно го отнася към културата Гумелница.[76] През 1963 г. ние се върнахме към въпросните находки, за да констатираме тяхната принадлежност към ранния енеолит в Тракия (култура Марица)[77]. Грешката на Гол дълбоко се е вкоренила в европейската праисторическа наука и до днес води до интерпретационни грешки, касаещи типологически сходните и синхронни на културата Марица материали от Беломорска Тракия[78] и други части на Югоизточна Европа. (Табл. 10.)

От проучванията на М. Димитров знаем, че пластовете от тази епоха в селищната могила се подстилат от материали от късния неолит — култура Калояновец. Находки, които биха могли да бъдат отнесени към късния енеолит, не са познати от обекта.

Вероятната стратиграфска структура на напластяванията от каменно-медната епоха в селищната могила Кирилово е показаната на таблица 9.

11. Селищна могила Колена, Старозагорско, е проучена от Г. Георгиев[79] със сондаж през 1947 г. Стратиграфски профил от обекта обаче не е публикуван. От малобройните материали може да се заключи, че в основата на обекта лежи културен пласт, отнасящ се към времето на IVб фаза на културата Марица, следван от хиатус, отговарящ хронологически на I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Материали от този етап отсъствуват в обекта. Убедително е документирана втората (класическа) фаза на тази култура, докато от съобщението на разкопвача, че в горните нива не е открил графит, би могло да се предполо-

жи присъствието и на финала на III фаза на тази култура, която е относително по-бедна откъм графитен орнамент. Съответният материал не е публикуван.

12. Селищна могила Костиево, Пловдивско. През 1901 г. френските археолози Г. Сьор и А. Дегранд проучват чрез ограничен сондаж голямата селищна могила при село Костиево.[80] Макар П. Детев да съобщава, че този обект се отнася изцяло към енеолита[81], от публикуваните от изследователите му материали личи, че неговите горни жилищни хоризонти до дълбочина 5,50 м следва да бъдат отнесени към средата и края на ранната бронзова епоха. От каменно-медната епоха произхождат находките, открити от дълбочина 5,50 м до основата на обекта — 8 м. Следователно става дума за един пласт с дебелина от 2,50 м. Част от находките са публикувани от В. Попович[82]. От тях може да се заключи, че в основата на могилата (8—7,65 м) лежи II фаза на културата Марица. Относно конкретното съдържание на следващите между 7,65 и 5,50 м дълбочина енеолитни напластявания не може да се каже нещо определено, защото Г. Сьор и А. Дегранд съобщават само, че откритите от тях материали «са идентични с намерените в селищните могили Мечкюр и Рачева могила», а находките от тези два обекта сами по себе си не са сходни помежду си. Въз основа на това непридружено с илюстрации съобщение може само да се предположи, че енеолитният пласт в Костиево съдържа материали от цялата култура Марица, без първата ѝ фаза (?).

13. Селищна могила (?) (открито селище) при Крумовград. Спасителни разкопки върху обекта са предприети през 1974 г. от М. Чохаджиев и К. Кънчев[83]. Те констатират многослойно поселение от ранния неолит, а в периферията на обекта попадат на следи от I фаза на културата Марица, от което следва да заключим, че културният пласт от обекта, отнасящ се към този период, е бил ерозиран и отмит в периферията на могилата.

14. Кукова могила при Дуванли, Пловдивско. По време на разкопките на покриващата селищната могила тракийска погребална могила през 1933 г. са били засегнати, без да бъдат идентифицирани, и праисторическите напластявания.[84] Анализът на праисторическия материал показва, че в основата на селищната могила лежи културен пласт от средния неолит — култура Веселиново. Материали от периода Караново IV — култура Калояновец, отсъстват, което предполага наличието на съответен хиатус, следван от добре представен културен пласт от ранния енеолит — а именно от I и II фаза на културата Марица. Изглежда, че определени етапи от III и IV фаза на тази култура също са имали място в напластяванията на обекта, следвани от краткотраен хиатус — обхващащ I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. С материали от II фаза на тази култура приключват запазените жилищни хоризонти под тракийската могила. Напълно допустимо е по-късните етапи от тази култура, ако са били застъпени в обекта, да са били унищожени при насипването на тракийското погребално съоръжение.

15. Селищна могила Леново, Пловдивско, е проучена със сондажи през 1960 г. от П. Детев, който констатира, че културните напластявания имат дебелина 4 м. Различава три културни пласта — долен — неолит, среден — енеолит, и горен — датиращ към ранния халщат.[85] Дебелината на енеолитния пласт е 1,50 м. В него са проследени три жилищни нива, които явно не са от една и съща епоха. Съобщението на П. Детев, че е открил врязана, бяло и червено инкрустирана керамика, свидетелствува за присъствието на културата Марица (IV фаза?). Погорните нива, както това личи от керамиката и паралелите, приведени от П. Детев, следва да бъдат отнесени към класическите етапи на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI, най-вероятно към началото на нейната III фаза. Правомерността на такова датиране се потвърждава и от значителното количество медни находки, открити при разкопките, в т. ч. и медна руда.

16. Селищна могила Мечкюр (Плоска могила) е разположена между селата Прослав и Златитрап, Пловдивско. Тя е изследвана от френските археолози Г. Сьор и А. Дегранд със сондаж, достигнал до дълбочина 6,50 м.[86] Откритият от тях богат археологически материал днес се съхранява в Париж в Музея на националните древности. През 1950 г. П. Детев също предприема сондиране на обекта, при което достига до дълбо-

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Мечкюр	
преходен период				хиатус	
ЕНЕОЛИТ	късен	комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI	III	IIб пласт	6,5 м — дебелина на енеолитния пласт
			II	хиатус	
			I	IIа пласт	
	среден	Култура Марица IV	б	хиатус	
			а		
	ранен	Култура Марица	III	I пласт	
			II		
			I		
НЕОЛИТ късен		Култура Калояновец		?	

Табл. 11 Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Мечкюр

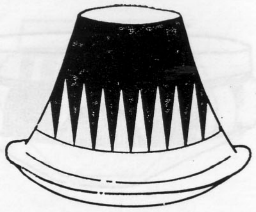

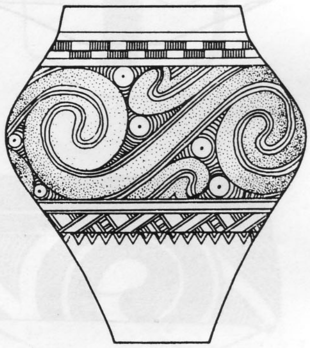

чина 3,50 м, при обща височина на могилата 9 м.[87] Част от находките от обекта са публикувани от В. Попович.[88]

Могилата е възникнала вероятно още през ранния неолит, обаче проучените хоризонти се отнасят към каменно-медната епоха. На дълбочина 6,50 м е открита керамика от I фаза на културата Марица, следвана стратиграфски от материали, характерни за втората ѝ фаза. Двете опожарени жилища, разкрити през 1950 г. от П. Детев на дълбочина 2,50 м, се отнасят към края на така наречената «графитна» (IIIб фаза) на същата култура. След хоризонта на IIIб фаза на културата Марица в обекта се проследява хиатус, който отговаря по време на IV фаза на тази култура. Слабо е представена вероятно с тънък културен пласт I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI, обаче откритите материали са твърде характерни за този етап от късния енеолит. След нов, този път чувствителен хиатус откриваме енеолитни материали, отнасящи се към III фаза на същата култура, която тук доживява до своя край. Финалните ѝ етапи са убедително представени от чашки с две дръжки и фрагменти от аскоси. След едно продължително прекъсване на живота, отговарящо по време на Преходния период и на ранната бронзова епоха, селищната могила е била заселена от носителите на средната бронзова епоха. Сложната картина на стратиграфията на каменно-медната епоха в този обект в крайна сметка може да бъде реконструирана, както е показано на таблица 11.

16а. Селищна могила Марчева в гр. Ямбол. Разположената на десния бряг на р. Янтра средновисока селищна могила се намира днес на територията на гр. Ямбол. Спасителните разкопки, проведени тук през 1977 г. от колектив под ръководството на П. Детев[89], са разкрили площ от 25 м^2. Културният пласт е висок 6 м и съдържа 9 строителни хоризонта. Горните от тях се отнасят към I фаза на комплекса Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Това е единственият обект в Тракия, в който тази фаза е проучена в няколко последователни, достатъчно представителни хоризонта.

Долните жилищни нива на обекта се отнасят към IVб фаза на културата Марица. От публикуваните материали личи, че поселението се е развивало континюитивно от края на средния до началото на късния енеолит. Публикуваният чертеж на профила на обекта обаче е напълно схематизиран. От него може само да се заключи, че долният (I) жилищен хоризонт е бил построен върху терасиран терен.

17. Селищната могила Мъдрец, Старозагорско, е проучена с голям сондаж от М. Димитров през 1975 г.[90] По сведение на разкопвача, комуто дължа благодарност за предоставената ми информация, проученият

Табл. 12
Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Мъдрец

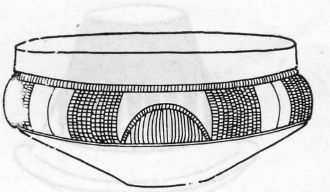

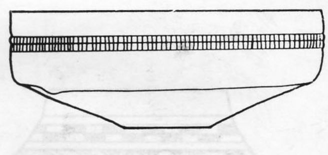

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Мъдрец	
преходен период				край на поселищния жи	
ЕНЕОЛИТ	късен	комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI	III	късен енеолит 1—2.60 м	5.60 м
			II		
			I	хиатус	
	среден	Култура Марица IV	б	Средноенеолитни хоризонти	
			а		
	ранен	Култура Марица	III	хиатус	
			II	Ранноенеолитни хоризонти	
			I	?	
НЕОЛИТ късен		Култура Калояновец		?	

енеолитен културен пласт има дебелина 5,60 м, сондажът обаче н е изчерпал изцяло. Констатирани са жилищни хоризонти, датиращ ранния и среден енеолит, с обща дебелина 3 м. Откритите материал отнасят към II и IV фаза на културата Марица, разделени от хиатус говарящ хронологически на времетраенето на нейната III фаза. Среди енеолит вероятно също е последван от кратък хиатус, след което в киите на един 2,60 м дебел пласт са били проследени няколко късное литни жилищни хоризонта от времето на II и III фаза на Коджадерм Гумелница—Караново VI. Късният енеолит на обекта очевидно дожи до своите финални етапи. Поселищен живот от по-късните епохи не е констатиран.

Стратиграфската схема на напластяванията от каменно-медната ха в селищната могила Мъдрец въз основа на горното засега изглежд начина, показан на таблица 12.

18. Рачева могила в Ямбол е първата селищна могила в Тракия, то е привлякла вниманието на изследователите. Още през 1898 г. П. ром[91] прави тук проучвания, последван от Г. Сьор и А. Дегранд 1901 г. Малкият сондаж на последните достига на дълбочина 9,80 м стерилна почва.[92] Отделни находки от този обект са публикувани о Попович[93]. С материалите от Рачева могила са се занимавали още Гол[94] и В. Миков[95] Скромните стратиграфски наблюдения, направен Г. Сьор и А. Дегранд, както и анализът на открития материал, позво ват да бъде установена приблизителната дебелина на енеолитните на стявания, които очевидно обхващат всички хоризонти на обекта над 8- метър дълбочина. Тук са представени почти всички фази и етапи на турата Марица, обаче с особено богатство се отличават опожарените лищни нива от нейната IV фаза. От този период произхождат и пове съдове, открити от П. Детев на този обект по време на разкопките му 1952 г. В селищната могила не е застъпен IVб (финален) етап на ку рата Марица, на чието времетраене отговаря хиатус, следван твърде убедителния в типологическо отношение материал на I фаза културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. С малобройни на ки от втората фаза на тази култура завършва поселищният живот вт Рачева могила.

Стратиграфията на обекта може да бъде реконструирана по нач показан на таблица 13.

19. Селищната могила Съдиево, Новозагорско[96], се проучва от 197 насам от М. Кънчев. Чрез стратиграфски сондаж разкопвачът е у новил дебелината на енеолитните напластявания, която възлиза на 2,2 В основата им лежи хоризонт, съдържащ материали от средния е

Табл. 13

Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Рачева могила

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Рачева могила	
преходен период					
ЕНЕОЛИТ	късен	комплекс Коджадермен – Гумелница – Караново VI	III	край на посел. живот	дебелина на енеолитния пласт 8 м
			II	III пласт	
			I		
	среден	Култура Марица IV	б	хиатус	
			а	II пласт	
	ранен	Култура Марица	III	I пласт	
			II		
			I		
НЕОЛИТ	късен	Култура Калояновец		?	

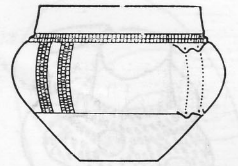

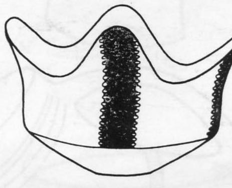

лит — IV фаза на културата Марица. След известен хиатус, отговарящ на времетраенето на I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI, животът на селището се възобновява, представен от опожарените жилищни хоризонти на II фаза на същата култура. Цялостно проучени засега са само горните енеолитни нива, които се отнасят към началото на III фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Поселищният живот на обекта прекъсва, преди тази култура да е доживяла финалните си етапи.

20. Селищна могила Старозагорски минерални бани е проучена със спасителни разкопки през 1973—1974 г. от М. Димитров[97], комуто дължа благодарност за достъпа до откритите материали, както и за сведенията за стратиграфията на обекта. Енеолитните културни пластове тук са имали обща дебелина 3,80 м. В основата ѝ е било констатирано селище от времето на I фаза на културата Марица, следвано от хиатус, обхващащ времетраенето на III и IV фаза на същата култура, и I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Горният пласт на обекта се отнася към късния енеолит и съдържа жилищни хоризонти от II и III фаза на тази култура. Особен разцвет демонстрират финалните етапи на тази култура, за които е характерно наличието на аскоси, съдове и чашки с две отвесни или хоризонтални дръжки, глинени ритони, нокътна барботина и псевдошнурова украса върху съдовете и пр. С този финален етап приключва и животът върху селищната могила. Нейната стратиграфска колонка, съставена въз основа на сведенията на разкопвача, може да се реконструира по начина, показан на таблица 14.

21. Селищна могила, Стара Загора — Окръжна болница. Във връзка с някои строителни и консервационни работи този интересен праисторически обект е проучен частично през 1972—1975 г. от М. Димитров[98], комуто дължа благодарност за дадените ми сведения за стратиграфията на селищната могила. Напластяванията на енеолита тук лежат върху поранни среднонеолитни жилищни хоризонти и имат средна дебелина около 2 м. В основата им се проследява селище от I фаза на културата Марица, след което има хиатус, отговарящ на нейната II фаза. Особено интересен и богат материал произхожда от следващото селище, от времето на III «графитна» фаза на същата култура. С това пластът на ранния енеолит се изчерпва, разделен от този на късния енеолит с хиатус, обхващащ времето на IV фаза на културата Марица и I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Втората фаза на тази култура е слабо застъпена и вероятно също е отделена с хиатус от жилищните хоризонти, отразяващи финалните етапи на нейната III фаза. След хиатус, равен по време с този в селищните могили Биково и Борец, животът на обекта е подновен в края на ранната бронзова епоха, но не задълго.

Табл. 14

Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Старозагорските минерални бани

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Старозагорски мин. бани	
преходен период				край на поселищния живо	
ЕНЕОЛИТ	късен	комплекс Коджадермен–Гумелница–Караново VI	III	горен културен пласт	дебелина на енеолитния пласт 3.80 м
			II		
			I	хиатус	
	среден	Култура Марица IV	б	хиатус	
			а		
	ранен	Култура Марица	III	хиатус	
			II	долен културен пласт	
			I		
НЕОЛИТ	късен	Култура Калояновец			

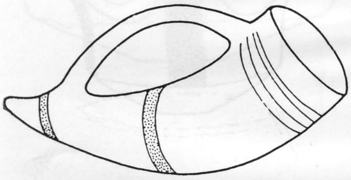

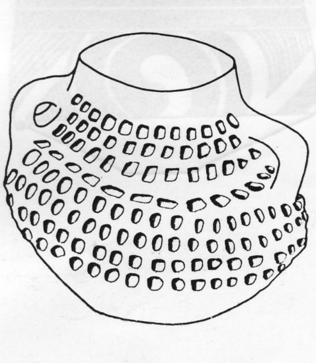

Стратиграфската картина на обекта е показана на таблица 15.

22. Селищна могила Чаталка, с. Яворово, Старозагорско. Спасителни разкопки върху цялата площ на този обект са проведени през 1964–1967 г. от М. Димитров[99]. Въпреки силните нарушения на културните му пластове в резултат на антични строителни работи е било възможно да се получат някои стратиграфски данни. Установените 2,50 м дебели на пластявания от каменно-медната епоха по всяка вероятност първоначално са били значително по-масивни. В основата им са открити материали характеризиращи I фаза на културата Марица. Следва хиатус в поселищния живот, отговарящ на времетраенето на нейните II и III фаза. IV фаза е представена с богати археологически материали. След нея животът отново е заглъхнал задълго, за да бъде възобновен едва по времето на II и III фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI, която ту доживява до своя финал. По-късни праисторически поселения на селищната могила Чаталка не са били констатирани.

Табл. 15

Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Окръжна болница — Стара Загора

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Ст. Загора–окръжна болница	
преходен период				хиатус	
ЕНЕОЛИТ	късен	комплекс Коджадермен–Гумелница–Караново VI	III	Късноенеолитен пласт б	дебелина на енеолитния пласт 2м
				хиатус	
			II	Късноенеолитен пласт а	
			I	хиатус	
	среден	Култура Марица IV	б		
			а	хиатус	
	ранен	Култура Марица	III	Ранноенеолитен пласт б	
			II	хиатус	
			I	Ранноенеолитен пласт а	
НЕОЛИТ	късен	Култура Калояновец		хиатус	

ПЕРИ-ОДИ	ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Чаталка
преходен период			край на поселищния живот
ЕНЕОЛИТ късен	комплекс Коджадермен — Гумелница — Караново VI	III	Късноенеолитен пласт
		II	
		I	хиатус
ЕНЕОЛИТ среден	Култура Марица IV	б	хиатус
		а	
ЕНЕОЛИТ ранен	Култура Марица	III	Ранноенеолитен пласт б
		II	хиатус
		I	Ранноенеолитен пласт а
НЕОЛИТ късен	Култура Калояновец		липсва

дебелина на енеолитния пласт 2,50 м

Табл. 16
Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Чаталка

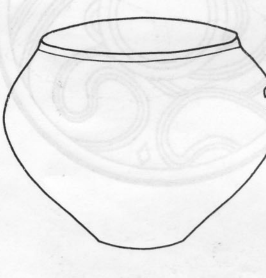

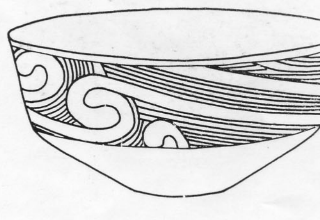

Стратиграфската картина на каменно-медната епоха в обекта може да бъде реконструирана по начина, показан на таблица 16.

23. **Селищна могила Юнаците,** Пазарджишки окръг. През 1936 г. В. Миков е проучил обекта със сондаж[100], в който на дълбочина 9 м е достигнал до стерилна почва. Той съобщава, че е констатирал 5 културни пласта, които отнася съответно към:

I (9 6,20 м) енеолит;
II (6,20 2,20 м) ранна бронзова епоха;
III (2,20 1,00 м) средна бронзова епоха;
V (1,00 0,60 м) тракийско поселение от VI—V в. пр. н. е.;
V (0,60 0,00 м) късни находки от II и IV в. сл. н. е. и XIII—XIV в. сл. н. е.

От тези данни можем да заключим, че животът в селищната могила е започнал твърде късно едва през каменно-медната епоха. Отнесените към нея 2,80 м дебели културни напластявания далеч не са хомогенни.

ПЕРИ-ОДИ	ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Юнаците
преходен период			хиатус
ЕНЕОЛИТ късен	комплекс Коджадермен Гумелница — Караново VI	III	пласт IIб 7.30—6.20 м
		II	пласт II 8.30 7.30 м
		I	хиатус
ЕНЕОЛИТ среден	Култура Марица IV	б	хиатус
		а	
ЕНЕОЛИТ ранен	Култура Марица	III	пласт I б
		II	хиатус
			пласт I а
		I	липсва
НЕОЛИТ късен	Култура Калояновец		липсва

дебелина на енеолитния пласт 2.80 м

Табл. 17
Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Юнаците

ПОСЕЛИЩНА СИСТЕМА ПРЕЗ КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА У НАС

Табл. 18
Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Ясатепе — Пловдив

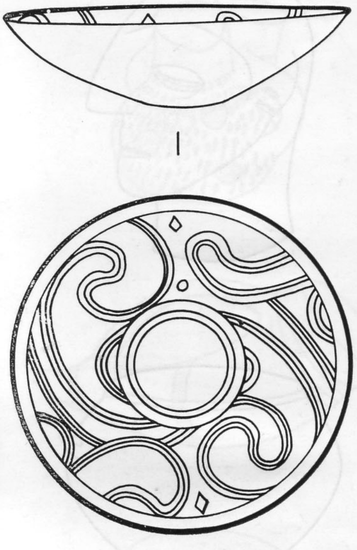

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ТРАКИЯ	ФАЗИ	обект: Ясатепе	
преходен период				хиатус	
ЕНЕОЛИТ	късен	комплекс Коджадермен–Гумелница–Караново VI	III II I	III пласт хиатус	2м дебелина на енеолитния пласт
	среден	Култура Марица IV	б а	хиатус	
	ранен	Култура Марица	III II I	II пласт ← в, б, а	
НЕОЛИТ късен		Култура Калояновец		хиатус	

Подробният анализ на произхождащата от тях керамика показва, че този «пласт» следва да бъде разделен стратиграфски на две: I пласт — ранен енеолит от 9 до 8,30 м дълбочина, и II пласт — късен неолит от 8,30 до 6,20 м дълбочина. Селищната могила Юнаците е възникнала по време на II фаза на култура Марица. Керамиката с врязана украса, публикувана от В. Миков[101], е характерна за този етап. Може да се допусне съществуването на краткотраен хиатус, отделящ тази фаза от края на III фаза на култура Марица, която е представена с особено изразителна керамика, богато украсена с линеен позитивен графитен орнамент. Редица съдове от този етап имат преки аналогии в Беломорска Тракия (Ситагри)[102], което говори за особено широкия ареал на разпространение на влиянието на културата Марица по времето на най-големия ѝ разцвет. Този поселищен етап е последван от едно прекъсване в живота на обекта. Очертаващият се хиатус очевидно отговаря на времетраенето на IV фаза на културата Марица, както и на I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI, тъй като сред керамиката липсват характерните за тези етапи форми и орнаменти.

Краят на II фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI обхваща жилищните хоризонти между 8,30 и 7,30 м на обекта, а цялата ѝ III фаза лежи между 7,30 и 6,20 м дълбочина. По всичко личи, че и в този обект каменно-медната епоха е последвана от продължителен хиатус, отделящ този период от най-ранните находки от бронзовата епоха в обекта и маркиран от хумусен пласт.

Стратиграфията на съдържащите се в селищната могила Юнаците енеолитни пластове е показана на таблица 17.

През 1971 г. проучванията на обекта бяха възобновени, а от 1981 г. са поети от българо-съветска археологическа експедиция под ръководството на проф. Н. Я. Мерперт[103]. Нейна задача е с помощта на съвременни методи да провери и прецизира стратиграфските наблюдения, направени при по-ранните изследвания главно върху бронзовата епоха.

24. Селищна могила Ясатепе в Пловдив е проучена почти изцяло от П. Детев в периода 1948—1959 г.[104] Това е първата цялостно проучена селищна могила в България, макар че изследването ѝ от методическа гледна точка всъщност представлява редица последователни сондажи, в резултат от което цялостната картина на планировката на отделните поселения убягва от очите на изследователя. В своите публикации П. Детев отбелязва наличието на три културни «пласта», формулирани съобразно смисъла, вложен от него в това понятие:

III пласт — бронзова епоха 0,00 — 0,50 м дълбочина;
II пласт — енеолит 0,50 — 2,50 м дълбочина;

I пласт — късен неолит 2,50 — 3,50 м дълбочина.

Г. Георгиев предлага корекция на тази твърде сумарна стратиграфска картина с вмъкването на хиатус между I и II културен пласт и разчленяването на II пласт на две — II пласт — ранен енеолит (Караново V), и III пласт — късен енеолит (Караново VI).[105] В този случай бронзовата епоха се явява IV пласт.

Всъщност напластяванията от каменно-медната епоха в обекта се отнасят почти изцяло към ранните ѝ етапи. Тук особено добре е представена I фаза на културата Марица с богата врязана, бяло или полихромно инкрустирана керамика. Този най-ранен етап на енеолита в Тракия бе констатиран в стратиграфски контекст за първи път на този обект.

Останалите малобройни енеолитни находки от Ясатепе показват, че на обекта има следи от живот и през II и III фаза на културата Марица. Един дълготраен хиатус обхваща времето на средния и почти на целия късен енеолит. Наличието на чашата с две дръжки ни кара да предположим, че селището е било обитавано и в самия край на каменно-медната епоха.[106] Що се отнася до следващия пласт на раннобронзовата епоха, то и тук характерът на материалите говори за дълготраен хиатус, разделящ края на енеолита на обекта от новото му заселване.

Стратиграфската картина на селищната могила в общи черти изглежда, както е показано на таблица 18.

Внушителното количество стратиграфски колонки, с които днес разполагаме от Тракия, и широкият им хронологически обхват е уникално явление в европейската праисторическа наука. Те ни дават не само богата информация за относителната хронология на праисторически култури в тази част на страната, но и реална база за заключения относно динамиката на развитието на поселищната система.

Статистическият анализ на данните на вертикалната и хоризонтална стратиграфия от проучените енеолитни обекти, отразен графично на фиг. 9, показва, че поселищният живот в този етнокултурен район не се е развил гладко и без сътресения, а има две кулминационни точки с едно чувствително спадане между тях, датиращо към I фаза на културата от късния енеолит. Кулминациите от своя страна се отнасят към II фаза на културата Марица и III фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Тази пулсация явно отразява определени демографски трансформации, намерили място в Тракия в рамките на V хил. пр. н. е.

СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ И ПРИЧЕРНОМОРИЕТО

Както бе подчертано, в този район многослойните паметници от типа на селищните могили възникват значително по-късно отколкото в Тракия, което естествено ограничава хронологическия обхват на стратиграфската картина на тези обекти, а с това и обема на съответната диахронна информация. В този смисъл ние можем само да констатираме в кой момент от развитието на каменно-медната епоха възниква дадена селищна могила, но сме лишени от възможността да прецизираме предхождащите тази епоха къснонеолитни етапи, тъй като те не са застъпени в селищните могили. Редица стратиграфски профили от тази част на страната бяха публикувани през последните години, в това число и първият цялостно публикуван стратиграфски профил на обект от този район — профилът от

25. Селищна могила Голямо Делчево, Варненско. Тя бе изцяло проучена през 1968—1970 г. под ръководството на автора.[107] Стратиграфията на този паметник обхваща 17 жилищни хоризонта.

Под селищната могила лежи малко еднослойно селище със землянки от края на ранния неолит (култура Цонево)[108], покрито от стерилен слой почва. Първото енеолитно поселение лежи над тази прослойка. То е било укрепено с няколко реда палисади и се отнася към II фаза на ранноенеолитната култура Сава, разпространена по Западното Причерноморие. След II хоризонт се наблюдава хиатус, отговарящ хронологически на времетраенето на III и началото на IV фаза на тази култура. Вторият етап на нейната IV фаза (фаза Варна — етап Б) е представен тук с два опожарени хоризонта, след което нов хиатус отделя това средноенеолитно селище от дебелите късноенеолитни напластявания. Хиатусът между тези два етапа отговаря по време на първата фаза на културата Коджа-

Табл. 19
Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Голямо Делчево

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ПРИЧЕРНОМОРИЕТО	ФАЗИ	обект: Г. Делчево	
преходен период				край на поселищния живот	
ЕНЕОЛИТ	късен	Култура КГК VI / Варна	III	V—XVII хоризонти	дебелина на енеолитния пласт 4,90 м
			II		
		Култура КГК VI	I	хиатус	
	среден	Култура Сава /фаза Варна/	б	III и IV хоризонти	
			а	хиатус	
	ранен	Култура Сава	III	хиатус	
			II	II хоризонт	
			I	липсва	
НЕОЛИТ късен					

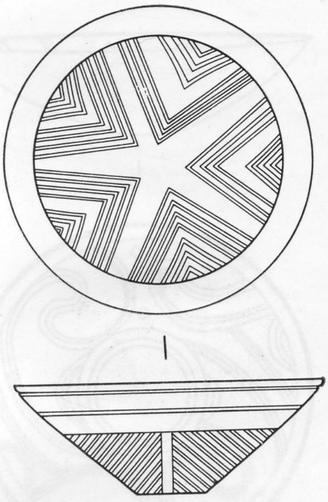

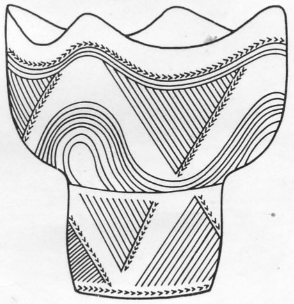

дермен—Гумелница—Караново VI, чиито материали отсъстват в обекта. Следващите 13 жилищни хоризонта отговарят по време на II и III фаза на тази култура, която обаче не е представена в класическия си вид. В Голямо Делчево откриваме един доста груб «провинциален» вариант на културата Варна, смесен с елементи от културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Каменно-медната епоха доживява в Голямо Делчево до своя финал, с което поселищният живот на това място приключва.

Стратиграфията на селищната могила Голямо Делчево е представена на таблица 19.

26. Селищна могила Виница, Шуменско, е също така един цялостно проучен обект. Разкопките бяха проведени през 1965—1969 г. под ръководството на А. Радунчева. Интересната стратиграфия на обекта, чийто културен пласт има дебелина около 4,60 м, е отразена сумарно в публикувания в монографията чертеж на централния профил.[109]

Първият жилищен хоризонт в обекта се отнася към средния енеолит и то към IV фаза на културата Поляница, характерна за Североизточна България. Намерените в този хоризонт находки представляват един богат комплекс, който илюстрира късния (Б) етап на тази фаза, а II и III жилищни хоризонти съдържат материали, характерни за класическата II фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Следователно в селищната могила Виница са налице два културни пласта — долен, отнасящ се към края на средния енеолит, и горен, отнасящ се към средата на късния енеолит. Разделящият ги хиатус отговаря по време на цялата I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Животът на това място очевидно е бил прекъснат в края на втората фаза на тази култура, тъй като липсват материали, които бихме могли да отнесем към нейните финални етапи или към по-късни праисторически култури.

Стратиграфската колонка на селищната могила Виница дава картината, показана на таблица 20.

27. Селищна могила Овчарово, Търговищко, е проучена изцяло през 1971—1973 г. под ръководството на автора[110]. Публикуваният чертеж на стратиграфския профил отразява детайлно както отделните, 13 на брой жилищни хоризонта, така и субструкцията им. Тяхната етнокултурна и хронологическа принадлежност е следната. Най-ранното селище в основата на могилата е възникнало в края на ранния енеолит и съдържа материали от III фаза на културата Поляница. Към този етап се отнасят I—III жилищни хоризонти. IV хоризонт има междинно положение между ранния и средния енеолит. Последният е добре застъпен в V—VII хори-

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В С.И. БЪЛГАРИЯ	ФАЗИ	обект: Виница	
преходен период					
ЕНЕОЛИТ	късен	Култура КГК VI	III	край на посел. живот	дебелина на енеолитния пласт 4.60 м
			II	II и III хоризонти	
			I	хиатус	
	среден	Култура Поляница IV	б	I хоризонт	
			а	липсва ?	
	ранен	Култура Поляница	III, II, I	липсва	
НЕОЛИТ късен					

Табл. 20
Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Виница

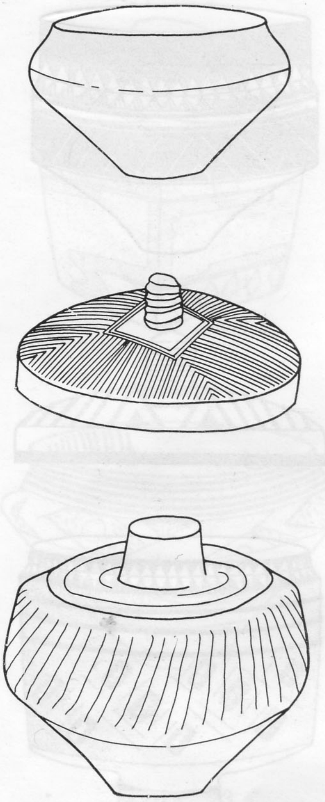

зонти, и то и в двата си етапа (А и Б), следван непосредствено от три последователно опожарявани късноенеолитни хоризонта, отнасящи се към I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. След малък хиатус животът в поселението продължава с три последователни жилищни нива, съдържащи съответно материали от края на II фаза на тази култура. Последният жилищен хоризонт е опожарен, след което животът на това място не се възобновява.

Стратиграфската схема на селищната могила Овчарово е показана на таблица 21.

Стратиграфските профили на останалите 17 проучени обекта от каменно-медната епоха от Североизточна България и Причерноморието не са публикувани. Независимо от това компаративният метод ни дава възможност на базата на вече познатите стратиграфски колонки да подложим на критичен анализ достъпните ни археологически материали и да добием представа за стратиграфската структура на тези обекти. Тук те ще бъдат разгледани в азбучен ред.

28. **Праисторическият обект Дуранкулак** е разположен на Големия остров и на срещуположния му западен бряг на езерото край с. Дуранкулак, Толбухинско.[111] На брега са разположени късонеолитните поселения и всички некрополи, а на острова — обширна селищна могила от каменно-медната епоха с около 3 м дебели културни напластявания. Обектът се изследва от 1975 г. под ръководството на автора. Засега са изцяло проучени само двата най-горни енеолитни жилищни хоризонта (III и IV). Контролният стратиграфски сондаж показва следното развитие на поселищния живот върху Големия остров: В основата на селищната могила лежат единични находки от късния неолит. Най-ранното компактно застрояване датира от края на средния енеолит. Този хоризонт съдържа материали, които отразяват интензивните интеграционни процеси между IV фаза на културата Сава и финалните етапи от културата Хаманджия (т. нар. фаза Варна).[112] Следващите богати поселения от времето на късната каменно-медна епоха се отнасят към характерната за Причерноморието култура Варна.[113] Последното енеолитно жилищно ниво на обекта е опожарено и се отнася към III фаза на тази култура. Материали от ранната бронзова епоха (култура Чернавода III) също се откриват, но в нарушена стратиграфска позиция. Началният етап, в който се намира изследването на обекта, не позволява да бъде изяснен напълно въпросът за продължителността на хиатуса, който ги отделя от края на каменно-медната епоха. Стратиграфията на напластяванията от тази епоха от Големия остров край Дуранкулак по предварителни данни дава картината, показана на таблица 22.

Табл. 21
Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Овчарово

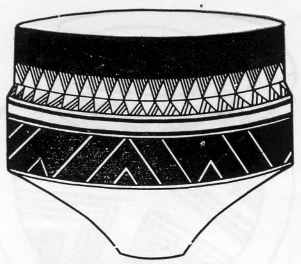

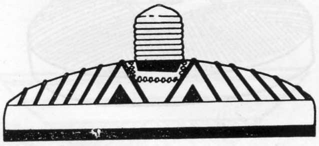

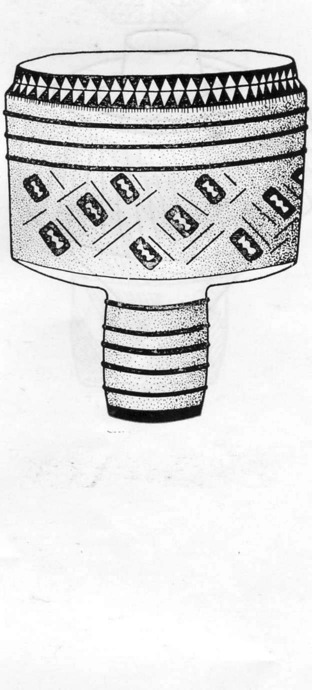

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В С.И. БЪЛГАРИЯ	ФАЗИ	обект: Овчарово	
преходен период		Култура Певец		на съседното плато	
ЕНЕОЛИТ	късен	Култура КГК VI	III	край на посел. живот	дебелина на енеолитния пласт 4.50 м
			II	XI, XII, XIII хоризонти	
				хиатус	
			I	VIII, IX, X хоризонти	
	среден	Култура Поляница IV	б	V, VI, VII хоризонти	
			а		
	ранен	Култура Поляница	III	IV, III, II, I хоризонти	
			II		
			I		
НЕОЛИТ късен		Култура Хотница		липсва	

29. Селищната могила Завет, Бургаско, е била пресечена през 1939 по време на строежа на жп линията София—Карлово—Варна. В. Миков прибрал и публикувал редица находки от каменно-медната епоха, прои хождащи от този обект, и е направил някои теренни наблюдения.[114] Д белината на културни напластявания е 3,50 м. На базата на публикаци та, както и от личните наблюдения на автора, следва, че първото посел ние в основата на могилата е възникнало през ранния енеолит и се отн ся към I фаза на културата Сава, т. е. то е малко по-рано от първото пос ление в селищната могила Голямо Делчево. Вероятно след известен хи тус в Завет възниква поселение от средния енеолит. Находките се отн сят към IV фаза на културата Сава (фаза Варна), съпроводени, как навсякъде по поречието на р. Камчия, с материали от IV фаза на култ рата Поляница. Късният енеолит в обекта е представен доста пълно с н ходки от I, II и началото на III фаза на културата Коджадермен—Гуме ница—Караново VI. В последните две фази се чувствува присъствието многобройни елементи на културата Варна. Животът на обекта приклю ва, без културата да достигне в своето развитие до края на каменно-ме ната епоха.

Анализът на материалите позволява стратиграфията на напластяв нията да бъде рекуструирана както е показано на таблица 23.

30. Селищна могила Коджадермен при Шумен. През 1907 г. и 1914 тук са правени сондажни проучвания от Р. Попов[115], който обаче по вс ка вероятност не е достигнал до основата на обекта. Дж. Гол съобща за 3 м дълбочина на въпросния сондаж[116], при 7 м височина на селищн та могила. Тъй като културата от късния енеолит в Североизточна Бълг рия е открита за първи път тук (1907 г.), то тя носи името на този обек

От наличния археологически материал можем да съдим, че в на дълбоката си част сондажът на Р. Попов е засегнал жилищен хоризо от средния енеолит. Керамиката може да бъде отнесена към IV фаза културата Поляница. Следват материали от късния енеолит. Застъпе са както I, така и II фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Кар ново VI, така че тук може да се предположи развитие без хиатус. С ед опожарен хоризонт от края на втората фаза на тази култура поселищни живот на обекта се прекъсва. По-късни находки отсъствуват. Богати археологически материал и почти непрекъснатата стратиграфска коло ка на обекта са важен жалон в изследванията на стратиграфията на п метниците от каменно-медната епоха на север от Стара планина. (Табл.2

31. Селищна могила Комунари, Варненско. През 1960 г. обектът изследван със сондаж от Д. Златарски.[117] Материалът не е публикува Малкият сондаж не е достигнал до основата на 5 м високата селищна м

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ПРИЧЕРНОМОРИЕТО	ФАЗИ	обект: Дуранкулак	
преходен период		Култура Черна вода I		следи	
ЕНЕОЛИТ	късен	Култура Варна	III II I	Късноенеолитен пласт на острова	2.70 м дебелина на енеолитния пласт
	среден	Култури Сава/Хаманджия IV /фаза Варна/	б а	Средноенеолитен пласт на острова	
	ранен	Култура Сава Култура Хаманджия	III II I	в нивата на брега срещу острова	
НЕОЛИТ късен		Култура Хаманджия			

Табл. 22
Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Големия остров — Дуранкулак

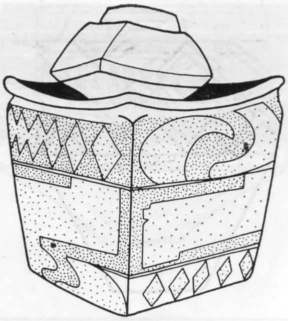

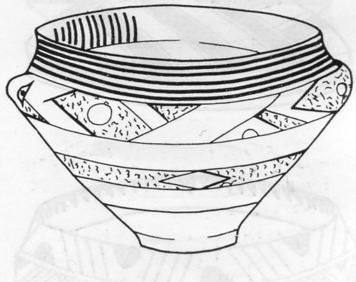

гила, а само до 2,80 м дълбочина. Материалът от него показва, че долните три жилищни хоризонта от сондажа се отнасят към началото на III фаза на културата Варна, в огрубения й вариант, какъвто го познаваме от селищната могила Голямо Делчево, а горните две жилищни нива представляват самият финал на каменно-медната епоха в Лонгоза. Най-същественото откритие от обекта е констатираната тук голяма работилница за първична обработка на добивания в близката околност сиво-бежов матов кремък, оръдия от който се срещат във всички околни праисторически селища.

32. Селищна могила Кубрат (Балбунар), Разградско. През 1924 г. В. Миков е проучвал обекта със сондаж, достигащ до дълбочина 3,50 м. Макар че се съобщава за разкопки, проведени по пластове (т. е. стратиграфски), материалът е публикуван типологически.[118] От нашите лични наблюдения можем да съдим, че селищната могила е възникнала през ранния енеолит — II—III фаза на културата Поляница. В публикацията откриваме материали от IV фаза на тази култура. Едно прекъсване на по-

Табл. 23
Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Завет

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ПРИЧЕРНОМОРИЕТО	ФАЗИ	обект: Завет	
преходен период		Култура Певец		липсва	
ЕНЕОЛИТ	късен	Култура КГК VI /Варна	III II I	Късноенеолитен пласт III	3.50 м дебелина на енеолитния пласт
	среден	Култура Сава /фаза Варна/ IV	б а	Средноенеолитен пласт II	
	ранен	Култура Сава	III II I	хиатус Ранноенеолитен пласт I	
НЕОЛИТ късен		Култура Усое		липсва	

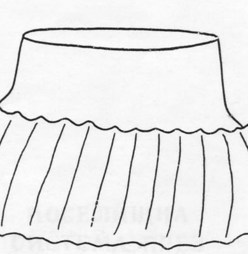

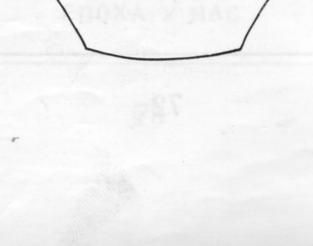

Табл. 27
Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Радинград

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В С.И. БЪЛГАРИЯ	ФАЗИ	обект: Радинград	
преходен период					
ЕНЕОЛИТ	късен	Култура КГК VI	III	край на посел. живот	дебелина на енеолитния пласт
			II	ерозиран хоризонт хиатус	
			I	IV, V хоризонти	
	среден	Култура Поляница	б	III хоризонти	
			а	II	
	ранен	Култура Поляница	III	I хоризонт	
			II		
			I		
НЕОЛИТ късен					

бъде проследена в една непрекъсната линия на развитие, което от методическа гледна точка има голямо значение.

Стратиграфската колонка на селищната могила Поляница е показана на таблица 26.

36. Селищна могила Радинград, Разградско. Под ръководството на Т. Г. Иванов[128] през 1975—1980 г. върху тази 1,80 м висока селищна могила бяха проведени разкопки, които обхванаха цялата ѝ площ. Културният пласт е проучен до пълното му изчерпване, включително субструкцията на обекта.

Селището е възникнало на ръба на едно плато, нособразно издадено над долината на малка река. Установени са пет жилищни хоризонта. Найранният (първи) хоризонт се отнася към края на ранния енеолит — III фаза на културата Поляница. II и III хоризонт обхващат средния енеолит — IV фаза на споменатата култура. Този етап дава редица интересни теренни ситуации, в т. ч. рушавините на една двуетажна, леко вкопана и «потънала» в културните напластявания двуетажна сграда — централната за поселението. IV и V жилищни нива се отнасят към началните етапи на късния енеолит. Изглежда, че селището е било заселено и към края на каменно-медната епоха, но този най-горен културен пласт е изцяло ерозиран и свлечен в подножието на платото.

Стратиграфията на напластяванията в Радинград дава картината, показана на таблица 27.

37. Селищна могила Русе. Археологическите материали от този обект са привличали вниманието на редица изследователи, между които трябва да спменем Шкорпил, Чилингиров, Петърбок и др. През 1948—1953 г. Г. Георгиев и Н. Ангелов предприемат разкопки, достигайки на места до 4,70 м дълбочина (при обща височина на обекта 10 м).[129] Между 0,90 и 4,70 м дълбочина е открит богат археологически материал, характерен за късния енеолит. Застъпена е цялата III фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI, включително и нейният финал. Откритият върху могилата некропол обаче поставя редица стратиграфски и хронологически проблеми. Обстоятелството, че погребенията нарушават жилищните нива от каменно-медната епоха, повдига въпроса за времето на неговото възникване. Антропологическите данни и археологическият материал по погребенията са твърде разнородни. Без да се впускаме в подробности по този въпрос, към който ще имаме възможност да се върнем в VII глава, следва да се отбележи, че от стратиграфска гледна точка болшинството от погребенията се отнасят към времето непосредствено след опожаряването на последния енеолитен жилищен хоризонт. Присъствието сред погребалния инвентар на огърлица от мидени шайби, която

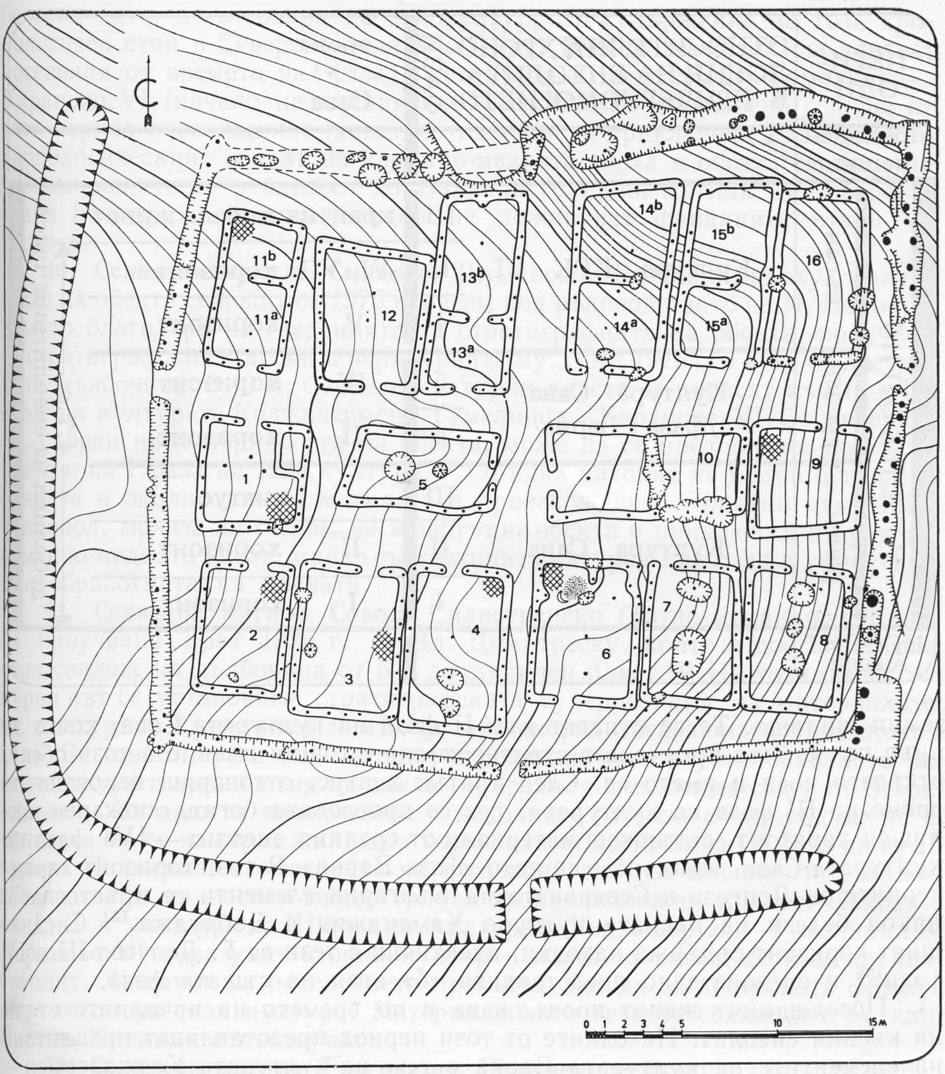

Фиг. 14
Селищната могила Радинград (жилищен хоризонт)

има паралели в некропола от Деча Мурешулий[130] и се среща и у носителите на културата Среден стог II[131], навежда на мисълта, че в Русе може би се сблъскваме с погребения на хора, загинали при сражение с идващо от степите номадско население. В такъв случай некрополът в основната си част отразява края на каменно-медната епоха в нашите земи.

Един дълготраен хиатус отделя енеолитните пластове в селищната могила Русе от по-късното присъствие на праисторическо население на този обект, което следва да бъде отнесено към времето на средната бронзова епоха и към културата Басараби, отнасяща се към средата на желязната епоха.

38. Селищната могила Сава, Варненско, е разположена на висок алувиален гред, лежащ върху заливната тераса на р. Луда Камчия. В древността гредът вероятно е представлявал нос или остров между два ръкава на реката и е бил много удобно място за заселване. С течение на времето обаче реката е отмила по-голямата част от греда, с което е отнесла и значителна част от селищната могила. Върху останалата площ М. Мирчев и Д. Златарски[132] са провели през 1951—1953 г. сондажни проучвания, чиято основна цел е била добиването на експонати за музейните експозиции във Варна и Дългопол. По-късно, през 1958 г., Д. Златарски прави контролно зачистване на стратиграфския профил, при което на 4,80 м дълбочина достига до стерилен терен. Изяснява се, че културните напластявания на обекта се отнасят към каменно-медната епоха.[133]

В основата на селищната могила лежи културен пласт от I фаза на културата Сава — т. е. тук е представено самото начало на ранния енеолит в Лонгоза. Най-ранните материали са открити в землянки, вкопани в алувиалния льос на греда. Следващите жилищни хоризонти са с на-

Табл. 28
Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Сава

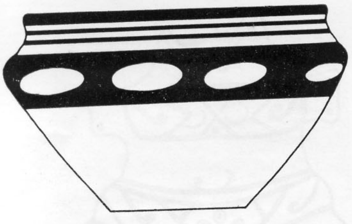

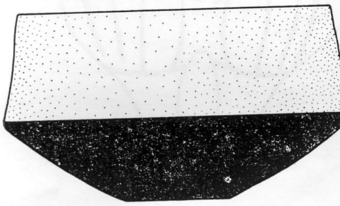

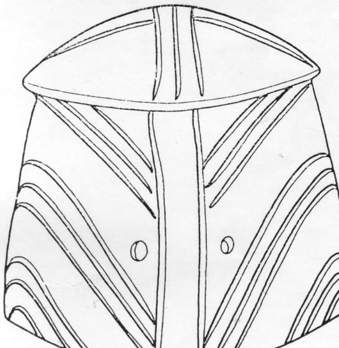

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В ПРИЧЕРНОМОРИЕТО	ФАЗИ	обект: Сава	
преходен период					
ЕНЕОЛИТ	късен	Култура КГК VI	III	край на посел. живот	
			II	VI, VII хоризонт	4.7 м дебелина на енеолитния пласт
			I	V хоризонт	
	среден	Култура Сава /фаза Варна/	б	IV хоризонт	
			а	III хоризонт	
	ранен	Култура Сава	III	хиатус	
			II	II хоризонт	
			I	I хоризонт	
НЕОЛИТ късен					

земни жилища. Те се отнасят към II фаза на културата Сава, която за пръв път е била проучена в стратиграфска позиция именно в този обект, откъдето носи и името си. След кратък хиатус, отговарящ вероятно по време на III фаза на културата, тук се проследява богат, опожарен жилищен хоризонт, съдържащ материали от средния енеолит — IVа фаза на културата Сава, известна още като «фаза Варна». В този хоризонт характерните за Лонгоза и Североизточна България елементи се кръстосват с някои белези на късната култура Хаманджия в Добруджа.[134] Следващият хоризонт съдържа находки, идентични с тези от Г. Делчево III и IV фази[135] и следователно представлява «б» етап на същата фаза.

Поселищният живот продължава и по времето на началните етапи на късния енеолит. Находките от този период представляват преплитане на елементите на културата Варна с тези на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. От I и II фаза на този период не се наблюдават опожарени хоризонти, което се съгласува с констатациите, направени и в селищната могила Голямо Делчево. Този факт свидетелствува за дълготраен, спокоен живот в Лонгоза през класическите етапи на късния енеолит. Поселищният живот приключва в края на II фаза на споменатата култура. По-късни материали не са открити.

Стратиграфската колонка на селищната могила Сава е дадена на таблица 28.

39. Селищна могила Салманово, Шуменско. Край въпросното село са разположени две селищни могили — Денева и Пальова. През 1912 г. Р. Попов[136] е предприел проучвания върху Пальовата могила, която обаче неправилно е обозначил като Денева, под което име обектът е влязъл в обръщение в научната литература. От откритите от него материали можем да съдим, че около 5 м дебелият пласт на могилата се отнася изцяло към каменно-медната епоха. Той съдържа в основата си напластявания от ранния енеолит. Вероятно развитието започва от началните етапи на културата Поляница (I и II фаза). Налице е и един импортен фрагмент от II фаза на културата Сава. Сондажът на Р. Попов е засегнал на дълбочина 4,50 м пласт от средния енеолит. Дали между него и ранноенеолитните пластове има хиатус, засега поради ограничеността на археологическия материал не може да се каже.

Находките от средноенеолитния хоризонт принадлежат на IV фаза на културата Поляница, в която като правило се срещат около 5% елементи, които са общи за културата Боян (Спанцов) и за Поляница. Те са често предмет на обсъждане в археологическата литература. Поради присъствието на споменатата керамика средноенеолитният пласт на Салманово бива причисляван към културата Боян[137], което, както вече

бе споменато, не отговаря на етнокултурното съдържание на този хронологичен етап в Североизточна България. В селищната могила следват поселения от времето на I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI (начало на късния енеолит). С едно опожарено селище от този период поселищният живот на това място приключва. Развитието и хронологическият обхват на каменно-медната епоха в обекта са типични за намиращите се в близост до Балкана селищни могили от Североизточна България, които очевидно не доживяват финалните етапи на епохата.

40. Селищна могила Смядово, Шуменско. Разкопки върху цялата площ на обекта се водят от 1975 г. насам под ръководството на Н. Попов[138], комуто благодаря за сведенията за стратиграфията на обекта, получени от стратиграфския сондаж в периферията му. През 1976 г. в него бе достигната дълбочина 3,40 м. Седемте културни пласта се отнасят към II и III фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. От материала, събран на повърхността на обекта, може да се предположи присъствието и на I фаза на тази култура.[139] От една находка на медна брадва[140], открита в околността на могилата и произхождаща вероятно от нейния некропол, можем да съдим, че животът на обекта е приключил в края на каменно-медната епоха, макар съответният културен пласт да е унищожен при обработката на почвата.

41. Селищна могила Сокол, Силистренско (Татар атманджа), е била проучвана през 1925 г. от Вл. Димитреску, който е достигнал със своя сондаж на дълбочина от 5 м до стерилен пласт.[141] На този обект за първи път се установява стратиграфската суперпозиция на материалите от културите Гумелница и «Боян А» (според тогавашната терминология). Всъщност тази констатация е равнозначна на установяването на относителната хронология на късния и средния енеолит на север от Стара планина. От нашето запознаване с находките от този обект съдим, че в основата му се намират жилищни хоризонти от времето на IV фаза на културата Поляница, които обаче не отговарят на най-късния ѝ етап — следователно на негово място трябва да предположим хиатус. Находки от I, II и началото на III фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI образуват втория културен пласт, отнасящ се към късния енеолит. Животът на поселението прекъсва, без да са достигнати финалните етапи на тази култура. Материали като тези от селищните могили Русе и Хотница отсъстват.

42. Селищна могила Търговище. Проучена е върху цялата си площ през 1979—1981 г. от И. Ангелова[142]. Ниската селищна могила, дебелината на чиито напластявания не надвишава 1,50 м, не личеше в конфигурацията на терена. Горният ѝ културен пласт освен това е бил силно нарушен от съвременни мелиоративни мероприятия. Обектът има пет жилищни хоризонта, от които само горният е бил опожарен. Долните хоризонти I—III се отнасят към края на културата Поляница. Находките са типични за нейната IVб фаза. Горните два хоризонта — IV и V представляват I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Животът в селищната могила следователно се е развивал без прекъсване от края на средния до началото на ранния енеолит. В това отношение обектът стои морфологически много близо до отстоящата само на 8 км западно от него селищна могила Поляница. Търговище обаче е било по-малко селище с малобройно население.

43. Селищна могила Хисарлъка до Разград. Произхождащият от сондажните проучвания на А. Явашов[143] археологически материал от този импозантен, 9 м висок многослоен паметник показва, че селищната могила е възникнала в самото начало на каменно-медната епоха. Най-долните ѝ жилищни хоризонти се отнасят към началото на културата Поляница (I и II фаза) и съдържат интересни материали, които позволяват да се съди за широките връзки на праисторическото население на този обект с далечни територии (Причерноморието, Мунтения и др.). До каква степен в обекта е представена III фаза на културата Поляница, не може да се каже. Поради липсата на съответни находки сме склонни да предположим на нейно място хиатус (?). Следващата IV фаза на културата Поляница е убедително документирана и образува средноенеолитния пласт в обекта, следван непосредствено от находки от I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. След този поселищен етап, изглежда,

Табл. 29
Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Хисарлъка — Разград

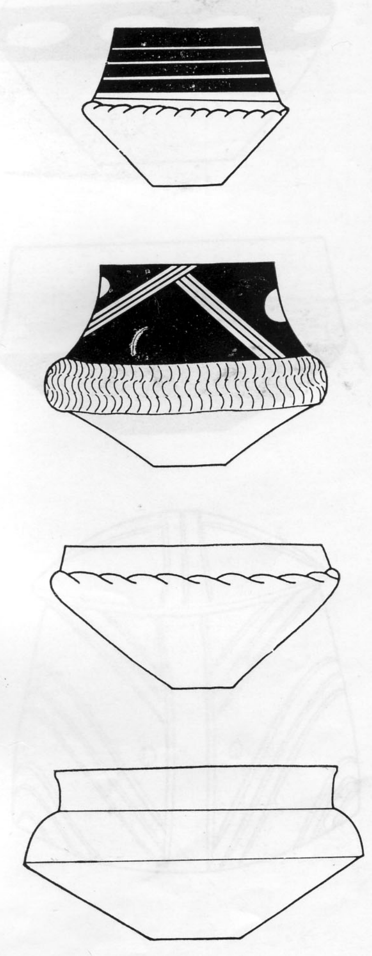

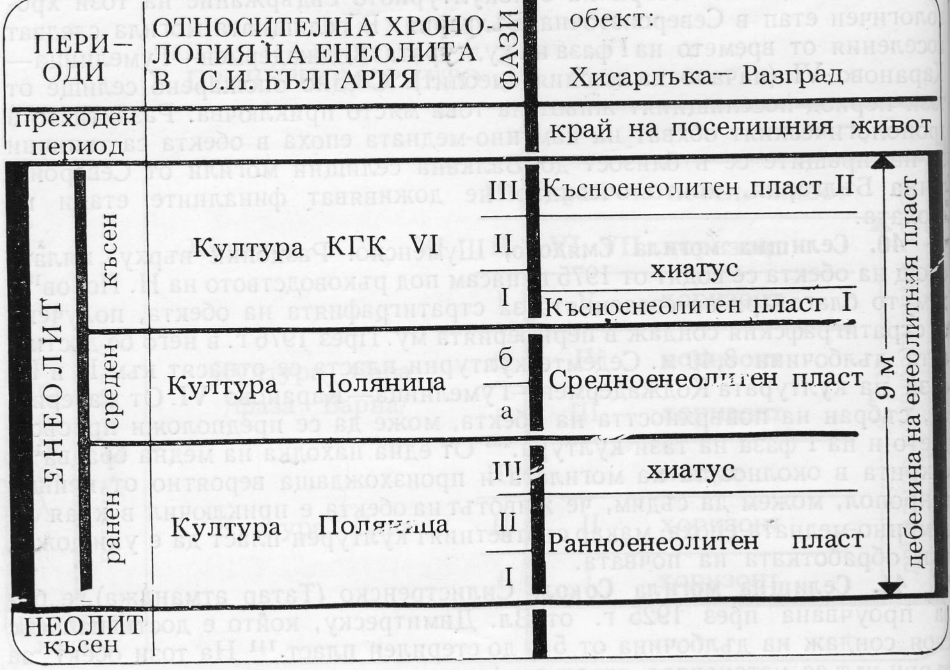

възниква нов хиатус, отговарящ хронологически на началото на II фаза на културата, която не е документирана сред находките. Края на II и цялата III фаза обаче се проследяват отлично. Енеолитното население от Хисарлъка е доживяло до самия край на епохата, за което съдим от наличието на части от двулицев антропоморфен съд, идентичен с този о Старозагорските минерални бани[144].

Въз основа на откритите находки и скромния стратиграфски чертеж[145] вътрешната структура на този внушителен многослоен паметник би могла да се реконструира само приблизително. (Виж табл. 29.)

44. Селищна могила Хотница, Великотърновско. През 1956—1957 г. Н. Ангелов предприема изследвания на този 5 м висок праисторически обект.[146] Той проучва най-горното опожарено селище и със сондаж достига основата на обекта[147]. Находките от сондажа показват, че първото поселение в основата на селищната могила е възникнало в началото на каменно-медната епоха: на дълбочина 4,20 — 5 м се проследяват находки характеризиращи II и III фаза на културата Поляница, придружени с импортни материали, произхождащи от ареала на културата Сава, които могат да бъдат отнесени към втората ѝ фаза. Между 3,90 и 4,20 м дълбочина проследяваме средноенеолитни материали от IV фаза на културата Поляница.

След продължителен хиатус, отговарящ на времетраенето на I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI, между 0 и 3,90 м дълбочина следва късноенеолитен пласт. Той има два етапа — долен отнасящ се към времето на II фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI, следван от хиатус, и горен—с материали от финалните етапи на III фаза на същата култура, която на този обект доживява до своя край. Последното селище е опожарено, като под развалините на една сграда са загинали и някои от жителите му[148].

Стратиграфската структура на обекта въз основа на данните от сондажа е дадена на таблица 30.

45. Открити селища Шабла I и Шабла II, Толбухинско. На източния бряг на Шабленското езеро през 1974 г. от автора бяха проучени[149] две съседни и едновременни, неукрепени поселения, които датират от края на неолита, ранния и средния енеолит.

Най-ранният материал от поселенията представлява смесица от елементи на културата Хаманджия с такива от късноенеолитната култура Усое II[148] (Протосава). Непосредствено след този хронологически момент в селището се проследява хиатус, чието времетраене не може да бъде точно установено. Животът край Шабленското езеро се възобновява с един смесен културен облик, включващ елементи от ран

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В С.И. БЪЛГАРИЯ	ФАЗИ	обект: Хотница	
преходен период				край на поселищния живот	
ЕНЕОЛИТ	късен	Култура КГК VI	III	Късноенеолитен пласт III в	↑ 3.90 м ↓
				хиатус	
			II	Късноенеолитен пласт III а	
			I	хиатус	дебелина на енеолитния пласт
	среден	Култура Поляница	б	Средноенеолитен пласт II	
			а	0.30 м	
	ранен	Култура Поляница	III	Ранноенеолитен пласт I	
			II	0.80 м	
			I	?	
НЕОЛИТ	късен				

Табл. 30
Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Хотница

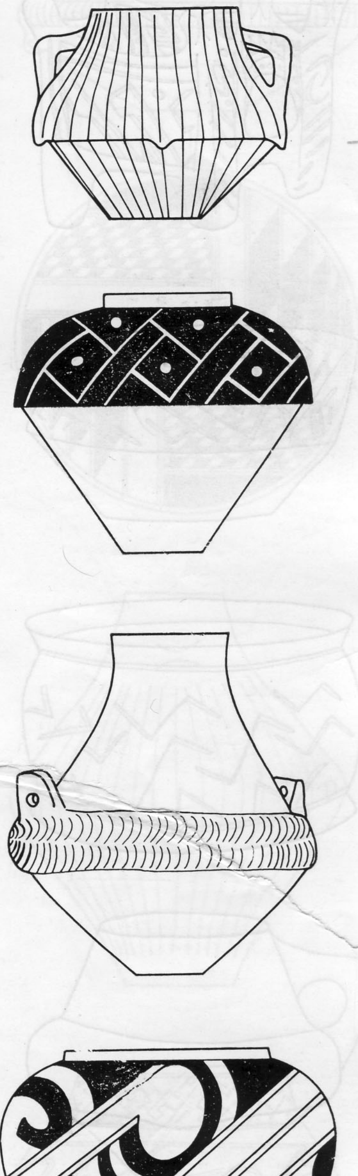

енеолитните етапи на културата Сава и такива от средните етапи на културата Хаманджия. Смесеният културен облик се образува на етнокулурната граница между ареалите на културите Хаманджия в Северна обруджа и Сава в Причерноморието. Поради неговите типологически обености той бе определен като «тип Шабла»[149]. Интеграцията между вете култури проличава много добре в рамките на средния еолит, който също е представен на обекта с материали от т. нар. «фа- Варна»[150].

* *

артината, която се получава при обобщаването на стратиграфските анни от енеолитните селища в Североизточна България и Причерноморието, е отразена графично на фиг. 15. Личи, че през каменно-медната оха тенденциите на развитие на този етнокултурен район са сходни с зи от Тракия. И тук се забелязват две кулминационни точки в интензита на поселищния живот: през IV фаза на ранния енеолит и в края на ъсния енеолит. Сходното ниво на изследванията на каменно-медната оха в двата ареала позволява сравняването на стратиграфските данни, нито графики очевидно отразяват еднакви и синхронни тенденции в динамиката на развитието на поселищните системи.

АПАДНА БЪЛГАРИЯ

акто вече бе отбелязано в предидещата глава, етнокултурният район на ападна България е относително беден на многослойни археологически бекти, което особено затруднява реконструирането на сравнителната тратиграфия на този район. Доизясняването на този проблем стана възможно само след изработването на схемите на относителната хронология а каменно-медната епоха в Тракия и Североизточна България. От друа страна, Западна България се е снабдявала с мед предимно от рудодоивния център Рудна глава в Източна Сърбия, докато нейната източна съедка черпи метала си от Северотракийските рудници. Тази разнопосочност буславя слабата комуникация между западната и източната половина а страната, а с това и относително самостоятелния облик на културата Западна България. Отсъствието на интензивни контакти обаче силно атруднява сравнителните изследвания, целещи определянето на точноо място на отделните фази на каменно-медната епоха от Западна България по отношение на стратиграфските колонки на Тракия или Североизточна България.

Рис. 12
Керамични съдове от селището при Градешница

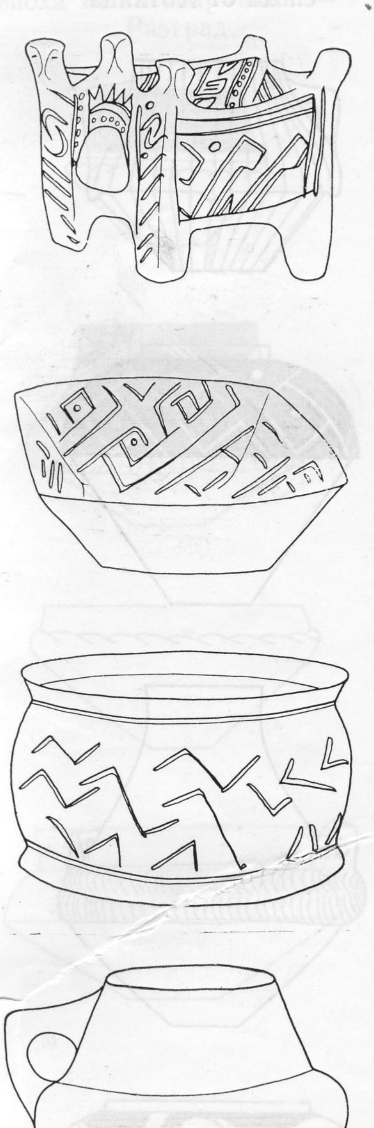

Поради липсата на еталонен в стратиграфско отношение паметник от този район неговата относителна хронология се изгражда с помощта на компаративния метод, при който важно място засега заемат съображения-та от типологическо естество. За съжаление методът на хоризонталната стратиграфия остава почти неприложим към този ареал поради незадоволителното методическо ниво на публикациите на проучените археологически комплекси.

Тези обстоятелства ни принуждават да разгледаме проучените обекти в азбучен ред, без да даваме приоритет на някои от тях от гледна точка на стратиграфията им.

46. Открито многослойно селище Бреница, Врачанско. Под ръководството на Б. Николов[151] през 1975—1977 г. тук е направен голям стратиграфски сондаж. От него става ясно, че горните жилищни хоризонти на обекта се отнасят към един и същ хронологически етап — самото начало на каменно-медната епоха. Те представляват I фаза на ранноенеолитната култура Градешница с някои локални особености, характерни за североизточната част на ареала ѝ. Отличителен белег на керамиката е метопно организираният врязан орнамент, който е характерен и за западните райони на разпространение на ранноенеолитните култури с врязана керамика в Югоизточна Европа и не се среща в Тракия. Важен принос е констатираният типологически континюитет между долните — къснонеолитни и горните — ранноенеолитни явления, което обстоятелство хвърли светлина върху въпросите на генезиса на културата Градешница.

47. Открито селище Бухово край София. Събраният от Н. Николов[152] археологически материал от този очевидно еднослоен обект,който ни бе предаден за научна обработка, съдържа керамика, украсена с врязани спирали, меандри и канелюри. Грубата, песъклива структура на тестото, от което са изработени съдовете, е близка по своя характер до тази на къснонеолитните материали от Тракия.

Редица типологически съображения обаче сочат хронологическото място на този интересен материал в самото начало на ранния енеолит или по-точно на прехода между I и II фаза на културата Градешница.

48. Отркитото селище Водна край Ловеч не е проучвано с разкопки, обаче богатият археологически материал, събиран на повърхността от Г. Китов, автора и др., дава възможност да бъде маркирана на картата най-южната точка на разпространение на находки от културата Вадастра на наша територия, което налага този обект да бъде споменат тук. Материалът показва, че обширното селище на платото Водна е по всяка вероятност многослойно, обаче противоречивите и несигурни стратиграфски данни за културата Вадастра, интерпретирани типологически, не ни позволяват да причислим открития материал към предлаганите от румънските археолози фази на тази твърде сложна и незадоволително изследвана култура. Една бъдеща публикация на резултатите от разкопките в Бреница вероятно ще хвърли нова светлина и върху въпросите, които повдига материалът от това селище.

49. Енеолитно селище Горни Пасарел, Софийско. Обектът днес е залят от водите на язовир «Искър». Скромният материал, произхождащ от проучванията на Н. Петков през 1957 г.[153], дълго време бе единственият представител на ранния енеолит от тази част на страната. През 1965 г., сравнявайки типологически тези материали с едновременните им култури Марица и Сава, ние ги обособихме в самостоятелна културна група, като ѝ дадохме съответната типологическа характеристика.[154] Правомерността на това повече или по-малко кабинетно виждане бе потвърдена през следващите години от разкопките на Б. Николов във Врачанско. Днес този културен комплекс не се обозначава като «култура Пасарел», а като «култура Градешница». Находките от Горен Пасарел илюстрират края на II и вероятно началото на III фаза на тази култура.

50. Енеолитно селище Градешница, Врачанско, представлява обширен праисторически обект, разположен на плато. Той е проучван от Б. Николов през 1961—1977 г.[155] Културният пласт от каменно-медната епоха има дебелина 1,20 м и се отнася към края на ранните ѝ етапи. Той съдържа три последователни опожарени жилищни нива. Градешница е първото по-обстойно проучено ранноенеолитно селище от Северозападна България. То е дало името и на съответната култура. Поселението се отнася към II и III фаза на културата Градешница, в които преобладава

керамиката с врязана, бяло и червено инкрустирана украса, наред с рисуваната графитна и канелираната украса. Находките от обекта позволяват да се проследят връзки както с културите Винча и ранна Тиса на запад. така и с културата Дикилиташ—Слатино на юг.

51. Деветашката пещера, Ловешко. През 1927 г. В. Миков и М. Неделчев правят първите проучвания в пещерата, последвани от разкопките на В. Миков и Н. Джамбазов от 1950—1952 г.[156] Техните сондажи дават възможност за някои интересни стратиграфски наблюдения. Според изследвачите третият културен пласт в пещерата (броен отгоре надолу) принадлежи на каменно-медната епоха, чиито жилищни нива се срещат почти навсякъде в пещерата. Поради денивелацията на терена дебелината им е твърде различна, като на места достига 1,60 м. Стратиграфията на отделните жилищни нива едно спрямо друго или затвореността на някои комплекси от този период не са били зафиксирани «поради бързото копане». Материалът, който произхожда от пещерата, сравнен със стратиграфските данни от останалите обекти от разглеждания район, дава възможност за прецизиране на хронологията на енеолитните напластявания в обекта. Фрагментите с врязана украса във вид на метопи и «монограми» несъмнено трябва да бъдат отнесени към ранния енеолит. Тази керамика е типичен представител на I фаза на културата Градешница, така както я познаваме от Бреница. Подобни находки се съпровождат в добре стратифицираните комплекси от канелирана керамика, която тук също не липсва и принадлежи на същия етап от живота в пещерата, заедно с различните дръжки от паници, публикувани отделно.[157] След този пласт следва да предположим дълготрайно прекъсване на живота до късния енеолит. Следващата група находки се отнася към времето на III фаза на късноенеолитния комплекс Криводол—Сълкуца—Бубани. Въпросната фаза е добре застъпена в пещерата с материали, каквито познаваме и от височинното селище Криводол. Не може да се приеме твърдението, че късната каменно-медна епоха в Деветашката пещера има продължително развитие. Липсата на някои типични за финала на този период керамични форми, като аскоса, чашките с две дръжки и пр., говорят в полза на мнението, че и през късния енеолит заселването в пещерата е било спорадично и непродължително.

52. Височинно селище Дяково, Кюстендилско. Обектът е разположен на стръмно възвишение, известно под името «Градището», и е бил почти напълно унищожен при строежа на едноименния микроязовир. През 1980 г. запазените части от поселението са проучени от Ст. Чохаджиев[158]. Разкритите опожарени жилища са разположени в два хоризонта. Откритите твърде интересни находки могат да бъдат разглеждани като преходно явление между ранния и късния енеолит на Западна България. Дали това е вече I фаза на комплекса Криводол—Сълкуца—Бубани или все още финалът на културата Градешница, засега е трудно да се определи.

53. Височинното селище Заминец при с. Горна Кремена, Врачанско, е проучено при редовни археологически разкопки от Б. Николов.[159] Дебелината на културния му пласт е около 0,80 см. Той съдържа три последователни жилищни нива, обозначени от разкопвача като А, В и С. Публикуваният стратиграфски разрез обаче за съжаление не отразява убедително стратиграфската картина на обекта.

Трите опожарени жилищни нива съдържат еднакъв археологически материал, който позволява височинното селище Заминец да бъде отнесено хронологически към III фаза на късноенеолитния комплекс Криводол—Сълкуца—Бубани. Обстоятелството, че тук не се срещат нито по-ранни, нито по-късни обекти, придава на селището значение на «затворен комплекс». По тази причина типологията на неговия инвентар играе важна роля в изследването, с помощта на елиминационния метод, на хронологията на останалите обекти от този ареал, където материалите от различните етапи на късния енеолит се откриват (или публикуват) разбъркани помежду си (например Криводол, Сълкуца, Бубани, Хумска чука и др.)

54. Открито селище Ихтиман, Софийско. В чертите на града при изкопни работи, проведени върху античния обект, В. Василев[160] се натъкнал на материали, датиращи от ранния енеолит — I фаза на културата Градешница. Това е най-източната точка на юг от Балкана, маркираща границата на разпространение на тази култура. Селището, от

Рис. 13
Керамични съдове от височинното селище при Дяково

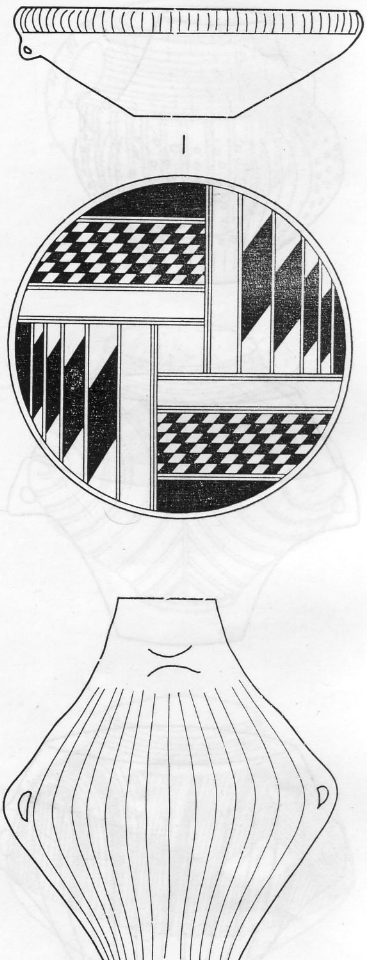

Табл. 31

Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Криводол

ПЕРИОДИ		ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ЕНЕОЛИТА В С.З. БЪЛГАРИЯ	ФАЗИ	обект: Криводол
преходен период				V, IV хоризонти
ЕНЕОЛИТ	късен	комплекс Криводол—Салкуца—Бубани	III	III. II. I хоризонти
			II	
			I	липсва
	среден	Култура Градешница ? ?	б	липсва
			а	
	ранен	Култура Градешница	III	липсва
			II	
			I	
НЕОЛИТ късен				

дебелина на енеолитния пласт 2,80 м

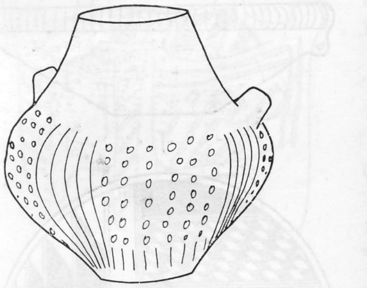

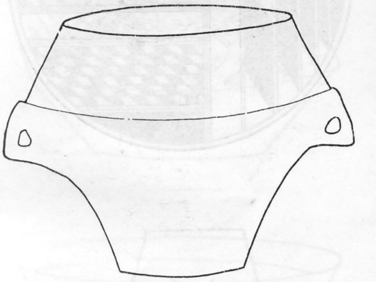

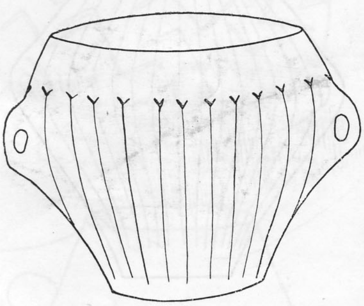

Рис. 14

Седящ идол от селищната могила Околглава при Гниляне

което произлиза материалът, по всяка вероятност е еднослойно и е бил
разположено на плато.

55. Височинното селище Мусочина при с. Коларово, Благоевград
ско, е проучено с няколко сондажа, проведени през 1981 г. от Л. Перни
чева.[161] Дебелината на културния пласт от каменно-медната епоха е око
ло 0,70 см. Констатирани са следи от каменно укрепление и ями от ран
ната бронзова епоха. Енеолитните материали се отнасят към финални
етапи на културата Криводол—Сълкуца—Бубани. Те имат аналогии в гор
ните хоризонти на височинното селище Криводол.

56. Височинно селище Криводол, Врачанско. През 1946 г. В. Мико
го проучва със сондаж, заложен в западната му половина.[162] Той съоб
щава, че селището е било разположено терасовидно върху склона на пла
тото и изброява няколко последователни жилищни хоризонти, които оба
че не са намерили убедително отражение върху методически неиздържа
ния профил, който той публикува. В. Миков все пак е направил известн
стратиграфски констатации, даващи опорни точки за хронологическ
интерпретация на откритите от него материали, които обаче са дост
несигурни.

През 1977 г. под ръководството на Б. Николов бе направен страт
графски контролен сондаж,[163] който позволи някои уточнения в страт
графската картина на обекта. Установено бе, че се касае за укрепен
многослойно селище със средна дебелина на енеолитния културен пла
от 2,40 до 2,80 м. Констатирани са пет строителни хоризонта, последов
телно загинали от пожар и няколко хиатуса. Находките от долните т
хоризонта са сходни с тези от височинното селище Заминец, а тези от го
ните два хоризонта — с материалите от II хоризонт в обекта Телиш
Редутите. Коментирайки през 1961 г. стратиграфията на находките
Криводол, Д. Берчу[164] отбелязва почти «пълното» им сходство с тези
височинното селище Сълкуца в Олтения и предлага въпросното етноку
турно явление да бъде наречено култура Криводол—Сълкуца. Наименов
нието бързо доби гражданственост в науката. Предположената от не
синхронизация на пластовете от Криводол с тези от селищата Сълкуца
Румъния и Бубани в Източна Сърбия обаче не е напълно приемлива, т
като в Криводол отсъства «хоризонта на шайбовидните дръжки», по
нат ни от средна Европа, чийто ярък представител е IV културен пла
от Сълкуца.[165] Този пласт се развива едва след заникването на културн
от каменно-медната епоха в нашите земи и не може да бъде синхронен
последните им фази. Освен това номерацията на хоризонтите в Сълку
сама по себе си е явно кабинетно конструирана и се използува, за да
лансира една също така чисто теоретически оформена стратиграфска

лонка на Криводол, която нито е предложена от изследвача на обекта В. Миков, нито бе потвърдена от стратиграфския контрол на Б. Николов от 1977 г. Ако изходим само от данните на последния, то височинното селище Криводол дава стратиграфската картина, отразена на таблица 31.

57. Височинно селище Околглава при с. Гниляне, Софийско. Проучванията на обекта, предприети през 1924—1925 г. и 1948 г. от Н. Петков[166], както и наблюденията на автора, показват, че не се касае за селищна могила в класическия смисъл на тази дума, а за многослойно височинно селище от типа на Заминец. Откритите археологически материали са разновременни, което е важно указание за многослойността на обекта. В основата на обекта вероятно присъствува един сравнително късен етап на културата Градешница, следвана от хиатус, който хронологически отговаря на целия среден и началото на късния енеолит. Вторият културен пласт, твърде беден на находки, датира към края на културата Криводол—Сълкуца. От Околглава познаваме и един фрагмент от съд, принадлежащ на развитата култура Винча — фаза С, което говори за контакти със съседния ареал на тази култура. За съжаление фрагментът е без стратиграфски данни.

58. Височинно селище Оходен, Врачанско. Проучено е с малък сондаж през 1965 г. от Б. Николов.[167] 40 см дебелият, праисторически пласт лежи в основата на тракийска крепост, наричана Калето. Богатият археологически материал недвусмислено показва, че селището е възникнало в края на II фаза на културата Криводол—Сълкуца и е просъществувало кратко време. Находките са идентични с тези от останалите височинни селища от този район и могат да бъдат разгледани като произхождащи от затворен комплекс.

59. Височинно селище Пеклюк при с. Гълъбовци, Софийско. Разположен в почти непристъпна местност на висока скалиста чука, този обект трудно може да бъде интерпретиран като постоянно селище с многобройно население. Това по-скоро е малък култов център. При своите разкопки през 1950 и 1962 г. Н. Петков[168] не е могъл да установи стратиграфията на културните пластове. Както публикуваният от него материал, така и този от нашата оборка показват, че се касае поне за два последователни пласта, хронологически следващи един след друг без прекъсване. Като произхождащи от затворен комплекс можем да разглеждаме находките, публикувани от Н. Петков, като съдържание на «грънчарска пещ»[169]. В случая вероятно става дума за опожарена стопанска част на сграда, опряна о скалата. Част от материалите от Пеклюк са сходни с тези от Оходен и илюстрират втората фаза на културата Криводол—Сълкуца—Бубани. Находките от втория културен пласт са идентични с тези от Заминец и се отнасят към III фаза на същата култура.

60. Височинно селище на крепостта Кракра в Перник. Разкопките на крепостта са проведени от 1968 г. до 1979 г. под ръководството на Й. Чангова[170]. Праисторическите находки са обработени от А. Радунчева[171]. Строителните мероприятия през античността и средновековието на естествено укрепената тераса над гр. Перник са нарушили силно праисторическите напластявания, така че не може да се каже нищо определено нито относно първоначалната им дебелина, нито относно стратиграфската картина на обекта.

От наличните материали съдим, че над един къснонеолитен пласт тук е възникнало богато ранноенеолитно селище, отнасящо се към I фаза на културата Градешница. То е просъществувало до края на тази култура. Срещат се обаче и късноенеолитни находки, сред които и една брадва тип Плочник.

61. Височинното селище Големаново кале край с. Садовец, Плевенско, е разположено на високия скалист бряг на р. Вит. Обектът е бил археологически проучван през 1934—1937 г. от страна на И. Велков и Г. Ферсу с колектив от Немския археологически институт[172]. Праисторическите находки от обекта са публикувани от автора[173]. С оглед пълната публикация на обекта през 1979 г. под ръководството на В. Велков и автора бе направен контролен сондаж на калето за проверка на стратиграфията на праисторическите пластове[174]. От него стана ясно, че в основата на късноантичната крепост е имало напластявания от различни епохи, силно нарушени от античните строежи и изкопи. Загубените дневници и

Рис. 15
Керамични съдове от височинно селище Пеклюк при Гълъбовци

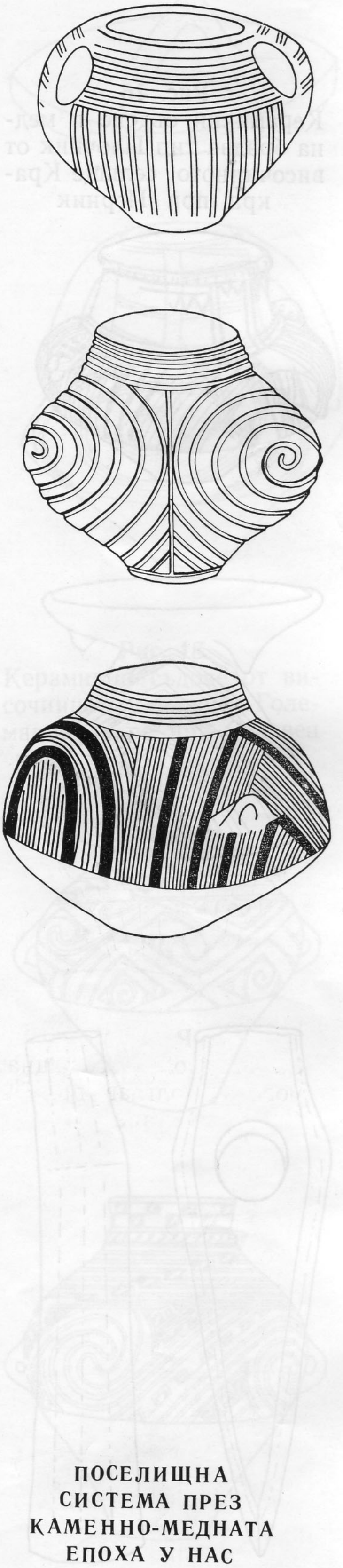

Фиг. 15
Графика на гъстотата на поселищната система през каменно-медната епоха в България

Рис. 16
Керамични съдове и медна брадва тип Плочник от височинното селище Кракра при Перник

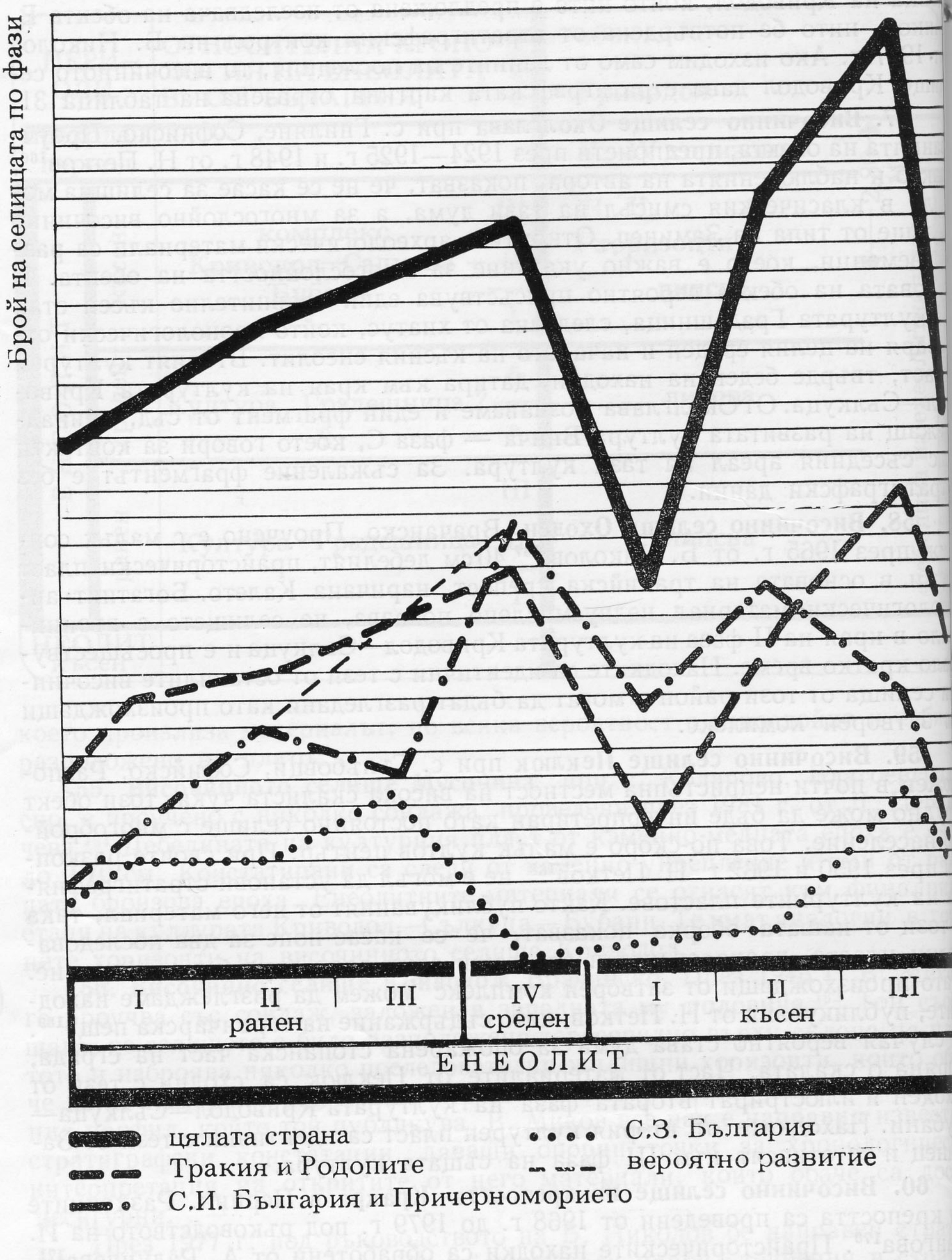

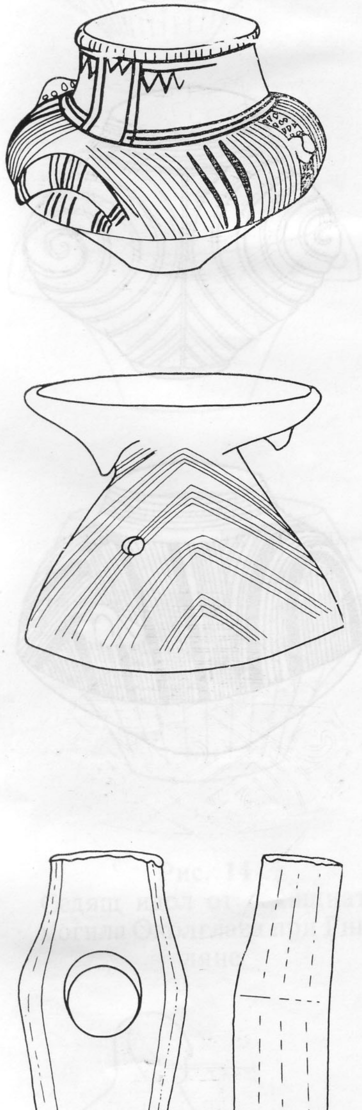

депаспортизацията на находките наложиха при обработката на по-стари-те находки да се опрем преди всичко на компаративния метод и на данни-те от контролния сондаж. Анализът показа, че Големаново кале при Са-довец е било заселено и през каменно-медната епоха. Най-масовите ма-териали могат да бъдат отнесени към IV фаза на комплекса Криводол—Сълкуца—Бубани. Те произхождат от един опожарен хоризонт. Керамик-та е богато украсена с линеарен графитен орнамент. Единични наход-сочат присъствието и на един по-стар «предкриводолски» хоризонт. О-новният енеолитен материал обаче е сходен с този от II жилищен хор-зонт в Телиш, от което следва да заключим, че двете съседни селища се развивали едновременно. След загиването на селището от IV фаза комплекса Криводол—Сълкуца—Бубани тук се проследява един дълг-траен хиатус, който очевидно обхваща втората половина на Преходни-период. Поселищният живот се възобновява в началото на ранната бро-зова епоха. Румънският археолог П. Роман въз основа на материалите ранната бронзова епоха от обекта обособява една нова културна груп-наречена от него «Орля—Садовец»[175]. В хронологическо отношение та-група предхожда културата Коцофени, позната от този район. калето са познати още материали от средната бронзова епоха и от вр-мето на ранния и среден халщат.

62. Височинно селище «Чардако» при Слатино, Кюстендилско. През 1981 г. под ръководството на Ст. Чохаджиев[176] започна проучването на многослойния праисторически обект Слатино. Контролният стратиграф-ски сондаж е достигнал на дълбочина 2,05 м до стерилна почва. При това се попадна на четири опожарени енеолитни хоризонта, които съдържат богато украсена с линеарен графитен орнамент керамика. Материалите се отнасят към ранния енеолит — културата Дикилиташ—Слатино. Открита е и импортна керамика тип Галепсос, която свидетелствува за търговски контакти на населението от района на долна Струма. Затворените комплекси от обекта позволиха точното датиране на керамиката тип Галепсос.

63. Височинно селище Редутите при с. Телиш, Плевенско. Проучванията на многослойното селище, датиращо от каменно-медната епоха и Преходния период, се провеждат от 1977 г. под ръководството на В. Гергов[177]. 1,50 м дебелият културен пласт съдържа три опожарени жилищни хоризонта. Най-долният, първи хоризонт се отнася към III фаза на културния комплекс Криводол—Сълкуца—Бубани, а средният жилищен хоризонт — към IV фаза на същия комплекс. Особен интерес представлява най-горният, трети хоризонт, който съдържа находки, типични за втората половина на Преходния период. Това ни дава основание да го отнесем към културата Галатин (Сълкуца IV, шайбенхенкел хоризонт).

64. Селищната могила Гинова могила при с. Челопеч, Софийско, е проучена през 1946—1947 г. от Н. Петков[178]. Направени са били седем сондажа, при които е била установена дебелина на културните напластявания от 3,50 м. Констатирани са опожарени жилищни нива. Н. Петков разпознава три културни пласта: от тях а и б се отнасят към ранния и средния неолит. За нас представлява интерес пласт с, дебел 0,50 м, който съдържа украсена с графит керамика, позволяваща той да бъде отнесен към ранната каменно-медна епоха, вероятно към III фаза на културата Градешница.

65. Открито селище Челопечене, Софийско. Обектът не е бил предмет на системно изследване, макар да е добре известен в литературата[179]. При изкопите на дълбокия канал, който прерязва цялата му площ, бяха изхвърлени на повърхността значителни количества археологически материали, които позволяват поселищният живот на това място да бъде датиран към I и II фаза на културата Градешница — (ранен енеолит). Дебелината на културния пласт е около 0,50 м.

РАЗВИТИЕ НА ПОСЕЛИЩНАТА СИСТЕМА — СТАТИСТИЧЕСКИ АНАЛИЗ

От статистическия анализ на стратиграфските данни и от относителната хронология на разгледаните енеолитни обекти от Западна България могат да се направят следните изводи:

1. Гъстотата на поселищната система в тази част на страната е незначителна, а пътищата на нейното развитие се отличават по някои свои особености от поселищния живот в Тракия, Североизточна България и Причерноморието. Наблюдават се обаче сходства с поселищната система в Родопите.

2. Този район е сравнително по-слабо изследван и за отделни етапи от каменно-медната епоха разполагаме с доста оскъдна информация. Все пак можем да приемем, че сегашното състояние на изследванията отразява в най-общи черти реалната историческа картина на развитието на поселищния живот през каменно-медната епоха. Резултатите от статистическата обработка на данните за гъстотата на поселищната система по хронологически етап са отразени (с интерполация) на фиг. 15. Те показват, че и в този ареал са налице пулсации в поселищния живот макар и не така отчетливо изразени, както в останалите части на страната. Последното обстоятелство обаче се дължи по-скоро на споменатите по-горе празноти в проучванията.

3. В края на разглежданата епоха развитието на поселищните системи от западната и източната половина на страната показват противоположни тенденции, които намират израз в обстоятелството, че в разглеждания район редица от късноенеолитните селища продължават своето съществуване и след заникването на енеолитната поселищна система в източните части на страната.

Рис. 17
Керамика от височинното селище Кракра при Перник

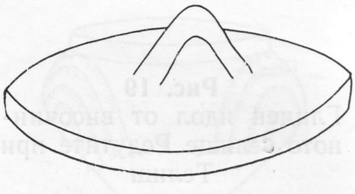

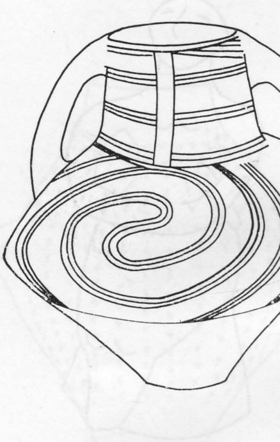

Рис. 18
Керамични съдове от височинното селище Големаново кале при Садовец

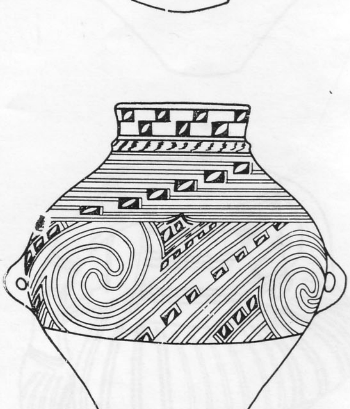

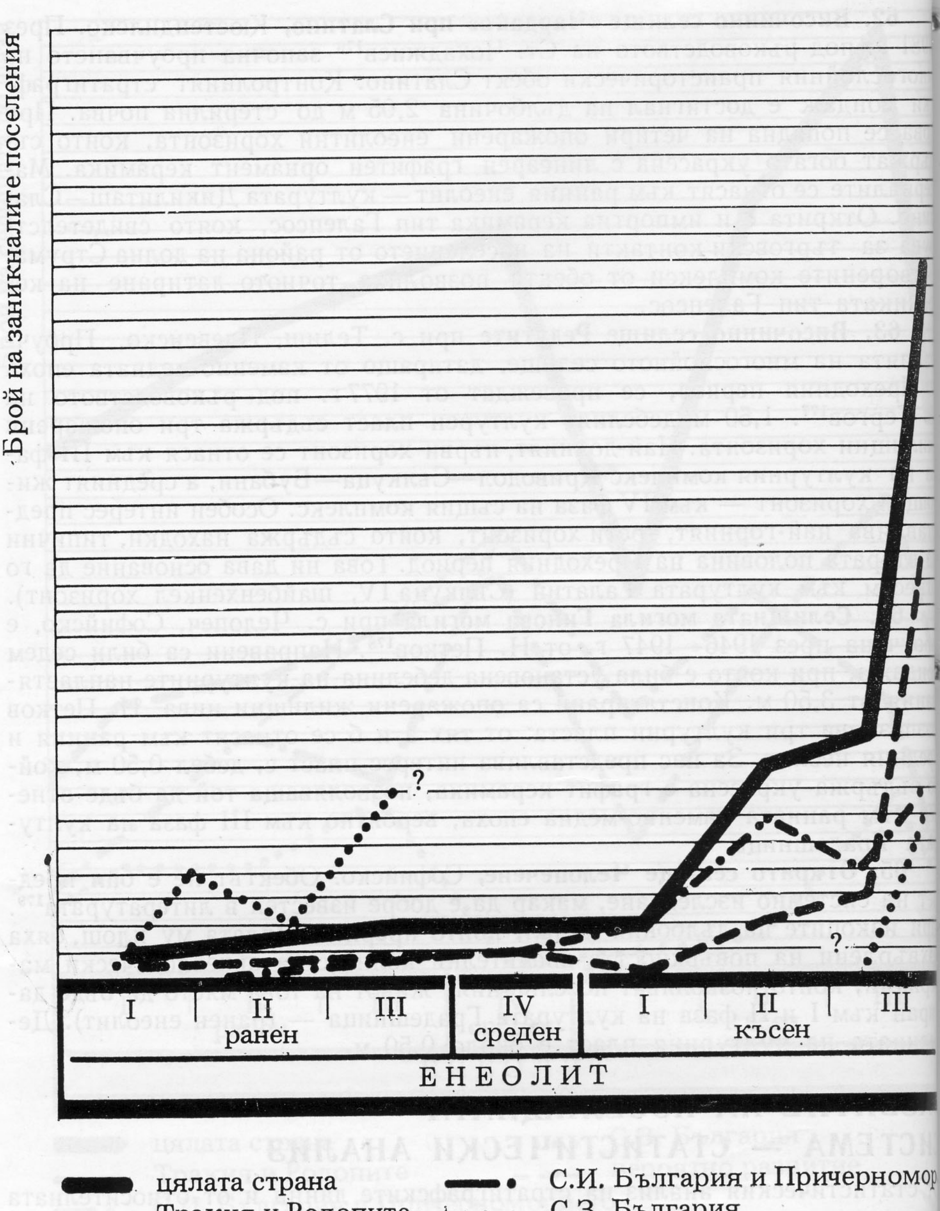

Фиг. 16
Графика на финалните моменти на енеолитната поселищна система

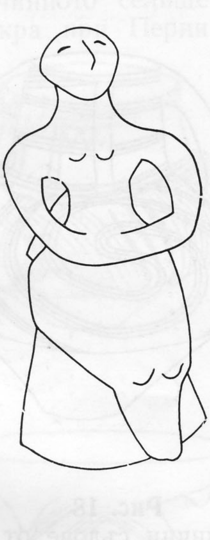

Рис. 19
Глинен идол от височинното селище Редутите при Телиш

4. Пулсациите в поселищнообразувателните процеси на Западна Бъл гария имат някои особености, които са близки до особеностите в разви тието на поселищния живот в централната част на Балканския полуост ров, от Карпатите до Тесалия. Особено големи са сходствата с последни район, където след приключването на културата Димини,[180] синхронн на нашия късен неолит и ранен енеолит, също се очертава едно заглъхва не на поселищнообразувателните процеси до времето на късния енеолит когато там се формира културата Рахмани,[181] синхронна на етнокултур ния комплекс Криводол—Сълкуца—Бубани.

Обобщавайки резултатите от сравнителното изследване на данните за развитието на поселищната система в цялата страна (фиг. 15), стигам до заключението, че процесите в отделните етнокултурни райони са взаим носвързани и са подчинени на общи, характерни за цялата страна тен денции. Наблюдават се пулсации с две кулминационни точки — пре средния и през късния енеолит, и едно спадане, отнасящо се към I фаз на късния енеолит. Не е изключено зад тези, разкрити по статистическ път закономерности да се крият реални исторически факти и събития Археологическите наблюдения за времето на I фаза на късния неолит по казват многобройни, следващи едно след друго опожарявания на селищ от Североизточна България и дори прекъсване на живота в някои от тя (Поляница, Овчарово). Спадането в нашата графика в такъв случай б

могло да отразява период на стълкновения и военни конфликти, от които най-много са пострадали поселенията.

Ценна историческа информация ни дават статистическите данни относно началните моменти на възникване на енеолитната поселищна система (фиг. 12). От многослойните паметници в Тракия личи, че в 25% от проучените случаи възникването на поселенията от каменно-медната епоха в селищните могили се предшествува от хиатус с различна продължителност, а в 75% от случаите селищните могили просто започват своето развитие с енеолитен пласт. В 10% от случаите енеолитът се предшествува от по-ранен жилищен хоризонт, отнасящ се към късонеолитната култура Калояновец, без да се наблюдава случай на пряка приемственост между този пласт и I фаза на ранноенеолитната култура Марица (табл. 32).

В Тракия наблюдаваме почти повсеместна промяна в местоположението на селищата. Към този период приключва животът върху повечето от големите открити късонеолитни селища, а населението се съсредоточава в укрепени селища от типа на селищните могили. По-старите многослойни паметници от типа на разлатите селищни могили прерастват в укрепени поселения и др.

Подобен прелом в поселищната система се наблюдава и в Софийското поле, където животът върху разлатите ниски неолитни многослойни обекти и селищни могили от типа на Курило завършва с най-ранната (I) фаза на културата Градешница, за да продължи върху платата в началото на II фаза на същата култура. Тази промяна не нарушава континюитета в типологията на инвентара на двата последователни праисторически етапа.

Още по-рязка промяна в структурата и особеностите на поселищната система се наблюдава в Североизточна България, където, както вече бе отбелязано, животът в откритите късонеолитни селища със землянки и малобройни наземни съоръжения (Усое, Качица, Орловска, Подгорица и пр.) се прекратява и се основават първите укрепени енеолитни поселения, слагащи началото на селищните могили.

Тези дълбоки трансформации в структурата на древната поселищна система в нашите земи могат да бъдат обяснени както със социално-икономическите промени, обусловили възникването на самата каменно-медна епоха у нас и довели до необходимостта от повсеместно укрепяване на селищата, така и с известни дислокации на населението, намерили място в този период под въздействието на климатични, социално-икономически и демографски фактори.

Носителите на енеолитните култури в нашите земи развиват на качествено по-високо равнище поселищната система, наследена от по-ранните хронологически етапи. Това развитие върви както по линията на нейното разширяване, така и по линията на дълбоки изменения в нейната структура. Първата и най-дълбока качествена промяна е свързана с повсеместното укрепване на селищата.

Вторият интересен момент в тази насока се бележи от кулминацията в развитието на поселищната система през средния енеолит. Вече се каза, че става дума за един доста бурен етап от праисторията на нашите земи, особено за Тракия. Тук той е съпроводен от повсеместни опожарявания на поселения. По същото време в Североизточна България се наблюдава особено голям размах в поселищнообразувателните процеси. По всичко изглежда, че именно в този период и по-скоро в неговия край може да бъде датирано и преселването на територията на Южна Бесарабия на племена, носители на културните традиции на културата Варна. Кулминацията на поселищнообразувателните процеси от времето на средния енеолит може да бъде разглеждана като отражение на крайните резултати от започналите още в началото на каменно-медната епоха придвижвания на население в северна посока. На този етап са колонизирани всички що-годе подходящи за усвояване от енеолитната икономика територии в североизточната част на Балканския полуостров.

След вече разгледаното спадане през късния енеолит поселищнообразувателните процеси отново изживяват възход, но темповете на създаване на нови селища нарастват значително по-бавно (фиг. 16).

Отчитането на моментите на приключване на поселищния живот също дава възможност да бъдат проследени някои интересни закономерности (фиг. 16). Като изключим 18% от случаите на прекратяване на жи-

Рис. 20
Керамични съдове от височинното селище Редутите при Телиш

Табл. 32

Преглед на проучените обекти от каменно-медната епоха по фази

Рис. 21

Керамични съдове от височинното селище Слатино

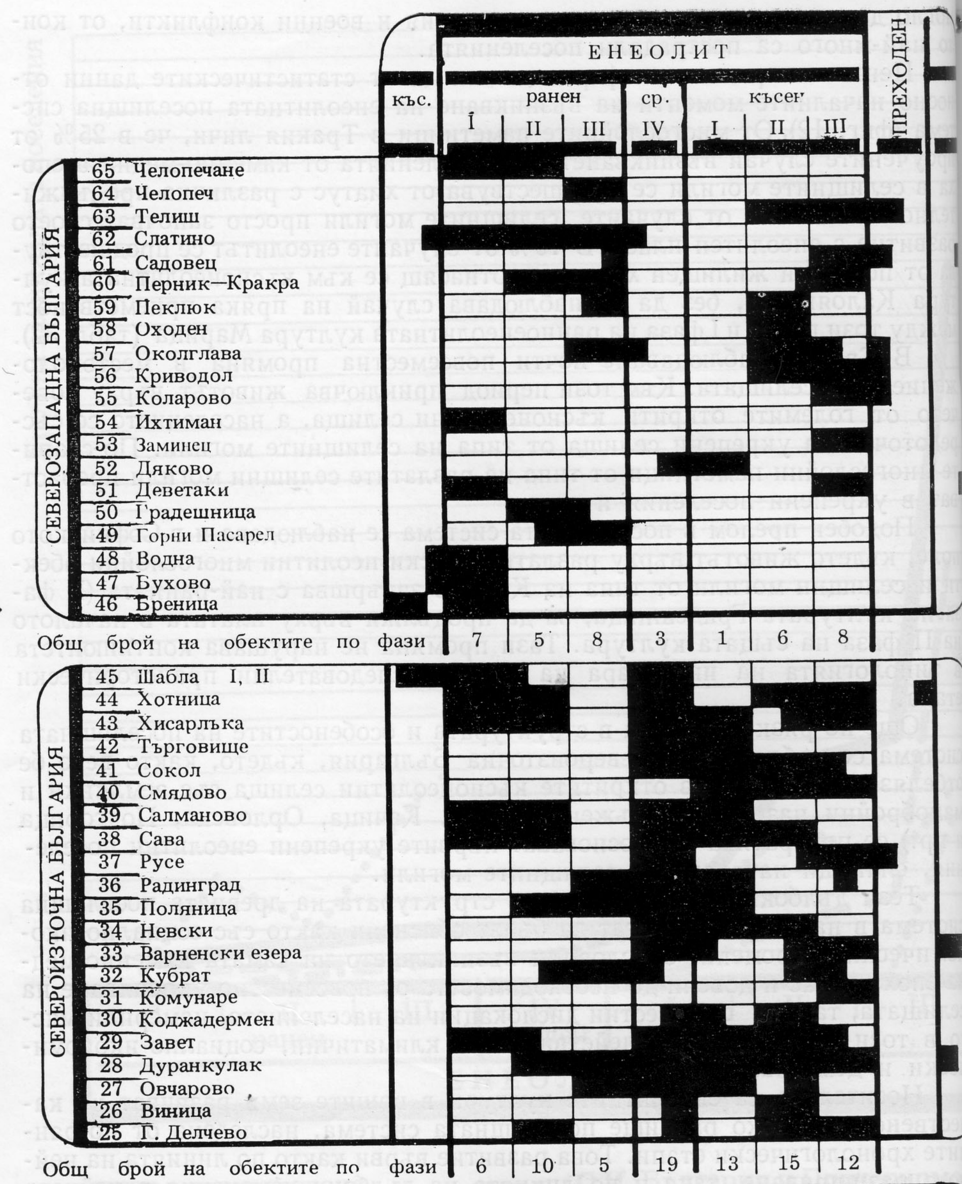

вота в селищата през по-ранните етапи на каменно-медната епоха, от графиката личи, че тези моменти започват с нарастваща честота да се регистрират от края на II фаза на късния енеолит. На този етап отмират 11,7% от енеолитните поселения в цялата страна. 17,6% заникват през първата половина на III фаза, а 46,4% от тях доживяват до неговия край.

Тази ясно изразена тенденция по наше мнение отразява постепенната дестабилизация на енеолитната икономика в края на V хил. пр. н. е., свързана с отзвучаването на климатичния максимум и заблатяването или засоляването на обработваемите терени. Този процес е много бавен, но неговото нарастване личи ясно от процентните съотношения 11,7 — 17,6 — 46,4 от нашата графика.

В 6,1% от случаите поселищният живот продължава и след загиването на поселищната система в североизточната половина на Балканския полуостров. Става дума за селищата, отнасящи се към IV фаза на комплекса Криводол—Сълкуца—Бубани, които постепенно заникват в рамките на тази късна фаза.

При едно по-детайлно разглеждане откриваме известни различия и в данните, касаещи приключването на поселищния живот в Тракия и Североизточна България. Значително по-висок процент поселения доживяват до края на каменно-медната епоха в Тракия, отколкото на север от Стара планина. Възможно е това да е във връзка с някои исторически събития, засегнали тази част на полуострова в края на V хил. пр. н. е. Прави впечатление обстоятелството, че последните жилищни хоризонти на селищните могили като правило са опожарени. На тези факти ще имаме възможност да се спрем по-подробно в XIII глава.

Що се отнася до постенеолитното развитие на до днес проучените селищни могили, то е напълно различно за Тракия и Североизточна България. В Тракия след един повсеместен хиатус върху някои от тези обекти се настанява население от различни фази на бронзовата епоха (табл. 32). В Североизточна България обаче животът върху болшинството от селищните могили приключва завинаги в края на каменно-медната епоха. Може да се каже, че традицията на селищните могили е само един кратък епизод в историята на праисторическата поселищна система на север от Стара планина. Както преди епохата на енеолита, така и след нея поселенията в този район са разположени предимно върху платата, а землянката и полуземлянката са предпочитаната форма на жилището. Това явление вероятно е било продиктувано от по-суровия климат на север от Стара планина. Може би ненапразно името на тракийското племе кробизи[182], населявало по-късно въпросния район, произхожда от тази древна жилищна форма. Вкопаното уземно жилище е просъществувало на разглежданата територия до началото на нашия век.

От направения сравнителен анализ на стратиграфските данни, от проучените енеолитни обекти и от статистическата обработка на тези данни става ясно, че те са източник на ценна информация за динамиката на развитието на поселищната система и свързаните с това демографски процеси. Някои от получените резултати очевидно отразяват определени исторически явления и най-общи тенденции.

Установяването на този факт има важно методологическо значение за праисторическата наука, тъй като с него бе доказано, че при задоволителна в количествено и качествено отношение информация, с помощта на правилно подбран статистически подход можем да очакваме компаративният анализ да ни доведе до разкриването на исторически закономерности.

БЕЛЕЖКИ КЪМ IV ГЛАВА

1 Mellaart, 1975, с. 80—90 и. а.
2 Георгиев, Г., 1963, 1964; Детев, 1950. Georgiev, G., 1961, с. 57—64.
3 Bakalakis, Sakellariu, 1981; Renfrew, 1979, с. 357.
4 Тодорова, 1976а.
5 Vajсová, 1966, с. 24—25.
6 Berciu, 1959a, с. 1—7. Dumitrescu, 1937.
7 Тодорова, 1973в.
8 Ангелова, 1983а.
9 Тодорова, 1976а, с. 3; Тодорова, Василев и др. 1983, с. 10—14.
10 Ангелова, 1980а.
11 Проучвания на автора. Непубликувано.
12 Станев, 1979, 1980б.
13 Тодорова-Симеонова, 1971.

Рис. 21 а
Керамични изделия от рисочинното селище Слатино

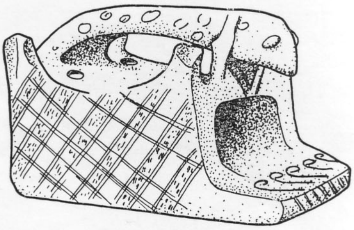

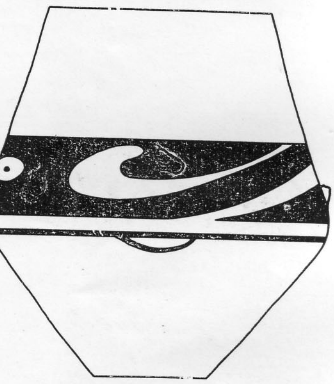

14 Радунчева, 1976, с. 69—98.
15 Овчаров, 1963.
16 Тодорова, Иванов и др., 1975, с. 53—63.
17 Todorova, 1982a, с. 163—165.
18 Тодорова, 1976а, с. 3.
19 Иванов, И., 1974, 1975а — в.
20 Иванов, И., 1978б.
21 Иванов, Т. Г., 1981а, 1984; Ivanov, T. G., 1982, с. 174.
22 Димов, Бояджиев, Тодорова, 1985 под печат. Тодорова, Димов, 1982.
23 Todorova, Tončeva, 1975. Т. нар. «наколни селища» бяха констатирани и в долината на р. Блато в Радомирско поле. — Тодорова, 1984в.
24 Проучвания на автора. Непубликувано.
25 Благодаря на проф. В. Велков за предоставените ми материали и сведения, произхождащи от подводните изследвания през 1983 г.
26 Николов, 1974.
27 Обхождания на автора, непубликувани данни.
28 Миков, Джамбазов, 1960.
29 Миков, 1948а.
30 Николов, 1975.
31 Николов, 1968.
32 Чохаджиев, С., 1982, 1983.
33 Чохаджиев, С., 1981.
34 Гергов, 1978, 1981, 1983.
35 Детев, 1963б; Георгиев, Г., 1974; Georgiev, G., 1961, 1970.
36 Детев, 1963б.
37 Georgiev, G., 1961, с. 54—55.
38 Ibidem.
39 Soudský, 1966, с. 24—34.
40 Ivanov, T., 1982, с. 168.
41 Georgiev, G., 1961, Хронологическа таблица — цветно приложение.
42 Детев, 1963б.
43 Тодорова, Иванов и др. 1975, обр. 2.
44 Радунчева, 1976, обр. 3.
45 Тодорова, Василев и др., 1983, обр. 10.
46 Георгиев, Мерперт, 1979, обр. 7, 8, 9.
47 Georgiev, G., 1961.
48 Детев, 1942; Вайсова, 1963.
49 Детев, 1952.
50 Каталог Jungsteinzeit in Bulgarien, № 128а — 129.
51 Попов, Р., 1925б.
52 Seure, Degrand, 1906, с. 364.
53 Gaul, 1948, tabl. XXVIII.
54 Comşa, 1974, с. 43.
55 Георгиев, Мерперт, 1979, с. 497—519.
56 Georgiev, G., 1965, 1969.
57 Детев, 1963б.
58 Детев, 1950.
59 Georgiev, G., 1961, с. 54.
60 Детев, 1954.
61 Georgiev, G., 1961, с. 56.
62 Дякович, 1908; Чилингиров, 1926.
63 Детев, 1966, с. 26.
64 Миков, 1931.
65 Попов, Р., 1925б.
66 Gaul, 1948, tabl. XXVIII.
67 Георгиев, Мерперт и др. 1979.
68 Пак там, с. 24—41.
69 Пак там, с. 41—49.
70 Пак там, обр. 23б, долу ляво.
71 Пак там, обр. 23а, долните три фрагмента вдясно.
72 Пак там, обр. 23 и 24 с изключение на по-горе цитираните фрагменти. Обр. 18 и 19.
73 Кацаров, 1912, с. 310—314.
74 Rodenwaldt, Bittel u. a. 1943, с. 61—106.
75 Детев, 1942, с. 238.
76 Gaul, 1948, с. 100.
77 Пак там.
78 Renfrew, 1979, 429. French, 1963, с. 44.
79 Георгиев, Г., 1948.
80 Seure, Degrand, 1906, с. 366—377.
81 Детев, 1966, 33.
82 Popovič, 1964, . . .
83 Дължа благодарност на проучвателите за предоставената ми възможност да се запозная с материалите. Виж още Каталог Jungsteinzeit in Bulgarien, 1981, № 141е, 136, 136а, 136d.
84 Филов, 1934.
85 Детев, 1962а.
86 Seure, Degrand, 1906, с. 398—400.
87 Детев, 1952, с. 331.
88 Popovič, 1964, . . .
89 Детев, Крайчев и др., 1979.
90 Дължа благодарност на М. Димитров за дадената ми възможност да се запозная с материалите от обекта.
91 Jerôme, 1901, с. 328—349.
92 Seure, Degrand, 1901, с. 401—408.
93 Popovič, 1964, . . .
94 Gaul, 1948, tabl. XVII, XVIII.
95 Миков, 1938, 87, обр. 47.
96 Кънчев, М. 1981, 1982, 1983; Kănčev, M., 1977.
97 Благодаря на М. Димитров за дадената ми възможност да се запозная с находките от обекта. Виж още Каталог Jungsteinzeit in Bulgarien, 1981, № 126d, 141с, 142в, 143.
98 Пак там, № 145d.
99 Пак там, № 127в, 128а, 128с, 129а, 133, 136в, 151а.
100 Миков, 1937б, 1939б.
101 Пак там, с. 65.
102 Neolithic Greece, Abb. 64. Renfrew, 1979, Pl. 1—4.
103 Катинчаров, 1981, 1982, 1983.
104 Детев, 1948б, 1959, 1960б.
105 Georgiev, G., 1961, с. 52.
106 Детев, 1948б, обр. 16.
107 Тодорова, Иванов и др., 1975.
108 Todorova-Simeonova, 1971.
109 Радунчева, 1976.
110 Тодорова, Василев и др., 1983; Тодорова, 1976а.
111 Тодорова, Василев и др., 1983.
112 Vajsová, 1967.
113 Todorova, Tončeva, 1975.
114 Миков, 1961.
115 Попов, Р., 1909, 1911, 1918.
116 Gaul, 1948, с. 70.
117 Благодаря на Д. Златарски за предоставената ми възможност да работя с материалите.
118 Миков, 1926, с. 27.
119 Маргос, Тончева, 1962.
120 Иванов, И., 1974, 1974 а-в, 1978, Каталог — The First Civilization in Europe, 1982.
121 Тодорова-Симеонова, 1971.
122 Иванов, И., 1978б.
123 Tončeva, 1980.
124 Чилингиров, 1910.
125 Миков, 1925а.
126 Todorova, 1982, с. 144—165.
127 Тодорова, 1976в.
128 Иванов, Т., 1981а, 1984; Ivanov, T., 1982, с. 166—174.
129 Георгиев, Ангелов, 1952, 1957.
130 Kovacs, 1944.
131 Телегин, 1973.
132 Мирчев, Златарски, 1960.
133 Vajsová, 1967.
134 Пак там.

135 Тодорова, Иванов и др. 1975, с. 106—107.
136 Попов, Р., 1914.
137 Комша, 1961, с. 40—58.
138 Попов, Н., 1977, 1980, 1983.
139 Popov, N., 1977.
140 Todorova, 1981b, Abb. 8.., Todorova, 1985 (im Druck).
141 Dumitrescu, 1937.
142 Ангелова, 1981а, 1981б; Angelova, 1982, с. 175—180.
143 Явашов, 1926, 1930.
144 Каталог Gold der Thraker, 1979, Abb. 16.
145 Ангелов, 1958, 1959, 1961.
146 Ангелов, 1958.
147 Проучвания на автора, непубликувани материали.
148 Тодорова, 1973с.
149 История на Добруджа, Т. 1, с. 64.
150 Vajsová, 1967.
151 Николов, 1980, 1982, с. 14—15; Nikolov, 1977.
152 Материалът произхожда от любителски оборки от повърхността на обекта.
153 Петков, 1957.
154 Vajsová, 1966, с. 23.
155 Николов, 1957.
156 Миков, 1929б, 1958; Миков, Джамбазов, 1960.
157 Миков, Джамбазов, 1960, с. 73.
158 Чохаджиев, С., 1981, 1983.
159 Николов, 1975.
160 Дължа благодарност на В. Василев за предоставената ми възможност да се запозная с материала.
161 Перничева, 1981.
162 Миков, 1948.
163 Николов, 1984, с. 7—10.
164 Berciu, 1961, с. 107—119.
165 Пак там, с. 309—328.
166 Петков, 1931.
167 Николов, 1968.
168 Петков, 1963.
169 Петков, 1964.
170 Чангова и др., 1981.
171 Пак там, с. 11—51.
172 Bersu, 1938.
173 Todorova-Simeonova, 1968.
174 Todorova, 1985 (im Druck), München.
175 Roman, 1974.
176 Чохаджиев, С., 1982, 1983; Ćochadžiev, S., 1984 (под печат).
177 Гергов, 1980, 1981, 1982, 1983.
178 Петков, 1948а, 1948б.
179 Петков, 1960.
180 Milojčić, 1959; Титов, 1969, с. 122—132.
181 Hauptmann, 1981, Taf. E, Taf. F.
182 Georgiev, Vl., 1978, с. 81—82.

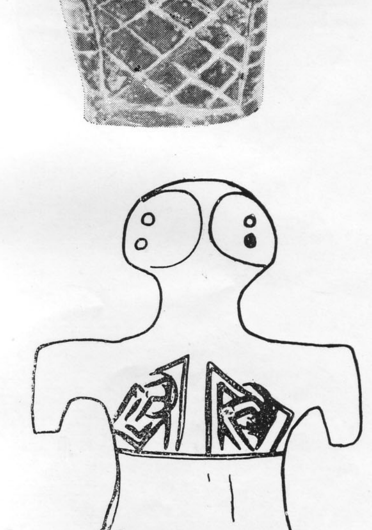

Глава V
АНТРОПОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА ЕНЕОЛИТНОТО НАСЕЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

От проучените енеолитни некрополи на страната и от няколкото единични погребения (карта 5) произхожда значително количество антропологически костен материал, получен предимно при редовни археологически разкопки. Съответно проучен и систематизиран, той би могъл да бъде ценен извор за расовата характеристика на населението от каменно-медната епоха в България. За съжаление обаче степента на запазеност на човешките скелети от V и VI хил. пр. н. е. в почти всички части на нашата страна е много лоша. Почвените условия са такива, че обикновено се откриват само прахообразни или некомпактни следи от човешките кости, като най-силно разложени от дългия си престой в земята са най-порьозните части на скелета — гръбнакът, ставите, а често и ребрата и черепът. Поради това обстоятелство годният за пълноценни антропологически изследвания човешки костен материал от нашите енеолитни некрополи е доста ограничен.

Освен това почти целият антропологически материал произхожда от земите на север от Стара планина. Той се разпределя по етнокултурни ареали както следва: от Северозападна България — 5 черепа, от Североизточна България — 102 черепа, от Причерноморието — 282 черепа. От Тракия засега липсват антропологически данни, тъй като в тази част на страната не е проучен нито един енеолитен некропол. Днес антропологическата наука борави с информацията от около 600 енеолитни погребения, 389 от които с различна степен на запазеност на черепите. От по-малко от една трета от тях са получени някои основни метрични данни, които служат за изходна база за расово-типологически анализ. Това са черепите от: некропол Варна I — 1 череп, некропол Варна II — 1 череп, некропол Дуранкулак — 20 черепа, некропол Радинград — 1 череп, некропол Русе — 75 черепа, некропол Виница — 1 череп, некропол Голямо Делчево — 5 черепа, некропол Девня — 3 черепа, от Деветашката пещера — 5 черепа, от Лиляк — 1 череп, от Коджадермен — 1 череп.

Голяма част от костния материал позволява да бъде от него извлечена информация за възрастта и пола на погребаните и данни за техния ръст, докато от метричните данни от черепите се вади заключение за расово-типологическите особености на енеолитното население. Установена е отчетлива тенденция към грацилизация на енеолитното население на нашите земи в сравнение с неолитното[1]. В облика на населението доминират медитеранските признаци, но тази особеност не е характерна само за България.[2] Тя се среща и в съседна Мунтения[3], и в Молдавия, и в Южна Украйна[4]. Интересно е да се отбележи, че в североизточна посока кроманьоидният (протоевропеиден) компонент в расовата характеристика на населението нараства в процентно отношение. Този антропологичен тип има господствуващо положение в ареала на Днепродонецката култура[5]. Той е разпространен широко и в южноруските степи. В Добруджа медитеранските расови белези се срещат примесени с кроманьоидните[6]. В този ареал са открити и случаи на изкуствена деформация на черепа през късния енеолит[7].

ВРЕМЕ	ЖЕНИ	МЪЖЕ	СРЕДНО
ДНЕС	157.97 см	170.63 см	164.30 см
КЪМ 1901 г.	155.70 см	165.60 см	160.60 см
КЪСЕН ЕНЕОЛИТ	около 156 см	около 168 см	около 162 см

Табл. 33
Сравнителна таблица на средния ръст на населението през каменно-медната епоха, през 1901 г. и днес

Тези антропологически особености добре се съгласуват с археологическите наблюдения, които показват, че главната посока на контакти и размяна на културни ценности (а очевидно и на антропологически материал) за Причерноморския ареал е на североизток. Контактите са били осъществявани посредством морето и теченията на реките Буг, Днестър и Днепър и техните притоци.

Във връзка с горното следва да се има предвид и взаимодействието на двата етнически разнородни къснонеолитни компоненти, на чиято база възниква добруджанското енеолитно население — носителите на културата Хаманджия на север, и носителите на културата Усое II — на юг, както и преплитането на елементите на късната култура Хаманджия с тези на късната култура Сава в рамките на средния енеолит.

В некрополите на културата Хаманджия кроманьоидните (протоевропеидни) белези на черепите също не са рядкост.[8] Въобще Добруджа се очертава днес като един изключително интересен и важен район, в който се кръстосват белезите на двата големи европейски антропологически масива — североизточния (с висок процент кроманьоидни черти) и южния (с медитерански белези). От тази гледна точка изучаването на енеолитните некрополи в тази част на страната придобива особено значение[9].

Антропологическият материал дава възможност да съдим отчасти и за външния облик на енеолитното население. Споменатите расови типове се срещат и днес, сред населението на нашите земи, а грацилният медитерански расов тип дори запазва своето водещо място. Може да се каже, че обликът на енеолитния човек не се е различавал твърде от облика на съвременния човек по нашите земи.

Изследванията върху средния ръст на възрастното енеолитно население показват по-ниски показатели от тези за средния ръст на съвременния човек, което личи от таблица 33.

Що се отнася до средната продължителност на живота на енеолитното население от българските земи, то тя е отразена във фигура 17.

Коментирайки тази графика, трябва преди всичко да отбележим, че почти не познаваме скелети на деца под 7-годишна възраст, т. е. разполагаме с конкретни данни за средната продължителност на живота само на работоспособното население, което е било погребвано с необходимото внимание и на достатъчна дълбочина в рамките на некрополите.

Като изходим от общоизвестния факт на високата детска смъртност в древността, то може с доста голяма вероятност да установим нейното ниво и за каменно-медната епоха, като интерполираме съответния вектор на детската смъртност по възходяща линия. Правомерността на подобна реконструкция се потвърждава от графиката на детската смъртност от редица по-късни некрополи — например този до гара Табачка, Русенско,[11] където детските погребения съставляват 48,3% от общия брой на погребенията. Подобна е картината и в средновековния некропол край Дуранкулак.[12] Същото съотношение бе установено и по време на проучването на енеолитния некропол на същия обект през 1982 г., където детските погребения съставляват 52% от общия брой на погребенията.[13]

Както личи от графиката на фиг. 17, през каменно-медната епоха най-ниска е била смъртността на населението между 10 и 15-годишна възраст, след което смъртността сред мъжете продължава да пада, докато сред жените рязко се покачва във връзка с ранните раждания, за да спадне около 22—23-годишна възраст. Второто рязко покачване на смъртността при жените съвпада с резкия скок при смъртността на мъжете между 27 и 30-годишна възраст. Това очевидно е зрялата възраст

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА ЕНЕОЛИТНОТО НАСЕЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Средна продължителност на живота:

на цялото население	24.60 % год.	на възрастното население /над 16 год./	30.04 % год.
на мъжете	32.37 % год.	на работоспособното население /над 7 год./	27.43 % год.
на жените	27.71 % год.	на децата под 7 год. — над 50 % от всички погребения	

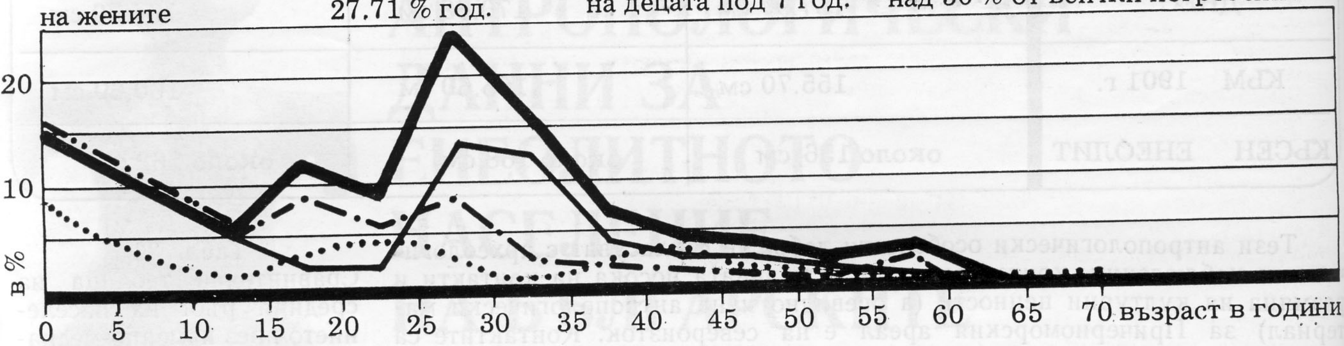

общо — деца
мъже — сравнителна графика с ранносредновековния некропол от Девня — IX-X век
жени

Фиг. 17

Графика на смъртността и средната продължителност на живота при енеолитното население

на епохата, в която възрастното население изнася на плещите си всички тежести на борбата за живот, сблъскванията с врагове и диви животни, злополуките и пр., поради което и смъртността е тъй висока. Тук трябва да се има предвид, че реално смъртността сред мъжете за този период е била всъщност значително по-висока, защото статистиката е построена върху данни от наличния антропологически материал и не отразява броя на кенотафите — погребения, в които отсъствуват скелети. Те очевидно са посветени на загиналите вън от пределите на общината нейни членове, които в повечето случаи трябва да са били мъже.

В резултат на въпросната кулминация в смъртността около 27—30-годишна възраст дадено поколение губи значителна част от своите представители и след 30-годишна възраст започва да клони към залез, отстъпвайки място на следващото. Минимален е броят на индивидите, починали след 45-годишна възраст, а само единици доживяват «дълбоката» за времето си старост от 60—65 години. Това е пределната възраст за каменно-медната епоха.

Средната продължителност на живота на работоспособното население възлиза на 27,4 години. С включване на апроксимативната детска смъртност тя пада на 24,6 години. Ако сравним нашите данни с обобщените данни на Й. Херман за средната смъртност на населението в света[14], виждаме, че получената картина за продължителността на живота на енеолитното население на България отговаря напълно на приведените от него данни.

Подобна средна продължителност на живота е характерна и днес за населението на някои страни с недостатъчна неразвита или трудно достъпна за народа медицинска помощ.

От информацията, получена от нашите енеолитни некрополи, може да се направи заключение, че децата са били включвани в производствения процес според силите и възможностите им между 6 и 7-годишна възраст, след която те били погребвани по същия начин както възрастните. Най-активният период в живота на едно поколение обхваща времето между 15 и 35 години, т. е. трае около 20 години. Най-високата смъртност сред възрастното население спада към втората половина на този период, което говори за значителните трудности, с които енеолитният човек се е сблъсквал в борбата си за съществуване.

Въпреки констатираната ниска средна продължителност на живота разрастването на отделните селища и на цялата енеолитна поселищна система в страната свидетелствува убедително за едно доста бързо нарастване на броя и гъстотата на населението. Очевидно преодоляването на високата смъртност е било постигано по пътя на ранните бракове и голям брой раждания. Ненапразно жената-майка заема през този период централно място в култа на плодородието. Ранното включване в производст-

вената дейност и ранните раждания имат обаче и своя обратна страна. Те водят до повишена смъртност сред жените и до сравнително бързо износване на човешкия организъм, което също играе важна роля за ограничаването на продължителността на живота. Техен резултат е и бързата смяна на поколенията.

Социологическото и културно-историческото значение на последния факт все още не е достатъчно изследвано от науката.

БЕЛЕЖКИ КЪМ V ГЛАВА

[1] Boev, Čolakov, 1984 (под печат).

[2] Boev, 1972, с. 46—48; Comşa, 1974, с. 153.

[3] Nekrasov, Cristescu, с. 58—60.

[4] Великанова, 1975, с. 29—50; Круц, С., 1984 (под печат).

[5] Великанова, с. 30, табл. 2., Круц, С., 1972.

[6] Comşa, op. cit., S. 153; Nekrasov, Cristescu, op. cit., S. 60—62; Nekrasov, Cristescu, u. a., 1959, с. 21—40. А също така и непубликуваните резултати от проучванията на Й. Йорданов върху антропологическия материал от енеолитния некропол в Дуранкулак. Дължа благодарност на д-р Йорданов за предоставената ми информация.

[7] Изкуствена деформация на черепа е констатирана от д-р Йорданов при проучването на антропологическия материал от енеолитния некропол при Дуранкулак. Става дума за гроб № 2 и някои други погребения. Деформацията е била постигана чрез пристягане с помощта на единична лента.

[8] Nekrasov, Cristescu, u. a., 1959.

[9] Comşa, op. cit., S. 153.

[11] Йорданов, 1983, с. 48, табл. 1 и 2.

[12] Йорданов, 1986 (под печат).

[13] Пак там (под печат).

[14] Herrmann, 1975, с. 60.

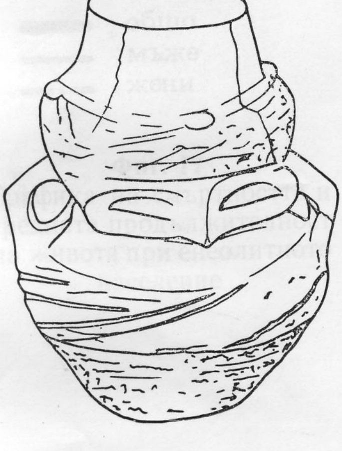

Глава VI
ЕНЕОЛИТНИТЕ КУЛТУРИ В БЪЛГАРИЯ

С понятието «археологическа култура» съвременната наука обозначава достатъчно големи, исторически формирали се комплекси от веществени останки от живота на древния човек, характерни за точно определена, географски детерминирана територия (ареал на културата), обхващащи определен хронологически период (времетраене на културата). За праисторическата епоха, за която не разполагаме с никакви други освен с археологическите (т. е. веществени) извори, изследването на археологическите култури в тяхното развитие и взаимодействие е равностойно на разкриването на исторически факти от първостепенно значение, тъй като смяната на археологическите култури в праисторията се явява специфично отражение на конкретни исторически процеси, характерни за най-древната история на човечеството.

Една археологическа култура обхваща многобройни и разнородни факти — предимно от палеоетнографско естество, които имат различна стойност като исторически извори. Най-чувствителен индикатор на етнокултурните процеси в тяхното развитие е типологията на керамиката и затова сред елементите, характеризиращи дадена археологическа култура, ѝ е отредено първостепенно място. Културите се различават помежду си преди всичко по керамиката. Отделните ѝ компоненти обаче не реагират в еднаква степен на динамиката на етнокултурното развитие, което налага едно по-нататъшно прецизиране на тяхното значение.

Най-чувствителна в хронологическо отношение се оказва онази система на орнаментация, която за древния човек е имала определено семантично съдържание (линейните и близките до тях мотиви), следвана от формите на фината керамика и култовите предмети и идолната пластика, чието развитие е малко по-забавено. Тези два показателя са най-динамични и следователно най-ценни като исторически извори. Те заемат в това отношение челно място всред останалия археологически инвентар. Именно на техния анализ се базира определянето на особеностите на отделните култури и техните фази, решаването на въпросите на континюитета и дисконтинюитета, отчитането на определени исторически събития, отразени в най-широк мащаб в археологическия материал и др. Културните връзки между праисторическите етнокултурни общности също се определят само благодарение на присъствието в определена среда на чужди, инфилтрирани материали, условно наречени «импорти».

Значително по-ниска и качествено по-различна стойност като исторически извор притежава грубата кухненска керамика, която не е орнаментирана с мотиви със семантично съдържание, а само «украсена» с чисто декоративна или практическа цел. В диахронен аспект тя се развива по-бавно. Освен това в синхронен аспект нейните характерни черти могат да бъдат свойствени на твърде широки територии. Именно тази нейна особеност, която не е присъща на първата група археологически извори, позволява да бъде доловено етнокултурното единство на относително големи области, да се очертаят техните граници и да се определи хронологическият им обхват.

С помощта на анализа на керамиката, идолната пластика и орнамента можем да констатираме съдържанието на най-кратките, археологически доловими етапи на историческия процес, които засега се свеждат до продължителността на отделните фази на културите. Що се отнася до каменно-медната епоха, то нейната сравнително добра проученост позволява в отделни случаи — по отношение на края на ранния, средния и края на късния енеолит, да доловим и някои моменти от вътрешното развитие

в рамките на самите фази, което позволява обособяването на етапи (а и б). Последните обаче се различават помежду си предимно статистически.

Всички останали компоненти на археологическите култури — оръдията на труда, керамиката като технология и утилитарно изделие, поселищната и жилищната архитектура, погребалните обичаи и др. се променят значително по-бавно в рамките на целия праисторически период (неолит, енеолит, бронз) и характеризират отделните периоди или райони като цяло, без да демонстрират дълбоки качествени изменения в по-тесни хронологически рамки. Те обаче от своя страна са важен източник на информация за развитието на икономиката и социалните структури през разглеждания период.

Тъй като развитието на отделните райони на страната през каменно-медната епоха отбелязва съществени етнокултурни особености ще разгледаме нашите енеолитни култури по ареали и периоди.

Рис. 22
Керамичен съд от културата Марица

ТРАКИЯ ПРЕЗ РАННИЯ И СРЕДНИЯ ЕНЕОЛИТ

РАНЕН ЕНЕОЛИТ (карта 6)

Пряк предшественик на каменно-медната епоха в Тракия е къснонеолитната култура Калояновец,[1] разпозната за първи път от Г. Георгиев през 1961г. [2] сред материалите на Караново. Този културен пласт бе отбелязан като «Караново IV» и се вмъква между пластовете на средния неолит — културата Веселиново (Караново III), и този на средния енеолит — IV фаза на културата Марица (Караново V) (рис. 5).

В рамките на културата Калояновец се зараждат и основните типологически моменти, характеризиращи следващата, каменно-медната епоха.

Както вече бе отбелязано, от поселищна гледна точка пряката приемственост между двата етапа е доста ограничена. Редица къснонеолитни селища в Тракия, както и в останалата част от страната, са разположени на платата, където заемат големи пространства. Само в отделни случаи такива селища се срещат в напластяванията на селищните могили,[3] докато през ранния енеолит поселищната структура е точно обратната. Промяната в характера на поселищната система, изразена в повсеместното преминаване през ранния енеолит към укрепени селища от типа на селищните могили вече бе спомената като факт със съществено социално значение.

Що се отнася до типологията на керамиката, то можем да проследим значителна приемственост между късния неолит и ранния енеолит. Тя не засяга всички форми на съдовете, обаче се отнася до всички орнаментални мотиви. Констатираните факти демонстрират сложността на процесите, които предхождат възникването на каменно-медната епоха. Това са процеси на отмиране на старите неолитни традиции и зараждане на основните, характерни за епохата на енеолита типологически моменти, който в случая ни интересуват. Те са:

1. Преобладаване на меандроидните, спирални и кръгови мотиви.
2. Широко използуване на врязания, бяло или червено инкрустиран орнамент.
3. Появата на рисунка с бяла боя, която по мотиви и техника на нанасянето не се различава от по-късната графитна украса, в която бързо прераства. От това следва, че корените на графитния орнамент трябва да се търсят в късния неолит.
4. Доминиране на черно-бяло-червената тоналност при съдовете.
5. Развитието на богата в типологическо отношение антропоморфна идолна пластика и др.

Тези типологически особености изкристализират напълно в ранноенеолитната култура Марица. Анализът на археологическите факти говори в полза на местния ѝ автохтонен произход.[4] Археологическите находки от Тракия разкриват един континюитивен път на развитие на местните археологически култури от ранния неолит до края на енеолита, без този процес да бъде напълно праволинеен и независим от външни влияния и вътрешни трансформации от икономическо и културно естество.

Центърът на културата Марица е в Тракия, обаче културното ѝ влияние се разпростира върху съвременните ѝ култури в рамките на целия Балкански полуостров.

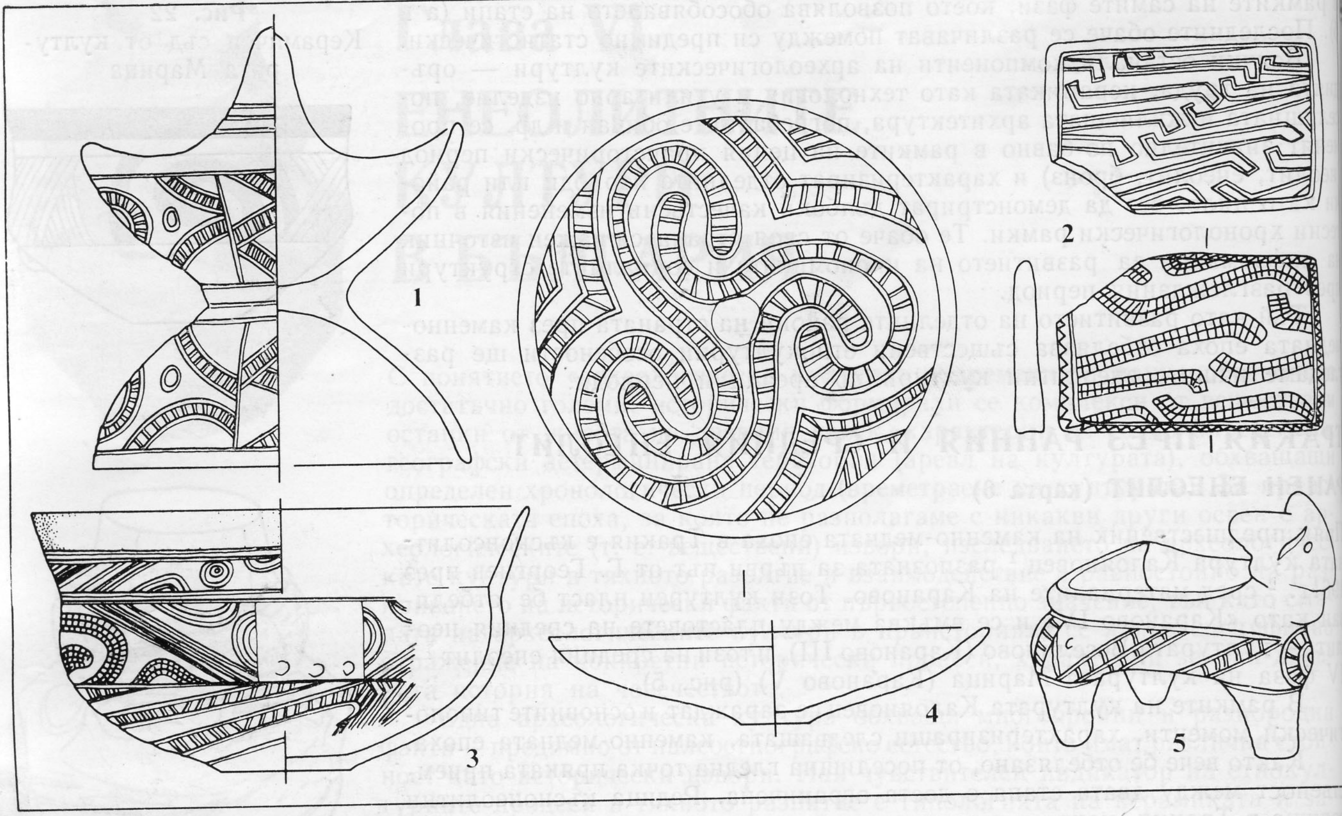

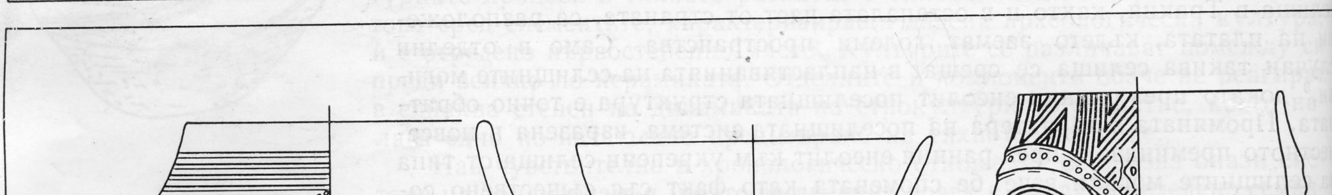

Културата Марица има четири фази на развитие. Първите три се о
насят към ранния енеолит, четвъртата е ярък представител на средни
енеолит, който очертава прехода към късния енеолит.

Първата фаза на културата е относително по-слабо проучена (ри
23). Тя е застъпена в селищните могили Ясатепе в Пловдив, Рачева м
гила в Ямбол, Кукова могила при Дуванли, Чаталка при Яворово,

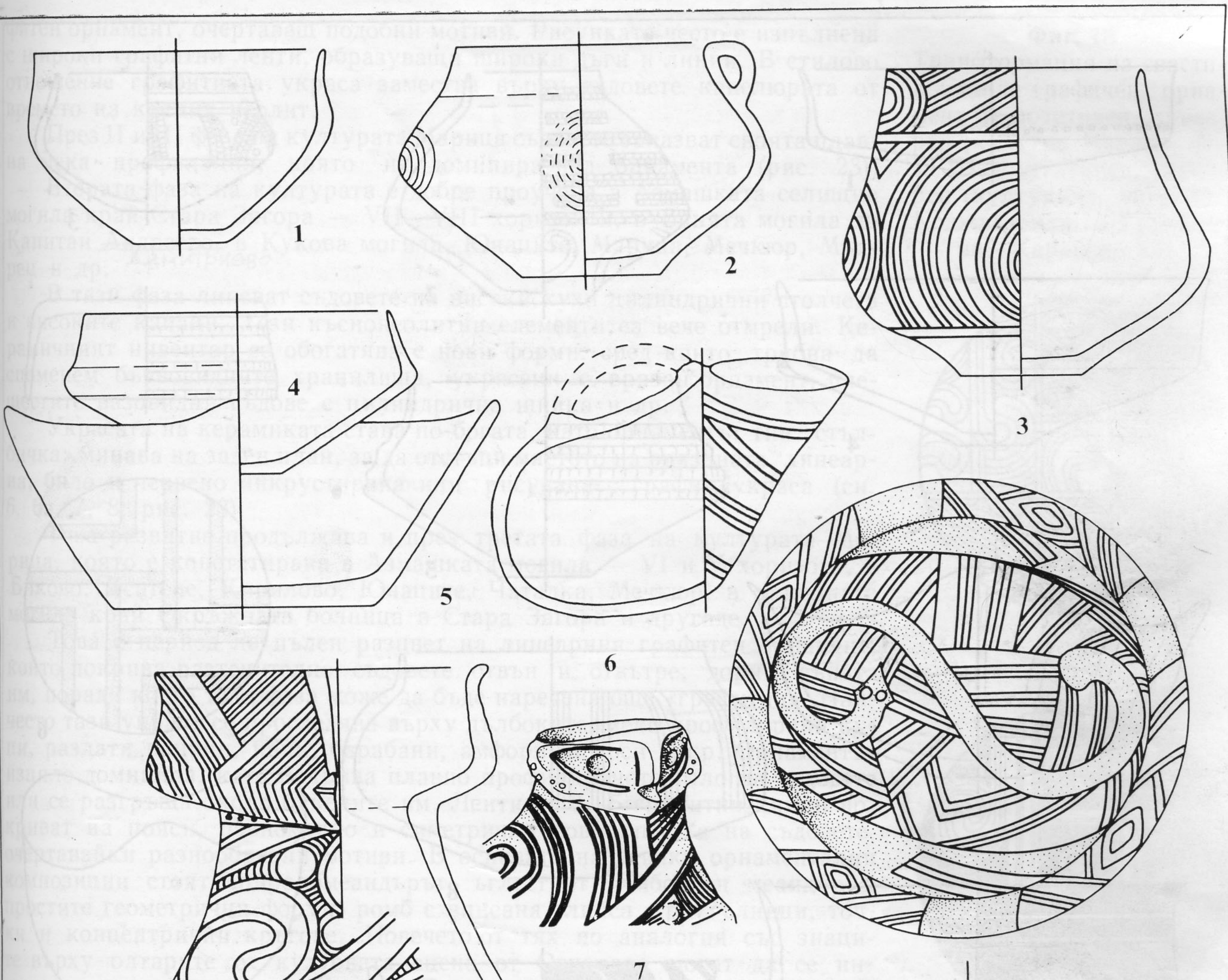

Рис. 23
Керамика от I—III фази на културата Марица (различни мащаби)

Старозагорски минерални бани и в редица други обекти.

В керамичния инвентар на тази фаза все още преобладават малобройните прости форми — конусовидни и полусферични блюда (често на ниско пръстеновидно столче), лилиевидни паници, шлемовидни купи, сферични амфори с високи шийки, зооморфни култови масички и груби гърнета, украсени с барботина и ямички под устието и високи капаци.

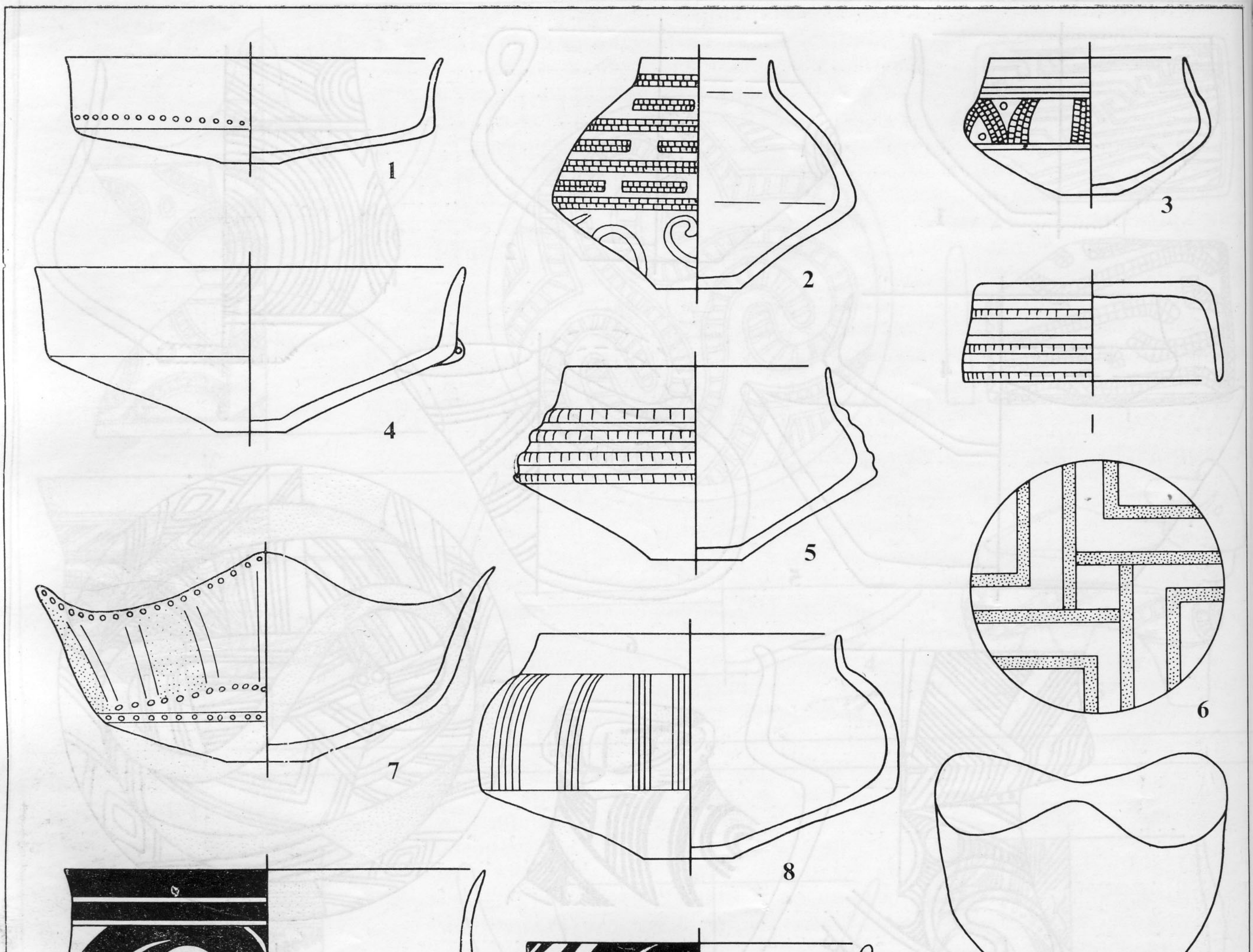

Рис. 24
Керамика от IV фаза на културата Марица (различни мащаби)

Съдовете от категорията на фината керамика са украсени с врязан орнамент — линеен, и т. нар. «стълбичка». Ленти от подобни мотиви образуват ъглести меандри и спираломеандри. Инкрустацията е бяла, а пространствата между врязания орнамент понякога са покрити с пастозна червена боя. Така върху сивия и сиво-черен фон на съда възниква един свеж художествен ефект. Рядко се срещат съдове, украсени с линеен гра-

фитен орнамент, очертаващ подобни мотиви. Рисунката често е изпълнена с широки графитни ленти, образуващи широки дъги и линии. В стилово отношение графитната украса замества върху съдовете канелюрата от времето на късния неолит.

През II и III фаза на културата Марица съдовете запазват своята плавна мека профилация, която не доминира над орнамента (рис. 23).

Втората фаза на културата е добре проучена в Азмашката селищна могила край Стара Загора — VII—VIII хоризонти, в Банята могила до Капитан ~~Андреево,~~ Димитриево в Кукова могила, Юнаците, Марица, Мечкюр, Мъдрец и др.

В тази фаза липсват съдовете на високи кухи цилиндрични столчета и високите капаци. Тези късонеолитни елементи са вече отмрели. Керамичният инвентар се обогатява с нови форми, сред които трябва да споменем бъчвовидните хранилища, украсени с врязан орнамент, плещестите вазовидни съдове с цилиндрична шийка и др.

Украсата на керамиката става по-богата, като орнаментът тип «стълбичка» минава на заден план, за да отстъпи мястото на врязаната, линеарна, бяло и червено инкрустирана или рисувана с графит .украса (сн. 6, 6а, 7, 8; рис. 23).

Това развитие продължава и през третата фаза на културата Марица, която е констатирана в Азмашката могила — VI и V хоризонт, в Биково, Ясатепе, Кирилово, Юнаците, Чаталка, Мечкюр, в селищната могила край Окръжната болница в Стара Загора и другаде.

Това е период на пълен разцвет на линеарния графитен орнамент, който покрива разточително съдовете отвън и отвътре, дори и дъната им, поради което тази фаза може да бъде наречена още «графитна». Найчесто тази украса се проследява върху дълбоките, меко профилирани купи, разлати паници, кани, барабани, амфори, аскоси и пр. Орнаментът изцяло доминира, като покрива плавно профилираното тяло на съдовете или се разгръща около букелите им. Ленти от 3—5 графитни линии покриват на пояси, равномерно и симетрично повърхността на съдовете, очертавайки разнообразни мотиви. В основата на всички орнаментални композиции стоят спираломеандърът, ъглестият ромбоиден меандър и простите геометрични форми: ромб с вписана елипса, триъгълници, точки и концентрични кръгове. Повечето от тях по аналогия със знаците върху олтарите от култовата сцена от Овчарово могат да се интерпретират като соларни мотиви. Върху черната полирана повърхност на керамиката сребристобелите линии на графита създават едно неповторимо впечатление на ефирност, което олекотява иначе доста тежките им форми.[5] Като цяло ранноенеолитният етнокултурен комплекс на Тракия демонстрира твърде високо равнище на развитие, което е обусловено от разработката на медните залежи в тази част на страната. Най-ранната керамика, открита в северотракийските енеолитни рудници, датира от времето на културата Марица, при което не бива да се забравя, че нито един рудник не е изследван до дъното му. По всичко изглежда, че под впечатлението на блясъка на първия метал — медта, балканското праисторическо население твърде рано започва да търси метални ефекти в украсата на керамиката. В края на средния и през късния неолит тази тенденция намира израз в цялостното графитиране на повърхността на някои съдове, а в началото на каменно-медната епоха бързо се разпространява линеарният графитен орнамент, който се среща не само в Тракия, но в цялата североизточна половина на Балканския полуостров, северно от бреговете на Егейско море.

При едно бегло стилово сравнение на керамиката от I—III фаза на културата Марица с тази от съвременните ѝ култури прави впечатление определена типологическа близост както при формите на съдовете, така и в стила на орнаментация. Тази близост е особено изявена с класическия етап на културата Димини в Тесалия[6], с културата Лебьо—Сакалхат в Унгария[7], с културата Прекукутени II — Триполие A_1 в Молдавия и Южна Украйна[8] и др. Дали зад това стилово сходство се крие директното или косвено влияние на културата Марица върху съвременните ѝ култури, или то отразява само някои общи стадиални явления, намерили израз в стила на епохата, засега е трудно да се каже.

Фиг. 18

Трансформация на свастикоидния графичен орнамент от позитивен, линеарен (култура Марица, фаза III) в негативен, линеарен (културния комплекс Коджадермен — Гумелница—Караново VI)

1

2

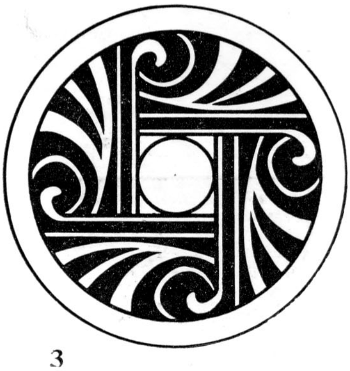

3

Рис. 25
Керамика, характерна за културата Поляница

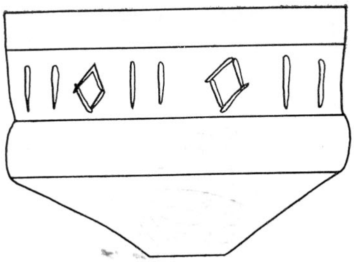

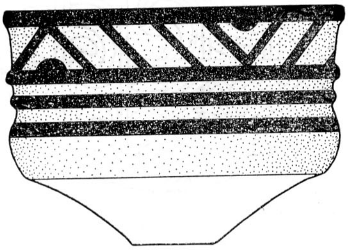

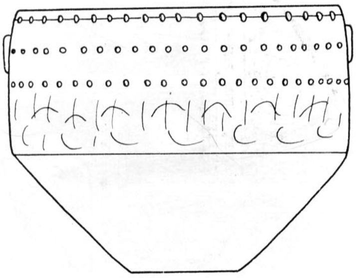

СРЕДЕН ЕНЕОЛИТ (карта 7)

Този етап представлява един твърде интересен преходен момент от ранния към късния енеолит. В Тракия той обхваща IV фаза на културата Марица, която има два етапа на развитие (а и б). През този период племена от Тракия очевидно преживяват доста бурен, пълен с местни конфликти период, за което можем да съдим по честите опожарявания на селищата от това време. Такива са констатирани при археологическите разкопки в Рачева могила, Колена, Марица и др. Наблюдават се дълбоки стилови промени в целия керамичен комплекс. Те засягат преди всичко профилацията на съдовете. Постепенно изчезват дълбоките, меко профилирани купи, за да отстъпят място на плитките купи с цилиндричен, есовидно профилиран перваз. Възникват все по-разчленени керамични форми, с конкавни, едва набелязани дъна и силно разлата долна конусовидна част. Вазовидните съдове стават по-тумбести, ниски и остро профилирани (сн. 28).

Особено интересно е развитието на украсата на съдовете. Орнаментацията се опростява, като отчетливо личи тенденция на преминаване от линеарния, позитивен към нелинеарния, негативен графитен орнамент, при който оцветителя запълва фона на мотивите, а последните запазват основния цвят на съда. Големите орнаментални системи от меандри и спираломеандри се разпадат на части. Тази линия на развитие се проследява особено отчетливо при рисуваната украса. Чувствува се една схематизация, която очевидно отразява отмирането на семантичното съдържание, влагано в отделните мотиви през късния неолит и ранния енеолит (сн. 10, 11; рис. 24) и масовизацията на керамичното производство.

През средния енеолит врязаната украса на съдовете постепенно отстъпва на заден план. Мотивите се опростяват и се свеждат предимно до хоризонтални или къси отвесни линии и триъгълници с точка в средата. Те често са панасяни с техника «стълбичка» и са инкрустирани с бяла паста. Размах получава полихромната украса, която обаче не излиза вън от рамките на черно-бяло-червената палитра. За целта се използува пастозна червена охра, която редувайки се с черната основа на съда, запълва фона на бяло инкрустираните контури на мотивите. Особено ефектни са съдовете, върху които фонът на полираните, негативно изпъкващи мотиви (спирала, свастикоиден мотив и т. н.), е запълнен с гъсто защриховани бяло инкрустирани площи.

Изброените промени в типологията на керамиката и нейната украса набелязват основните тенденции в стиловото развитие, което достига своята кулминация в керамиката от късния енеолит. Прерастването на културата Марица в културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI в Тракия върви плавно, без външни инфилтрации, а прехода от линеарния към негативния графитен орнамент се проследява особено убедително именно на тази територия. Ако трябва да търсим причините за тази промяна, то те са очевидно от вътрешно естество. При разглеждането на въпроса за факторите, предизвикали описаната стилова трансформация в типологията на керамиката и нейната украса, се сблъскваме с една интересна, многократно констатирана както в праисторията, така и в по-късните епохи стилова закономерност, а именно прерастването на позитивния орнамент в неговата противоположност — негативния. Много характерен при това адекватен на нашия (фиг. 18) е случаят с прерастването на гръцката червенофирнисова керамика с черен позитивен декор в чернофирнисова с негативен червен декор на границата между IV и III в. пр. н. е.

Подобни радикални промени са обусловени както от някои фактори от обществено-икономическо естество, така и от вътрешните закономерности на развитие на самата орнаментика. На даден етап тя изчерпва своя творчески потенциал, задоволява и дори пресища вкусовете, което налага да се търсят и намират нови, често противоположни художествени ефекти.

В нашия случай усложняването на керамичните форми може да бъде обяснено с усъвършенствуването на керамичната технология вероятно чрез въвеждане на просто дървено грънчарско колело[9], а опростяването на орнамента и с общата интензификация на икономиката, изискваща повишаване на производителността на труда и в този отрасъл на стопанството.

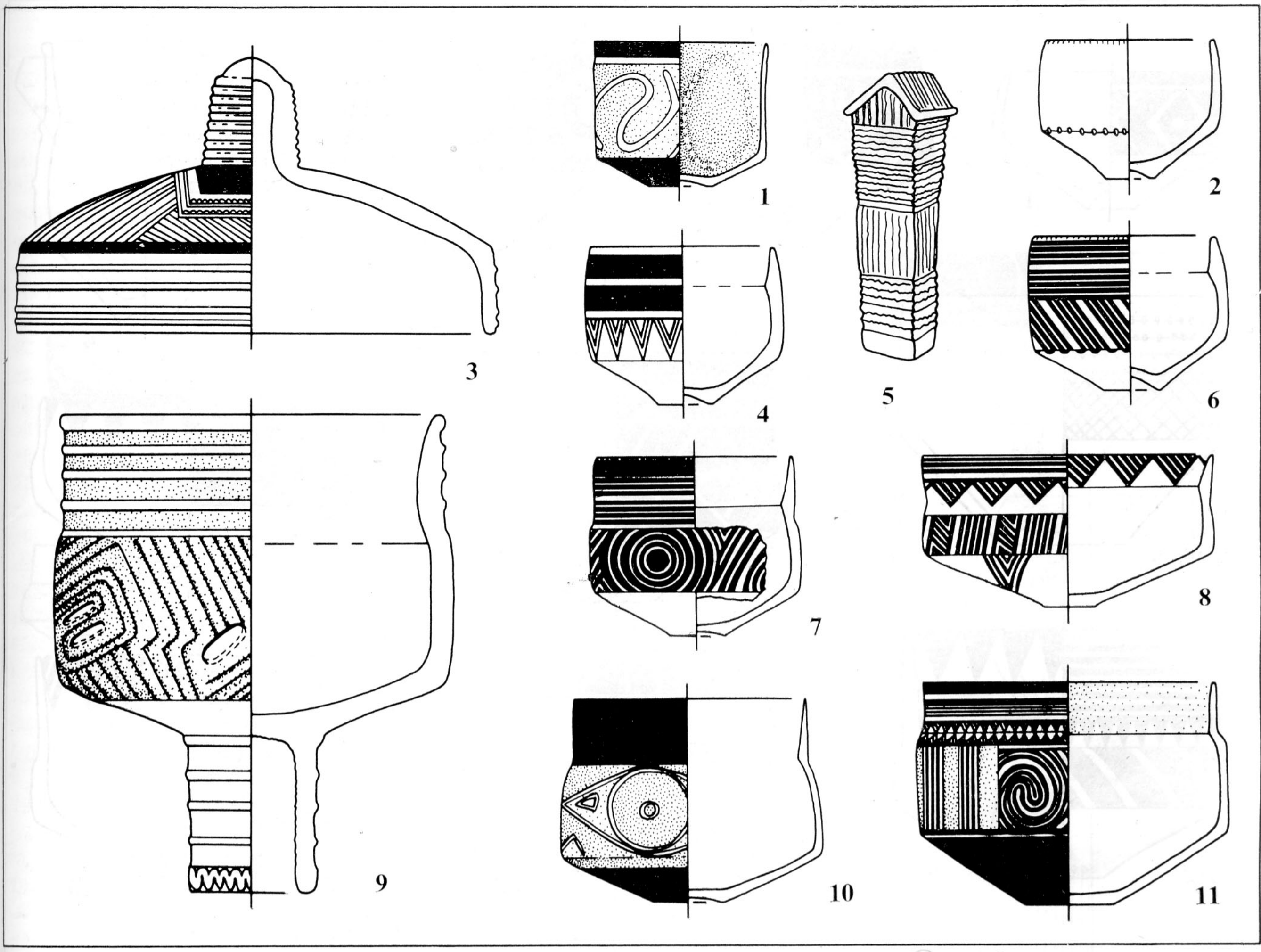

Рис. 26
Керамика от II фаза на културата Поляница (различни мащаби)

Интересно е да се отбележи, че горните фактори нямат ограничен периметър на действие и не засягат само типологията на керамиката на тракийските енеолитни култури. Сходни процеси се наблюдават в цялата североизточна част на Балканския полуостров и водят до споменатото вече унифициране на културата през късния енеолит от двете страни на Старопланинската верига.

Конкретният анализ на археологическия материал от средния енеолит от тази територия показва, че е неоправдано причините за тази унификация в типологията да се търсят в някакви миграции от север (Мунтения) на юг.[10] Тя е по-скоро резултат от усилването вследствие на развитието на металургията, на междуплеменните контакти между етнически най-близките групи от етнокултурната област, черпещи метал от северотракийските рудници.

Тъй като през късния енеолит Тракия е ядрото на големия ареал на етнокултурния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI, за да стане по-ясна картината на възникване на последния, се налага да бъде разгледано и развитието на останалите, влезли в неговите граници ареали по време на ранния и среден енеолит.

СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ РАННИЯ И СРЕДНИЯ ЕНЕОЛИТ (без Причерноморието)

За разлика от Тракия, където преходът от късния неолит към ранния енеолит демонстрира убедителен континюитет, генезисът на енеолита в тази част на България е много по-сложен. До откриването през 1971 г. на ранен неолит в този район,[11] празнината, зееща на неговото място, бе почва за различни интерпретации, които не отговарят на констатираната през последните години историческа действителност. Без да можем да твърдим,

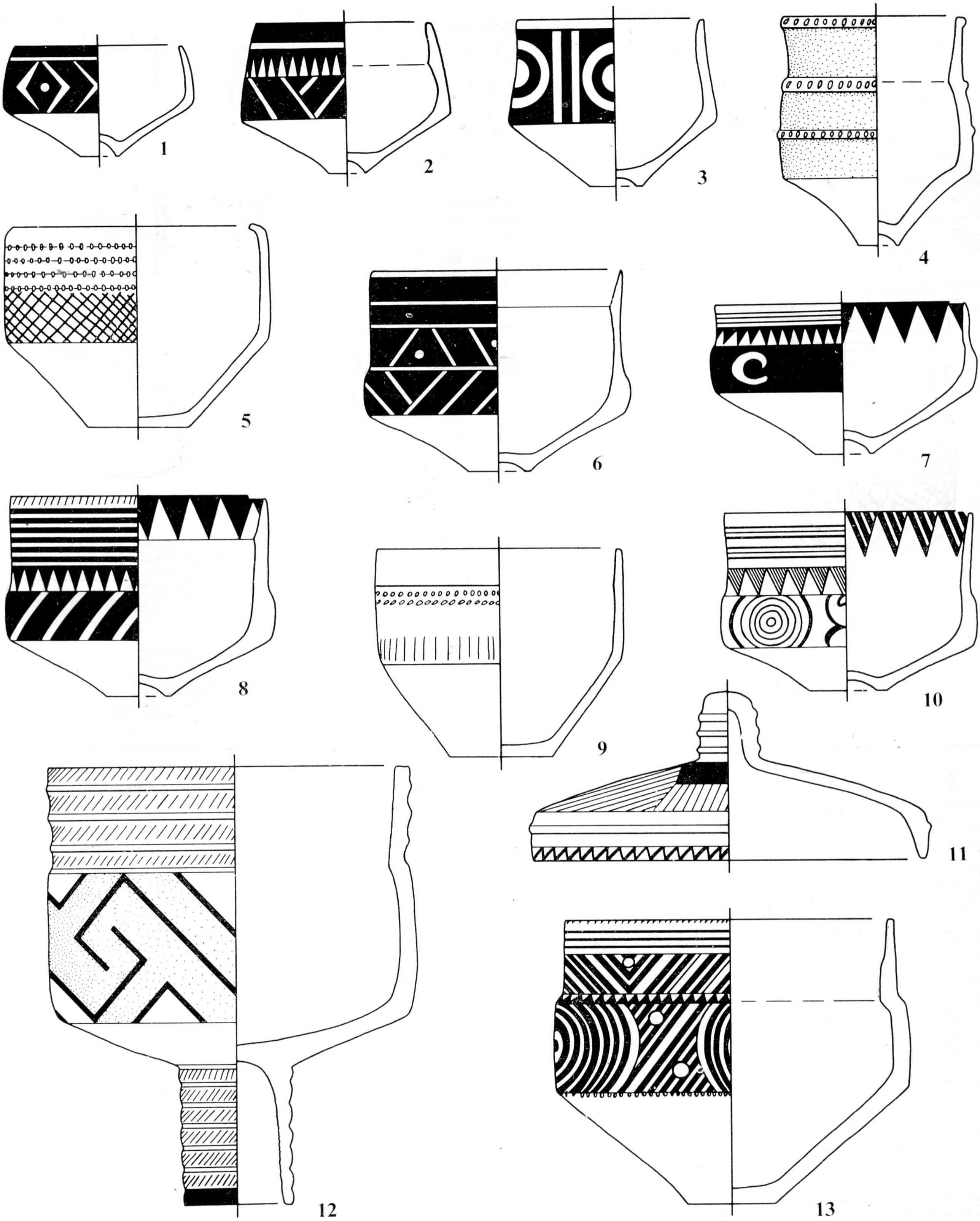

Рис. 27
Керамика от III фаза на културата Поляница (различни мащаби)

че днес всички празноти в хронологията на неолита на Североизточна България са вече запълнени, можем да установим, че разполагаме със значително количество факти, осветляващи пряко или косвено проблематиката на генезиса на енеолита в тази част от страната. Кои са те?

1. В Североизточна България, в началните етапи на късния неолит наблюдаваме едно самостоятелно развитие, различаващо се от това в

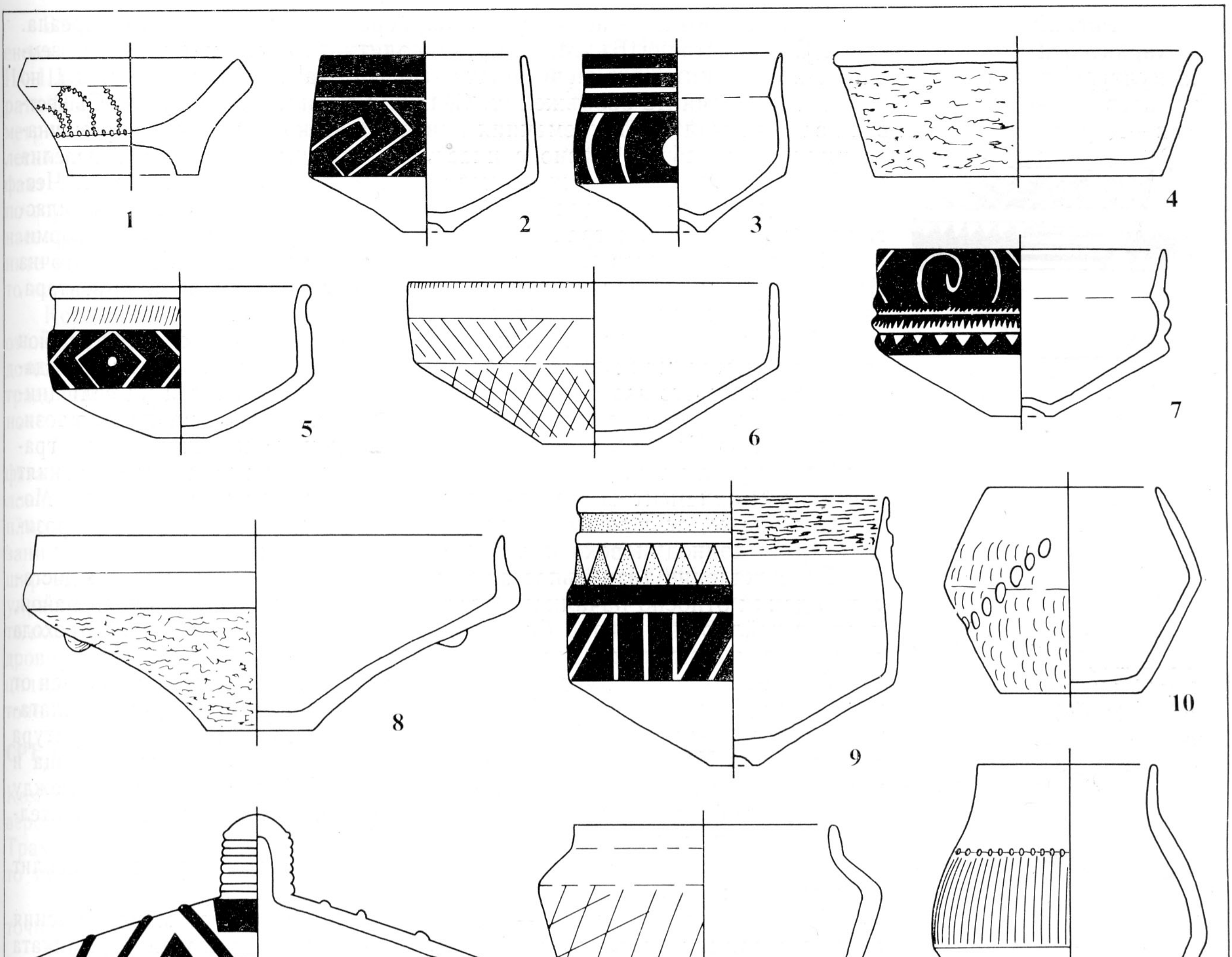

Рис. 28
Керамика от IV фаза на културата Поляница (различни мащаби)

Тракия. Раннонеолитната култура Овчарово тук прераства в къснонеолитната култура Хотница. Тя е носител на общите типологически белези на долнодунавските къснонеолитни комплекси: остропрофилирани биконични съдове, черна полирана, богато украсена с канелюри керамика, рядко срещащ се орнамент от врязани линии и набодени ленти, инкрустирани с бяла паста. Стара планина очевидно продължава да играе през VI хил. пр. н. е.

Рис. 29
Съд, характерен за I фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI

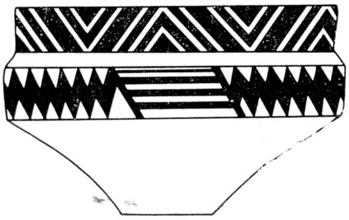

ролята на сериозна етнокултурна бариера, която дели двата ареала.

В Североизточна България късконеолитното население живее в землянки по високите слънчеви плата (Подгорица[12], Качица[13] и т. н.), но познава и наземните съоръжения. Селищни могили отсъствуват. Съществени са различията и в кремъчния инвентар. Докато в Тракия кремъчната индустрия работи главно с пластинна техника, кремъчните изделия от Североизточна България са изработвани с отломъчна техника. Често се срещат микролитоидни форми: дребни кръгли стъргалки, малки пластинки, дори единични трапеци и други ретардиращи мезолитни форми.

Следователно през късния неолит между Тракия и Североизточна България се проследяват различия както в типологията на инвентара, така и в поселищната структура.

2. В противовес на това ранноенеолитното население от този район живее в наземни жилища върху заливната тераса или около нея и създава укрепени, гъсто застроени селища, залегнали в основата на селищните могили, т. е. то е променило своя начин на живот и е възприело този, характерен за Тракия. От Тракия идва също така и техниката на графитната украса на съдовете, докато формите на керамиката и врязаният и гравиран орнамент си остават коренно различни от тракийските. Може да се каже, че в местните ранноенеолитни керамични форми прозира старата долнодунавска късконеолитна традиция.

За съжаление тази съпоставка се прави при отсъствието на достатъчно данни относно началната фаза (I) на ранния енеолит в този район, чието детайлно проучване би хвърлило повече светлина върху прехода от късния неолит към ранния енеолит.

3. На север от Дунава, в Мунтения, късният неолит е представен от културата Джулещи (Боян II). Селищата са също разположени на платата, а основна жилищна форма е землянката. Ранноенеолитната култура Видра (Боян III) наред със землянките познава и наземните жилища и често се среща в основите на селищните могили. Макар различието между керамичните форми на тези два последователни комплекса да е значително, тяхната приемственост е несъмнена.[14]

Следователно на границата между късния неолит и ранния енеолит наблюдаваме:

А. На север от Дунав — значителна приемственост между късния неолит и ранния енеолит при формите и орнаментацията на керамиката и частичен дисконтинюитет в жилищните традиции.

Б. В Североизточа България — по-слабо изразен континюитет при керамиката и дисконтинюитет в жилищните традиции.

В. В Тракия — пълен континюитет и по двете линии.

От горните факти става ясно, че на границата на прехода между късния неолит и ранната каменно-медна епоха е налице едно постепенно възприемане на по-прогресивните традиции и културни постижения на тракийския енеолит от по-северните, етнически близки племена. За земите на север от Дунава това развитие се е ограничило само в сферата на икономико-културните влияния, докато на територията на Североизточна България трябва да предположим конкретен приток на население от Тракия, смесило се с местните племена и оставило отчетливи следи в тяхната култура (поселищната система, ранната поява на графитния орнамент и др.). Началото на това постепенно придвижване от юг на север се документира особено добре на базата на конкретни импорти в Лонгоза, където са проучени липсващите в Североизточна България начални етапи на каменно-медната епоха.

РАНЕН ЕНЕОЛИТ (карта 6)

Периодът е представен от културата Поляница. Както вече бе отбелязано, първата ѝ фаза все още е незадоволително проучена. Разкопките на селищните могили Овчарово и Поляница, проведени през 1971—1975 г., дадоха пълна представа както за нейното по-нататъшно развитие, така и за всички достъпни за изследване по археологически път страни от живота на нейните носители. Освен в тези обекти тя е позната още от селищните могили Сокол, Търговище, Омуртаг, Межден, Салманово, Хотница, Кубрат, Невски, Хисарлъка в Разград, Виница, Лиляк, Смядово, Миладиновци, Светлен и мн. др.

Втората и третата фази на тази култура се отнасят също към ранния енеолит и са синхронни с културата Боян—Видра в Румъния и Марица II—III в Тракия. Основавайки селищните могили, носителите на култура Поляница изграждат добре организирани укрепени селища със симетричен правоъгълен план и наземни жилища, което говори за дълголетни строителни традиции и трайна уседналост (фиг. 26—29, 32). Този факт се прибавя към изброените доказателства в полза на изказаното по-горе предположение за придвижването от юг през Стара планина на население, което познава традицията на наземните жилища и на селищните могили от самото начало на неолита и ги въвежда и тук в началото на петото хилядолетие пр. н. е.

Керамиката на културата Поляница (рис. 25, 26, 27, сн. 16, 46) се отличава с цилиндрично-коничните си форми. Меката профилация на съдовете тук не е позната, тъй като в това отношение в този район липсват традиции. Острата профилация на формите е наследена от местната късноеолитна култура Хотница.

Дълбоките цилиндрично-конични и бицилиндрични купи от II и III фаза са украсени с линеарен графитен орнамент, покриващ горната половина на съда, който по своята концепция отговаря на канелюрата-плисе от по-ранния период. Често графитната украса се съчетава с врязани бяло или червено инкрустирани площи и хоризонтални пояси от по-широки канелюри. Срещат се и паници с нисък цилиндричен перваз, украсен с линеен врязан орнамент. Мотивите се очертават предимно като остроъгълни меандри, но с графит се нанасят и изящни спираломеандрови композиции и концентрични кръгове. Върху търбуха на високите цилиндрични купи чрез 3—4 врязани, инкрустирани правоъгълника, метопно се маркира фронталната част на съда.

Рис. 30
Съд, характерен за II фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI

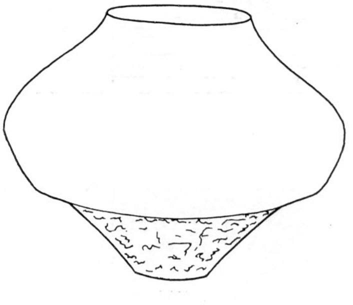

СРЕДЕН ЕНЕОЛИТ (карта 7, рис. 28, сн. 12, 38)

Комплексът от керамични форми, създаден през ранния енеолит в Североизточна България, се оказва значително по-консервативен от този в Тракия и преминава почти непроменен от ранния в средния енеолит, чийто представител е IV фаза на културата Поляница.

Тази фаза обхваща преходния период към късния енеолит в Североизточна България.

Към наследените от ранния енеолит форми се прибавят почти цилиндрични купи с остро прегънати навътре плещи, които служели за варене на вода, за което съдим по дебелите пластове котлен камък по вътрешната им страна.

В резултат от трансформациите, които през този период преживява орнаментът, чиито основни пътища на развитие са напълно сходни с тези в Тракия, графитната украса за кратко време прераства от позитивна в негативна, а върху съдовете започват да се нанасят с графит нелинеарни пояси и полукръгове. С една дума — възникват в рудиментарна форма основните елементи на късноенеолитната украса на съдовете. И тук наблюдаваме отмиране на семантичното съдържание на орнамента. Бяло инкрустирания гравиран орнамент върху съдовете-хранилища и капаците им също прераства в негативен. Сега фонът на мотивите се изземва изцяло и се запълва като свързана площ с бяла паста. Само грубата кухненска керамика демонстрира удивителен консерватизъм.

През периода на средния енеолит все по-усилващата се тенденция към нивелация в типологията на културите от двата бряга на Дунава е ясно изразена. Този процес завършва с възникването на комплекса Коджадермен—Гумелница—Караново VI.

ТРАКИЯ И СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ КЪСНИЯ ЕНЕОЛИТ (карта 8)

Ареалът на етнокултурния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI обхваща териториите на ранно- и средноенеолитните култури Марица в Тракия, Поляница в Североизточна България и Боян III и IV (Видра—Спанцов) в Мунтения.

Интеграционните процеси на границата на прехода от ранния към късния енеолит засягат отчасти и Лонгоза, където културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI е разпространена през първата си фаза. Ед-

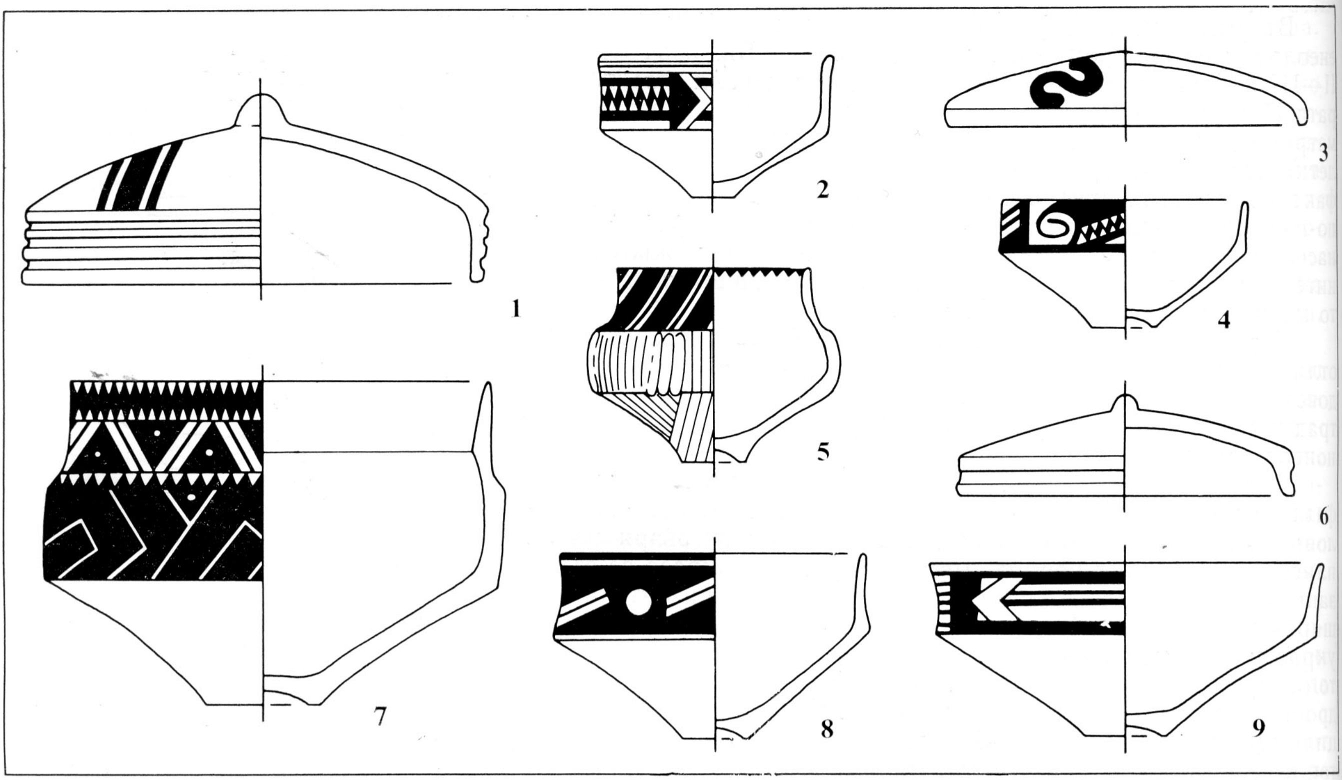

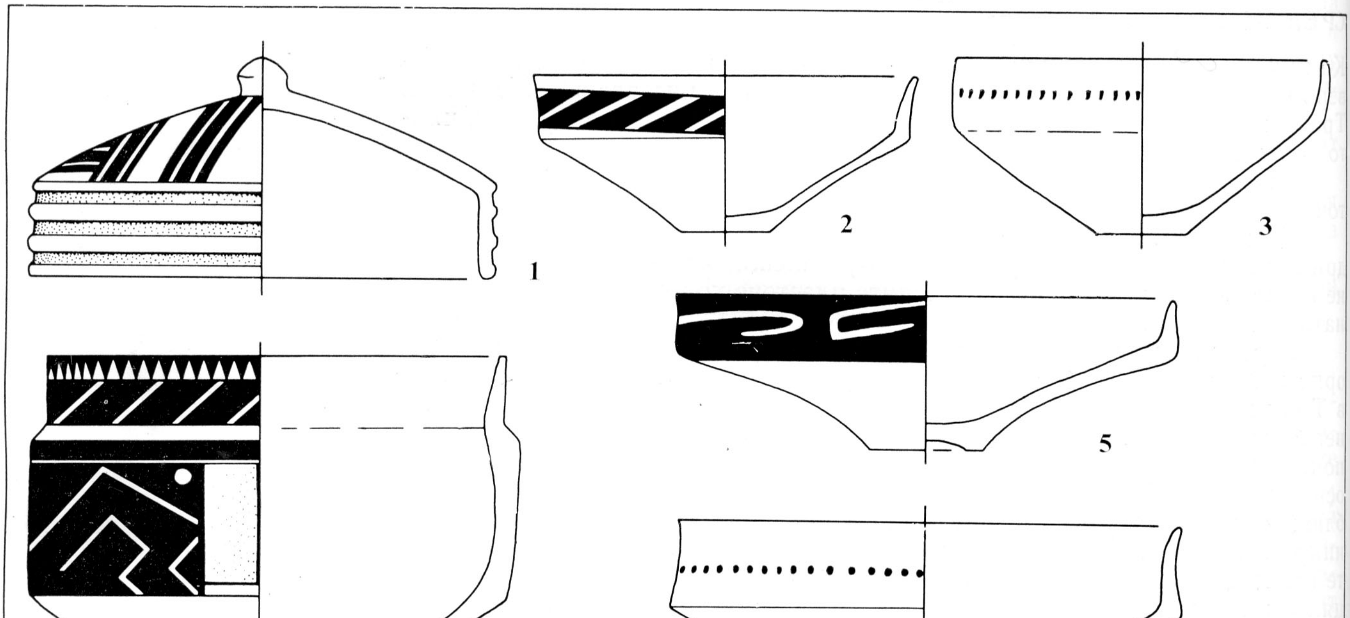

Рис. 31
Керамика от I фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI (различни мащаби)

ва през втората половина на каменно-медната епоха под влиянието на бързо развиващото се Причерноморие този район бива привлечен към неговата културна сфера.

В процеса на своето формиране комплексът Коджадермен—Гумелница—Караново VI обединява и дава обща насока на развитие на своите етнокултурно близки компоненти, всеки от които по своему допринася за формирането на културния облик на късния енеолит в североизточната част на Балканския полуостров.

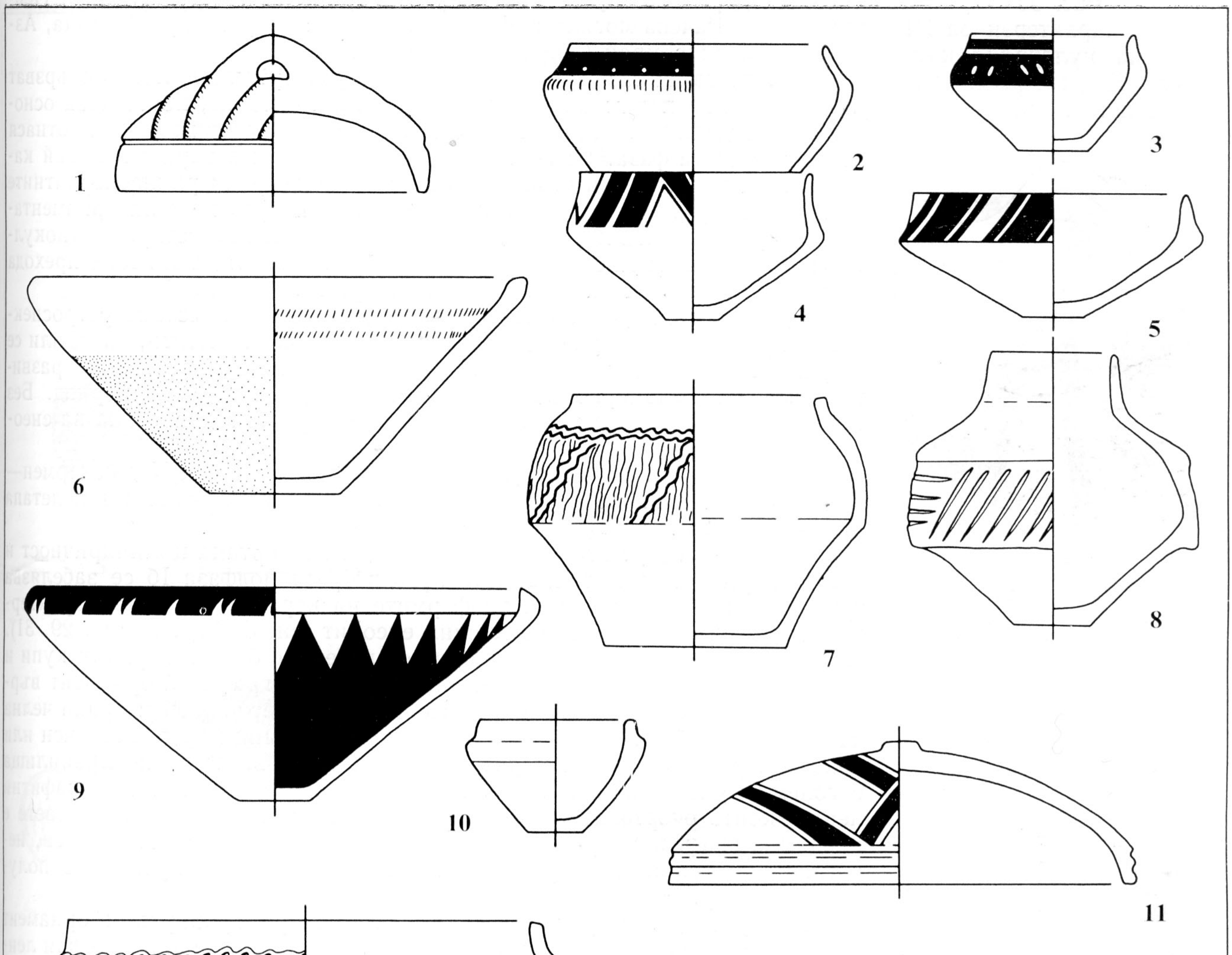

Комплексът Коджадермен—Гумелница—Караново VI има три основни фази на развитие, някои от които се делят на подфази. I фаза на комплекса бе основно проучена в трите последователни опожарени жилищни нива на селищната могила Овчарово (VIII, IX и X — фиг. 30, 31), както и в последния опожарен хоризонт на селищната могила Поляница. От България тя е позната още от следните селищни могили: Завет, Салмано-

Рис. 32
Керамика от II фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI (различни мащаби)

Рис. 33
Аскос, характерен за III фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI

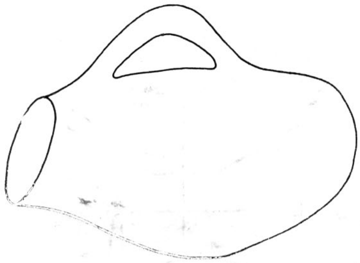

во, Коджадермен в Шумен, Радинград, Търговище, Омуртаг, Сава, Невски, Сокол, Рачева могила в Ямбол, Езеро, Девебарган при Марица, Азмашката могила край Стара Загора и др.

В рамките на тази фаза все още прозират връзките, които свързват типологията на керамиката с тази на средния енеолит, което дава основание на отделни изследователи да смятат, че този етап все още се отнася към преходната фаза.[15] Такова становище обаче не е оправдано, тъй като на този исторически етап вече са напълно отмрели ранноенеолитните елементи в културата (спиралομеандровият линеарен стил на орнаментацция, инкрустираната керамика и врязаният орнамент) и старите етнокултурни ареали вече са се слели в един. Така че можем да смятаме прехода към късния енеолит за окончателно завършен.

Що се отнася до елементите, създаващи впечатлението за ретроспективни връзки, то в случая се касае за онези нови елементи, зародили се в рамките именно на средния енеолит, чието по-нататъшно развитие следва закономерно да се прояви през разглеждания период. Без тях би бил недоказуем континюитетът между тези два етапа на енеолита.

В рамките на първата фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI се проследяват два последователни подетапа (а и б) (сн. 85).

Докато в подфазата Iа се запазва една подчертана цилиндричност и бицилиндричност на съдовете, то през втората подфаза Iб се забелязва тенденция към биконизация на формите на керамиката, така характерна за класическите етапи на късния енеолит (сн. 5, 18, 23, рис. 29, 31). Често явление за цялата първа фаза са големите бицилиндрични купи и хранилища, украсени с три хоризонтални пояса графитен орнамент върху горната си част. Някои от тях все още имат метопно маркирана челна част, но този обичай бързо отмира. Срещат се паници с цилиндричен или леко хиперболично извит перваз, вазовидни съдове, масивни хранилища с големи куполовидни капаци, тип «Салманово», украсени с графитни ленти, които очертават свастикоиден орнамент. Украсата на съдовете е предимно графитна, организирана в хоризонтални пояси от зигзаги, негативни триъгълници и ромбове, коси композиции, свързвани с полукръгове и пр.

Върху съдовете-хранилища сега се имитира гравирания орнамент от средния енеолит. Мотивите се налепват с помощта на релефни ленти, които се полират, а пространството между тях се запълва тънко с бяла или червена охра, която почти не се е запазила до наши дни. Мотивите върху тази категория съдове са една далечна реминисценция на ъглестия меандър.

Украсата по принцип покрива само плещите на съдовете и понякога вътрешната площ на разлатите паници, т. е. тя е концентрирана само върху достъпните за погледа места на съда. Устието на вътрешната стена често се боядисва с червена или оранжева охра.

Грубата керамика е представена от два вида гърнета — биконични, украсени с фина барботина или врязвания, и ниски бъчвовидни форми, изцяло покрити с релефна барботина. Рядко се срещат пъпки и релефни ленти, притискани с пръст.

Във финалните моменти на този етап на културата напредва значително биконизацията на всички керамични форми.

II фаза на комплекса Коджадермен—Гумелница—Караново VI е класическият, най-добре изследван етап на късната каменно-медна епоха у нас. Тази фаза се среща в почти всички селищни могили и е изучена в следните обекти: Кубрат, Коджадермен в Шумен, Овчарово, Смядово, Омуртаг, Старозагорски минерални бани, Караново, Невски, Азмашката могила край Стара Загора, Виница, Сокол и др.

Биконичните съдове, украсени с негативен графитен орнамент, са водещите керамични форми от този период. Среща се остра и заоблена биконичност с отстъпи под търбуха. Масово се произвеждат малки купички. Паниците са с нисък хиперболично извит перваз или с различно надебелен и леко завит навътре ръб на устието. Те обикновено не са орнаментирани, но върху вътрешната площ на някои личат сложни композиции, нанесени с графит (рис. 30, 32, сн. 22, 23, 25).

Сред грубата керамика важно място заемат големите дълбоки пани-

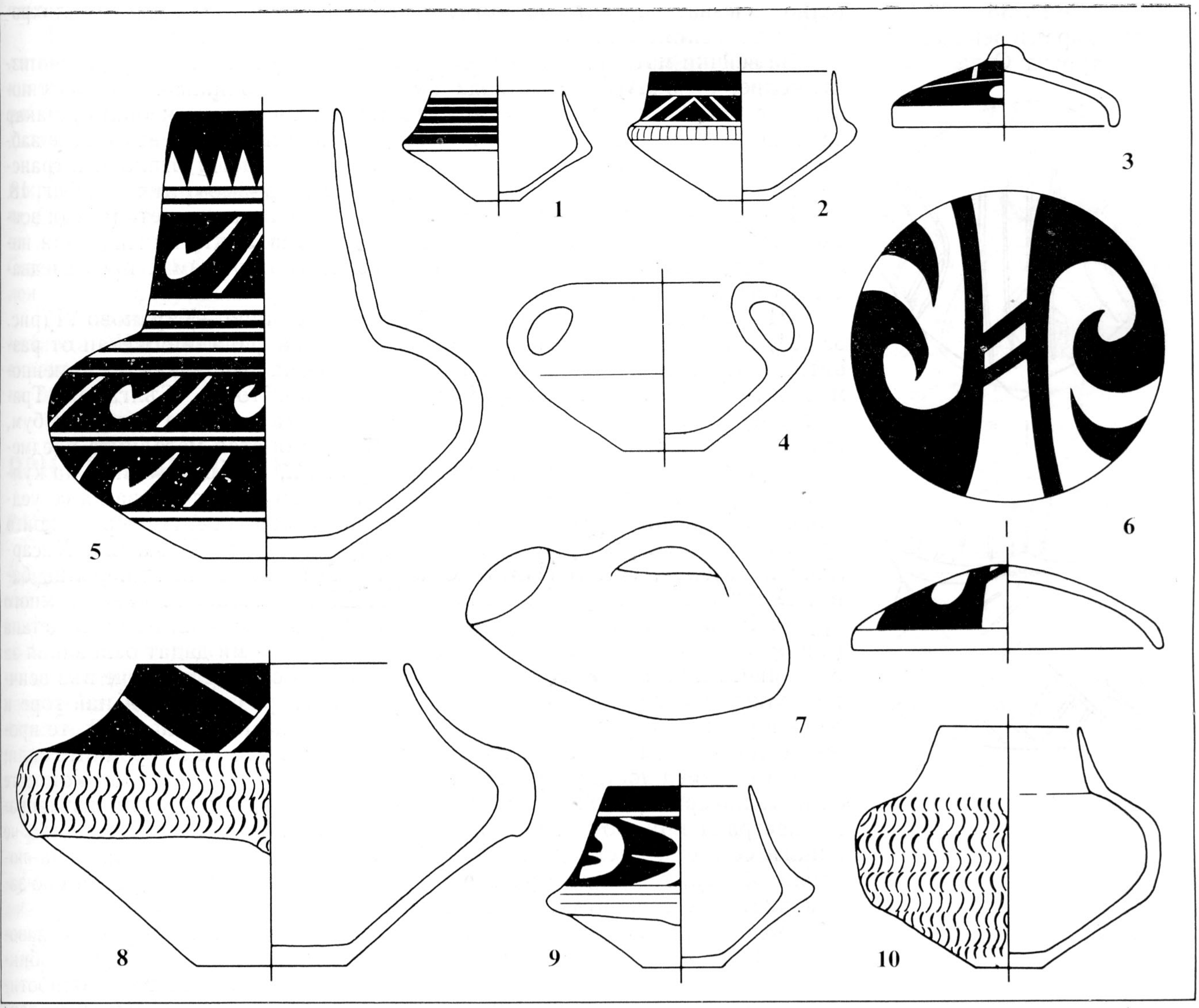

Рис. 34
Керамика от III фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI (различни мащаби)

ци с нисък перваз, при които около прелома понякога се наблюдава тесен цилиндричен пояс — реминисценция от бицилиндричната профилация на съдовете от I фаза. Освен това твърде често се срещат малки и по-големи вазовидни форми. Понякога те са украсени с ребра, графит и набождания върху плещите и се отнасят към категорията на фината керамика. Познаваме обаче и масивни вазовидни съдове-хранилища, покрити с барботина или широки канелюри и снабдени с езичести израстъци, служили за дръжки.

Хранилищата силно увеличават размерите си. Докато тези от I фаза нямат обем по-голям от 10 л, сега познаваме хранилища с 50 и повече л обем. Това е едно недвусмислено доказателство за увеличаването на излишъците и запасите, а с това и обема на съдовете, в които те се съхраняват. Хранилищата са украсени или с груба барботина, или с графит и псевдогравиране. Капаците биват два вида: високи куполовидни, украсени с графит, които не се отличават типологически от капаците от предходния етап и служат за покриване на купи и хранилища, и малки корубести с дъговидна дръжка и барботинизирана повърхност, с които са били покривани гърнетата. Последните образуват една твърде многобройна керамична група, обхващаща заоблено-биконичните и бъчвовидни форми. Украсата им се състои от пъпки и късо разположени релефни ленти, притискани с пръст, отвесни нарези и различно нанесена с пръсти барботина, но най-често от комбинацията от няколко от тези техники.

Графитният орнамент от този период е изключително негативен и е разположен само в един пояс върху горната половина на съда. Оконча-

Рис. 35
Капак, характерен за културата Сава

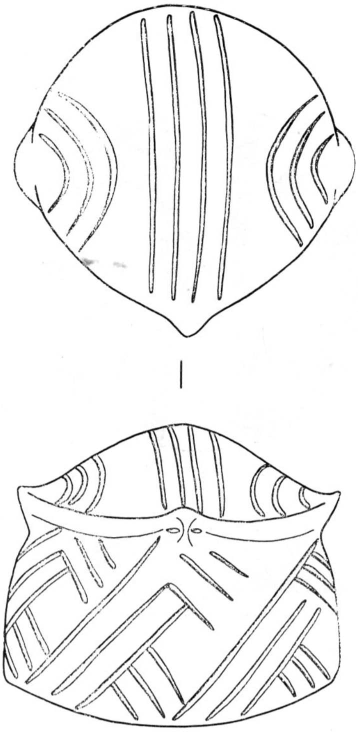

телно изчезват нарезите по устиетата, черно-бяло-червената полихромия и червеният пояс от вътрешната страна на устието.

За всички мотиви, които се срещат върху керамиката в негативно изпълнение, е доказуем произхода им от позитивно нанасяния през поранните етапи на енеолита спираломеанър или ъглест меандър, макар ясно да личи, че сега семантичното съдържание на орнамента е вече забравено, а въпросните мотиви са се разпаднали на части. Стиловата трансформация от позитивен към негативен графитен орнамент личи на фиг. 18.

На този етап възниква и обичаят да се украсяват съдовете (преди всичко вазовидните и техните капаци) с набоден с помощта на мида или нокът орнамент, която техника добива особено голям размах през следващата фаза.

III фаза на комплекса Коджадермен—Гумелница—Караново VI (рис. 33, 34, сн. 17, 19, 26—27а, 47, 49) представлява финалният етап от развитието не само на въпросния етнокултурен комплекс, но и на каменно-медната епоха като цяло за района на Североизточна България, Тракия и Мунтения. Той съвпада с кулминационната точка на металния бум, който тази епоха преживява. През разглеждания етап металните предмети се срещат във всички поселения и некрополи, а общият облик на културата в рамките на цялата етнокултурна област, продължава да се уеднаквява. Третата фаза е застъпена на много обекти, сред които трябва да споменем: Русе, Хотница, Кубрат, Невски, Габарево, Хисарлъка в Разград, Голям Извор, Юнаците, Старозагорски минерални бани, Банята могила при Капитан ~~Андреево~~ Димитриево, Караново, Мечкюр и много други. Развитието на тази фаза протича в два последователни подетапа (а и б), като не е изключено новите проучвания да ни дадат основания за отделянето и на трети. За съжаление трябва да се отбележи, че във всички селищни могили нейните напластявания са разположени най-горе и даже в редките случаи, когато са препокрити с по-късни наслаги, те продължително време са били изложени на действието на природните сили, поради което са доста разрушени. Познаваме редица обекти, от които те са напълно ерозирани и отнесени в основата им (Радинград) или изтласкани настрана при по-късни нивелации (Чаталка). Това обстоятелство не винаги се взема предвид както при археологическото проучване на подобни обекти, така и при разглеждането на въпросите, свързани със заникването на енеолита по нашите земи.

Водеща форма в типологията на керамиката от този период е вазовидният съд или купа с различна височина на шийката. Последната обикновено е украсена с графитен орнамент, докато тялото е барботинизирано. Срещат се отвесни и хоризонтални дръжки. Обща е тенденцията към увеличаване размерите на съдовете и огрубяване повърхността им. Чрез отстъпи при плещите и търбуха така се подчертава прелома на купите, че възникват силно разширени в средата остробиконични или заобленобиконични форми. Традиционните паници със завит навътре и разнообразно надебелен ръб на устието заемат важно място в инвентара. Те биват украсявани с графитен орнамент, релефни ребра и канелюри по ръба на устието. Често явление стават зооморфните, антропоморфните и антропозооморфните съдове и капаци.

В края на тази фаза се появяват съдове във формата на ритони, аскоси и чашки с две дръжки. В украсата на съдовете графитът отстъпва постепенно на заден план, а качеството му се влошава поради примеси от варовик. Мотивите стават стилизирано растителни или просто линейни. Наред с нокътната барботина и псевдошнуровия, врязан орнамент, особено масово се среща вдлъбнатата с мида или нокът украса. Това са така наречените «сълкуцки» елементи в културата.

В обектите от този етап за пръв път откриваме предмети от злато. То се използува за изработването на украшения: халки за обици и огърлици, гривни, мъниста, антропоморфни апликации, идоли и символи на властта. В разглеждания ареал обаче засега са открити сравнително малък брой златни предмети. Наред със златното съкровище от Хотница[16] познаваме единични находки от Русе,[17] от гробове от Радинград[18] и случайни находки от Старозагорско и Кривина. Напълно допустимо е обаче тази оскъдност да се дължи на обстоятелството, че досега не е проучен нито един гроб от Тракия, а златните накити през каменно-медната епоха обикновенно са следвали своя притежател и в гроба. При това най-

често в погребения на мъже или в кенотафи.

Проучванията върху селищните могили показват, че последните енеолитни поселения върху тях се отнасят към края на разглежданата фаза, която според възприетата в Румъния хронологическа система отговаря на края на B1 етап на културата Гумелница в Мунтения или по периодизация на Д. Берчу към края на третата ѝ фаза.[19]

Най-късните енеолитни поселения в България и Мунтения са многократно опожарявани, което говори за бурни събития в края на епохата. Освен това не всички селища доживяват до този етап. С него приключва животът върху преобладаващото болшинство от селищните могили в Североизточна България. В Тракия върху някои от тях след продължителен хиатус откриваме селища от бронзовата епоха.

На причините, довели до загиването на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI, ще се спрем по-късно, след като проследим развитието на каменно-медната епоха в рамките на цялата етнокултурна област.

ПРИЧЕРНОМОРСКИЯ АРЕАЛ

РАНЕН ЕНЕОЛИТ (карта 6)

Каменно-медната епоха в Западния Причерноморски район е едно от най-сложните, но и най-прогресивни явления в праисторията на Балканския полуостров. Този проточил се по западното крайбрежие на Черно море ареал през епохата на неолита е бил рядко заселен от разнородни племенни групировки, с което още през VI хил. пр. н. е. е сложена основата на по-късната му етнокултурна пъстрота. От друга страна, животът в Причерноморието е бил немислим без тесни контакти с населението от вътрешността на страната, за което морето е било през цялата каменно-медна епоха основна търговска артерия. Широките разнопосочни контакти както с археологическите култури от хинтерланда, така и с по-отдалечени територии са имали за резултат кръстосването на различни влияния. Това прави от научна гледна точка ареала особено важен, тъй като именно тук на базата на конкретни импорти могат найдобре да се документират връзките между едновременните култури и влиянията, които те възприемат или излъчват. Освен това близостта на морето, особено в по-късните етапи, е играла определяща роля за бързото икономическо и социално издигане на този район. Чрез морето са се осъществявали връзките както с Южна Бесарабия, така и с разположените на североизток между р. Прут и р. Днестър кукутенско-триполски племена (ранни фази), както и с населението на Егейския свят.

Най-ранното неолитно население в Причерноморието на север от Балкана е носител на културата Цонево[20]. Тя се заражда през II етап на ранния неолит в закътаните полета на Камчийска Стара планина и датира към началото на VI хил. пр. н. е. Средно- и къснонеолитните култури Усое I[21] и Усое II[22] са преки наследници на нейните културни традиции. Селищата се състоят от землянки и са разположени на платата. И тук в рамките на къснонеолитната култура Усое II (наречена още Протосава) се оформят някои основни елементи на **ранноенеолитната култура Сава:** съдове върху висок фусбоден, конусовидни блюда, украсени с врязан линеен, бялоинкрустиран орнамент. По-добрата изученост на етнокултурното развитие в този район позволява да се проследи една континюитивна линия на прерастване от културата Усое в културата Сава, макар че и тук, както в Североизточна България, преходът от късния неолит към ранния енеолит очевидно също е протекъл в условията на имиграция на население, идващо от Тракия. Тук, идващите от юг елементи се открояват даже по-ярко, отколкото в споменатия район. Това личи особено добре в типологията на керамиката на културата Сава, която съхранява и развива по-нататък някои тракийски късноенеолитни елементи, например високите капаци, които в изходната си територия в началото на каменно-медната епоха са вече отмрели. Тъй като в този ареал липсват графитни находища, графитният орнамент се среща рядко и въобще влиза късно в употреба. Познаваме обаче няколко съдчета, украсени с графит, внесени от Тракия — от ареала на културата Марица, които по фор-

Рис. 36
Капак, характерен за II фаза на културата Сава

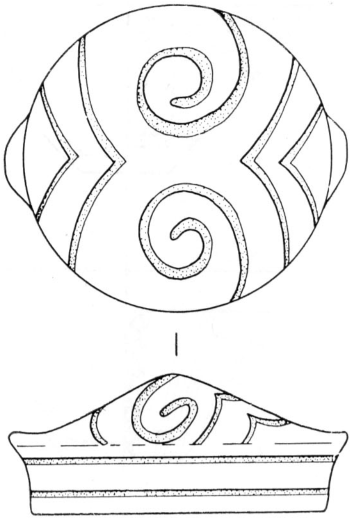

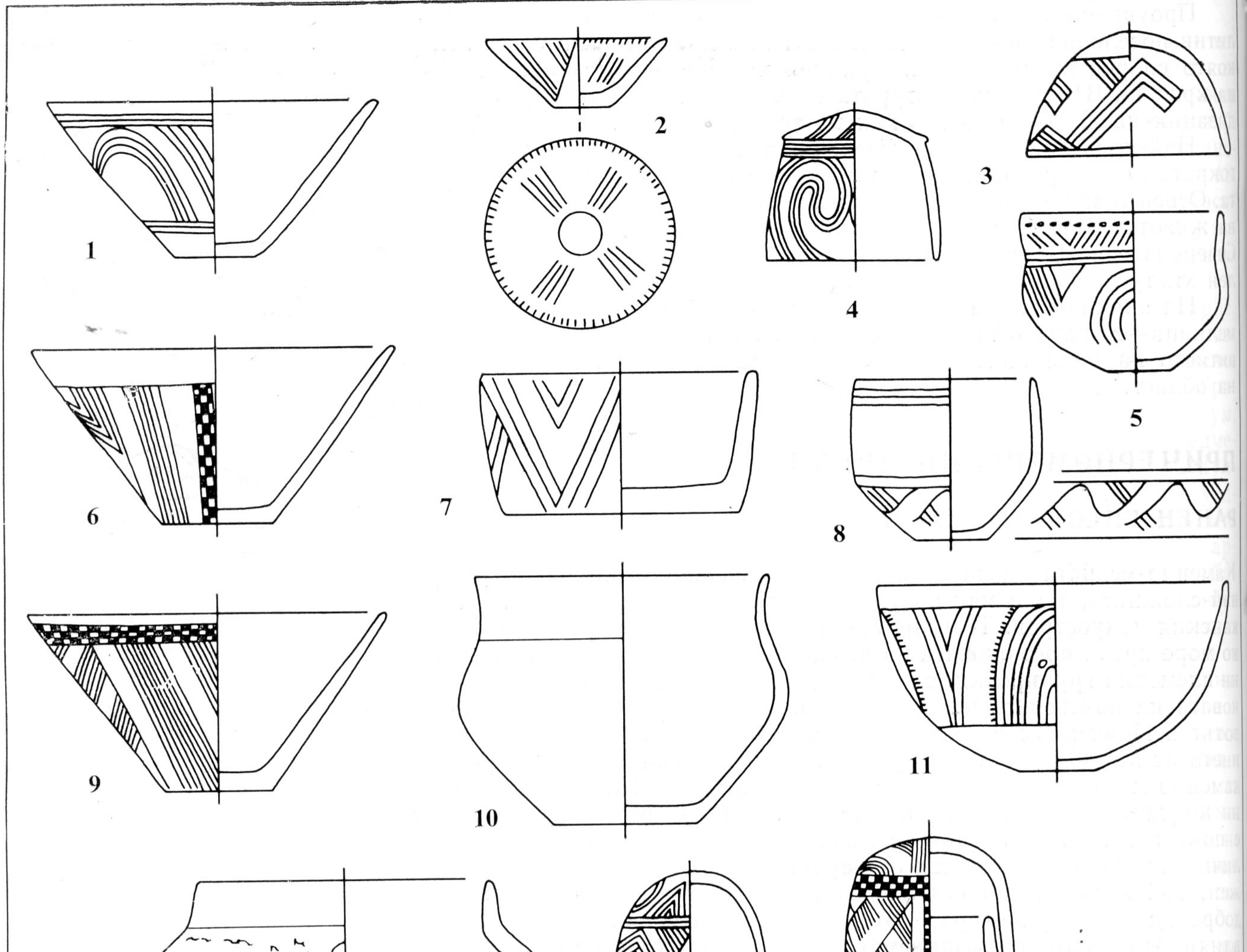

Рис. 37—38
Керамика от II—III фази на културата Сава (различни мащаби)

ма и направа са чужди на Причерноморието[23] (рис. 38, 5). Като привнесени от Тракия трябва да разглеждаме и появилите се тук едва през каменно-медната епоха селищни могили с наземни жилища с плетена конструкция и правоъгълните, ориентирани по посоките на света, укрепени селища, построени в близост до заливната тераса или върху нея.

И тъй археологическият материал показва, че ранноенеолитната кул-

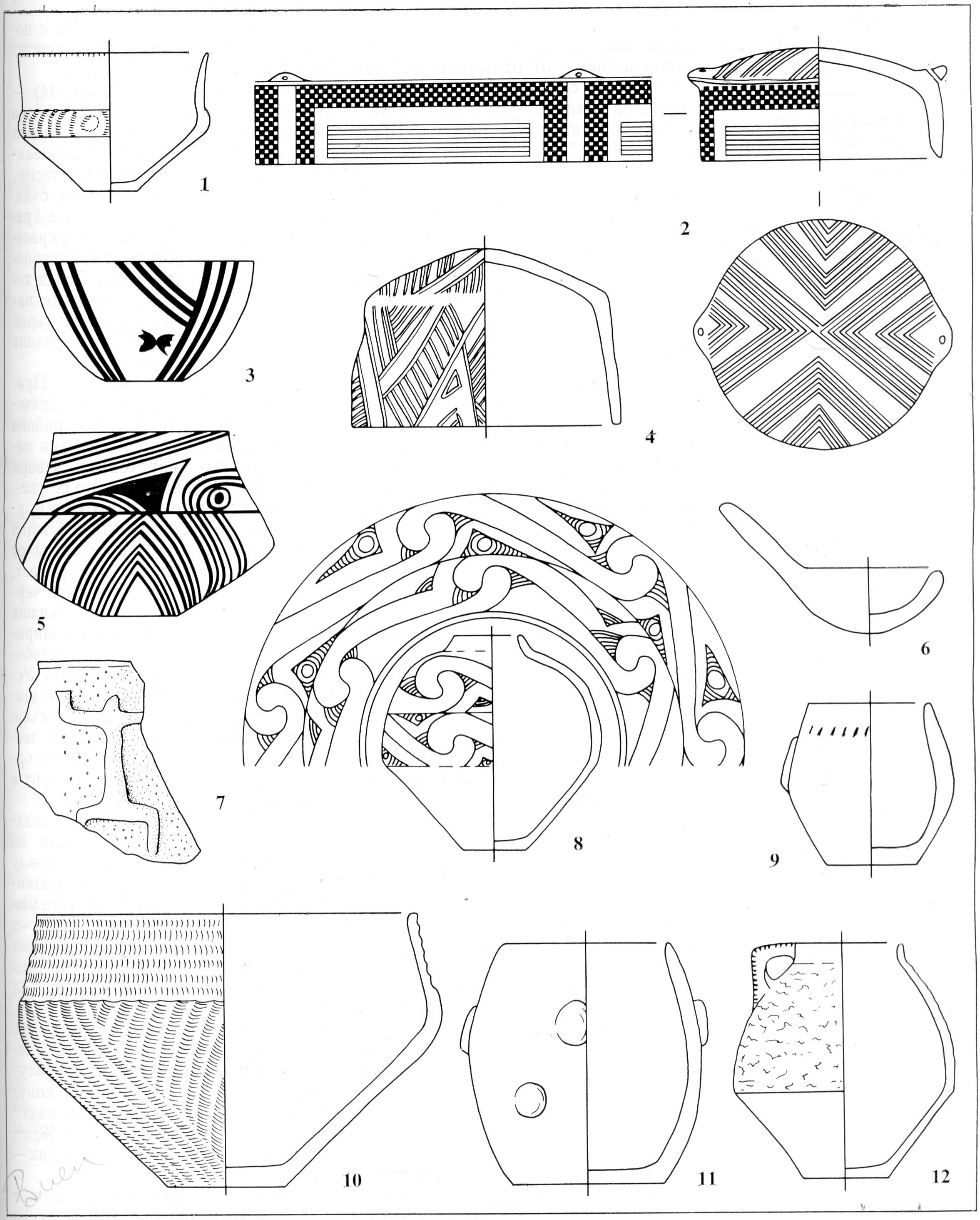

тура Сава се е формирала на базата на културата на местното неолитно население с привнасяне на редица елементи от юг, които органически се вплитат в древните традиции на ареала. Тази култура има четири фази на развитие, първите три от които се отнасят към ранния енеолит, а четвъртата представлява средният.

I фаза на културата Сава засега е открита в малко обекти, разпръснати на една твърде обширна територия. Пръв попадна на кера-

Рис. 39
Съд, характерен за IV фаза на културата Сава

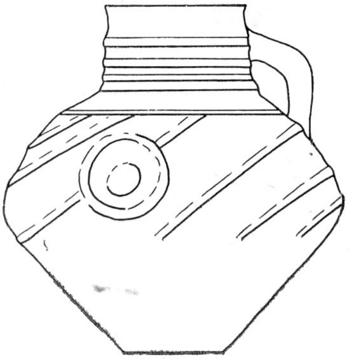

мика от този период Р. Попов[24] в селищната могила Салманово. Тя е позната още от селищните могили: Сава, Търнак, Ябълчево, Поляница, Каблешково и от откритите селища Усое III, Шабла I и II и др.

Срещат се няколко категории керамика (рис. 35, сн. 31, 33, 44) — украсена с канелюри, с врязан бялоинкрустиран орнамент, без украса и груба кухненска керамика. Врязаният орнамент се нанася с помощта на групи от 3—5 успоредни врязани линии, очертаващи спираломеандри и прости Г-образни мотиви. Този вид украса се съчетава с тесни, шахматно инкрустирани пояси, които маркират челната част на съда. По този начин са украсени големите масивни делвообразни съдове-хранилища с високи шийки и плоски плещи, захлупвани с високи, украсени по същия начин капаци. Тези съдове имат леко загатнати антропоморфни белези и вероятно са съдържали алкохолни напитки. Освен това се срещат лилиевидни купи на високи фусбодени и конусовидни паднички. Дълбоките купи са украсени с канелюри, но се срещат твърде рядко. Грубата керамика е представена от бъчвовидни гърнета с редица плитки ямички под устието и покрито с лека барботина тяло.

II и III фаза на културата Сава са застъпени на много места в Причерноморския ареал: в селищните могили Сава, Цонево, Голямо Делчево — II хоризонт, Каблешково, в залива на Ахтопол, в района на Каварна и др. По всичко личи, че на този етап са усвоени всички подобре напоявани терени, предимно край реките, карстовите извори и лиманите. Основният фонд на керамичните форми се запазва, но се увеличава броят на дълбоките купи, украсени с канелюри, които по форма почти не се отличават от дълбоките, украсени с графит купи от същия период в Тракия (III фаза на културата Марица). Докато керамиката от предишната фаза има предимно жълта или ръждивокафява повърхност, то в класическите етапи на развитие на културата Сава преобладава черната керамика. Врязаният, бялоинкрустиран фон на орнамента обхваща все по-широки защриховани площи, между които остават до 1 см широки позитивни ленти. Този орнамент често е обрамчен с врязани или набодени триъгълничета, които имат аналогии в културата Хаманджия. Устията на съдовете са леко насечени. Лилиевидните съдове стават по-широки, а крачетата им по-ниски. Орнаментираните капаци също са с по-ниски первази, покрити с шахматен орнамент. Дръжките им често имат антропоморфна форма. Голямото разнообразие на врязания орнамент вероятно е компенсирало почти пълното отсъствие на графит в украсата на съдовете (рис. 36, 38, сн. 29, 29а, 30, 32, 34, 35, 37).

Причерноморската част от Добруджа също се отнася към Западния Причерноморски ареал, който е бил заселен от носителите на произвеждаща икономика, относително късно, едва на границата между средния и късния неолит.[25] През този период тук възниква и се развива **културата Хаманджия**,[26] която е най-източното явление от големия къснонеолитен комплекс на Долнодунавските култури. Населението не се заседява твърде дълго на едно място, в резултат на което и тук през неолита не възникват многослойни археологически паметници от типа на селищните могили. Такива обаче не се срещат тук и в рамките на ранния енеолит, а чак през средния енеолит.

Съпоставянето на археологическите наблюдения от Добруджа със стратиграфските данни от околните територии и най-вече с тези от селищната могила Сава ни дават основание да обособим в културата Хаманджия четири самостоятелни фази на развитие, всяка от които има по два подетапа. I и II фаза (Блатница[27], Головица[28], Черна вода[29] и Кранулево[30]) се отнасят към късния неолит, III фаза (Чамурлия де Жос[31] и Шабла) — към ранния енеолит, а IV фаза (Текиргьол[32] и Дуранкулак—Големия остров[33]) се отнасят към средния енеолит.

В района между Шабла и Каварна културата Хаманджия граничи с културата Сава. В зоната на контакти между тези две съседни култури техните елементи се преплитат, така че се образува един типичен пограничен комплекс, известен в науката като «тип Шабла».

Най-голям разцвет културата Хаманджия преживява през етапите, отнасящи се към каменно-медната епоха.

Ранният енеолит отговаря на третата ѝ фаза «Чамурлия де Жос». Тази датировка на фазата се обуславя от наличието на вносна керамика, типична за културата Боян—Видра в обектите Чамурлия де

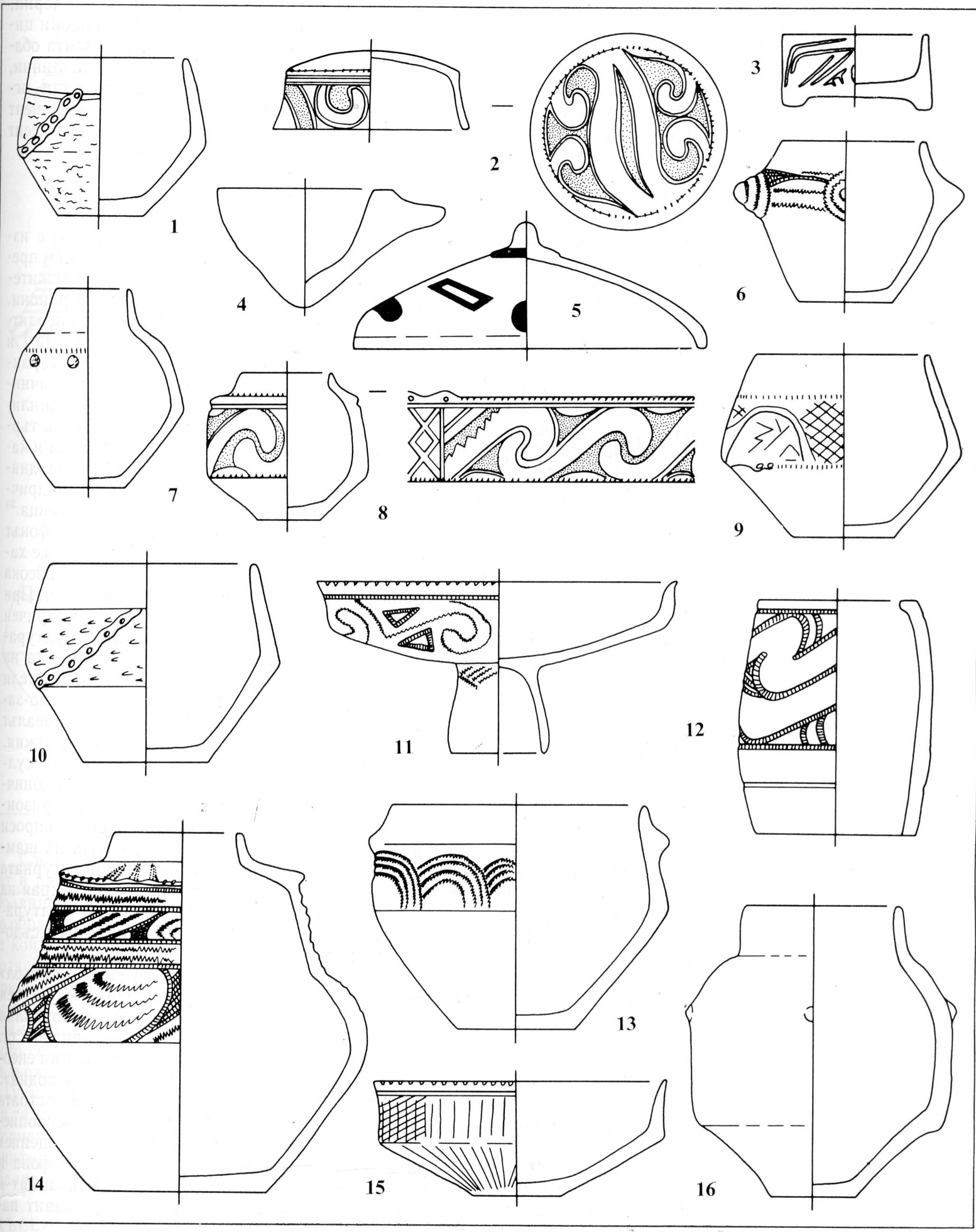

Рис. 40
Керамика от IV фаза на култура Сава (различни мащаби)

Жос и Чернавода[34], и от откриването в един и същ гроб в Дуранкулак на съд, отнасящ се към ранната култура Сава, и съд от описания етап на културата Хаманджия.[35] Ранноенеолитният етап на културата Хаманджия е добре представен в некропола на брега срещу Големия остров край Дуранкулак,[36] което позволява да заключим, че някъде набли-

зо е разположено и селище от този етап. Съдовете са кафяви до черни, биконични, с отклоняващ се навън ръб на устието. Срещат се високи цилиндрични чаши, вазовидни съдове и огромни хранилища. Украсата обаче е съвсем проста — състои се от тънки врязани или набодени линии, стъпаловидно разположени една спрямо друга, врязани триъгълници, ограничени с триъгълни набождания и фини канелюри. Врязаният орнамент върху хранилищата е бялоинкрустиран. Спираломеандровият орнамент напълно отсъствува, както и графитната украса на съдовете.

СРЕДЕН ЕНЕОЛИТ (карта 7)

IV фаза на културата Сава (рис. 39, 40, сн. 14, 15, 36, 40, 41, 84) е известна в литературата още като «фаза (тип) Варна»[37]. Тя се отнася към прехода между ранния и късния енеолит и представлява един забележителен комплекс, в който се кръстосват влияния от твърде далечни райони. Материали, характерни за тази фаза, са констатирани в следните енеолитни селища: Голямо Делчево III и IV, Сава, Цонево, Търнак, Шабла I и II, Дуранкулак и др. По-нататъшното развитие на големите делви, характерни за културата Сава, довежда на този етап до възникване на типичните за Причерноморския район етажовидно профилирани съдове-хранилища (рис. 40, 15), чиято форма напомня човешкото тяло: те имат широк търбух, тесен и висок «гръден кош», широки хоризонтални плещи, шийка и капак. Лилиевидните съдове на тази епоха изчезват, заедно с конусовидните панички. На тяхно място се появяват остро профилирани цилиндрични купи, подобни на тези, които се наблюдават в културата Поляница.[38] Врязаният орнамент бързо еволюира от позитивен към негативен, фонът на мотивите сега е инкрустиран с дебел слой бяла паста. Появяват се характерните само за Лонгоза елегантни кани със сферично тяло, висока шийка, коленеста дръжка и релефни полирани орнаменти[39] (рис. 39). При грубата керамика се срещат високи делви със сплескан, почти цилиндричен търбух, украсен с пъпки — също една форма, съпътствуваща и културата Поляница. Много разнострании влияния се сблъскват в украсата на съдовете: врязаният орнамент и канелюрата са представители на старата традиция на културата Сава; към тях се прибавят все по-засилващите се влияния, идващи от Североизточна България — ареалът на културата Поляница, и от ареала на културата Хаманджия. Последният въпрос ще бъде разгледан по-подробно по-нататък. От културата Поляница културата Сава възприема цилиндрично-биконичните купи и графитната украса във формата на «вълчи зъб» и хоризонтални ленти, заедно с познатите негативни мотиви. Интересни въпроси повдига и внезапната поява в Причерноморския ареал и Лонгоза на щампован орнамент, който е чужд на останалите части на етнокултурната област. В Европа най-ранният щампован орнамент се среща в края на ранния енеолит на територията на Молдавия върху съдовете на културата Прекукутени II — Триполие А1, и в Добруджа, именно върху съдовете на късната култура Хаманджия.

Към средния енеолит в Добруджа се отнася и т. нар. «фаза Текиргьол» или IV фаза на **култура Хаманджия** по нашата периодизация.[40] За нея е характерна украсата на керамиката с помощта на щампа с правоъгълни зъбчета. Орнаментът най-често е инкрустиран с бяла или червена паста. В рамките на тази фаза в Добруджа се извършва преходът към късния енеолит, което е дало основание на Е. Комша да я нарече още «преходна». Във формите на керамиката се наблюдава предпочитание към острата профилация. Етажовидните съдове-хранилища стават особено живописни. Върху тялото им си дават среща всички, «намиращи се в обръщение» начини на украса: канелюрата, щамповани площи, образуващи фона и запълващи междуорнаменталните пространства на мотивите, врязаният и гравиран орнамент. Особено характерни са купите със силно извит навън ръб на устието и заоблено биконично тяло.

За отбелязване е, че на този етап населението вече търси естествено защитени места за заселване, т. е. идеята за укрепеното по един или друг начин селище не му е чужда. В основата на всички добруджански селищни могили откриваме материали от този период: например в Големия остров край Дуранкулак,[41] във височинното селище Дулапкулак край Драганово,[42] в селищата Шабла I и II[43], Текиргьол[44] и др.

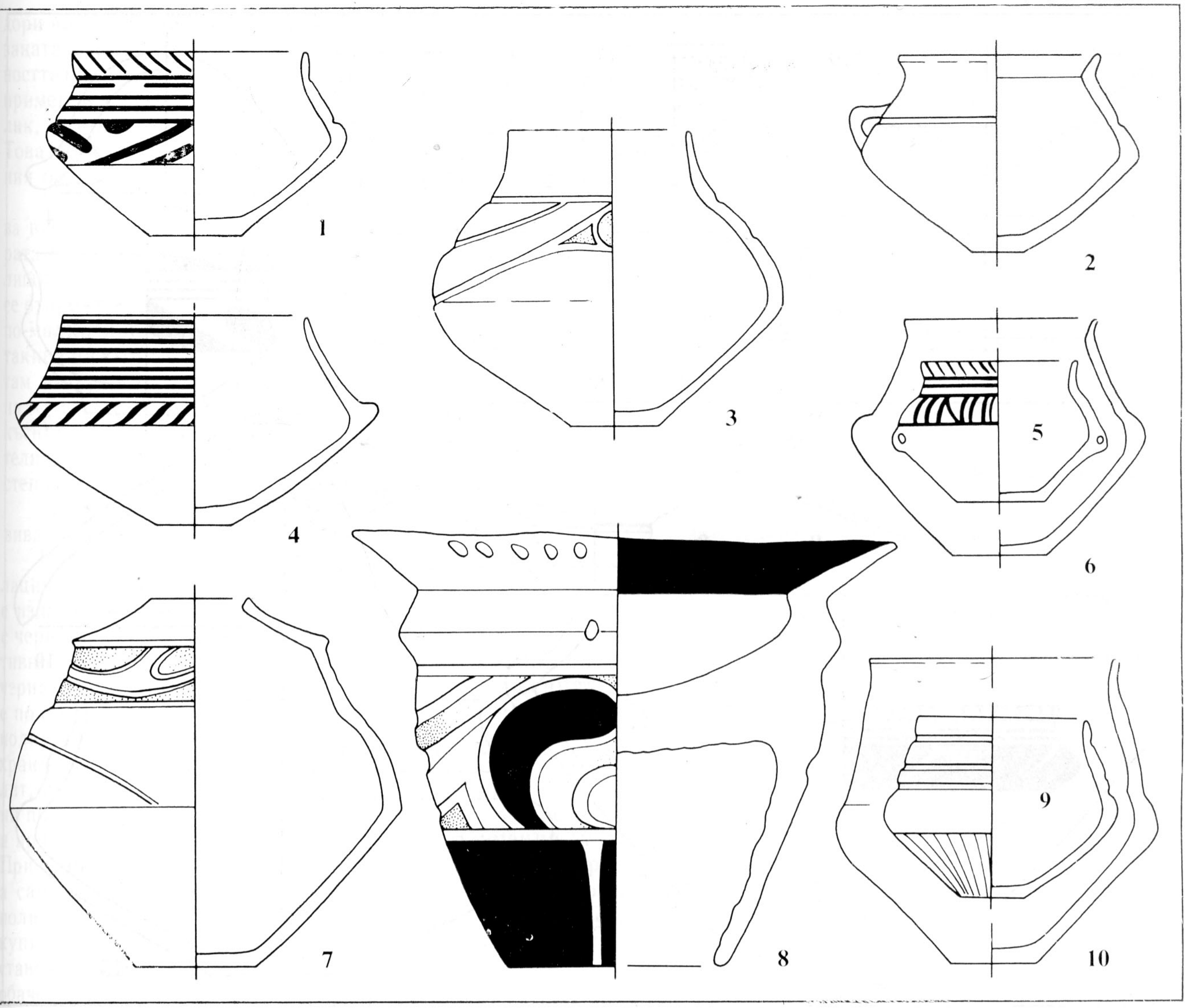

Рис. 41
Керамика от култура Варна (различни мащаби)

Сложни са процесите на етнокултурна интеграция, които се наблюдават в рамките на средния енеолит между културата Сава, Хаманджия, Поляница, Боян—Спанцов и Прекукутени III (начални етапи). Те водят до образуването в Причерноморието на един хетерогенен културен облик, за който наименованието «фаза Варна» на средния енеолит е твърде подходящо, тъй като той подготвя формирането на културата Варна. Така например този етап има поне два ясно изразени последователни етапа на развитие — а и б, съдовете, украсени с щампован орнамент, се срещат най-често в Добруджа, която очевидно е изходната им територия. Колкото се отива по на юг, този вид орнаментация намалява процентното си съдържание в културните комплекси, за да достигне в Голямо Делчево III и IV до 0,2% от общия керамичен фонд на III и IV хоризонт. Образуването на типологически смесения културен облик на фазата Варна в Причерноморието е едно нагледно свидетелство за пътищата, по които е вървяло унифицирането на типологията на културите в североизточната част на Балканския полуостров по време на прехода от ранния към късния енеолит.

КЪСЕН ЕНЕОЛИТ (карта 8)

Не по-малко комплицирано е развитието в Причерноморския ареал и в периода на късния енеолит. На този етап етнокултурният район включва нови територии в Южна Бесарабия, усвоени от население, очевидно произхождащо от Добруджа. Днес познаваме редица многослойни праисторически обекти от този район, които показват наличието на

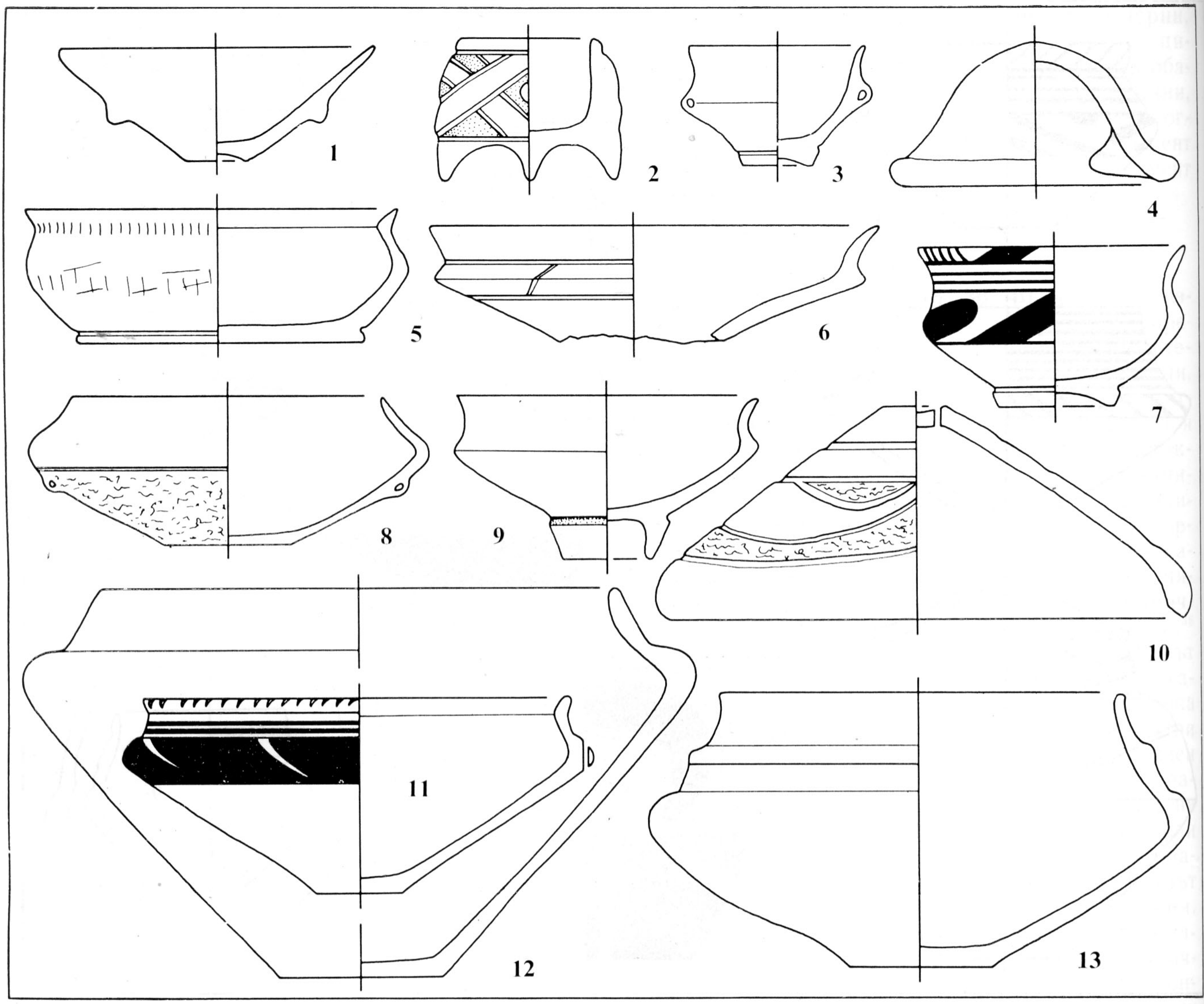

Рис. 41а
Керамика от III фаза на културата Варна (различни мащаби)

голямо разнообразие в особеностите на културата. Относително добре са познати материалите от обектите: Голямо Делчево — V—XVII жилищни хоризонти,[45] Сава, Наколните селища във Варненските езера,[46] Житарово, Търнак, Завет,[47] Руен, Каблешково, Дуранкулак — II—VI жилищни хоризонти (броени отгоре), и в ССР — могилите Меджидия,[48] Хършова[49] и Чернавода.[50] Те показват следната общовалидна картина: през I фаза на късния енеолит (сн. 44а) в онази част на Причерноморския ареал, които са обърнати към вътрешността на страната (Лонгоза, Подунавието) се развива културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI в почти класическия си вид. По крайбрежието този етап е застъпен от I фаза на културата Варна, която е сравнително добре изучена в енеолитния некропол край Дуранкулак.

От II фаза на късния енеолит нататък, под влияние на бързо развиващата се морска търговия с метал и медни изделия, по Черноморското крайбрежие отбелязваме едно консолидиране на локалните особености в типологията на културата Варна. Най-изкристализиран вид тази фаза има в свързаните с морето обекти — в наколните селища във Варненските езера и принадлежащите им некрополи, в селището на Големия остров при Дуранкулак и неговия некропол, в Каблешково, Българово и др. В тези обекти се проследява едно изключително високо равнище на обществено-икономическо развитие, докато в селищата от заземието на морето Голямо Делчево, Сава, Комунари, Цонево, Ябълчево и др., личи значително огрубяване на културата, консерватизъм и недиференцираност на обществените отношения. Фините, изкусно орнаментирани съдове, характерни на наколните селища, са толкова редки в хинтерланда, че правят

дори впечатление на импорт.[51] Очевидно в граничните райони между свързаната с крайбрежието култура Варна и разпространения във вътрешността на страната комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI (например в селищната могила Голямо Делчево) възниква един смесен облик, в който елементите на двете етнокултурни явления се преплитат. Това обстоятелство затруднява причисляването на находките от последния обект към едно от двете културни явления.

В своето развитие вътрешността на страната никога не достига до онова високо обществено-икономическо ниво, което е характерно за културата Варна. Интересно е да се отбележи, че в културните пластове на селищните могили от Северна Добруджа, които географски и икономически се отнасят към района на р. Дунав (Хършова, Чернавода), се съдържат по-малко характерни за културата Варна елементи и по-висок процент такива на комплекса Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Откритите там материали са известни под наименованието «Добруджански вариант на културата Гумелница»[52]. Споменатите особености в типологията на късния енеолит в тези могили се дължат по всяка вероятност на значителната им откъснатост от брега на морето, от който ги делят безводните степни райони и Добруджанските възвишения.

На фона на описаната твърде сложна етнокултурна картина се развива **културата Варна** (рис. 7, 8, 41, 42, сн. 42, 43).

Водеща особеност на нейния керамичен комплекс е есовидната профилация на съдовете и детайлно моделираният ръб на устието, който често е издаден или извит навън и понякога от вътрешната си страна оцветен с червена боя. Фината керамика е тънкостенна, явно работена на примитивно дървено грънчарско колело.[53] Тя има от светлосива до дълбоко черна, блестящо полирана повърхност. Въпросният дълбоко черен цвят е получен в резултат на боядисването на повърхността на съдовете преди полирането и изпичането с пирулозитна боя (псевдофирнис[54]). Съдовете-хранилища развиват по-нататък местните, познати още от ранния енеолит, етажовидни форми с антропоморфна профилация. Сега те са огромни по размери (до 1 м височина) и са богато украсени с канелюри, графит и врязан орнамент тип Езерово[55] или комбинация от всички тези мотиви. При орнамента тип Езерово фона на мотива се гравира и инкрустира, а самият орнамент остава релефен, като запазва оригиналния цвят на полирания съд (сн. 39). Пояси от подобен орнамент обхващат търбуха на купите, покриват плещите на хранилищата, капаците, барабаните, подставките и столчетата на съдовете. Среща се и графитен орнамент. Той обаче се нанася твърде пестеливо, главно върху устието на съда, в хоризонтални линии и точки. Грубата кухненска керамика на културата Варна е почти идентична с тази на комплекса Коджадермен—Гумелница—Караново VI, поради което тук няма да се спираме на нея. Прави обаче впечатление, че тя се среща сравнително рядко. Така например сред голямото количество съдове, открити в едно опожарено кухненско помещение от V жилищен хоризонт на Големия остров при Дуранкулак, само 10% от тях се отнасяха към тази категория.

Друг отличителен белег на културата Варна са нейните селища и архитектурата им. Пак на Големия остров край Дуранкулак, в IV жилищен хоризонт е проучено селище, чиито сгради са строени върху висок каменен цокъл с дебели глинени стени. Констатирана бе и голяма репрезентативна постройка — вероятно дворец[56] (фиг. 33).

Наколните селища във Варненските езера макар и недостатъчно проучени показват концентрация на огромни за времето си маси население в района на езерата и висока специализация в упражняваните занаяти[57], в т. ч. — златарство и металургия.

В биритуалните некрополи на културата Варна се срещат значителни количества изделия от мед и украшения от злато, кварцит, халцедон, спондилус и денталиум. Техниката на обработка на металите е толкова високо развита, че са констатирани дори праисторически фалшификации на златни мъниста.

Биритуалността на некрополите на тази култура контрастира с моноритуалните некрополи от заземието, където господствува погребението в поза хокер. Неравномерното разпределение на находките в погребенията и кенотафите на културата Варна говори за съществуването на дълбока социална диференциация сред населението.

Рис. 42
Купа, характерна за културата Варна

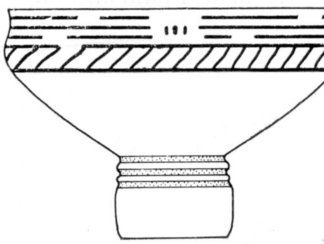

Рис. 43
Хранилище, характерно за I фаза (Бреница) на културата Градешница

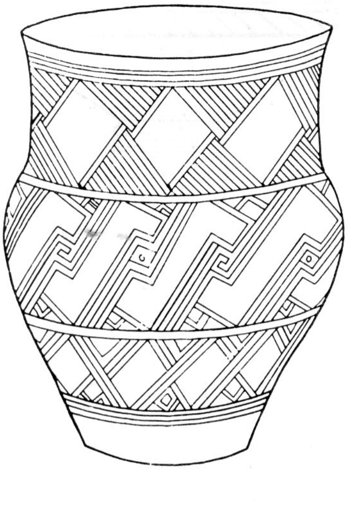

Изброените особености на културата Варна характеризират Причерноморския ареал като най-напредналия, високо развит район в Европа през V хил. пр. н. е.

Негов северен партньор е **културата Болград в Южна Бесарабия.** По всичко изглежда, че тази култура е била посредник в контактите между племената, носители на културата Варна, и носители на културата Кукутени—Триполие, или поне е играла ролята на смесен пограничен комплекс между тези два етнокултурни гиганта.

Вероятно именно през първата фаза на късния енеолит е имало място придвижване на добруджанско енеолитно население през Дунава (или по-вероятно по Черно море и Дунава) на север, което е настанило в езерната област на Южна Бесарабия, с център около днешния град Болград.[58] Попаднало в чужда географска обстановка, това население бързо е влязло в тесни контакти с местните, високоразвити протокукутенско-триполски племена, от които е усвоило един нов начин на домостроителство (т. нар. лентеста глинобитна техника), който е бил по-подходящ за местните условия. Наблюдаваме обмен на културни ценности между двата съседни ареала, които обаче имат различна съдба. В триполските селища малобройните чужди елементи се открояват отчетливо под формата на инфилтрации на чужди керамични форми, които се възприемат и употребяват, но не оказват съществено влияние върху типологията на местния керамичен фонд. Тези елементи си остават «импортни». В точно противоположна посока се развиват нещата в средата на новодошлите балкански племена. В първите години на своето настаняване те буквално асимилират най-положителното от културата на протокукутенско-триполските племена, пречупват тези елементи през собствените си естетически концепции, в резултат на което възниква един нов самостоятелен културен облик, който може да бъде определен като култура Болград. Той се явява северен вариант на културата Варна. Сложните изяви на взаимодействието между двата етнокултурни комплекса са една рядка по своята яснота демонстрация на пътищата, по които могат да се развиват контактите между етнически разнородни племенни групировки в древността. Придошлото население, по силата на възникналата в резултат на преселването му лабилност на неговата стопанска (а възможно и социална) структура, се оказва по-възприемчиво за положителни външни влияния. Въпреки това благодарение на компактното заселване на новата територия то успява да приспособи нововъзприетите съставки на културата към своите обичаи и традиции и да създаде в новите условия един нов, завършен културен облик. Веднъж оформен, този нов комплекс се развива вече относително самостоятелно на заетата от него територия, като поддържа постоянни контакти с Причерноморската си метрополия, в частност внася от там кремък, графит и метал. На тази база можем да обясним и редица особености в по-нататъшното развитие на самата метрополия, където се наблюдават форми и явления, явно произхождащи от север, обаче органически преплетени с местните традиции и преработени в духа на северобалканския енеолит (например прекукутенските и болградски форми в Дуранкулак).

Освен редица черти в типологията на керамиката, в тази връзка трябва да споменем и особеностите на архитектурата, както и разнообразието на прилаганите строителни техники. Сред тях важно място заемат: лентестата глинобитна техника на изграждане на стените на сградите, възприета и в Дуранкулак; някои особености в погребалния ритуал и спецификата на антропологическия облик на населението.

Макар в Болградския ареал да възникват многослойни поселения (Болград[63], Озерное[64], Вулканещи и пр.[59], техните културни напластявания не са дебели, от което съдим, че животът тук не е продължил повече от 4—5 поколения. Синхронизирането на развитието от този район с отделните фази на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI се затруднява извънредно много от обстоятелството, че в неговите рамки процентът на класическите нетрансформирани елементи на тази култура е толкова нисък, че не са възможни реални съпоставки. Един «terminus ante quem» за края на времето на колонизацията дава ареалът на разпространение на племената — носители на CI етап на триполската култура (Кукутени BI), който ареал покрива въпросния район.[60] Редица кос-

вени наблюдения обаче показват, че културата Болград приключва своето съществуване много по-рано, вероятно в началото на III фаза на каменно-медната епоха, и то по същите причини, поради което загиват и останалите блестящи енеолитни култури на Балканите.

ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Линията на днешната «ятова граница», минаваща приблизително в района на реките Осъм, Янтра, Вит и Росица, е деляла през каменно-медната епоха районите на Североизточна и Северозападна България.

Западният ареал, проточен от Карпатите до Беломорието, тръгва много рано по пътя на неолитизацията и служи за свързващо звено между културите от Егейския свят и Европа. Неговите важни комуникационни функции слагат своя отпечатък върху цялото му по-нататъшно развитие. В археологическия материал намират отражение многостранни и идещи отдалеч влияния, чести социални катаклизми и демографски дислокации. В северозападните си части този район поддържа връзки с културите от Среднодунавския и Долнодунавски ареал, докато южно от Кресненското дефиле на определени етапи се чувствува пряко проникване на беломорски, че дори и на североанатолийски елементи.

Късният неолит тук представлява един смесен комплекс, съдържащ наред с местните фактори някои елементи, характерни за културата Калояновец (Караново IV) в Тракия, елементи на културите Винча—Тордош, Дудещи, Хотница и Вадастра. Някои от фрагментите на Деветашката пещера, определени като тип Болентинеану[61], биха могли да принадлежат на този хронологически етап.

По името на първия обект, от който станаха известни къснонеолитните материали в този район — многослойното селище Курило—Кременица[62], носи своето наименование къснонеолитният комплекс на Западна България — **културата Курило**[63] (рис. 1).

Б. Николов е попаднал на подобни материали в селището при Бяла Слатина и в долните нива на многослойното поселение Бреница[64]. Изясняването на неговия реален етнокултурен облик, фази на развитие, както и на териториалния му обхват, е задача на бъдещите изследвания в този район.

РАНЕН ЕНЕОЛИТ (карта 6)

На базата на къснонеолитната култура Курило се формират характерни черти на ранния енеолит, представен в Северозападна България от **културата Градешница**, която в междуречието на реките Искър и Янтра съдържа и елементи на културата Вадастра.

Културата Градешница се развива паралелно с културите Марица, Боян, Поляница и Сава. Констатирани са три последователни ранноенеолитни фази.

I фаза се среща в горните хоризонти на селищната могила Бреница (рис. 11, 11а, 43, 45, 83), в Деветашката пещера, в Ихтиман, Бухово и Водна при Ловеч и се характеризира с доста груби, дебелостенни керамични форми. Преобладава черната и сивочерна повърхност, украсена предимно с врязан линеен орнамент, очертаващ спираломеандрови и ромбоидни мотиви с точка в средата, организирани в метопи и монограми (сн. 53). Наблюдава се една интересна симбиоза между набодената лента и врязания орнамент, които се срещат едновременно върху един и същ съд. Широките, разгънати около букелите или на прелома на паниците канелюри са елемент на украсата на фината керамика, наред с рядко срещащия се линеарен графитен орнамент.

От особена важност е фактът на присъствието на керамиката, характерна за тази фаза, в селищната могила Дикилиташ при Драма[65] в Беломорска Тракия, което ни дава опорна точка за синхронизация с южната част на ареала, където е разпространена културата Дикилиташ—Слатино.

II фаза на културата Градешница е най-добре представена в едноименния обект, а също така в редица други селища от Северозападна България — Окол глава при с. Гниляне, Челопечене, Дрян, Кремиковци, Перник — крепостта Кракра, Горни Пасарел и др.

Рис. 44
Съд, характерен за II фаза на културата Градешница

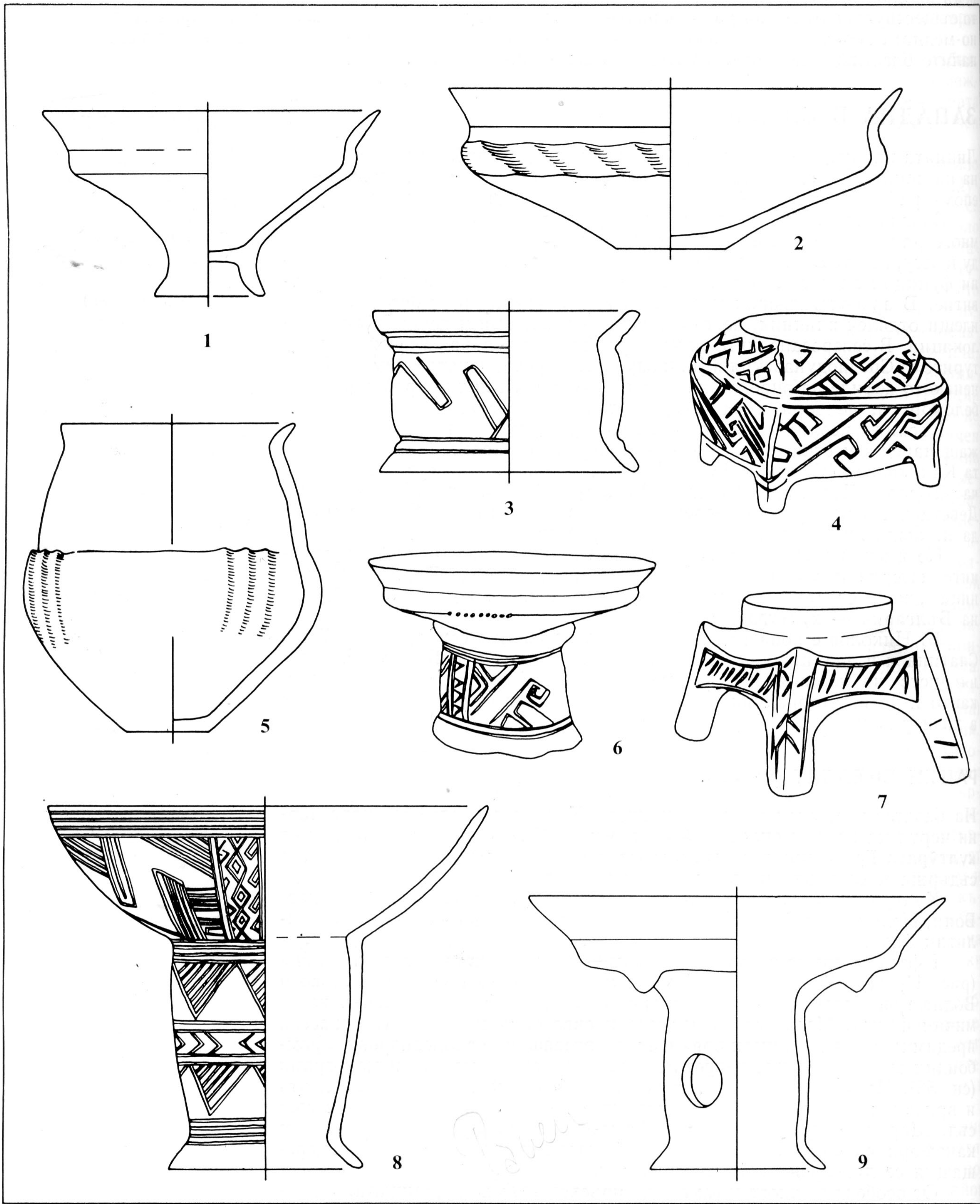

Рис. 45
Керамика от I фаза (Бреница) на култура Градешница (различни мащаби)

От добре проученото поселение при Градешница познаваме задоволително нейния облик. Поразява богатството на керамични форми, сред които видно място заемат антропоморфно профилираните хранилища, наследени от I фаза, капаците и култовите масички с антропоморфно-зооморфни израстъци, купите с подобни дръжки и др. Въобще антропоморфно-зооморфните моменти са твърде силни в художествения стил

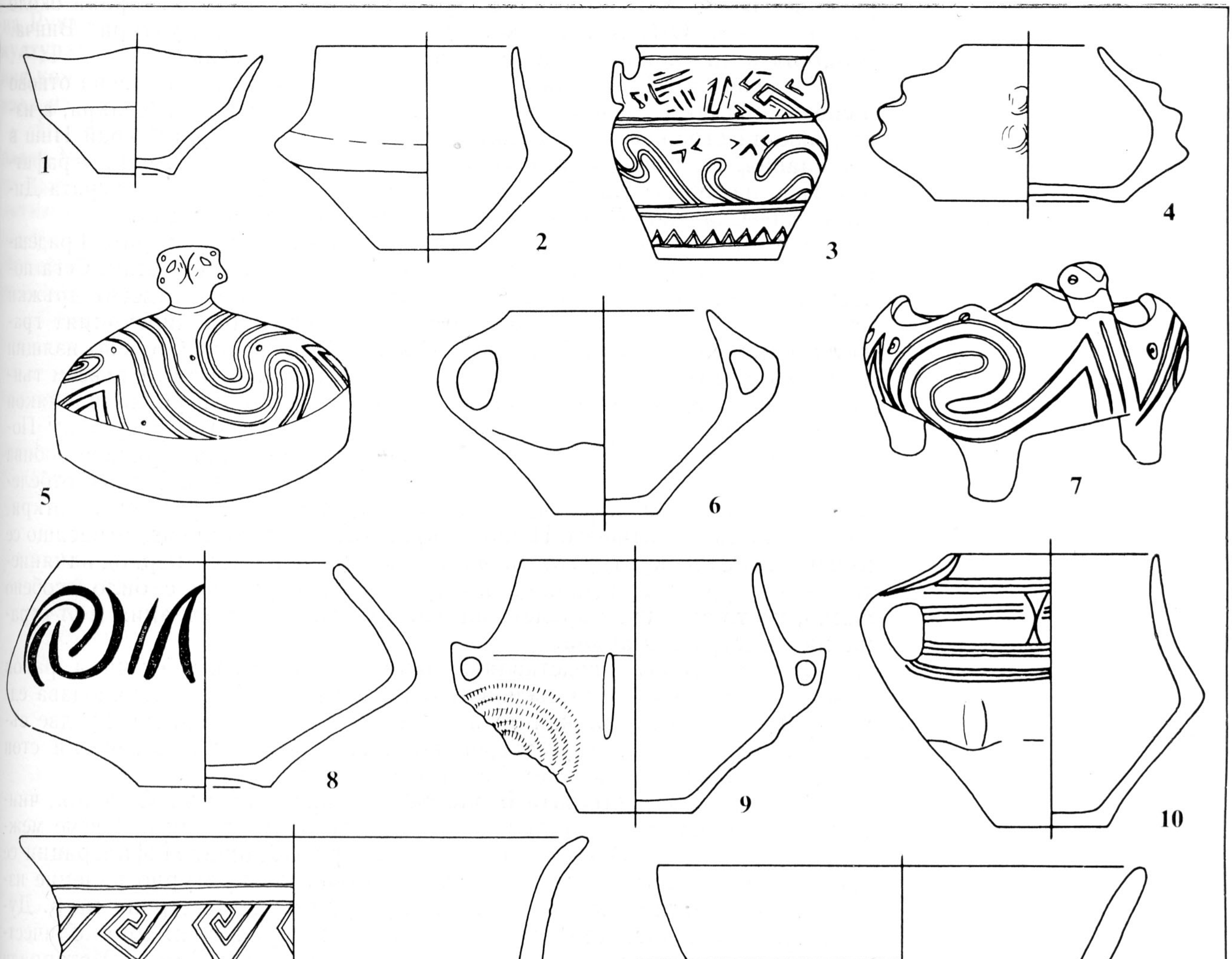

на културата Градешница (рис. 44, 46, сн. 56).

Основен мотив в украсата на съдовете е меандърът, нанасян с врязани, бяло- или червеноинкрустирани линии. Върху хранилищата и делвите орнаментът е организиран метопно, като понякога липсва върху «гърба» на съда. В украсата на паниците и по-малките съдове се среща и рисуван линеарен, графитен орнамент, но той няма масово разпрост-

Рис. 46
Керамика от II фаза на култура Градешница (различни мащаби)

ранение. Върху някои съдове се срещат канелюри, организирани около букелите им. Отбелязваме контакти със съседната култура Винча. Влиянията са главно по линията на идолната пластика.

Следващата III фаза на културата Градешница е представена отново в епонимния обект, още в Садовец, в Перник — крепостта Кракра, а извън нашата страна — в селищата Бубани и Хумска чука[66] край Ниш в Югославия. Разглежданата фаза е синхронна с третата, т. нар. «графитна» фаза на културата Марица в Тракия и с III фаза на културата Дикилиташ—Слатино в южната част на разглеждания ареал.

Формите и мотивите на украсата на тази фаза на културата Градешница твърде слабо се променят в сравнение с предидещия етап. Сега почесто се срещат съдове с по два или четири букела или с отвесни дръжки на търбуха. В украсата на керамиката взима преднина линеарният графитен орнамент, но врязаният продължава да се среща. Особено изящни са съдовете, върху които графитът е нанесен със снопчета от съвсем тънки линийки. Канелюрата запазва мястото си върху търбуха на някои съдове, но дори върху нея понякога се нанася графитна рисунка.[67] Повърхността на съдовете обикновено е черна, но при опожаряване добива ръждивокафяв цвят (рис. 12, 12а, сн. 13, 54). Интересно е да се отбележи, че импортни фрагменти, принадлежащи на този хоризонт, са открити в основата на селището Плочник край Белград в жилище, отнасящо се към фазата C1 на културата Винча. Изглежда, че и в този период влиянието на културата Градешница върху съседните райони е било особено силно, което съвпада с времето на най-интензивни излъчвания и от страна на културата Марица.

Особен интерес представлява ранният енеолит в граничния район между Северозападна и Североизточна България. Тук се наблюдава едно твърде рядко за Балканите явление — вклиняването между две съседни култури на един културен комплекс, който типологически стои доста далеч от въпросните два съседни комплекса.

Става дума за **културата Вадастра**[68], разпространена в Олтения, чиито материали се проследяват на територията на България най-вече между реките Искър и Осъм от Дунава до Стара планина. Инфилтрации се срещат и в околните територии. Това своеобразно културно явление израства на почвата на късноеолитните култури от двете страни на р. Дунав, като в началото на ранния енеолит акумулира значително количество елементи, характерни за културите Градешница и Винча. Материали от тип Вадастра у нас са открити в местността Водна край Ловеч, в Лисова при Червен бряг, край устието на р. Искър в Дунава, в Курило и другаде, а също така като съставен компонент на керамичния комплекс от I фаза на културата Градешница от Бреница, Врачанско. Керамиката е богато украсена с врязан, бялоинкрустиран орнамент, изпълнен с разнообразни техники — «мрежичка», вдлъбяване, гравиране и пр. Основен мотив на орнамента е ъглестият меандър, организиран метопно — един типологически момент, характерен изобщо за Северозападна България. Фината керамика е украсена с канелюри, а грубата — с барботина.

Въпросът за хронологията на културата Вадастра е сложен и разноречиво интерпретиран от страна на изследователите ѝ. Съществува мнение, че тя живее дълго, има четири фази[69], последната от които доживява до средния енеолит (преходна фаза) и дори взема участие в етногенезата на културата Сълкуца.[70] Материалите от Северозападна България обаче показват друго. Присъствието на нейни материали на територията на България не е продължително и засега се ограничава само в хронологическите рамки на I фаза на културата Градешница (фаза Бреница). Понеже в по-късните етапи на тази култура не се проследяват никакви връзки с културата Вадастра, то следва да предположим, че на територията на Северозападна България тя е представена само по време на първата си фаза.

Културата Вадастра ни дава най-обща представа за характера на ранния енеолит на Олтения (СРР). Неразработеността на нейната проблематика обаче не дава възможност да бъдат проследени пътищата на интегриране на културите Вадастра и Градешница през средния енеолит. Изясняването на този въпрос би хвърлило светлина върху генезиса на късноенеолитния комплекс Криводол—Сълкуца на територията на Югозапад-

на Румъния. Що се отнася до територията на Западна България, то тук културата Вадастра не би могла да вземе участие в генезиса на въпросния комплекс, тъй като по време на формирането му тя не е съществувала на тази територия.

Не по-малък интерес буди ранната каменно-медна епоха на **Югозападна България.** На юг от Земенския проход, по течението на река Струма напоследък бе открит един нов етнокултурен комплекс — **ранноенеолитната култура Дикилиташ — Слатино**[71]. Засега от територията на България я познаваме само от височинното селище Слатино, проучено от С. Чохаджиев, и от селищата при селата Кочериново, Тополница, Българчево и Струмско.[72]

Културата се отличава с особено разнообразна керамика, сред която изпъкват фруктиерите на високи крачета, тумбестите амфори с дъговидни дръжки на най-широката част, конусовидните димари и различни четвъртити или снабдени с букели форми (рис. 21, 21а, 37, сн. 20).

Доминира рисуваната с графит украса на съдовете, съпроводена от нисък процент врязана украса, както линейна, така и тип «стълбичка». И трите техники очертават същите мотиви, каквито се срещат и в културата Марица, организирани обаче често в метопи.

Архитектурата на този район също има редица особености. Сградите се строят с глинобитна техника, като в основата на компактните глинени стени са поставяни вертикални каменни плочи за защита от размиване от дъждовните води.

Центърът на културата Дикилиташ—Слатино остава в Беломорска Тракия, където тя се открива в селищните могили в ясна стратиграфска позиция, известна под наименованието Ситагри III. Отделните фази на културата се синхронизират много добре с I—III фаза на културата Марица. Прави впечатление обстоятелството, че както в северозападната част на разглеждания ареал, така и на юг засега не може по задоволителен начин да бъде идентифициран следващият хронологически етап.

СРЕДЕН ЕНЕОЛИТ (карта 7)

На сегашния етап на изследванията въпросът за характера на средния енеолит (преходна фаза) на територията на Западна България остава открит. Малко са обектите, които предположително биха могли да бъдат отнесени към него. Единствено материалите от Дяково[73], проучени напоследък, дават известни опорни точки за решаване на този проблем. В този комплекс наистина са застъпени както елементи на отзвучаващата вече култура Градешница, така и елементи от I фаза (Оходен) на културата Криводол—Сълкуца. Вероятно в Дяково е представен определен етап от прехода между двете култури (рис. 13, 13а, 48).

Но тъй като обектът е единичен и с твърде нарушени напластявания, то засега не можем да определим точното му място в този доста дълъг и така добре изразен в Североизточна България, Мунтения и Тракия преходен етап. Очевиден е обаче фактът, че както в Североизточна България и Мунтения, така и тук са настъпили фундаментални промени в структурата на поселищната система, защото Дяково всъщност представлява височинно селище, т. е. — на този етап населението се е изтеглило от платата към естествено укрепените местности, което в социален план е равностойно на основаването на укрепените селища, залегнали в основата на селищните могили. Очевидно факторите, предизвикали тези структурни промени в характера на поселищната система, са действували с еднаква сила в цялата Североизточна и Централна част на Балканския полуостров. За съжаление археологическият материал засега позволява само да констатираме, но не и да проследим това развитие.

КЪСЕН ЕНЕОЛИТ (карта 8)

Късната каменно-медна епоха в Западна България е свързана генетично с културата Градешница. Това се потвърждава от характерните особености на целия комплекс от находки, благодарение на които, дори при споменатото по-горе незадоволително състояние на изследванията върху преходния период на средния енеолит, можем да говорим за континюитет в развитието на енеолита в този район.

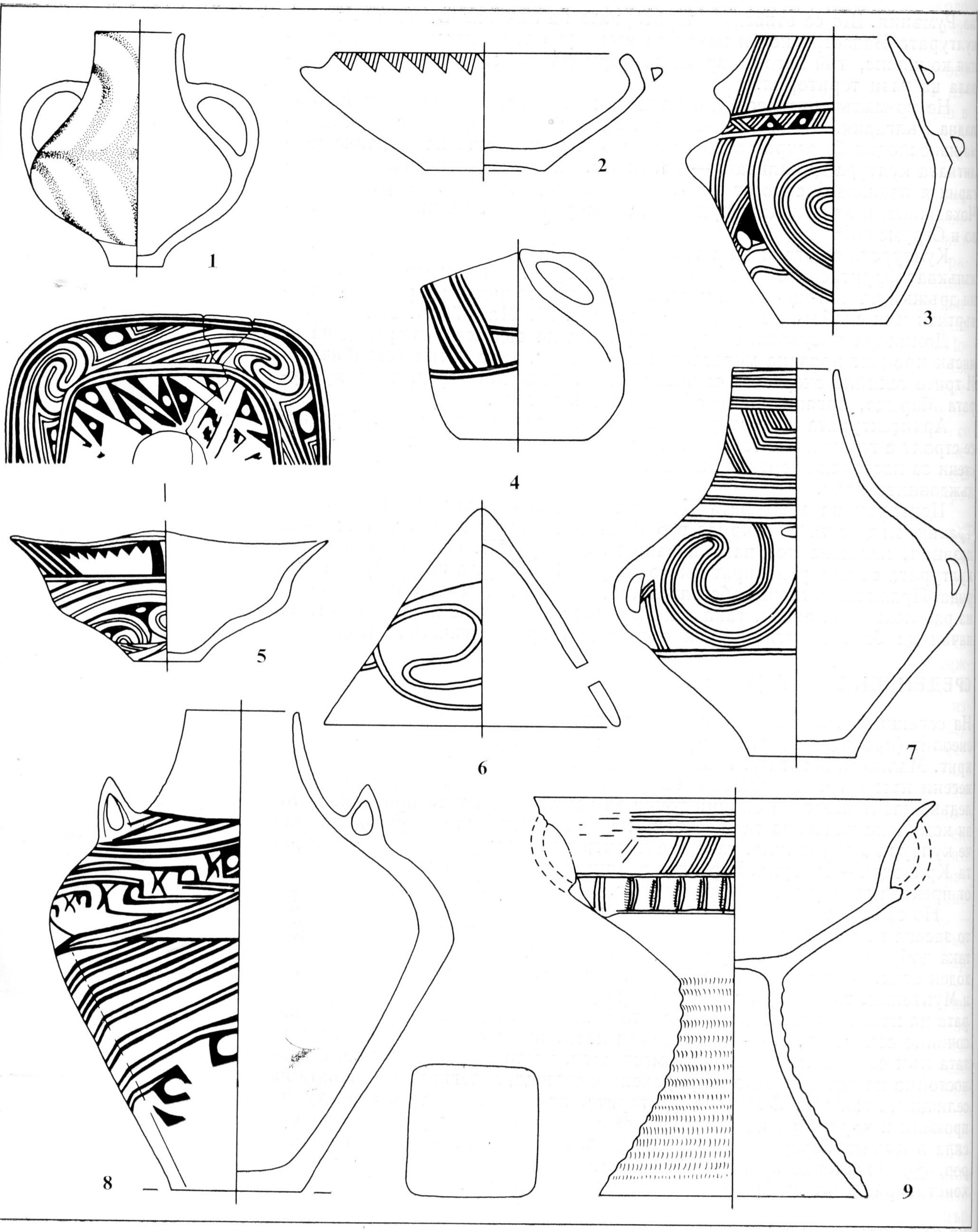

Рис. 47
Керамика от култура Дикилиташ—Слатино (различни мащаби)

През късната каменно-медна епоха в Западна България, Олтения, Източна Сърбия и Беломорска Тракия се формира вторият за разглежданата част на Балканския полуостров голям етнокултурен комплекс, който М. Гарашанин определя като **комплекс Криводол—Сълкуца—Бубани**[74]. В литературата се среща и наименованието Криводол—Сълкуца—Бакърно гумно.

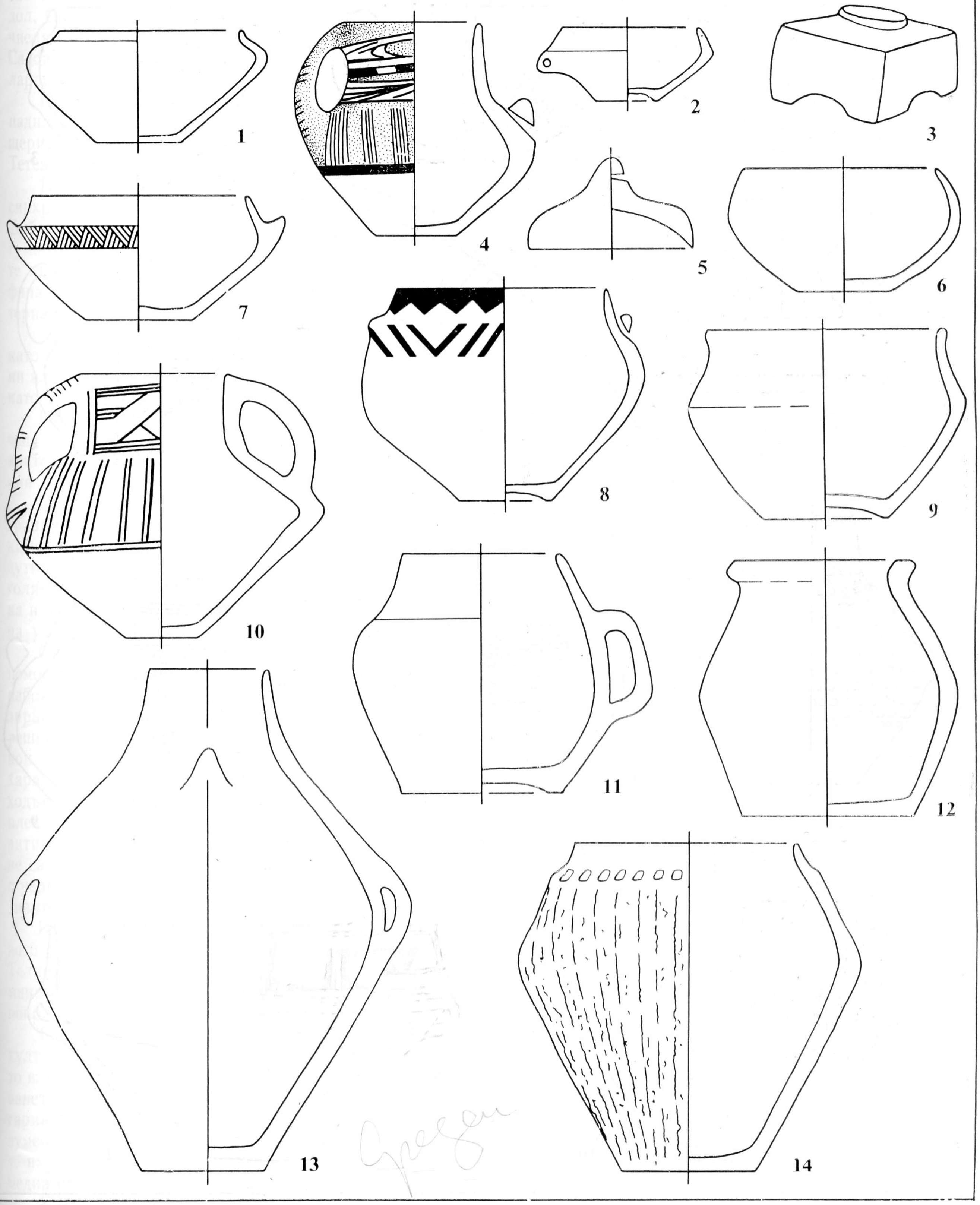

Този непосредствен западен съсед на комплекса Коджадермен—Гумелница—Караново VI е и партньор, а вероятно и конкурент на последния в областта на добиването, преработката и търговията с най-ранния метал — медта.

Комплексът Криводол—Сълкуца—Бубани заема една значителна територия, граничеща на север с Карпатите при Железни врата, на изток

Рис. 48
Керамика от етапа Прото-криводол—Сълкуца от височинното селище при Дяково

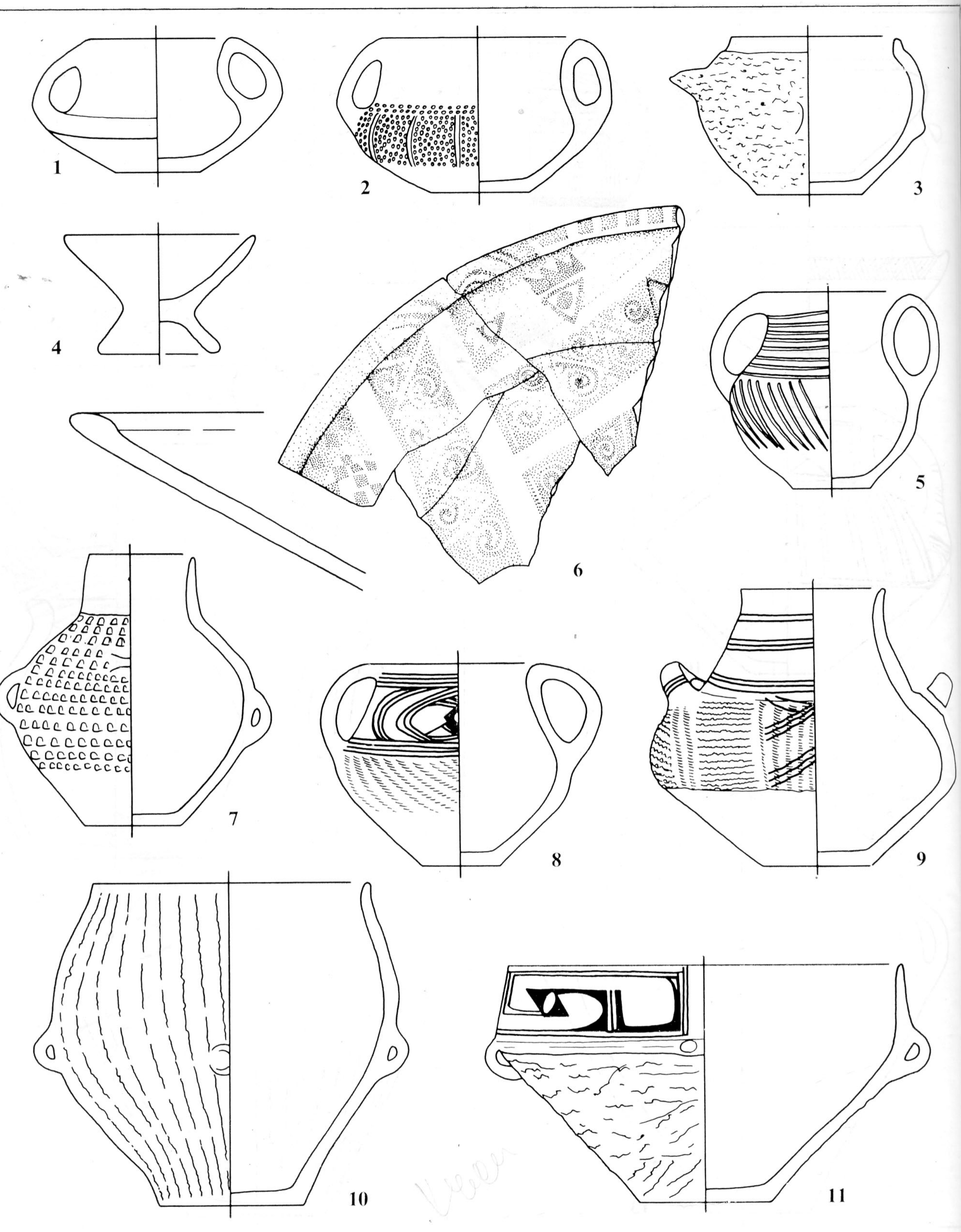

Рис. 49
Керамика от културния комплекс Криводол—Сълкуца—Бубани

до т. нар. «ятова граница», а на запад заемаща поречията на реките Вардар, Южна Морава и Нишава и достигаща на юг бреговете на Егейско море.

В Родопите и в западната част на Тракийската равнина, където се осъществяват контактите с комплекса Коджадермен—Гумелница—Караново VI, се наблюдават смесени погранични явления на преплитане на ти-

пологическите особености на керамиката на двата комплекса. Комплексът Криводол—Сълкуца—Бубани е проучен в епонимните селища Криводол, Сълкуца (в СРР) и Бубани (в Източна Сърбия). У нас към него се числят височинните селища Заминец, Пеклюк при Гълъбовци, Оходен, Садовец — Големаново кале, Телиш — редутите и Телиш — Пипра, Коларово, Окол глава при Гниляне, Баурене, Лесура и много други.

През късния енеолит са били обитавани и някои от пещерите на Западна България. Познаваме находки от Деветашката и Табашката пещери, Ловешко, от пещерите при Дряновския манастир, от Моровица, Тетевенско и др.

На територията на СР Македония М. Гарашанин обособява едно синхронно и типологически близко на комплекса Криводол—Сълкуца—Бубани явление и го определя като култура Шуплевац—Бакърно гумно.[75] Подобен комплекс представлява и Малик II в Албания.[76] И двете явления обаче са твърде късни и могат да се паралелизират само с финалните етапи на комплекса Криводол—Сълкуца—Бубани. Някои материали дори излизат вън от неговите хронологични рамки.

Доколко тези етнокултурни явления биха могли да се разглеждат като неразделна съставна част на комплекса Криводол—Сълкуца—Бубани или са само негови погранични явления, засега е рано да се съди, тъй като липсва достатъчна изворова база за това.

I фаза на комплекса Криводол—Сълкуца—Бубани е засега слабо изучена. Към нея се отнасят находките от Оходен и Пеклюк (рис. 15), сред които все още се наблюдават ретардиращи елементи от времето на ранния енеолит, които обаче отмират в рамките на тази фаза.

II и III фаза на комплекса от своя страна не са достатъчно ясно разграничени в типологическо отношение, макар че става дума за класическите етапи на културата, представени в Криводол, Заминец, Телиш—редутите I, Сълкуца, Бубани, Хумска чука и пр. Сред керамиката личат голямо количество чашки с две дръжки, купи, гърнета със стеснена шийка и две до четири дръжки, паници със завит нагоре или удебелен ръб на устието, биконични съдове, похлупки за пещи, димари и др.

Обща е тенденцията към огрубяване на повърхността на съдовете с помощта на нокътна барботина, защипвания, фалшив шнуров орнамент, набождания, врязвания и пр. Рисуваният графитен орнамент е организиран метопно и украсява главно шийките и плещите на съдовете и вътрешната площ на широките блюда. При него се проследяват някои пътища на развитие, които се различават от стиловите тенденции, характерни за комплекса Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Преходът към негативен орнамент, присъщ за късния енеолит на този комплекс, не е водеща тенденция в разглеждания ареал. Тук се запазва позитивният характер на орнамента, макар някои от негативните мотиви да не са му чужди. В украсата на съдовете се среща и полихромна рисунка с червени и жълти пастозни бои, а отвесни релефни ребра разделят мотивите на метопни полета.

Интересни наблюдения върху конструктивните особености в жилищното строителство са направени при разкопките на височинното селище Телиш. В. Гергов съобщава за глинобитна техника и масивни стени с минимална дървена конструкция, имаща за задача да носи двускатния покрив.[77] Срещат се и двуетажни сгради с каменен цокъл (Галатин).

По време на II—III си фази (рис. 16—20, 47, 49, сн. 50, 59) етнокултурният комплекс Криводол—Сълкуца—Бубани разпространява своето влияние на запад към района на средния Дунав. Говори се за проникването на негови елементи на територията на Войводина (СФРЮ)[78] и Унгария[79]. В отделни случаи обаче тези виждания страдат от едно недоразумение, произтичащо от неясноти в етнокултурната интерпретация на т. нар. хоризонт «Сълкуца IV», който е по-късен от нашата каменно-медна епоха. На този проблем ще се спрем подробно по-долу.

Както бе вече отбелязано в глава III, енеолитът на Западна България има малко по-дълго времетраене от този на Североизточна. Последната, IV фаза на комплекса Криводол—Сълкуца—Бубани няма нищо общо със споменатото по-горе ново етнокултурно явление «Сълкуца IV», а представлява финалният етап на енеолита. Тази фаза е проучена в Телиш—редутите, II жилищен хоризонт, в Садовец—Големаново кале, в Негованци и Галатин и е представена по всяка вероятност и в най-

Рис. 49а
Съд, характерен за културния комплекс Криводол—Сълкуца—Бубани

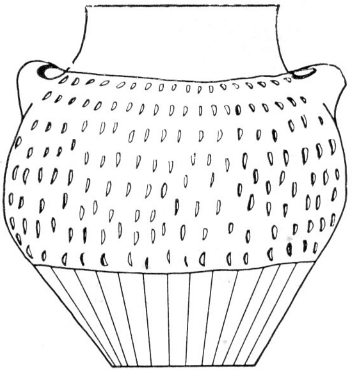

горния хоризонт на Криводол (сн. 45).
Тази фаза е синхронна на културата Бодрогкерестур I в Унгария[80] и на паралелните ѝ явления в Средна Европа — културите Луданице[81], Михелсберг[82] и др. За всички изброени явления разполагаме със стратиграфски доказателства за това, че те предхождат по време културите от т. нар. «Хоризонт на шайбовидните дръжки», тъй като т. нар. «Сълкуца IV» е неразделна съставна част на този хоризонт[83], то тя не би могла да бъде едновременна и с IV фаза на разглеждания етнокултурен комплекс Криводол—Сълкуца—Бубани.[84]

Доколко този комплекс е могъл да вземе участие във формирането на културите от Хоризонта на шайбовидните дръжки, повдигнат напоследък в научните среди, засега не може да бъде прецизирано въз основа на находките от Западна България поради недостатъчната изученост на културата Галатин на тази територия.

БЕЛЕЖКИ КЪМ VI ГЛАВА

1 Димитров, 1971; Кънчев, М., 1973.
2 Georgiev, G., 1961, . . .
3 Димитров, 1969. карта 1.
4 Тодорова, 1979 в, с. 25—26.
5 Вайсова, 1963.
6 Hauptmann, 1981, Taf. 55—57, Taf. 79, Taf. 86.
7 Титов, 1980, с. 158—180.
8 Археология СССР. Энеолит, с. 178—189, Табл. III, IV.
9 Icke-Schwalbe, 1982.
10 Комша, 1961, с. 40—58.
11 Тодорова, 1973в.
12 Ангелова, 1983а.
13 Станев, 1979, 1980б.
14 Comşa, 1954, 1957b, 1974a.
15 Комша, 1961, с. 60—68.
16 Ангелов, 1959.
17 Става дума за златния идол от Русе.
18 Ivanov, T., 1982, с. 173.
19 Berciu, 1961, с. 82—86.
20 Todorova-Simeonova, 1971a.
21 Todorova, 1973b.
22 Тодорова, 1973г.
23 Тодорова, Иванов и др., 1975, Табл. 16, 3.
24 Попов, Р., 1914, 197.
25 История на Добруджа, Т. 1, 1984.
26 Berciu, 1966a.
27 История на Добруджа, Т. 1, 1984.
28 Berciu, 1966a, с. 237—278.
29 История на Добруджа, Т. 1, 1984.
30 Разкопки под ръководството на И. Василчин; История на Добруджа, Т.1, 1984, обр. 7а.
31 История на Добруджа, Т. 1, 1984.
32 Comşa, Galbenu, Aricescu, 1962; История на Добруджа, т. 1, 1984.
33 Тодорова, 1983, 1984а.
34 Comşa, 1974a, с. 17—18.
35 Димов, Бояджиев, Тодорова, 1985 (под печат).
36 Comşa, 1974b, с. 17—18.
37 Vajsová, 1967.
38 Todorova, 1982, Abb. 82, 20.
39 Тодорова, Иванов и др., 1975, Табл. 24, 8; табл. 25, 7.
40 История на Добруджа, Т. I, 1984.
41 Тодорова, 1981б.
42 Разкопки на А. Бонев, непубликувани материали.
43 Разкопки на автора, непубликувани материали от ОИМ Толбухин.
44 Comşa, Galbenu, Aricescu, 1962.
45 Тодорова, Иванов и др., 1975, с. 30—53.
46 Todorova, Tončeva, 1975.
47 Миков, 1961.
48 Galbenu, 1966.
49 Galbenu, 1962.
50 Schucherdt, 1924.
51 Тодорова, Иванов и др., 1975, Табл. 25, 1, 2, 5; табл. 30, 2.
52 Galbenu, 1966, с. 321—328.
53 Тодорова, Начева, 1971, 70.
54 Пак там.
55 Todorova, Tončeva, 1975, с. 35—37.
56 История на Добруджа, Т. I, 1984.
57 Иванов, И., 1974. Проучвания на Скакун върху кремъчните артефакти от Дуранкулак показаха също тясна специализация при кремъчните оръдия на труда. Н. Н. Скакун — Дисертационен труд, Ленинград, 1984.
58 Пассек, Черныш, 1965.
59 Субботин, 1975.
60 Черныш, 1981, 12, рис. 3а.
61 Миков, Джамбазов, 1960, 49.
62 Вайсов, 1984; Петков, 1929.
63 Тодорова, 1979, 34.
64 Nikolov, B., 1978, с. 122—123.
65 French, 1964, 30. Séfériades, 1983, Fig. 26—34.
66 Garašanin, M., Garašanin, D., 1958. .
67 Todorova-Simeonova, 1968.
68 Berciu, 1961, 51; Mateescu, 1959, 1961a, 1961b, 1962, 1965, 1970.
69 Berciu, 1961, с. 51—57.
70 Пак там.
71 Čochadžiev, M., 1985 (под печат).
72 Перничева, 1979а, в.
73 Čochadžiev, M., 1985 (под печат).
74 Garašanin, M., 1978.
75 Garašanin, M., 1978, с. 104; 106—107.
76 Kurkuti, 1983, с. 3—14.
77 Гергов, 1981, 1982, 1983; Каталог — Jundsteinzeit in Bulgarien: № 167а — d, 170a—c, 171a—d, 172a—d, 173a — d, 174, 175, 176.
78 Praistorija Jugoslavenskih zemalja, 1979, 87—114.
79 Bognar-Kutzian, 1971.
80 Kutzian, 1958.
81 Lichardus, Vladar, 1964.
82 Hachmann, 1973.
83 Kalicz, 1973, 1982; Nemejcova-Pavukova, 1982.
84 По-подробно по проблема виж P. Roman, 1983, с. 70—71.

Глава VII
ЕНЕОЛИТНОТО СТОПАНСТВО

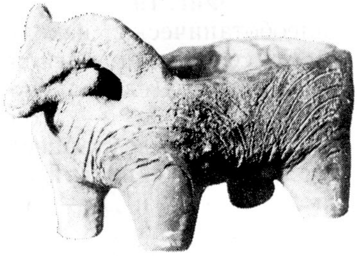

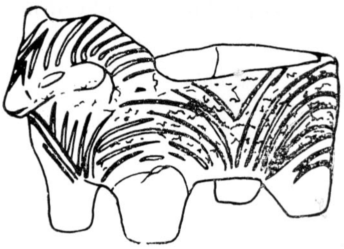

Характерните особености на енеолитното стопанство се формират още през епохата на неолита, и то вън от пределите на нашата страна, и са възприети заедно с цялата сложна и балансирана структура на произвеждащата икономика, достигнала до Балканския полуостров през втората половина на VII хил. пр. н. е.

Тази стопанска структура включва в себе си земеделието като водещ отрасъл, скотовъдството, лова, риболова, събирателството, дърводобива и дървообработването, производството на оръдия на труда и добиването на суровини за тях, строителни навици и техники, развито грънчарско производство, тъкачество и свързаните с него дейности, обработката на кожи и влакна, познаване на металите, корабоплаване, разменна търговия и други.

Основна характерна черта на неолитната стопанска система е била нейната адаптивност. За това свидетелствува, от една страна, скоростта, с която тя пуща корени в новите природогеографски условия на Балканите, а, от друга, диференциацията и вариабилността в приоритетното практикуване на отделните ѝ компоненти съобразно различните локални особености на заеманата от населението екологическа ниша. Тази адаптивност на икономическата система дава възможност на неолитното и енеолитното население с течение на времето и под натиска на демографските фактори да засели и усвои и територии с относително по-неблагоприятни условия за живот (като нашето Причерноморие например), да разкрие и експлоатира успешно и техните природни ресурси.

Другата характерна особеност на неолитната стопанска система е нейната затвореност. Отделните родовообщинни селища се развиват като самозадоволяващи се стопански единици, за които нуждите от контакти с външния свят са се изчерпвали с проблемите за набавянето на сол и трудно достъпни суровини (например качествен кремък), както и на предмети на лукса — украшения от миди Спондилус, мед, злато и др. Съществува едно вкоренено заблуждение, че неолитният човек е влачел тежко, полугладно съществуване, борейки се с враждебните му сили на природата. През VII—V хил. пр. н. е. обаче той вече е имал огромен опит в използуването на въпросните природни сили, които са били всичко друго, но не и враждебни. Освен изключително благоприятния климатичен максимум, който господствува през това време, високото плодородие на неизтощените почви, девствените гори и богатият дивеч са предлагали такива благоприятни обективни условия за живот, каквито никоя от следващите исторически епохи не е имала на разположение. Редица косвени показатели — като колосалния демографски взрив, богатата покъщнина, разточителството с времето, което лъха от всеки изработен от ръката на човека предмет, произведенията на приложното изкуство, с които той на всяка крачка се е ограждал, свидетелствуват против гореспоменатото убеждение и чертаят една коренно противоположна картина.

Благодарение на изключително благоприятните природни условия древното стопанство е могло да достигне онова високо ниво на усвояване на достъпните му природни ресурси, което като цяло е характерно за каменно-медната епоха в нашите земи.

Енеолитът внася в тази традиционна, изграждана в течение на хилядолетия стопанска система редица нови импулси и главно качествени изменения, без да засяга основите ѝ.

Сред тях на първо място трябва да споменем второто разделение на труда,[1] което през този период постепенно подкопава затвореността на стопанството и води до задълбочаване на специализацията във всички сфери на стопанския живот. Развитието на металургията е основното, качествено ново явление, което определя целия облик на епохата. Но пре-

Фиг. 19
Палеоботанически находки от селищната могила при Голямо Делчево (по М. Хопф): А — гол ечемик; Б — двузърнест лимец; В — еднозърнест лимец; Г — бъз; Д — черен бъз; Е — жълъд; Ж — вика; З — лимец; И — многореден гол ечемик

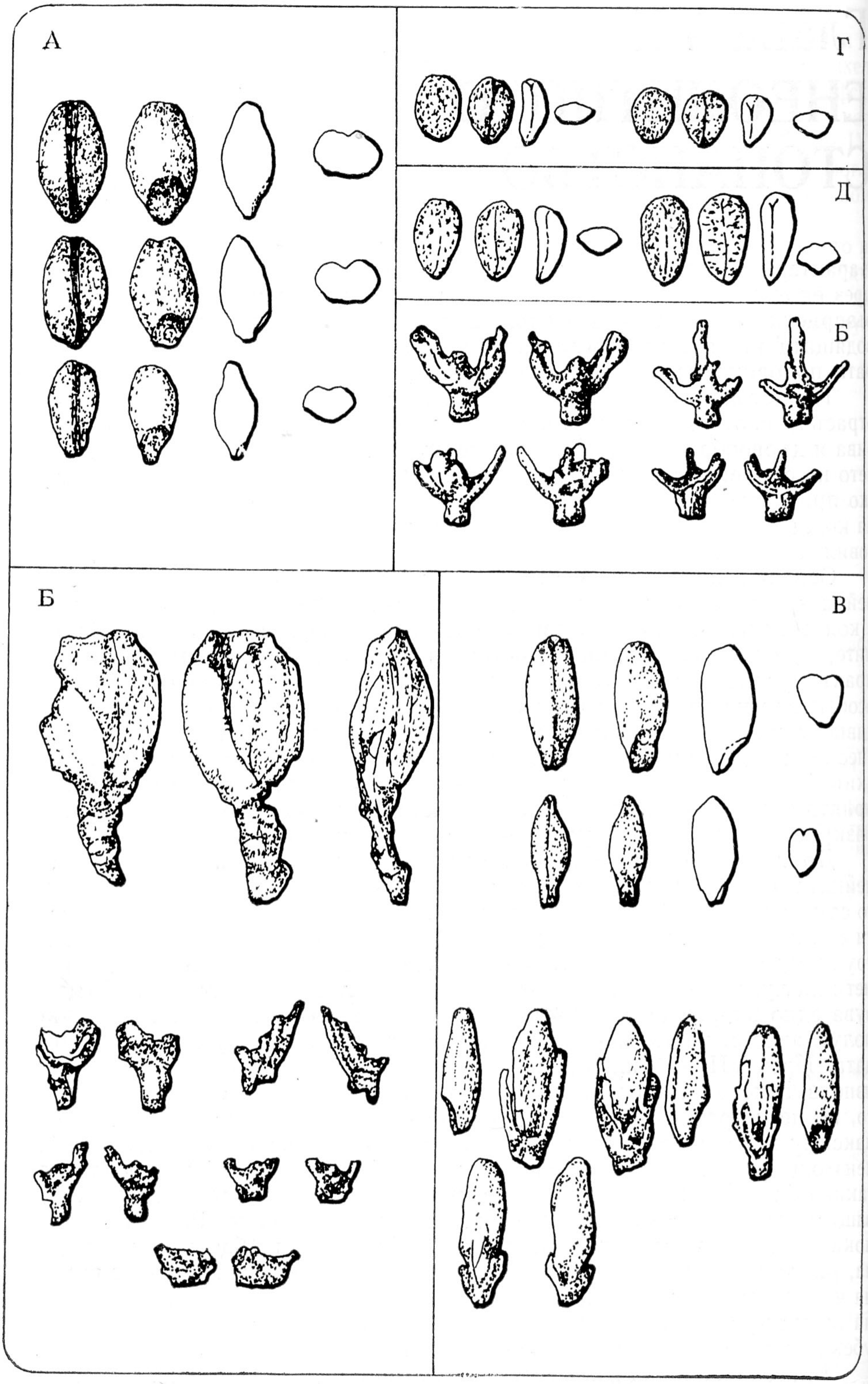

ди да се спрем на него, би било добре да хвърлим поглед върху състоянието на по-древните, но все още решаващи отрасли на икономиката.

ЗЕМЕДЕЛИЕ И СЪБИРАТЕЛСТВО

Земята като всеобщо средство и предмет на труда[2] се явява през разглежданата епоха и основно средство за производство, «. . .процесът на обмяна на вещества и енергия между обществото и природата се е осъществявал в условията на господство на колективната собственост върху земята — тази велика лаборатория и база за първобитния колектив. . .»[3].

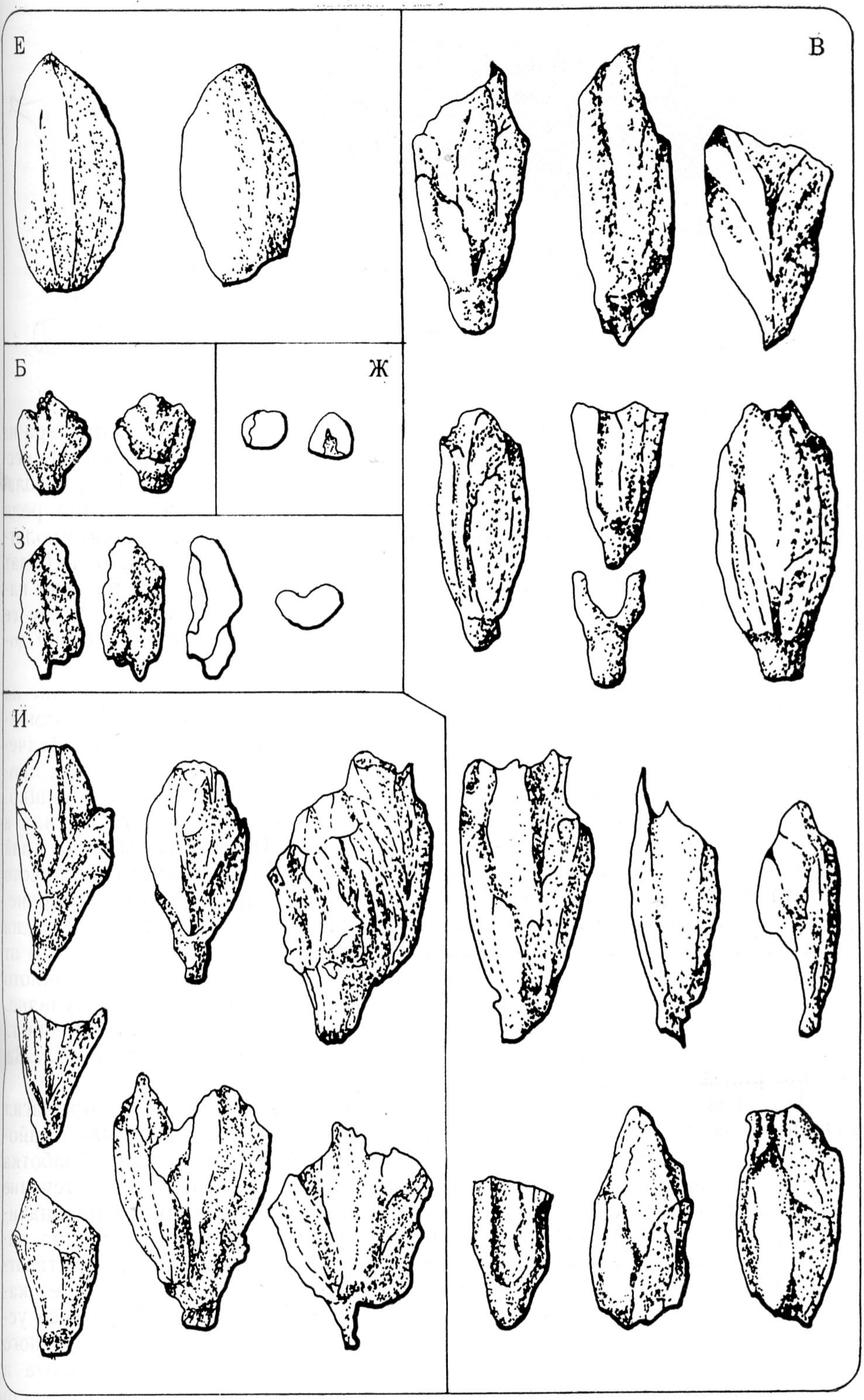

Тази «лаборатория» осигурява основната прехрана на древното енеолитно население. Тя го принуждава да води уседнал живот, чийто найярко изразен археологически резултат са нашите селищни могили (с техните многометрови напластявания свидетелствуващи за хилядолетен живот.

От топографията на неолитните и енеолитни селища личи ясно, че местата за заселване са били избирани грижливо, предимно с оглед на пригодността на околните терени за земеделска обработка.

Това са винаги добре навлажнявани райони с богати на хумус почви, меки и лесни за обработка със земеделските сечива от дърво и еленов рог, с които населението е разполагало.

Рис. 50
Костена мотика и соха

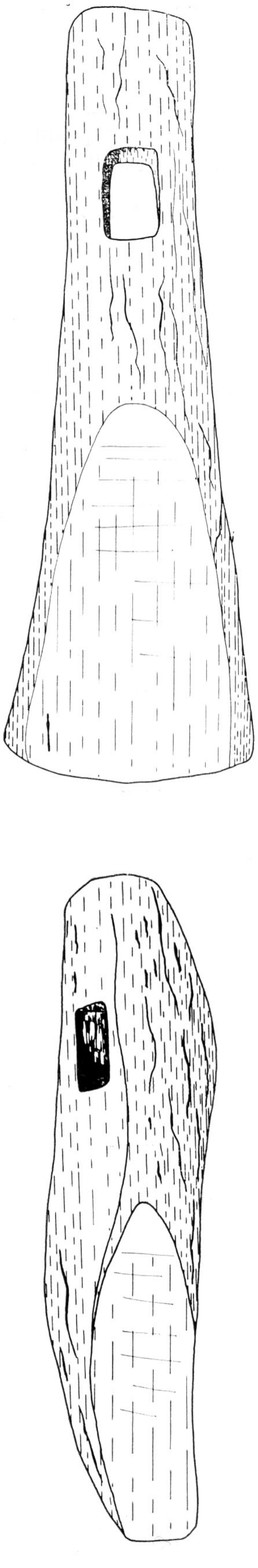

Рис. 51
Соха и графична реконструкция на един от начините за използването ѝ

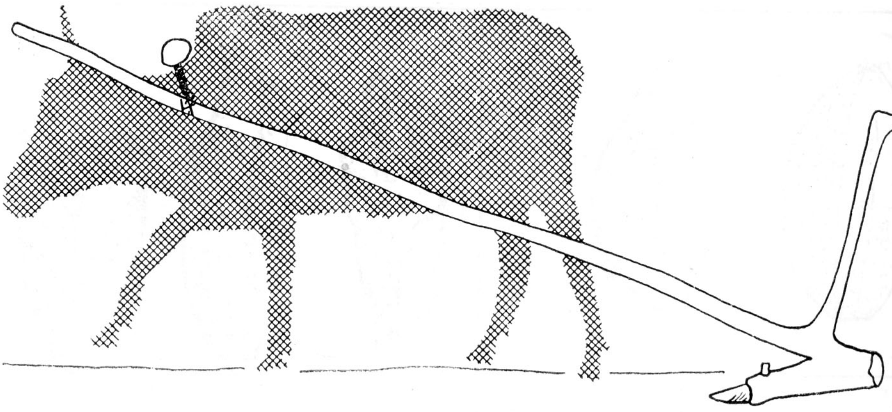

Рис. 52
Глинени зооморфни фигурки

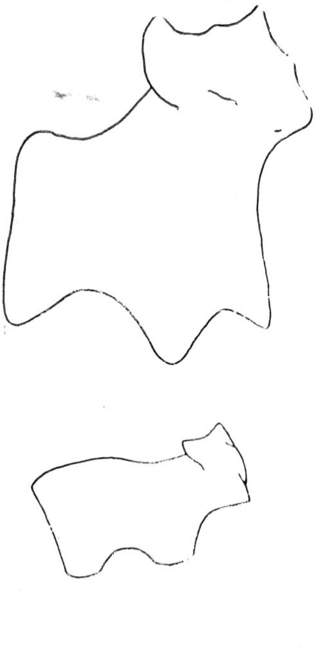

Изглежда, в различните райони на страната съобразно характера на почвите и водния режим са били прилагани различни агротехники. На местата, където днес са разположени селищните могили, в близост до заблатявани райони (Караново, Поляница, Езеро и мн. др.), водеща роля вероятно е играло прилиманното земеделие, което е използувало пролетните разливи. След оттеглянето на водите семената могат просто да бъдат затъпквани в почвата от стадата добитък. Вън от границите на така навлажнявания ареал почвите са изисквали поне набраздяване, което се е извършвало с помощта на теглени от добитък сохи, а посевът е бил допълнително заравян с мотики и затъпкван.

Разполагаме с някои данни, говорещи за най-ранното дамбиране на водите от пролетните разливи на реки и потоци. Следи от такова дамбиране бяха открити на р. Луда Камчия при селищната могила Г. Делчево[4]. Твърде вероятно е да са били дамбирани и водите на рекичките, протичащи край селищните могили Поляница и Овчарово, Търговищко. Предполага се, че т. нар. «азмаци» около или край повечето могили в Тракия (Азмашката могила край Стара Загора, Дипсизката могила край Езеро и мн. др.) имат антропогенен произход. Повишаването на нивото на тези терени може да е предизвикано от едно твърде ранно дамбиране, което да е задържало наносите. В полза на антропогенния произход на азмаците говори и фактът, че раннонеолитните пластове на повечето от селищните могили днес лежат дълбоко под наносите и при съвременното ниво на подпочвените води, практически не са достъпни за проучване.

Земеделието с помощта на дамбиране е един по-висок стадий на т. нар. прилиманно земеделие, постигнат през каменно-медната епоха. За редица райони на страната то очевидно е било водещо.

При разчистването на нови терени за посев вероятно се прилагал огнено-подсечния метод. Той е бил практикуван в Западна и някои райони на Североизточна България и Родопите. По-нататъшната обработка на земята е свързана с ежегодно разораване на почвата, която с течение на времето се изтощава. Тази практика изисква усвояването на значително по-обширни пространства, което е трудно съвместимо с една погъста поселищна система. Във въпросните райони селищата са доста отдалечени едно от друго. От гъстотата на поселищната система през каменно-медната епоха става ясно, че на този етап родовите общини са усвоили всички годни за продуктивно земеделие терени. На много места в Тракия, Търговищко, Шуменско, Разградско, в Лонгоза и пр. селищните могили отстоят само на 6—8 км една от друга, което от своя страна предполага междуобщинно регулиране на въпросите за владеене на земите, пасбищата и ловните ревири. В противен случай се е стигало до междуобщинни конфликти, които са оставили достатъчно ясни археологически следи във вид на опожарени селища.

Сред оръдията, използувани в земеделието, трябва да споменем сохите, дървените садила[5], мотиките и заострената копачка (сн. 60, 61, 63).

Еленовите рога са основната суровина, от която се произвеждат работните части на тези оръдия. Те са една особено твърда и при това леко достъпна суровина, подходяща за работните острия на сохите, мотиките и копачките. Населението си е набавяло необходимите рога чрез лова, но преди всичко е подбирало отчупени еленови рога в горите. Като се

има предвид, че този вид дивеч е изобилствувал през V хил. пр. н. е. у нас, то голямото количество на находки от рог на елен, откривани в нашите селищни могили, не бива да ни учудва. В селищата намираме цели складове от необработени еленови рога, а от селищната могила Овчарово познаваме и една специализирана работилница за производство на земеделски оръдия от рог. Върху находките от този комплекс могат да се проследят всички етапи на обработката на суровината. Най-древните рогови оръдия са обикновените копачки (сн. 61), които представляват странично заострени еленови рога с дупка за поставяне или занитване на дървена дръжка. Когато липсва дупка — рогът е бил поставян в отвор, пробит в дървената дръжка или е употребяван без такава. Копачката е играла важна роля преди всичко в събирателството, тъй като е служела за изкопаване на корени. В земеделието е била използувана главно за разчистване на подготвените за обработка земи от корениша. Основното земеделско оръдие е била сохата, чието браздящо острие е от еленов рог. Работната му плоскост обикновено е гладко шлифована от допира с почвата и носи характерни трасологически* следи. Оръдието има пробита дупка за прикрепване към дървената част на сохата. В културния пласт на енеолитните обекти откриваме многобройни острия на сохи, износени до краен предел от употреба (рис. 51).

Сохата е браздящо оръдие, което прокарва в меките почви недълбоки бразди. Оранта е много плитка, но напълно достатъчна за плодородните, неизтощени почви в древността, които за разлика от днешните са съдържали висок процент хумусна киселина.

Убедителни доказателства за използуването на впрегатен добитък за оран ни дават проучванията на тазобедрените кости на едрия рогат добитък. Експериментално бе доказано, че в резултат от постоянното натоварване при оран, тези кости получават специфични изменения.

От еленови рога са били изработвани и мотиките. Това са масивни оръдия с разширено работно острие и овална или правоъгълна дупка за поставяне на дръжката в горния край. Те са използувани предимно за заравяне на семената в браздите и за окопаване на бобовите култури. Наред с масивните земеделски оръдия в инвентара на енеолитните селища се среща и голямо количество миниатюрни оръдия от рог — предимно копачки, които по всяка вероятност са принадлежали на децата. Възможно е да са служили и за играчки, тъй като детските игри са най-често подражание на трудовата дейност на възрастните. По всяка вероятност с помощта на тези миниатюрни земеделски сечива подрастващото поколение е усвоявало необходимите му трудови навици.

Културите, които земеделците от каменно-медната епоха са отглеждали, са твърде разнообразни. Анализът на палеоботаническите находки, открити при разкопките[6], показва, че първо място сред културните растения заемат плевестите пшеници:

еднозърнест лимец,
двузърнест лимец,
спелта,
мека пшеница.

Наред с пшениците са отглеждани и два вида ечемик: многореден плевест ечемик и многореден гол ечемик. От бобовите растения са служили за храна уроватът, грахът и лещата (фиг. 19).

Интересно е съотношението между отделните зърнени култури. Плевестите пшеници като цяло доминират над ечемика. Тяхното процентно съотношение в селищната могила Голямо Делчево е 86,02 : 13,98 в полза на пшениците, които явно са били основната храна на населението. Сред самите пшенични видове първенство държи еднозърнестия лимец, който се среща 10 пъти по-често от двузърнестия. Различните видове пшеница и ечемик са били засявани, вършани и складирани отделно, но плявата от вършитбата е събирана на едно място. Така може да се обясни фактът, че находките от овъглени зърнени храни, открити в съдове, кошове или складови помещения обикновено се състоят от един и същи вид, докато в глинената обмазка на стените на къщите, в които е примесвана плява, се идентифицират всички видове отглеждани растения.

Рис. 53
Каменни брадви с костени муфи

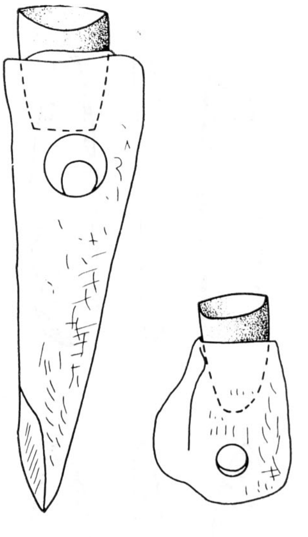

* Изследване под микроскоп на следите от работния процес.

Рис. 54
Кремъчни стрели от Големия остров при Дуранкулак

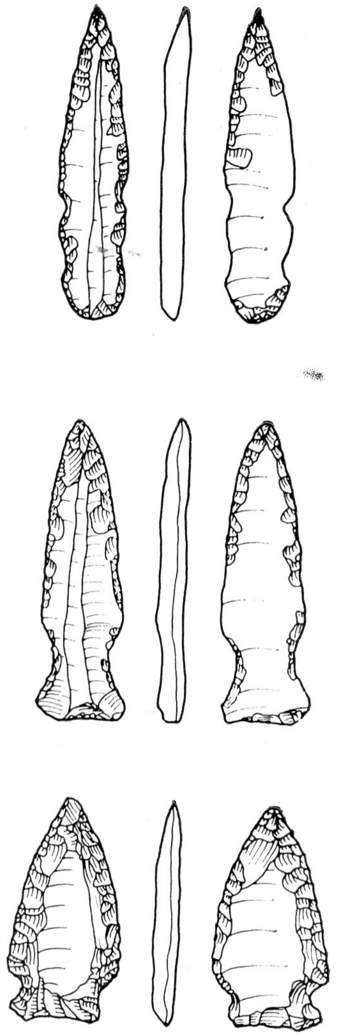

Начинът на събирането на реколтата при плевестите пшеници се различава чувствително от това на съвременните голозърнести култури. Предполага се, че при пшениците «жътвата» се е осъществявала чрез отчупване на класовете в специална кошничка, понеже стъблата им са много твърди, трудни за прерязване, но лесно чупливи. С този начин на прибиране на реколтата можем да си обясним почти пълното отсъствие на плевели в житните находки — те просто не са попадали в събраната храна, тъй като са по-нискостеблени.

Сред археологическите находки често се срещат кремъчни пластини с огледален блясък по режещите ръбове, които при изследване под микроскоп показват характерни работни следи във вид на малка комета[7]. Това са пластини за зъбците на големи, дъговидно извити дървени сърпове Пластините са били закрепвани в дървени дръжки с помощта на смоли, следи от които на места личат и до днес. Тези сърпове са били използувани главно при жътвата на ечемика. Семето за посев за следващата година не е било вършано, а е било складирано или на класове или разчленено на прости класчета, без да са отстранени люспите и осилът. В едно опожарено неолитно жилище в Азмашката селищна могила край Стара Загора бе открито складирано зърно за посев по първия начин, а в едно опожарено късноенеолитно жилище в селищната могила Овчарово, Търговищко, в специално ограден склад е било съхранявано житото за посев на цялата община, разделено на прости класчета с осила[8]. Сеитбата е представлявала всъщност засаждане на тези класчета в изораните от сохата бразди, при което един човек е пущал семената, а втори е вървял след него и ги е заривал. Брануване не би могло да се практикува, защото браната, закачайки осилите, би измъквала от почвата класчетата. Плевестите пшеници са много устойчиви сортове, но сред тях най-непретенциозен е еднозърнестият лимец, който може да даде реколта и при голяма суша и да устои, без да полегне, и на силен дъжд. Тези негови качества и сигурността му като източник на храна са му осигурили водещото място сред всички енеолитни културни растения у нас.

Високото качество на добиваното зърно говори за богати реколти. Всички палеоботаници, които са предприемали метрични изследвания върху житни находки от наши енеолитни обекти, са единодушни в това отношение. От това следва да заключим, че агротехниката, прилагана през каменно-медната епоха у нас, е била за времето си на достатъчно високо равнище.

Зърното, което не е било отделяно за посев, е било овършавано и съхранявано по домовете в големи, обмазани с глина кошове или в отделни хамбари. В едно опожарено жилище от селищната могила Овчарово сред овъгленото жито бяха открити останки от подобен, също овъглен кош. Интересно е да се отбележи, че кулинарната обработка на плевестите пшеници е много сложна, тъй като отделянето на люспите (плеви) може да стане само чрез огрухване, и то след предварително подсушаване или нагряване на зърното. Огрухването е ставало в дървени или каменни хавани «кутели»[9] с помощта на кръгли каменни или дървени чукалки (сн. 64). За същата цел са били използувани и счупени каменни оръдия, които носят характерните белези от чукането.

След отстраняването на плевите пшеницата била отново загрявана и стривана между два хромелни камъка, в резултат на което се е получавало доста грубо, прилично на булгур мливо (сн. 62).

При археологическите разкопки се натъкваме на няколко вида хромелни съоръжения: най-често се среща правоъгълно глинено «корито», образувано от 10—15 см висок глинен перваз, отворен от едната си страна (сн. 98, 104). В дъното на коритото се намира вграден масивен хромелен камък от едрозърнест пясъчник, гнайс или гранит. Стриването на житото се е извършвало с помощта на един самунообразен горен хромелен камък, движен напред-назад. Въпросното съоръжение може да има и подковообразна форма. Срещат се и преносни хромелни комплекти, които се състоят от два (горен и долен) свободни камъка с формата на нашите съвременни хлябове. От стритото брашно вероятно са били изпичани малки кръгли питки и гевречета. Символични питки и гевречета, изготвени от глина с богат примес от едросмляно жито, бяха открити вградени под хромелни камъни или в непосредствена близост до хромелните съоръжения в селищна могила Овчарово[10]. Те са били изготвени вероят-

но с магическа цел. Може би се е вярвало, че тяхното присъствие гарантира хляба на семейството до следващата реколта.

Смляното с помощта на хромелните камъни брашно трябва да е съдържало доста песъчинки, които са попадали в храната и са една от причините за силното износване на зъбите на енеолитните хора[11].

Отпадъците от земеделското производство — плява, люспи и слама, също са били оползотворявани. Те са били примесвани изобилно в глината, с която са измазвали домовете и вътрешните съоръжения. Твърде съмнително е сламата да е служила за храна на добитъка, тъй като при плевестите пшеници тя е остра и жилава. Използувана е била обаче успешно за плетене на различни изделия (рогозки), от които намираме отпечатъци върху дъната на някои съдове и в строителството.

Растителната храна на енеолитното население е била до пълвана с диворастящи продукти, които са били важен източник на витамини, а отчасти и на белтъчини. В поселенията са намерени костилки от дрян, бъз, обелени жълъди (които след специална обработка също били използувани за храна) и др.

От нашата традиционна народна култура, която практикува събирателство до наши дни, може да се предположи, че предмет на събирателство и през каменно-медната епоха са били още киселеца, копривата, лапада, лободата, дивите плодове, шипките, малините, къпините, ягодите, билките и меда на дивите пчели. Възможно е лозата да е била култивирана. Плодовете на дивата лоза са били обект на събирателство.

Археологическите данни, с които днес разполагаме, ни дават основание да заключим, че земеделието, практикувано през каменно-медната епоха, се е намирало на високо равнище. То е осигурявало богати реколти при относително краткотрайна (сезонна) заетост на населението. На този етап са произвеждани и достатъчно излишъци, които са давали възможност да бъдат изхранвани и определени контингенти население, изключени от земеделския труд и заети със специализирани производства или изпълняващи социални или религиозни функции.

Високото равнище на енеолитното земеделие създава една от необходимите предпоставки за възникването на второто разделение на труда.

ЖИВОТНОВЪДСТВО

Вторият по значение отрасъл на енеолитното стопанство е било животновъдството. През каменно-медната епоха у нас са били отглеждани кучето, свинята, овцата, козата и говедото[12] (фиг. 20, рис. 52). За това съдим от откриваните в процеса на разкопките животински кости, които произхождат главно от буклучните насипи и носят явни следи от консумация.

Съотношението между видовете домашни животни, отглеждани в различните селища, варира значително в зависимост от спецификата на околната среда. За V хил. пр. н. е. тези вариации нямат хронологическа стойност, но в диахронен аспект са ценен исторически извор.

Основното количество месо е получавано от едрия рогат добитък (фиг. 20 и 21), който очевидно е бил и основното движимо имущество на родовите общини. Животновъдството е било и главният източник на мляко и млечни произведения, кожи за дрехи, постелки, обуща и ремъци за привързване, а също така и единственият източник на суровина за текстилното производство. Едрият рогат добитък е бил използуван още в транспорта и обработката на земята, а кучето (сн. 153) както за охрана, така и за храна. Домашната котка е била незаменим помощник на всички земеделски народи в борбата им с гризачите.

За съжаление данните, с които разполагаме за начините на отглеждане на добитъка, са твърде оскъдни.

Гъстото застрояване на енеолитните селища е сигурно указание за това, че там не са били държани домашни животни освен котките и кучетата. Последните са консумирали и всички по-дребни кости, останали от храната на човека, а са изяждали при случай и котките.

Свинята по всяка вероятност е била развъждана на свобода, както това се практикува и до днес в редица райони на страната, особено там, където изобилстват дъбовите гори. Последните заемали през енеолита огромни площи и са представлявали един неограничен терен за свиневъдството. То е осигурявало на енеолитното население освен месо още и тлъс-

Рис. 55
Медни остриета от високо-чинното селище Редутите при Телиш

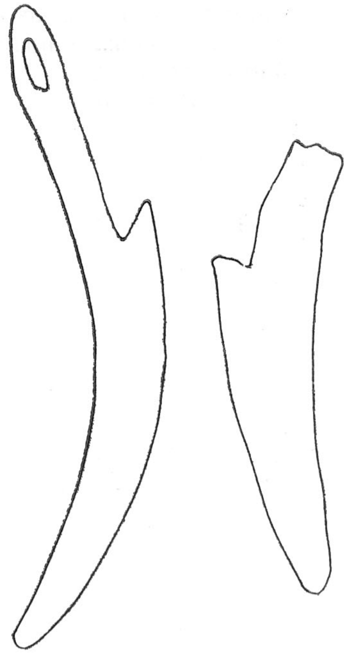

Рис. 56
Медни клинове

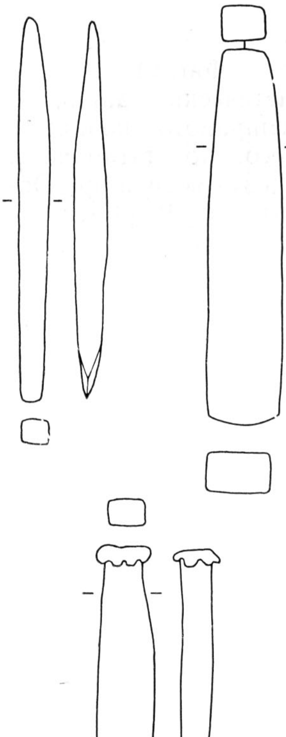

Фиг. 20
Домашните животни в селищната могила при Овчарово — по статистически данни от открития костен материал в различните жилищни хоризонти (по В. Василев)

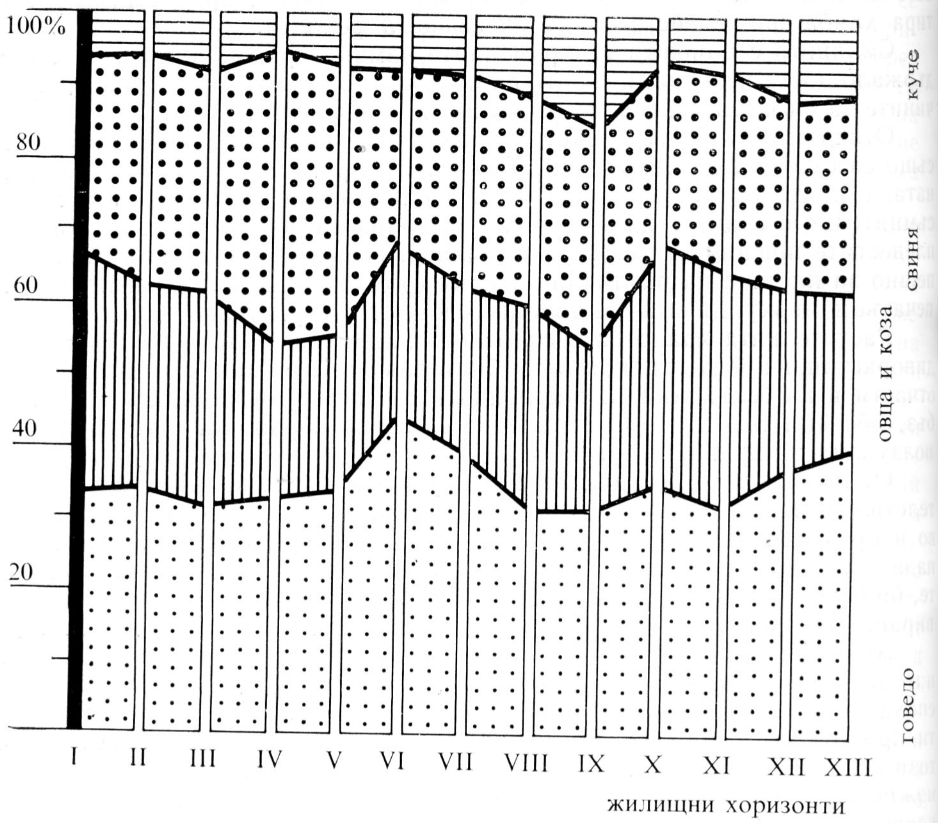

тини, особено здрави кожи, а четината е била използувана за четки, с които са били нанасяни минерални бои върху стените на сградите, съдовете и тъканите.

Що се отнася до овцете и козите, те очевидно са били държани в кошари в района на пасбищата, както това се практикува и до днес. Тъй

Фиг. 21
Статистически данни за консумираното количество месо, констатирано в селищната могила при Овчарово (по В. Василев)

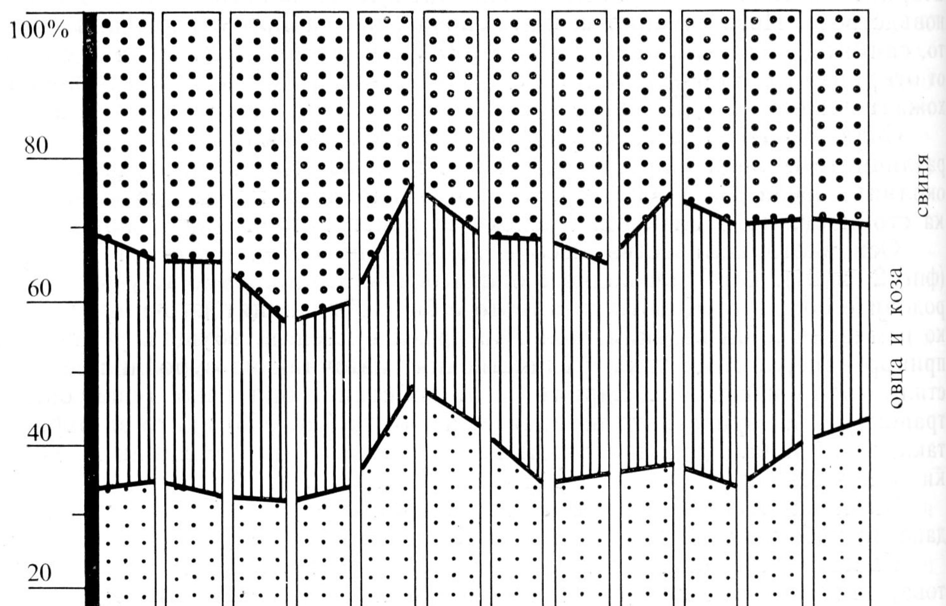

като въпросът за зимния фураж за тях остава открит, не е изключено да е било практикувано сезонно придвижване на стадата овце на големи разстояния на юг, за осигуряване на прехраната им през зимата, както това се е практикувало и до края на миналия век на Балканите. Овцете са снабдявали населението с вълна, с мляко, месо и кожи.

В расово отношение видът на овцата претърпява през каменно-медната епоха забележителна еволюция, която е продукт на целенасочена хилядогодишна селекция. В средата на масово разпространената нискорасла двурога овца се появява за първи път по-едрата б е з р о г а овца — прародител на разпространените днес породи.[13] Тъй като това постижение на изкуствения отбор се регистрира най-рано в нашите земи, то можем да приемем, че то е дело на животновъдите от каменно-медната епоха у нас.

Едрият рогат добитък също е бил отглеждан далеч от селищата. Неговото изхранване през зимата обаче е било сложен проблем, който е могъл да се реши само чрез запасяване със съответни количества фураж. С преки археологически данни в това направление обаче не разполагаме.

За фураж успешно е могла да служи сламата на ечемика, събраното (чрез жънене) сено, сухи листа и клонки на дърветата и пр. Приложението на кремъчните сърпове при събирането на фураж често се пропуска, когато се обсъжда ролята на това широко разпространено праисторическо оръдие на труда.

Проучванията през последните години показаха, че и по отношение на расовите качества на едрия рогат добитък могат да бъдат регистрирани прогресивни качествени изменения в рамките на каменно-медната епоха. Първоначално е било отглеждано нискораслото, не особено продуктивно неолитно говедо с нисък млеконадой. Клането се е извършвало планомерно и целенасочено. В рамките на средния енеолит В. Василев[14] констатира за Североизточна България един качествен скок в расата на отглеждания едър добитък. На смяна на старата порода идва един много по-развит, масивен расов тип, чийто млеконадой очевидно е около 800 л годишно. И тук наблюдаваме резултатите от една целенасочена селекция, чийто център засега не може да бъде локализиран. Самият факт обаче, че на определен етап енеолитното население извършва целенасочено подменяне на едрия си рогат добитък с по-качествена порода, гово-

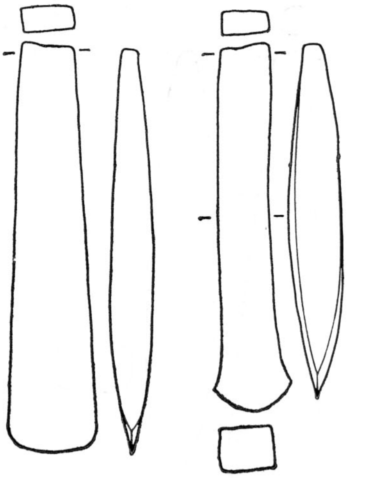

Рис. 57
Брадви-клинове вариант «Гумелница» и вариант «Котяна»

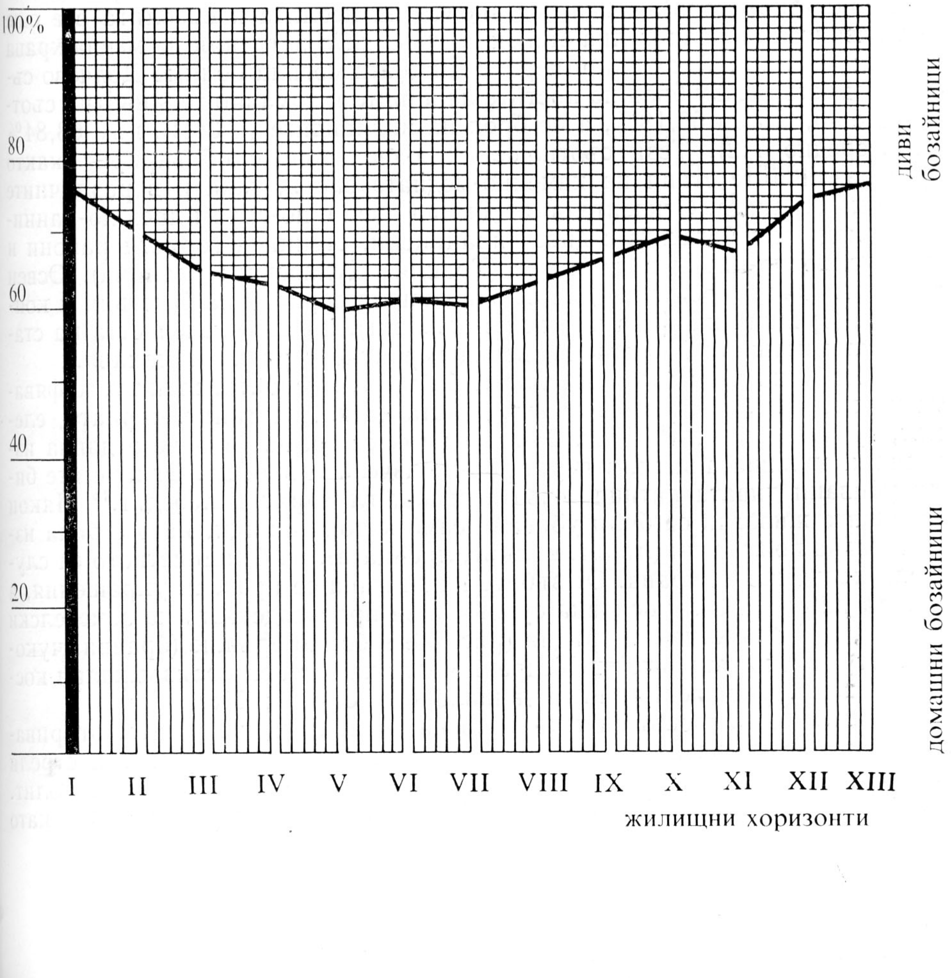

Фиг. 22
Съотношението между консумацията на месо от диви и домашни животни, констатирано на селищната могила при Овчарово (по В. Василев)

Рис. 58
Брадва-клин тип Марица от селищната могила Девебарган

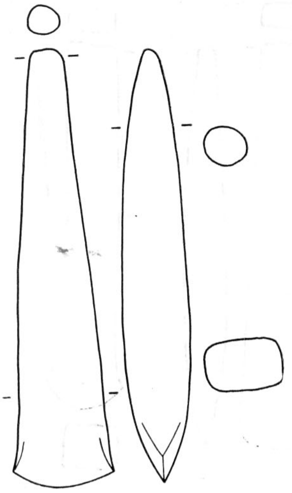

Рис. 59
Плоска брадва-клин от Варна

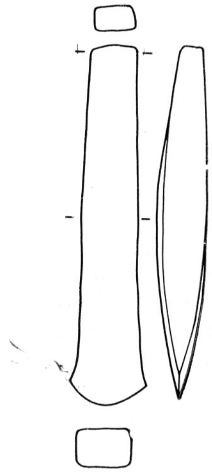

ри за организирано и планомерно ръководене на стопанството.

Праисторическият човек е ценял високо своя добитък, а в отделни случаи е проявявал специално отношение към отделни домашни животни, като е маркирал челата им с дамги или е окачвал на ушите им обици. Следи от дамги се срещат върху костния материал[15], а данни за украсата с обици черпим от пробитите уши на зооморфната пластика.

Вероятно цял клон от магията се е занимавал с осигуряването на благополучието на домашните животни, за което съдим от многобройните зооморфни фигурки от глина, изобразяващи ги доста схематично. В едно опожарено жилище от Овчарово бе открито цяло стадо от глинени домашни животни, изобразени бременни.[16]

Животновъдството е един важен стопански отрасъл, който очевидно е играл съществена роля в развитието на имуществените отношения през каменно-медната епоха. Стадата са били общинна собственост, но не е изключено отделни животни да са имали свои лични стопани — ако дъмгите върху челата могат да бъдат интерпретирани като знаци за собственост на дадено семейство върху въпросното животно. Възможно е обаче това да са знаци за собственост на родовообщинния колектив върху стадото, в което се намира въпросното животно, поставяни, за да се избегне смесването на стадата със съседни общини.

В една епоха, когато търговията и транспорта правят първите си крачки, напълно е допустимо добитъкът да е служел и като разменно средство и да е бил използуван за пренасяне на тежести. Като опитомени домашни животни конят и магарето все още не са били познати в нашите земи през V хил. пр. н. е.

ЛОВ

Интересни са заключенията, до които стигат палеозоолозите относно мястото на лова в живота на енеолитното население. Анализът на големи серии костен материал, произхождащ от цялостно проучени обекти, дава основание за обосновани изводи в това направление.[16]

Оказва се, че животновъдството далеч не е задоволявало всички нужди от месна храна на населението, което в това направление продължава в значителна степен да разчита на даровете на природата, т. е. то не е забравило традициите на присвояващата икономика, и в съвършено новата социално-икономическа обстановка на неолита и енеолита все още се е разчитало в значителна степен на лова като източник на месна храна и кожи (фиг. 22). Така например в селищната могила Голямо Делчево съотношението между броя на костите на дивите и домашните животни съответно е 43,82 към 56,18%, а по броя на индивидите — 36,16 към 63,84% (т. е. средно 1:2). Тези съотношения обаче значително варират както през различните етапи на каменно-медната епоха, така и в различните части на страната. Относителният дял на лова е по-голям през по-ранните периоди и в богатите с дивеч планински, степни и гористи райони и значително по-нисък в долините (Тракия, Дунавската равнина). Освен това неговият относителен дял се повишава в периоди на бедствия и конфликти (средния и I фаза на късния енеолит), когато числеността на стадата на домашния добитък по всяка вероятност рязко намалява.

Обекти на лова са били заякът, бобърът, лисицата, вълкът, кафявата мечка, язовецът, рисът, лъвът, дивата котка, глиганът, сърната, еленът, турът и бизонът[18] (фиг. 23). Сред тях се срещат видове отдавна изчезнали от нашата земя, а турът дори е изчезнал въобще. От птиците били убивани дивата патица, дивата гъска, глухарят и лебедът.[19] Някои от дивите животни са били убивани само като хищници, като е била използувана кожата им (лъвът, вълкът, лисицата), но болшинството са служели предимно за храна. От зъбите на глигана се правели украшения, а рогата на елена били основна суровина за производството на земеделски сечива, муфи за каменни оръдия (рис. 53) и бойно оръжие (брадви, чукове). От особено твърдите тазобедрени кости на тура са произвеждани костени идоли, украшения, игли и шила (сн. 88—90; 118).

Възниква въпросът за техниката на лова. Сред находките, откривани по време на разкопки, твърде рядко се попада на кремъчни стрели (рис. 54). Те са доста масивни и датират главно към късния енеолит. Миниатюрните вретеновидни костени изделия, интерпретирани като

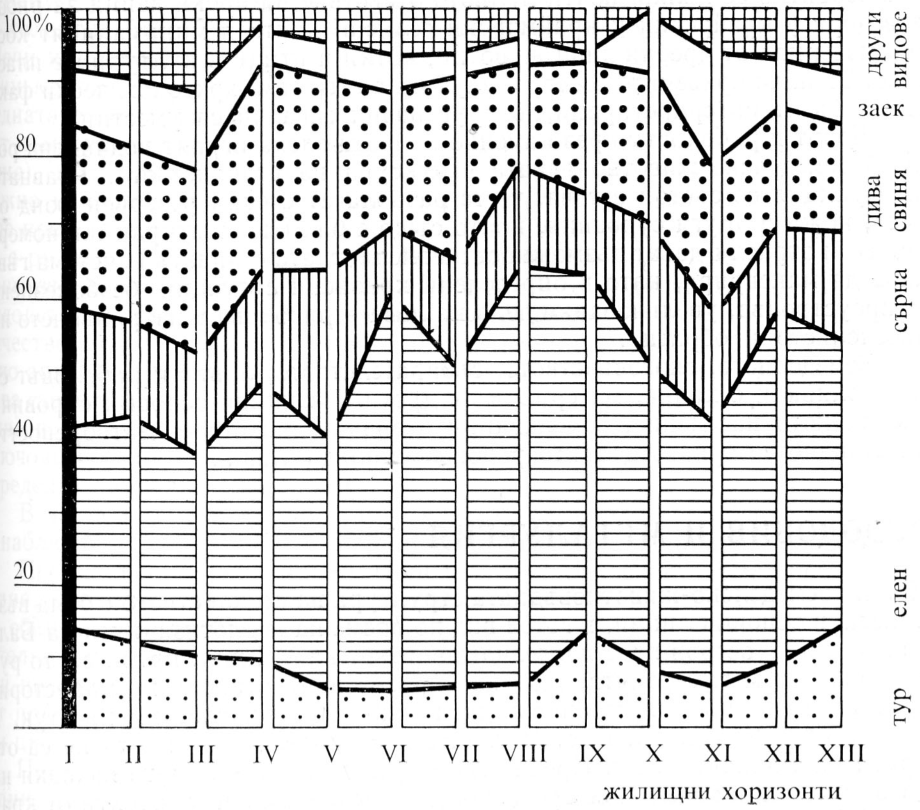

Фиг. 23
Диви животни, които са били предмет на лов от страна на населението на селищната могила при Овчарово (по В. Василев)

Рис. 60
Брадви-клинове тип Сълкуца от Мадара и Преслав

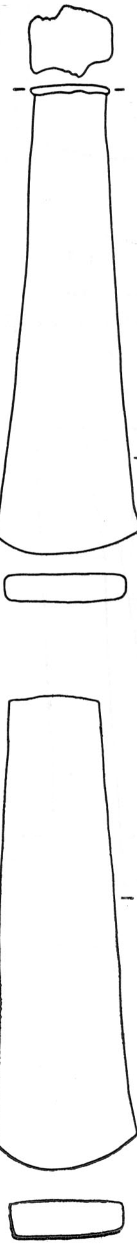

«стрели», са твърде тъпи, за да бъдат наистина такива, а т. нар. «костени върхове на копия» при трасологическото им изследване до едно се оказаха масивни шила, гладилки или костени ками. Въобще сред разнообразния енеолитен инвентар трудно може да бъде идентифициран предмет, който да е служил само за оръжие. Изглежда, че редица оръдия на труда при случай са били използувани и за оръжие (брадвата), а стрелата, лъкът, копието и пиката трябва да са били изцяло от дърво. Само малка част от тях са били снабдени с кремъчни върхове. Освен това лъкът и стрелата не са особено ефикасни срещу такива диви животни като турът и бизонът. Затова трябва да предположим, че в ловът се е практикувало изкопаването на «вълчи ями», а по-дребните животни вероятно са ловени с помощта на капани и мрежи. Овъглени останки от мрежа са открити в Деветашката пещера.[20] Не е изключено да са използувани и прашки, макар че липсват преки доказателства за това.

Някои диви животни са били почитани като тотеми. Сред археологическия материал срещаме изображения на таралеж, елен, диво прасе и един неопределен вид птица. Останалите диви животни не са били предмет на художествено изобразяване за разлика от късния палеолит, когато стоят в центъра на вниманието на древното изкуство.

РИБОЛОВ

Данните за практикуването на риболов от жителите на селищата, разположени в близост до реки и езера, са най-вече косвени, тъй като сред откритията в тези селища костен материал, рибни остатъци или изобщо липсват, или са в минимални количества. Това очевидно не отразява реалното положение на нещата, защото в такива обекти като селищните могили Русе, Голямо Делчево, Сава и на острова край Дуранкулак — се откриват тежести за риболовни мрежи, костени харпуни (сн. 69) и кукички за въдици от мед и кост, както и незначително количество кости от твърде едри риби. Речната мида също е била използувана за храна, а черупката ѝ — за изготвяне на лични украшения. Липсата на останки от риби в културните пластове на споменатите селища може да се обясни с обстоятелството, че кучетата и котките консумират без остатък тези дребни отпадъци от трапезата на човека. На това напълно естествено явле-

Рис. 61
Брадва-клин тип Алтхайм от Хотница — Водопада

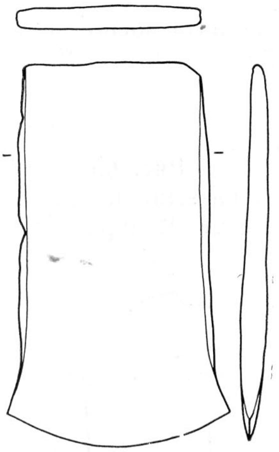

Рис. 62
Брадва-чук тип Плочник от Варна и Устра

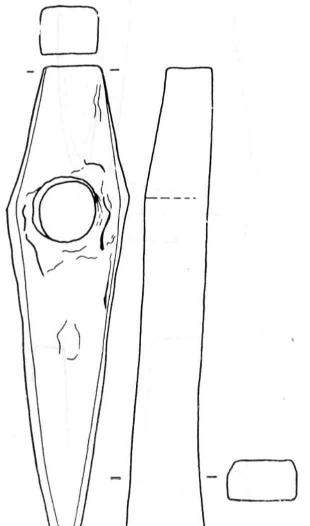

КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА В БЪЛГАРИЯ

ние вероятно се дължи почти пълното отсъствие на преки данни за риболов дори в крайречни и крайморски селища, както и минималният костен материал от дребни диви животни, котки и птици в културните пластове. Така че правените досега в науката опити тези археологически факти да бъдат интерпретирани по друг начин едва ли са уместни.

Ловът и риболовът през каменно-медната епоха играят подчинена роля в земеделско-животновъдната структура на стопанството. Главната им функция се състои в това, че те разполагат с един резервен фонд от месо, кожи и други суровини, който също е бил експлоатиран планомерно. Тези отрасли дават възможност на енеолитната стопанска система гъвкаво да маневрира, като в определени кризисни ситуации безболезнено се преустройва, увеличавайки дела на лова и риболова в изхранването на населението и обратно.

Земеделието, скотовъдството, събирателството, ловът и риболовът са задоволявали с храна, материали за дрехи и с някои основни суровини енеолитното население, обуславяйки в значителна степен затвореността на стопанството на отделните родовообщинни селища.

РУДОДОБИВ И МЕТАЛУРГИЯ

Докато земеделско-животновъдната структура на стопанството е била възприета в основни линии, в готов вид по време на неолитизацията на Балканския полуостров през последната четвърт на VII хил. пр. н. е., то рудодобивът и металургията, тези най-прогресивни отрасли на праисторическата икономика, преживяват своя най-ранен разцвет именно тук, и то още през V хил. пр. н. е. Металите и на първо място медта не са открити на Балканите, а в Предна Азия[21], където най-ранните находки на дребни метални изделия се срещат още в предкерамичните обекти от края на VIII хил. пр. н. е. В района на тяхното откриване обаче добиването и обработката на металите по различни обективни причини закъсняват значително в своето развитие като самостоятелен стопански отрасъл и обемът на тяхната продукция през V хил. пр. н. е. остава минимален.

Напоследък редица учени подчертават обстоятелството, че този важен отрасъл на стопанството възниква и се развива на Балканския полуостров[22] самостоятелно и без външни влияния или импулси. Голяма е ролята, която този първичен металургичен център е играл в икономическата история на човечеството.

Благоприятни субективни условия изтласкват най-рано на преден план този важен клон на човешката дейност именно на Балканския полуостров. През V хилядолетие проблемът за метала и неговото все по-широко въвеждане в производството на оръдия за производство се превръща в жизнено важна алтернатива за праисторическите племена на Югоизточна Европа, защото след един период на бурен възход, на този етап развитието на производителните сили се оказва в задънена улица, лимитирано от ограничените технически възможности на каменните суровини, от които тогава е била произвеждана основната част на оръдията на труда. В края на неолита каменните брадви и тесли достигат своите най-производителни технически параметри и тяхното развитие спира дотук. Въпросът за по-нататъшното повишаване на производителността на труда — този крайъгълен камък на човешкия прогрес, не можел вече да се решава на базата на стария суровинен фонд. Това е наложило търсенето на нови суровинни източници и което е най-важно, създаването на необходимата обществена организация за тяхната експлоатация. Медта, отдавна позната на човечеството като суровина, дава възможност за решаване на този проблем.

На разглеждания етап от човешката история обаче техническите знания на хората правят достъпни за експлоатация само оксидните медни руди (малахит, лазурит и пр.), които са разположени непосредствено под земната повърхност и са лесно достъпни както за рудодобив, така и за металодобив, тъй като при елементарна термична обработка без допълнителни химически операции дават необходимата чиста мед.

За щастие нашите земи се оказват изключително богати именно на такива залежи (днес напълно изчерпани). Тяхната експлоатация още през V хил. пр. н. е. бе установена през 1971—1972 г. в резултат от дире-

нията на една българо-съветска експедиция под ръководството на Е. Н. Черних.[23] След като обходи всички медно-рудни райони на страната, този колектив откри огромно меднорудно находище в местността Ай-бунар (Мечи кладенец) край Стара Загора.[24] Проведените разкопки[25] разкриха един крупен рудодобивен център, който е функционирал през каменно-медната епоха. Най-ранните находки от рудниците в Ай-бунар се отнасят към края на ранния енеолит (III- (графитна) фаза на културата Марица), което позволява да се предположи, че експлоатацията на това важно находище е започнала преди този хронологически етап, вероятно още през късния неолит. Това не означава, че поселенията са били залети с руда или метални изделия. Технологиите на добиване били крайно примитивни, преработката също. Необходимо е било почти половин хилядолетие, за да може Югоизточна Европа да акумулира достатъчно количество метал, така че неговото присъствие да може да бъде доловено и по археологически път (т. е. за да се намали стойността на медта до такава степен, че медните изделия да започнат да се поставят и в гробовете). Едва в края на петото хилядолетие рудодобивът и металургията заемат ключови позиции в структурата на енеолитната икономика и фактически определят нейната физиономия.

В зависимост от количеството на акумулираната от обществото мед се наблюдават три основни етапа в развитието на най-ранната металургия:

През най-ранния — **първи период** — се произвеждат само дребни изделия, които изискват минимални количества мед — игли, шила, мъниста, обици, висулки. Очевидно медта на този етап е представлявала изключителна ценност, така че в погребенията откриваме само по 1—2 мъниста или пръстен. Тези дребни предмети бързо оксидират и трудно се откриват при археологическите проучвания. Към този период можем да отнесем цялата ранна, средната и началото на късната каменно-медна епоха.

През **втория период** се преминава към производство на по-масивни медни оръдия. В неговите рамки наблюдаваме два етапа:

а) **ранен,** когато свойствата на медта все още не са добре изучени и първите медни оръдия се произвеждат по подобие на каменните. Поради това в тях се влага много повече метал, отколкото е необходимо. Те са тежки и неудобни за работа. Това личи особено добре от типологията на клиновидната брадва от Девебарган (Марица),[26] (Рис. 58). Твърде вероятно е това изделие да е играло по-скоро репрезентативна роля, отколкото да е било използувано в практиката;

б) **късен,** към средата на късния енеолит вече се оформя самостоятелна технология на отливане на медните оръдия, отговарящи на характера на суровината.[27] В предметите се влага само минимално необходимото количество метал, формите им са стройни, производителността им висока, а типологията им става все по-разнообразна. Произвеждат се клинове, брадви-клинове, брадви-чукове, игли, шила, копия, длета, пробивачи, украшения и др.[28] (сн. 66—68, 71, 73) (Рис. 59—68).

Трети период. Още в края на втория период от развитието на най-ранната металургия констатираме първите опити да се придаде по-голяма твърдост на, общо взето, меката мед. Търсенията в това направление минават през съзнателния подбор на полиметални руди, чиито естествени примеси дават по-твърди изделия (V и VI метални групи по Е. Черних)[29]. Експерименти с изкуствени примеси от най-различно естество също не са чужди на този период на търсения[30], докато древните металурзи откриват качествата на арсена, а с това и най-ранните технологии на легиране на металите. Тези технологии поради труднодостъпността на самия арсен твърде бавно навлизат в металургичната практика. Дълго време още преобладават оръдията от чиста мед наред с тези от целенасочено подбрани полиметални руди, а примесите от арсен се срещат в толкова ниски проценти, че не всички изследователи са склонни да ги признаят за легиране. Е. Черних е склонен да приеме 0,5% арсен за признак за съзнателно легиране.[31]

Този период носи съществени изменения и в типологията на ранните метални изделия — преминава се към универсализиране на техните функции, което намира израз в бифункционалните брадви-тесли (наречени още кирко-мотики) (рис. 120). Към този етап се отнася и преобладаващото болшинство от плоските клинове.[32]

Само наченките на този етап се отнасят към каменно-медната епоха.

Рис. 63
Брадва-чук тип Видра

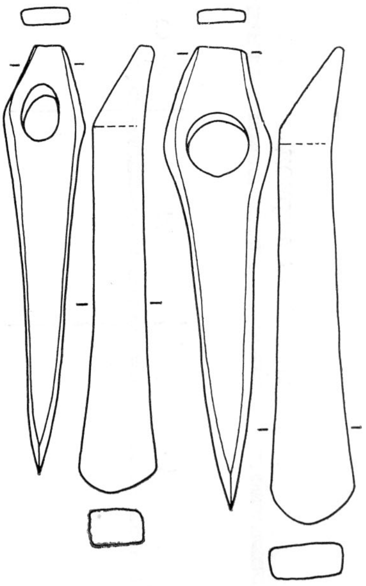

Рис. 64
Брадва-чук тип Чока—Варна от некропола при Девня и от селищната могила при Голямо Делчево

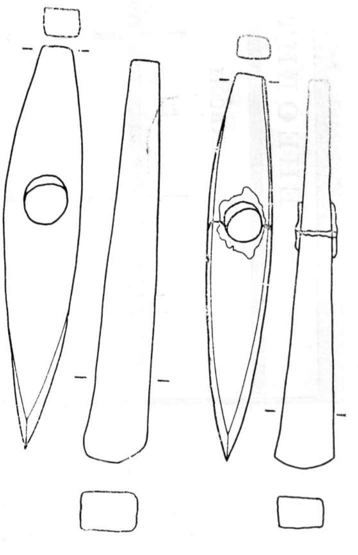

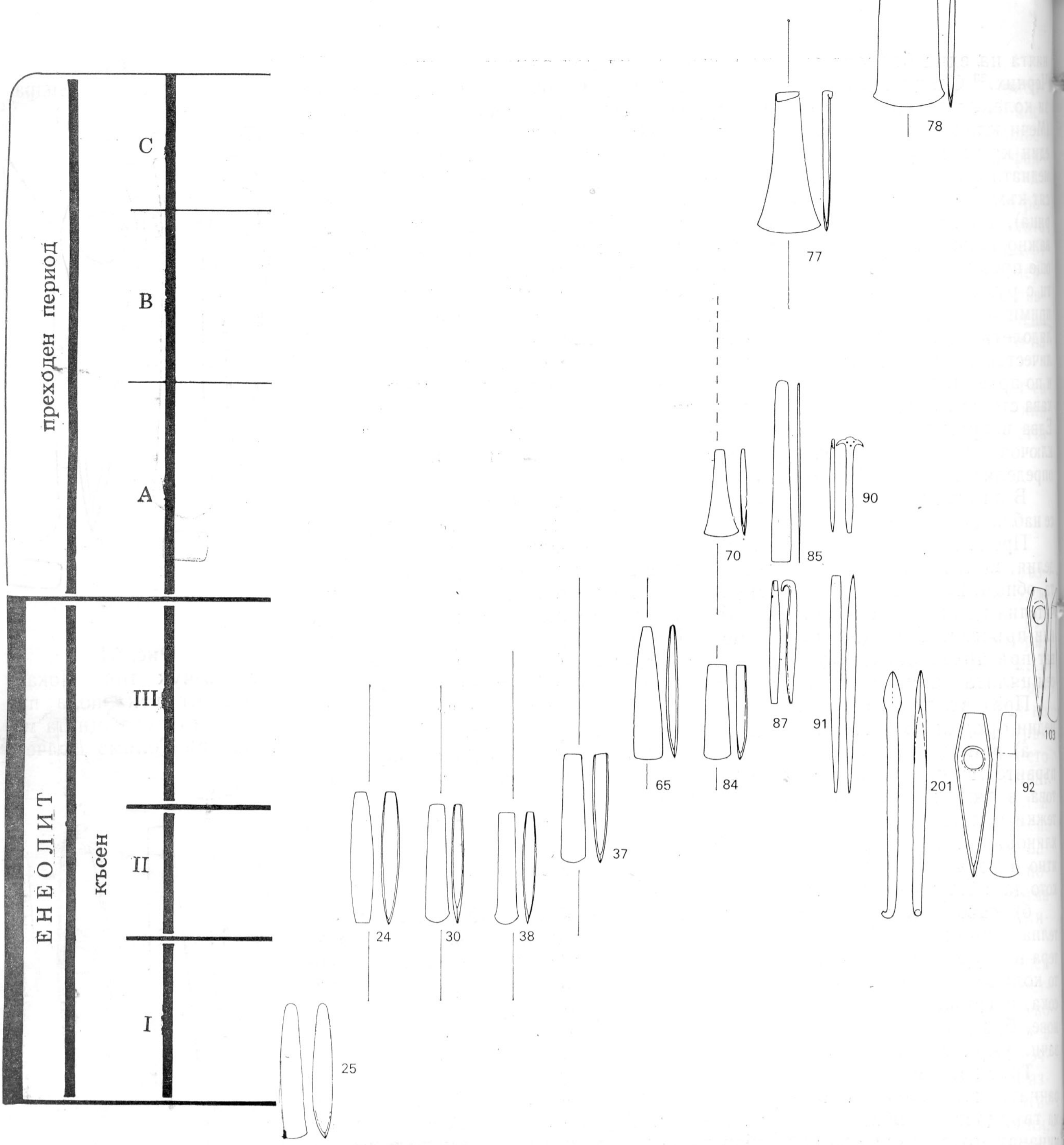

Фиг. 24
Видове тежки метални оръдия на труда, разпространени през каменно-медната епоха и преходния период у нас

Като цяло обаче той обхваща първата половина на IV хил. пр. н. е. и следователно се отнася към Преходния период към бронзовата епоха. От гледна точка на развитието на металургията той особено добре илюстрира пътищата, водещи към технологията на бронза.

Към края на каменно-медната епоха в стопанството на енеолитните общества от Югоизточна Европа и съседните ѝ страни се акумулира едно колосално за времето си количество мед, което поставя отпечатъка на своето присъствие върху целия икономически и обществен живот. Археолозите се виждат изправени пред картината на един истински метален «бум», констатиран и достатъчно убедително доказан в изследванията на Е. Черних.[33]

Вторият период от развитието на металургията спада към времето на този бум, докато първият период обхваща времето на бавното количествено натрупване на метал, знания и умение, подготвящи въпросния финален етап на каменно-медната епоха.

Химическите анализи на повечето медни оръдия от българските земи, направени в металургическата лаборатория на Археологическия инсти-

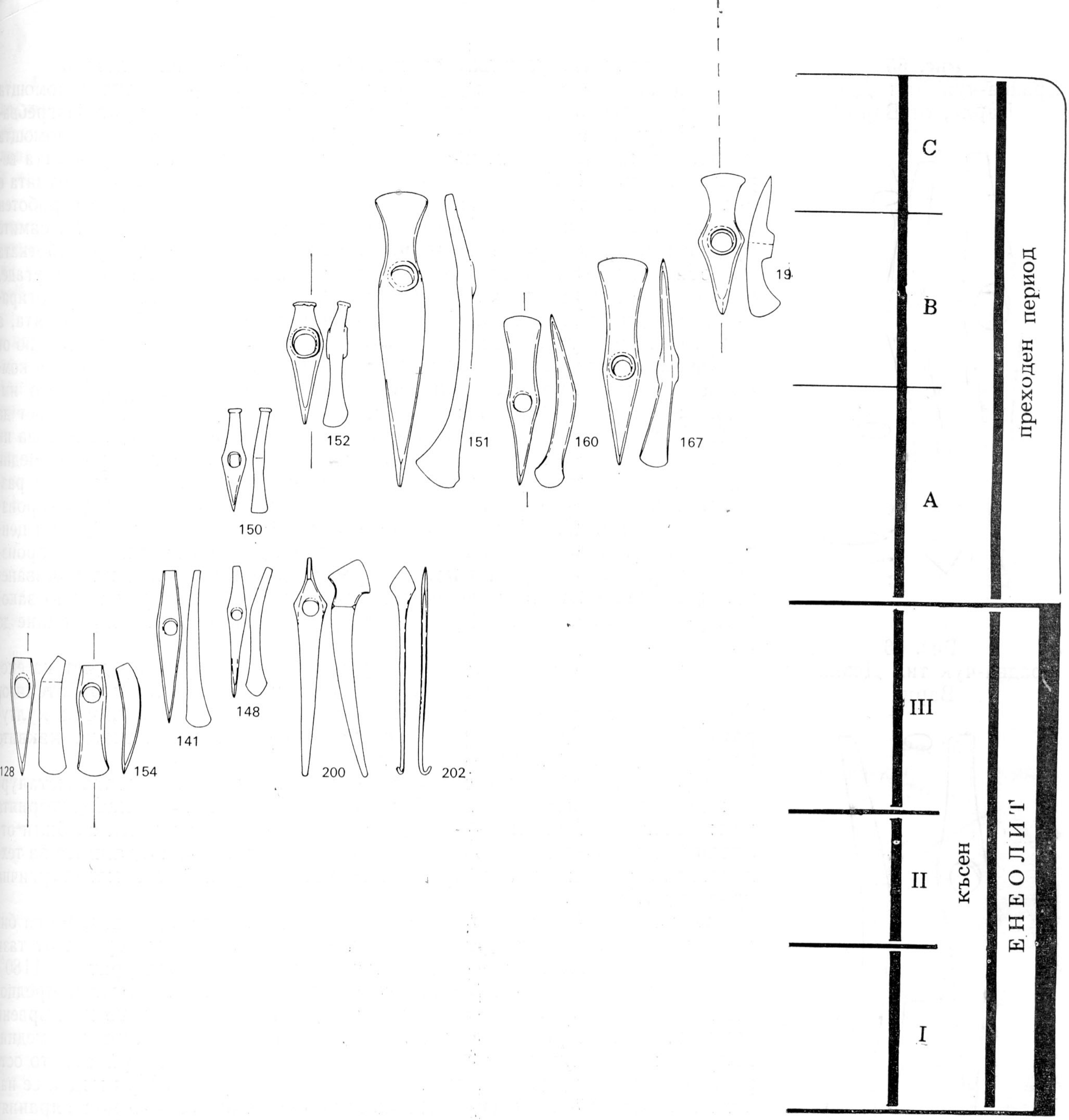

тут на Академията на науките на СССР[34], показват наличието на два енеолитни меднорудни ареала в България — източен и западен.[35] Тази констатация се обвързва много добре с очертаните от нас културни райони за този период: западният ареал съвпада с района на комплекса Криводол-Сълкуца-Бубани, а източният — с този на комплекса Коджадермен-Гумелница-Караново VI и културата Варна. Рудното находище, от което черпи материала си първият ареал, е Руда глава в Източна Сърбия[36], а това на втория ареал — Ай-бунар, в Тракия[37]. Интересно е да се отбележи, че Ай-бунарското рудно находище е снабдявало с мед не само североизточната част на Балканския полуостров,но и твърде отдалечени територии. Така например металът на Карбунското съкровище в Украйна произхожда от Тракия.[38] Тази важна находка потвърждава нашето становище, че степента на акумулация на метала засягала като цяло макроареала на цяла Югоизточна Европа и съседните ѝ области, а не е валидна само за нашите земи. От друга страна, съкровището от Карбуна е важно доказателство за далечните търговски връзки на нашите земи през каменно-медната епоха.

В рамките на своята почти хилядолетна история енеолитното рудар-

Рис. 65
Брадва-чук тип Девня—Варна, от Варна

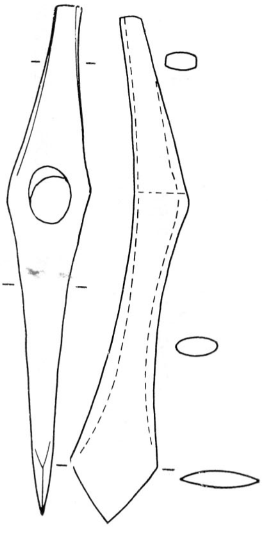

Рис. 66
Брадва-чук тип Девня от Варна

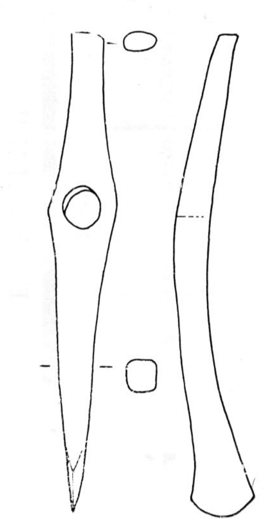

ство и металургия развиват оригинални техники и технологии.

Рудодобивът е огневи: рудното тяло е било нагорещявано с помощта на огромни огньове, след това заливано с вода, за да се напука. Изгребването на рудата и съдържащия ѝ неруден материал е ставало с помощта на рогови капачки и каменни чукове, а изнасянето на повърхността вероятно с кошове. След това по механичен път (чрез очукване) рудата е била отделяна от съдържащата я каменна порода. Описаният работен процес изисква участието на много хора: секачи, носачи на вода, самите рудари и накрая хора за механичното отделяне на рудата. Преработката на добитата руда не е ставала на мястото на добива, а някъде другаде, в определени металургически центрове, където тя е била транспортирана. Тези центрове не са се намирали на територията на поселенията, а в местности най-удобни за целта. Досега на територията на нито едно от проучените енеолитни селища не са открити подобни производствени комплекси и само по косвени данни можем да съдим за съществуването им. Един металургичен производствен център може с голяма вероятност да бъде локализиран в района на Варненските наколни селища. За това ни дава основание голямото количество на концентрирани в този район медни изделия, своеобразната им, отчасти известна само тук типология и разточителството, което местното население си е позволявало с медта (произвеждат се дори детски медни брадви-чукчета!). Друг производствен център може да се локализира в околностите на Драгоман, откъдето произхождат оръдия, бракувани поради грешки в технологията на изливането. Дислокалността на рудодобива и металообработването са едно закономерно явление, характерно за металургията от нейното зараждане до наши дни.

Именно рудата, а не готовите произведения са били предмет на експорт, което се потвърждава от типологията на изделията, изработени от Ай-бунарска мед в Карбунското съкровище — те имат типични за културата Кукутени-Триполие форми и технологии на изготвянето, каквито не се срещат в българските земи.[39]

Що се отнася до технологиите, прилагани от енеолитната металургия от нашите земи, то Н. Риндина, ръководител на лабораторията по металография на МГУ — Москва, установи, че изделията са били отливани, а не изковавани. Тази констатация се съгласува с данните за технологиите от останалата част на Балкано-Карпатската металургична провинция.[40]

Относно формите за отливане може само да се предполага, че са били землени[41], тъй като сред огромния археологически материал от тази епоха не е известна нито една каменна форма. Температурата от 1180°, необходима за получаването на течен, годен за изливане метал, предполага високо ниво на литейното майсторство и използването на дървени въглища в металургичните пещи. След изготвянето на отливката медните оръдия са се нуждаели от допълнително наклепване на работното острие, за да се придаде на метала необходимата твърдост. При медта се налага тези наклепвания да се повтарят периодично, защото нелегираният метал има свойството да губи придадената му твърдост. В поселенията наклепването се е извършвало на място наред с дребни ремонти и преработки. За целта са били произвеждани малки количества дървени въглища, както това бе установено в селищната могила Голямо Делчево.[42]

МЕДНИ ОРЪДИЯ

Медните оръдия от нашите земи се вписват много добре в характерната за Югоизточна Европа типология на този вид изделия, която отразява най-производителните параметри, продиктувани от суровината. Независимо от това у нас се срещат и редица модификации и варианти на познатите в Югоизточна Европа типове медни оръдия, което говори за високото ниво на местната металообработка и постоянното търсене на нови форми. Прави впечатление голямото типологическо разнообразие на изделията (фиг. 24), обаче само най-удачните типове са получили широко разпространение. У нас се срещат следните видове изделия от мед:

Медните клинове са два вида — тесни, със стесняващо се острие, и широки, с леко разширяващо се острие.[43] Имат правоъгълно напречно сечение (рис. 56, сн. 70).

Брадвите-клинове също се делят на две категории: В първата попадат *масивните брадви-клинове.* Това са тежки оръдия с почти правоъгълно сечение и право тяло. Във вариант «Гумелница» правото тяло преминава плавно в дълговидното острие. При вариант «Котяна» — острието е леко ветрилообразно резширено[44] (рис. 57).

Типологически съвършено самостоятелно явление без паралели е медната **брадва-клин от Девебарган** (тип Марица), която има кръгло напречно сечение и съдържа такова голямо количество метал, че сме склонни да я отнесем към началото на II период на развитие на металургията[45] (рис. 58).

Към втората категория спадат *Плоските брадви-клинове,* за които е характерно тясното правоъгълно сечение на тялото, което се разширява по посока на острието. Срещат се различни типове, част от които се отнасят към края на каменно-медната епоха, а други към преходния период (рис. 59).

Енеолитни са и плоските брадви-клинове тип С ъ л к у ц а[46], които имат трапецовидно удължено тяло, леко разширено в областта на острието. Към този тип познаваме и един вариант — «Г о л я м о Д е л ч е в о» (рис. 60).

Плоските брадви-клинове тип Каменар също имат трапецовидно тяло, но ветрилообразно разширено острие.[47]

Самостоятелно явление в тази група са брадвите-клинове тип Алтхайм. Те имат широко правоъгълно плоско тяло и също ветрилообразно оформено острие. Тази форма се отнася към преходния период[48] (рис. 61).

Най-характерното къснoенеолитно медно оръдие на труда са **брадвите-чукове.** Това са оръдия с дупка за поставяне на дървена (дрянова) дръжка.

Срещащите се у нас брадви-чукове се делят на две големи категории:

А) Брадви-чукове с къса тилна част. Към тях спадат изделията от:

Тип Плочник (рис. 62) — тежко, масивно, късо оръдие с почти равно тяло, тясна правоъгълна част и асиметрично разположена кръгла или овална дупка. Среща се предимно в Северозападна България, но познаваме и една колективна находка от Родопите (Устра).[49] Произведени са от метал от I и II група по Черних[50].

Тип Видра (рис. 63) — брадва-чук, с разширено дъговидно острие, различно скосена тилна част с правоъгълно сечение и овална дупка. Изработени са главно от метал от II, III и IV група по Черних.[51]

Б) Брадви-чукове с удължена тилна част. Към тях спадат:

Тип Чока — Варна (рис. 64) — оръдие с право тяло, правоъгълно сечение, равна тилна част и кръгла дупка.

Тип Девня — Варна (рис. 65) — оръдие с лодкообразно извито тяло, с овално сечение на долната половина на тялото (към острието) и правоъгълно сечение на тилната част на тялото. Триъгълно острие. Засега е познат само един екземпляр от този тип.[52]

Тип Девня (рис. 66) — оръдие с лодкообразно извито тяло, овално напречно сечение, релефни кантове при разширението на тялото в областта на дупката и овална, равно срязана тилна част. Острието бива два вида — силно дъговидно или триъгълно.

Тип Ширия (рис. 67) — оръдие с лодкообразно извито тяло, което е силно разширено в областта на дупката. Напречното сечение на тилната половина на оръдието е кръгла, а това по посока към острието — правоъгълно. Познаваме само два екземпляра от България.[67] Територията на разпространение на този тип обхваща Карпатската котловина[53], от което можем да заключим, че са достигнали до нашите земи по търговски път. Хронологически този тип се отнася към времето на културата Бодрогкерестур.

«Брадви-копачи» — подобни на тип Девня, обаче дупката е разположена при триъгълното острие, а тилната част има вид на дълъг, леко дъговиден клюн с кръгло напречно сечение (Клевац).[54] Изделието едва ли е могло да има практическо приложение, а е по-скоро знак за определено социално положение (рис. 68).

Брадви-тесли (кирко-мотики) (рис. 69). Както вече бе споменато, към преходния период към бронзовата епоха се отнасят редица ранни метални форми, чиято типология може да се изведе директно от типологията на някои медни оръдия от края на каменно-медната епоха. Към тях

Рис. 67
Брадва-чук тип Ширия от Големи Извор

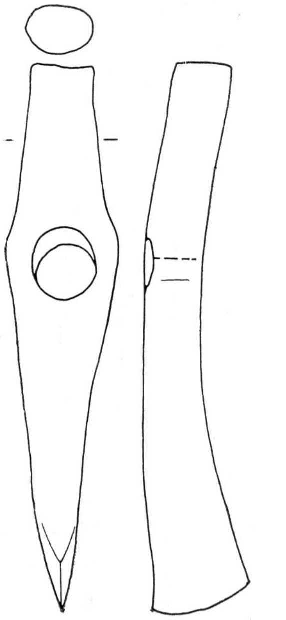

Рис. 68
Брадва-копач от Кравец

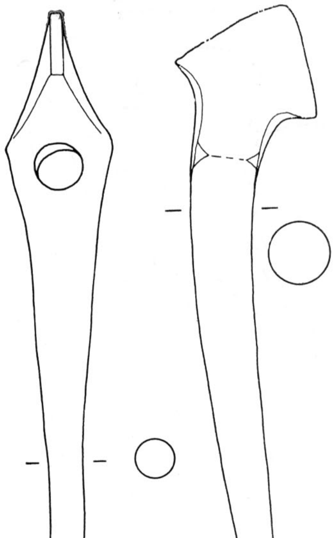

Рис. 69
Брадва-тесла от Владислав

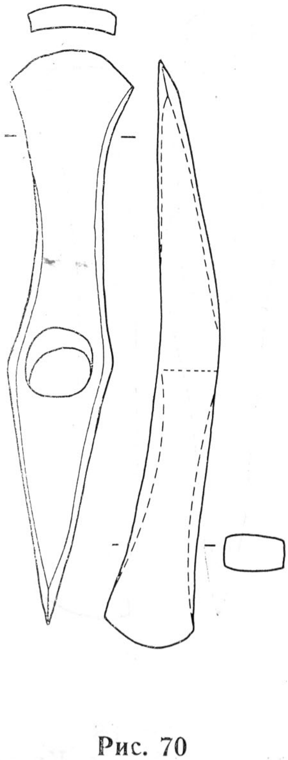

Рис. 70
Брадва-тесла тип Ариущ от Каменар

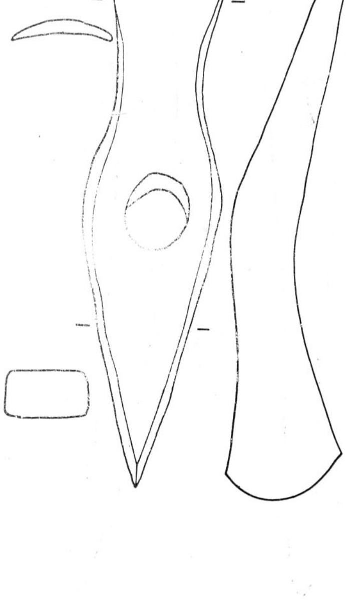

отнасяме на първо място някои от вече споменатите плоски клинове, а също така и всички брадви-тесли. У нас те са разпространени предимно в Северозападна България.

Срещат се следните типове:

Тип Ариущ (рис. 70) — двуостри оръдия с лодковидно тяло, полукръгло до елипсовидно напречно сечение и разположена в средата на тялото дупка без втулка.[55]

Тип Яслацани (рис. 71) — формата на оръдието е подобна на гореописаната, но дръжката е снабдена с малка втулка, подчертана откъм вътрешната страна на дъгата на тялото на оръдието.[56]

Тип Търгу—Окна (рис. 72) — оръдието има късо, масивно тяло с правоъгълно до квадратно сечение. Дупката е снабдена откъм вътрешната страна на дъгата на тялото на оръдието с удължена масивна втулка.[57]

Тесла-чук (уникална форма) — открита в селищната могила Габарево, с тесловидно острие и овална дупка, разположена близко до тилната част (тип Габарево)[58] (рис. 73).

«Медно острие» (?) (уникална форма) — произхожда от Варненския некропол,[59] вероятно пробивач на отвори в дърво (рис. 74).

Медни длета (пробивачи?) (рис. 75) — дълги пръчки с правоъгълно сечение, геобразно завита тилна част и симетрично острие.

Медни пръчки с кукообразно завит изтънен край. Предназначението им не е изяснено. Може би се касае за медицински инструмент (рис. 76).

Медни шила — биват два вида: къси — с кръгло сечение, и дълги — с правоъгълно сечение в горния, поставян в дръжката край (рис. 77).

Украшенията от мед не са особено разнообразни (сн. 95). Срещаме:

Медни игли за коса (или дреха) — дълга игла с двустранна или едностранна спирала при главичката.

Медни гривни — биват три вида: от медна тел с кръгло напречно сечение, от плоска пластина перпендикулярно разположена в кръг около ръката и от плоска медна лента спираловидно навита или със съединени краища.

Медни спиралки (пръстени?) — плоска пластинка, широка 1,5—2 мм, навита три-четири пъти, с диаметър на кръга 1,8—2 см.

Медни пръстени — плоски пластинки, широки 3—4 мм, извити, без да се съединяват краищата им.

Медни мъниста — единични находки от малки тръбички свити от пластинки или медни шайбички.

Медни обици — малки кръгчета от медна тел с разминаващи се краища.

Медни апликации с различна форма — кръгчета, дъги, трапеци и др.

Медни украси на костените идоли и др.

Както се вижда, типологията на оръдията е далеч по-разнообразна, отколкото тази на украшенията, вероятно поради факта, че украшенията са се изработвали освен от мед и от много други суровини. Самата мед е била по-необходима за производството на оръдия. Нелегираната мед е сравнително мека и не е годна за направата на тънки, режещи оръдия (ножове, ками). Последните отсъствуват сред инвентара на каменно-медната епоха. За първи път се срещат в рамките на Преходния период от енеолита към бронзовата епоха.

Метални оръдия на труда навлизат само в отделни отрасли на стопанството. Например медни оръдия не намират приложение в земеделието, тъй като медта не е по-твърда от еленовия рог, който се използува при сохите, копачките, мотиките и като суровина се среща масово. Медта с нищо не би допринесла за повишаването на производителността на труда в земеделието, където скъпият и рядък метал би бил една нецелесъобразна, лишена от смисъл инвестиция. Той се използува само в сферите, където приложението му дава максимален икономически ефект — а именно в дърводобива и дървообработката. В тези отрасли въвеждането на металните оръдия чувствително повишава производителността на труда. При това става дума за сферата на добива и обработката на основната суровина и строителен материал на епохата — дървото, поради което именно в тази сфера медта се прилага най-напред, толкова повече, че по този начин се осигурява по косвен път както интензификацията на добива на самата медна руда, така и разчистването на нови обработваеми площи за земеделието.

Интересно е да се отбележи, че медните изделия са били лична собтвеност. Започвайки от малките медни украшения и завършвайки с медите брадви-чукове, те съпровождат своя стопанин даже в гроба. Те се рещат най-често в погребенията на мъже, от което можем да заключим, е двата най-прогресивни клона на енеолитната икономика — рудодобиът и металургията, са носили облаги главно на мъжката половина на наелението, задълбочавайки патриархалните черти на социалната струкура през каменно-медната епоха.

Въобще медта и медните изделия са най-ценното, което притежава неолитният човек, а медно-рудните находища — най-голямото богатство на ългарските земи през енеолита. Те осигуряват солидната икономичеса база на техния удивителен просперитет.

През V хил. пр. н. е. българските земи са част от голямата балканоарпатска металургична провинция (БКМП)[60]. Тя обхваща една значиелна част от Югоизточна Европа (карта 11) и се консолидира през втоата половина на каменно-медната епоха с три основни рудодобивни ценрове:

1. Северотракийския (Ай-бунар) (възникнал през ранния енеолит);
2. Рудна глава в Североизточна Сърбия (възникнал през късния неолит);
3. Трансилванския (възникнал през късния енеолит).

Металът добиван в тези три центъра се различава по своя химичеси състав[61], което дава възможност по лабораторен път да бъде определен произходът на медта, от която е изработено дадено метално произвеение, независимо от местонамирането му.

На тази база бе определена зоната на разпространение на северотраийската мед, която обхваща териториите на комплекса Коджадермен—умелница—Караново VI и ареалите на културите Варна, Болград и ртриполие. Интересно е да се отбележи, че границата, деляща Северотраийската меднорудна зона от съседната ѝ западна зона (на рудника Руда глава), минава по древната културноисторическа гранична линия межу реките Янтра и Осъм.

В граничните ареали между отделните зони и в лишените от рудни залеи райони се наблюдава двупосочна инфилтрация на метал и медни изделия.

Енеолитното население на Балканите очевидно е ползувало метала т най-близкия, комуникационно най-благоприятно разположен рудообивен център.

Дълготрайните и постоянно поддържани на тази база връзки, миаващи през различни родово-племенни територии, неминуемо са дали воето отражение в сферата на социалния и културен живот на населеието. В археологическия контекст тези явления проличават в споменаата по-горе нивелация в типологията на късноенеолитните култури.

От трите меднорудни центрове разработките в местността Ай-бунар чевидно са най-големи по размер и имат явно най-интензивен харакер. Затова и броят, но преди всичко общото тегло на днес известните наодки, произведени от метала на този център, са най-големи, а хронолоическият им диапазон достатъчно широк.

Медните изделия, произвеждани в Балкано-Карпатската металурична провинция, се отличават с установени, стандартни технологии на тливане и обработка. Най-разнообразна е обаче типологията на оръдияа, произведени в нашите земи в рамките на каменно-медната епоха, коео е закономерно явление за един мощен, високопроизводителен център.

ПРОИЗВОДСТВО НА ОРЪДИЯ НА ТРУДА ОТ КАМЪК, КРЕМЪК И КОСТ

В сферата на добиването и обработката на суровините от камък и кремък човекът от каменно-медната епоха наследява традициите на новокаменната епоха. От своя страна практикуваните начини на обработка на кремъка се коренят в късния палеолит. На пръв поглед изглежда, че енеолитът почти няма какво ново да добави към тези усъвършенствувани от хилядолетия насам технологии, освен довеждането им до виртуозно съвършенство. Но това впечатление е привидно. Изследванията върху следите от работа, останали върху оръдията на труда, проведени напосле-

Рис. 71
Брадва-тесла тип Яслада-ни от Плакудер

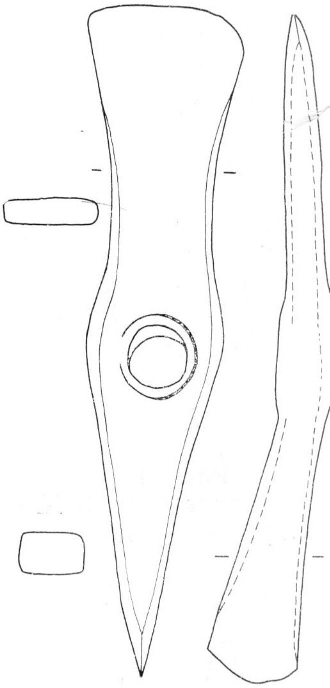

Рис. 72
Брадва-тесла тип Търгу — Окна от Стражица

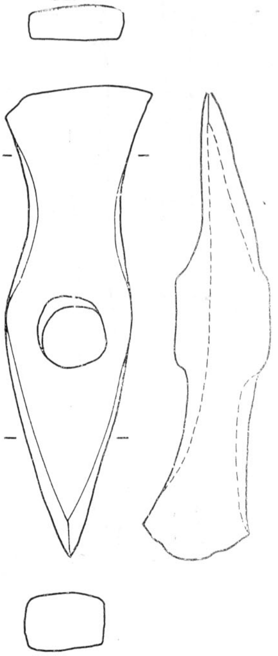

Рис. 73
Тесла-чук тип Габарево от селищна могила Габарево

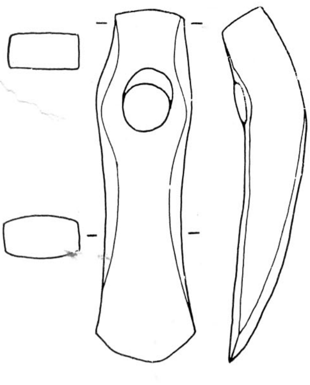

Рис. 74
Медно острие от гроб № 1 от Варненския некропол

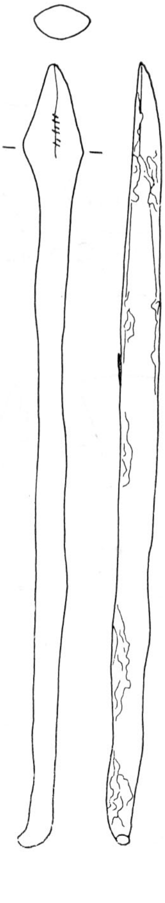

дък от съветската трасоложка Н. Н. Скакун (Ленинград)[162], показаха, че въпреки традиционната си типология, кремъчните оръдия на труда от каменно-медната епоха са много по-специализирани в сравнение с тези от новокаменната епоха, което говори както за важно качествено развитие на оръдийния фонд на праисторическия човек, така и за прогресивни изменения в структурата на древната икономика.

ОРЪДИЯ ОТ КРЕМЪК (рис. 78, 79, сн. 74)

Производството на кремъчните изделия зависи преди всичко от качеството на суровината, от която те са изготвени. Отделните райони на нашата страна разполагат в това отношение с твърде различни ресурси. През последните години интензивни проучвания на кремъчните находища в страната се провеждат от експедиция под ръководството на К. Кънчев.[66]

Висококачественият «жълт» кремък, който има отлична цепителност е бил най-подходящ за пластинната енеолитната кремъчна индустрия, при която оръдията се произвеждат от големи пластини, отцепени с един удар от масивно кремъчно ядро. Находища на залежи от такива кремъчни ядра не се срещат навсякъде. Няколко могат да се локализират в Североизточна България, сред които трябва да споменем това при с. Крива река, Шуменско, и при с. Кремъчно, Разградско, където личат следи от древен добив на кремък.[64] От Крива река се е добивал дори кремък за кремъклиите пушки на турската армия. Тези по-късни разработки вероятно са разрушили по-ранните. Обстоятелството, че във всички енеолитни селища на Североизточна България въпросният жълт кремък се среща масово, навежда на мисълта, че през каменно-медната епоха е съществувала системна и организирана експлоатация на находищата с висококачествен кремък, както и съответна система на снабдяване на населението с него. Най-вероятно е това да е ставало по пътя на обмена.

Интересно е да се отбележи, че масовото разпространение на кремък и кремъчни изделия от тази висококачествена суровина съвпада по време с каменно-медната епоха. Това явление не е случайно. Едно сравнително проучване между предимно отломъчната индустрия на късния неолит и пластинната кремъчна индустрия на енеолита в Североизточна България показва значителни различия в използуваната през двете епохи кремъчна суровина, от която зависи типологията на двете индустрии. В неолитните селища е бил използуван главно местен, сив, некачествен кремък, докато изделията от висококачествен, «вносен», жълт кремък са рядкост. Това говори за неразвитост на добива и търговията с последния, резултат от неразвитостта на социалната система. През каменно-медната епоха картината е точно обратната, от което може да се заключи, че развитието на обществените отношения вече е създало необходимите предпоставки за осъществяването не само на организиран и планомерен добив на медна руда, но и на висококачествени каменни суровини, които достигат до енеолитните селища също по пътя на разменната търговия. Всеки регрес в икономиката обаче намира отражение и в качеството на използуваната кремъчна суровина, което от своя страна води до някои изменения в типологията на оръдията.

На относително отворената структура на късно енеолитното стопанство се дължи широкото разпространение на висококачествения жълт кремък и доминирането на пластинната техника през разглеждания период.

В някои територии обаче, където липсват медни кремъчни находища, кремъчният инвентар е бил допълван с доста аморфни изделия от кварцит (Югозападна България), ахат и яспис (Източните Родопи).

Познаваме няколко работилници за обработка на кремък, разположени в съседство с енеолитните селища или в периферията им (Комунари). Това ни дава основание да разграничим два дислокални етапа в добива и обработката на висококачествената кремъчна суровина.

Първият етап обхваща добиването и първичната, груба обработка на ядрата, което е ставало в района на добиването, така че за транспортиране е оставала само годната за отцепване на пластини част от кремъчния валун, т. нар. нуклеус или ядро.

Вторият етап се отнася до по-нататъшната обработка, която се състои в отцепване на пластините и тяхното общо оформяне съобразно пред-

назначението им. Тази работа се извършвала вече на територията на селищата. В процеса на разкопките често се натъкваме на следи от такава обработка, но те не говорят за присъствието на специализирани работилници, тъй като се касае за единични явления — т. е. ядрата са били нацепвани според възникващите нужди. При това в начина на експлоатация на кремъчните ядра личат определени локални различия: в селищата, разположени в районите, богати със залежи от висококачествен кремък — главно в Лудогорието — суровината се стопанисва с широка ръка, отпадъците са много, нуклеусите се използуват само дотолкова, доколкото намаляващите им размери не създават затруднения на работещия.

Съвсем друга е картината в по-отдалечените селища (Голямо Делчево, Поляница, Овчарово) (фиг. 25.) където наблюдаваме крайно икономично стопанисване на кремъчната суровина, изразходване на нуклеусите до пределна възможност и допълване на кремъчния инвентар с изделия от местен кремък. Освен от жълт кремък, режещите оръдия през тази епоха са произвеждани и от тъмночервен, черен и сив балкански кремък. Последният обаче е аморфен, цепи се неравномерно и въобще се използува само тогава, когато липсва по-качествена суровина.

От кремъчните пластини се произвеждат всички режещи, стържещи и пробиващи оръдия (ножове, пили, стъргалки, свредели, пробивачи, стрели и други). Получените при отцепването от нуклеусите пластини само в редки случаи се нуждаят от допълнителен ретуш, и то главно от почелните си части, за да се оформи т. нар. «стъргалка». Ножовете почти никога не носят следи от ретуш, но в процеса на употребата могат да се саморетушират по надлъжните си ръбове (т. нар. интенционален ретуш).

Свределите са били заостряни с помощта на висок ретуш и са били използувани като върхове на механични пробивачни устройства, които са прототипът на днешната фреза. Състоят се от права пръчка, към единия край на която е прикрепен кремъчният свредел. На пръчката е нанизан кръгъл глинен или дървен маховик. Кожен ремък с напречна пръчка се прикрепя към другия край на инструмента (рис. 79). При бързо навиване и развиване на ремъка вертикално държаният свредел получава въртеливо движение с голяма инерция и пробива за кратко време желаните отвори.[65] На базата на същия принцип се е добивал и огън чрез въртенето на дърво върху дърво.

От кремък с помощта на двустранен, плосък ретуш са били изготвяни кремъчни стрели (рис. 54), и тежки кремъчни мотики (рис. 78,10). Последните се появяват в нашите земи в края на късния енеолит и са резултат на определени влияния, идещи от североизток. При проучването на енеолитните селища често се попада на силно притъпени и блестящо полирани кремъчни пластини — зъбци на сърпове, чието тяло и дръжка през тази епоха са били произвеждани от дърво. Сърповете са били дъговидно извити и с доста големи размери. За зъбец на сърп е могло да бъде използувана всяка повредена или счупена кремъчна пластина. Относно сферите на приложение на този вид оръдия стана вече дума в частта, посветена на земеделието.

Разнообразна е типологията на кремъчните стъргалки (рис. 78, 1 2, 5, 6), които са били употребявани при най-различни случаи, когато е било необходимо стъргане — главно при обработката на кожи, дърво и кост. Страничните ръбове на стъргалките понякога носят следи от употреба при пилене или рязане. Многостранното приложение на това кремъчно оръдие е причина за неговата голяма популярност от късния палеолит до края на каменно-медната епоха.

Самите кремъчни ядра, след като от тях са отцепени необходимите количества пластини, биват използувани като оръдия за производство на оръдия на труда, а именно — като чукалки. С тяхна помощ, чрез точно преценен удар се отцепват пластините от кремъчните ядра. В процеса на своята употреба като чукалки, остатъците от кремъчните ядра постепенно добиват кръгла форма и съвсем погрешно биват интерпретирани като «бойни топки».

Кремъчните изделия са най-масово използуваните оръдия на труда през тази епоха. Огромните количества, в които ги срещаме при разкопките, се дължат както на достъпността на суровината, така и на простотата на технологиите на производството им. Наистина кремъкът е чуплива суровина, но затова пък с нищо незаменима — до откриването на ар-

Рис. 75
Медно длето (пробивач) от Варна

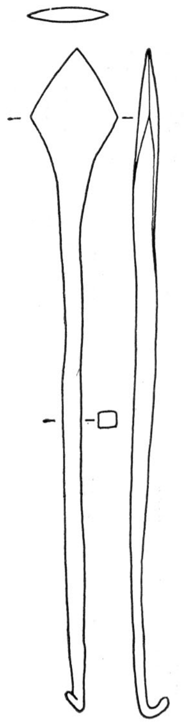

Рис. 76
Медни пръчки със закривен край от Варна и Сава

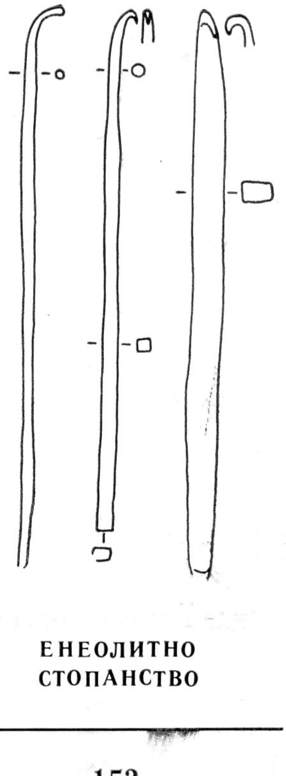

Рис. 77
Медни шила от Градешница, Варна и Телиш

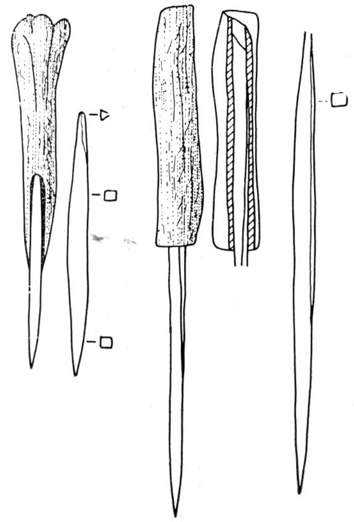

сениковия бронз към средата на IV хил. пр. н. е. човечеството не е разполагало с други достатъчно твърди суровини за производство на режещи оръдия освен кремъка, кварца, ахата и обсидиана. Последният обаче не е разпространен у нас и се среща само като единични вносни екземпляри главно по Черноморието.

ОРЪДИЯ ОТ КАМЪК (рис. 80, 81, сн. 72, 76)

Каменните оръдия са така да се каже «тежкото въоръжение» на човека от каменно-медната епоха. Те се използуват, както и медните, предимно в дърводобива и дървообработването, но при случай могат да играят ролята и на оръжие.

Освен това каменната брадва-чук и боздуганът вероятно са играли ролята на символи на властта.

За производство на каменни оръдия са били използувани твърди скали от вулканичен произход, кристалинни шисти и мрамор. Специални и особено ценени видове скали като амфиболити са били предмет на междуплеменна обменна търговия и са доставяни от твърде отдалечени находища. Така например амфиболитите от Северозападна България са намерили разпространение в цяла Средна Европа.[66] Те са най-древната скална суровина, предмет на широк междуплеменен размен в праисторическата епоха.

Най-често срещаните каменни оръдия са брадвата и теслата (сн. 78). Техните каменни остриета са били монтирани или в муфи от еленов рог[67], (рис. 53), които от своя страна са били прикрепяни към къси дървени дръжки, или направо в коленесто закривени или чаталести клони от дървета. Закрепването на каменните и кремъчните остриета към дръжките е ставало с помощта на растителни смоли и ремъци.

Статистическите данни от проучените енеолитни обекти дават едно съотношение 1:6 в полза на теслите. В културните пластове от края на енеолита това съотношение достига 1:10. Този факт вероятно се дължи на обстоятелството, че теслите са били използувани главно в обработката на дървото на територията на селищата, докато брадвите са били употребявани предимно в гората, където са били захвърляни счупените екземпляри. Намалението на количеството на каменните брадви в края на каменно-медната епоха може да се обясни с постепенното им изместване от далеч по-производителните медни брадви-клинове и брадви-чукове, които поемат техните функции в дърводобива. Производителността на каменните брадви спрямо производителността на медните брадви-чукове е в съотношение 1:30 в полза на медните оръдия.[68]

Освен брадвите и теслите от камък се произвеждат още длета, клинове, брадви-чукове, боздугани, чукалки, хромелни камъни, подпетъчни камъни[69], гладилки, култови предмети и украшения. От тях само брадвите-чукове и боздуганите имат провъртяна дупка за поставяне на дръжка (сн. 79), (рис. 80 и 81).

Откриваните при разкопките незавършени каменни оръдия и отпадъци от производството позволяват проследяването на отделните етапи на производствената технология на каменните оръдия. Процесът е зависел от суровината. Когато майсторът е обработвал парчета плочести кристалинни шисти, той е изрязвал от тях формата на оръдието чрез двустранно срещуположно изпилване на жлебове в скалата и счупването на така изтъненото място с удар. След това със ситни удари било очуквано мястото на счупването и оформяна тилната част и острието. Накрая чрез шлифоване с пясък и общо полиране оръдието е било завършвано.

В случаите, при които в производството са били използувани речни валутъци, оръдието било оформяно чрез ситни очуквания, след което е било шлифовано и полирано.

При необходимост да се пробие дупка в каменното изделие, полуоформеното оръдие е било поставяно в тежък пробивачен стан. Пробиването е ставало с помощта на здрава кост, закрепена на вертикална дървена ос. Последната, притисната от тежести и укрепена във вертикално положение в пробивачния стан, била привеждана във въртеливо движение. При работата постоянно е бил подсипван сух пясък. В разстояние на 2—3 часа отворът е бивал пробит, при което, ако не е била сменявана костта, той е получавал леко конусовидна форма. За да се избегне то-

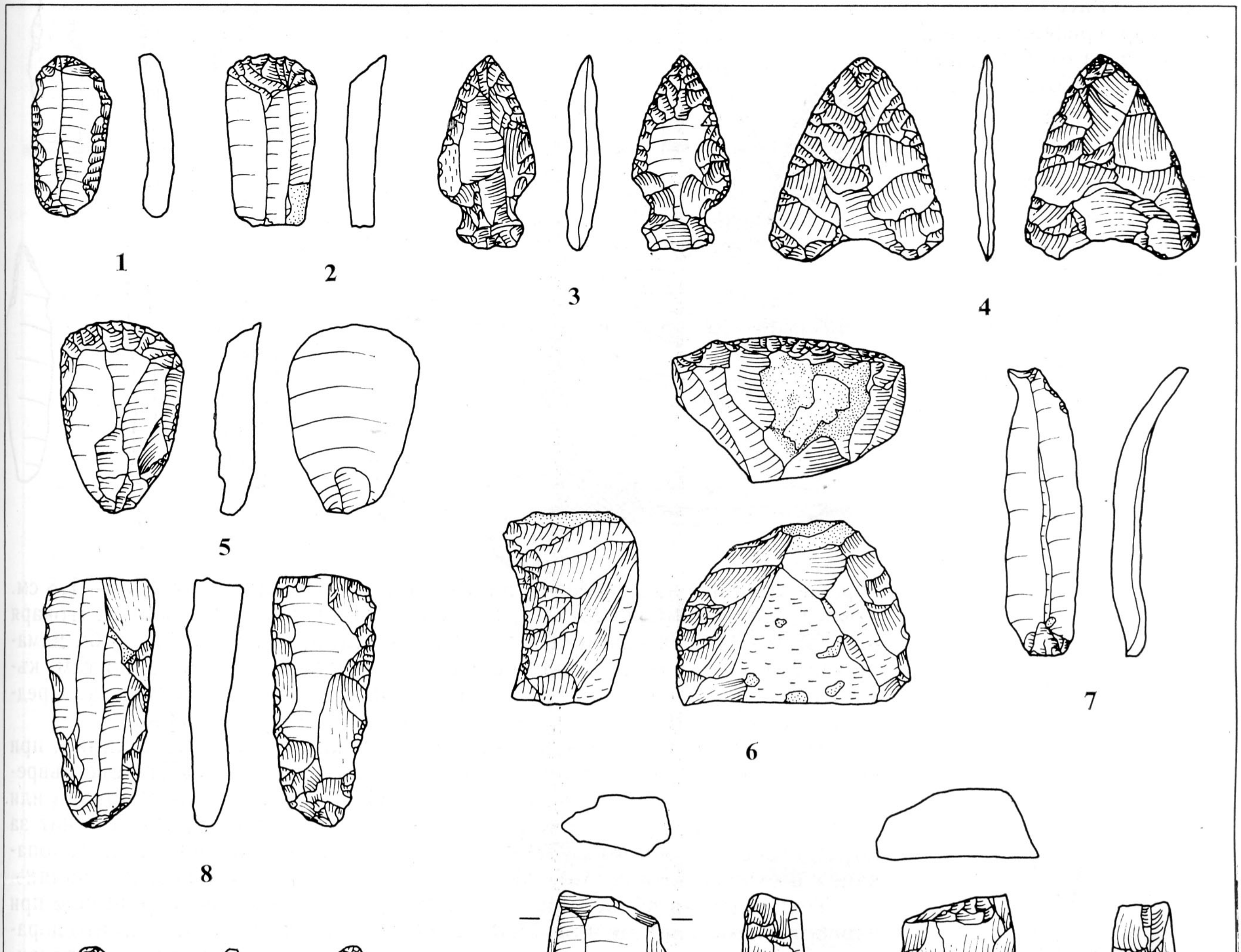

зи ефект са правени опити и за пробиване последователно от двете страни на оръдието, обаче откриваните при разкопките отпадъци от този начин на производство показват, че осите на пробиваните дупки могат да не съвпаднат. Ако провъртането на отвора е било успешно и бъдещото оръдие при тази операция не се е счупило, се е пристъпвало към окончателното му оформяне чрез полиране. Прави впечатление малкият диаме-

Рис. 78
Кремъчни оръдия на труда от Големия остров при Дуранкулак (мащаб 1:2)

Рис. 79
Свредел и графична реконструкция на един от начините на работа с него

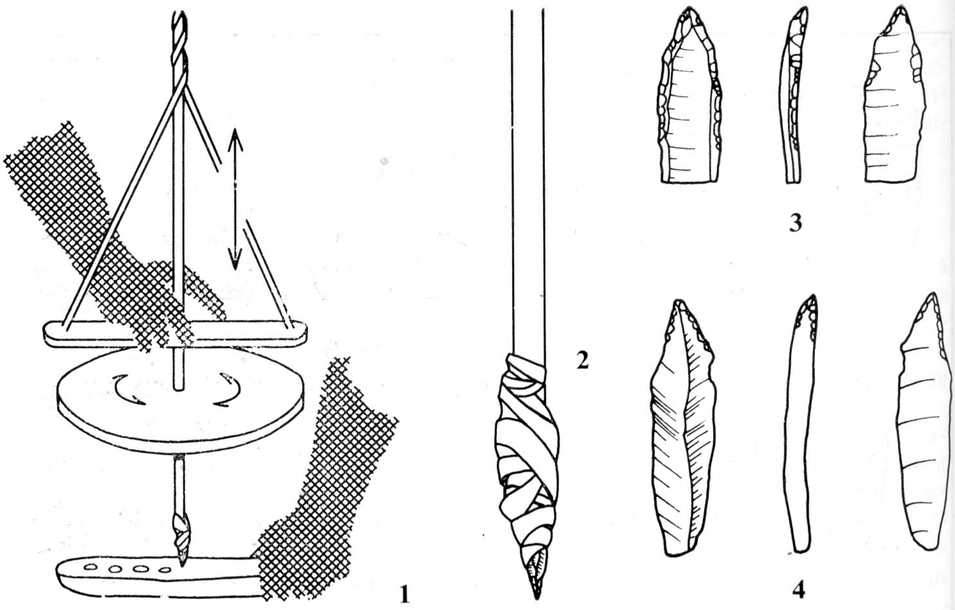

тър на отворите за поставяне на дръжка, който варира от 1,5 — 1,8 см. Този странен за нашите съвременни представи диаметър обаче отговаря на особеностите на каменната суровина — един по-широк отвор би намалил ширината на стената на брадвата при дръжката, т. е. точно там, където натоварването е най-голямо и брадвата лесно би се счупила. Предполага се също така, че дръжките са били от дряново дърво.

Те са отговаряли на изискванията на праисторическата техника, при която преките, силни удари, познати ни от начина на работа със съвременните железни брадви, са немислими. Сеченето с каменни брадви или тесли се е извършвало с многократни къси коси удари, които имат за последствие отделянето на малки трески от дънера. Получава се «вкопаване» в ствола на дървото, след което то е било пречупвано и поваляно.

Техниката на обработка на камъка достига най-високо равнище при изработването на каменните брадви-чукове и боздуганите, които поразяват с изящната си направа и блестяща полировка. Острието на брадви-

Рис. 80
Каменни оръдия на труда

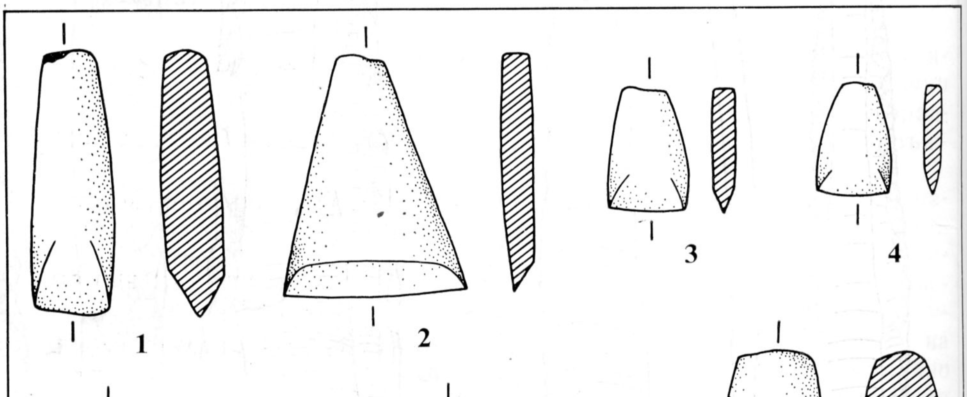

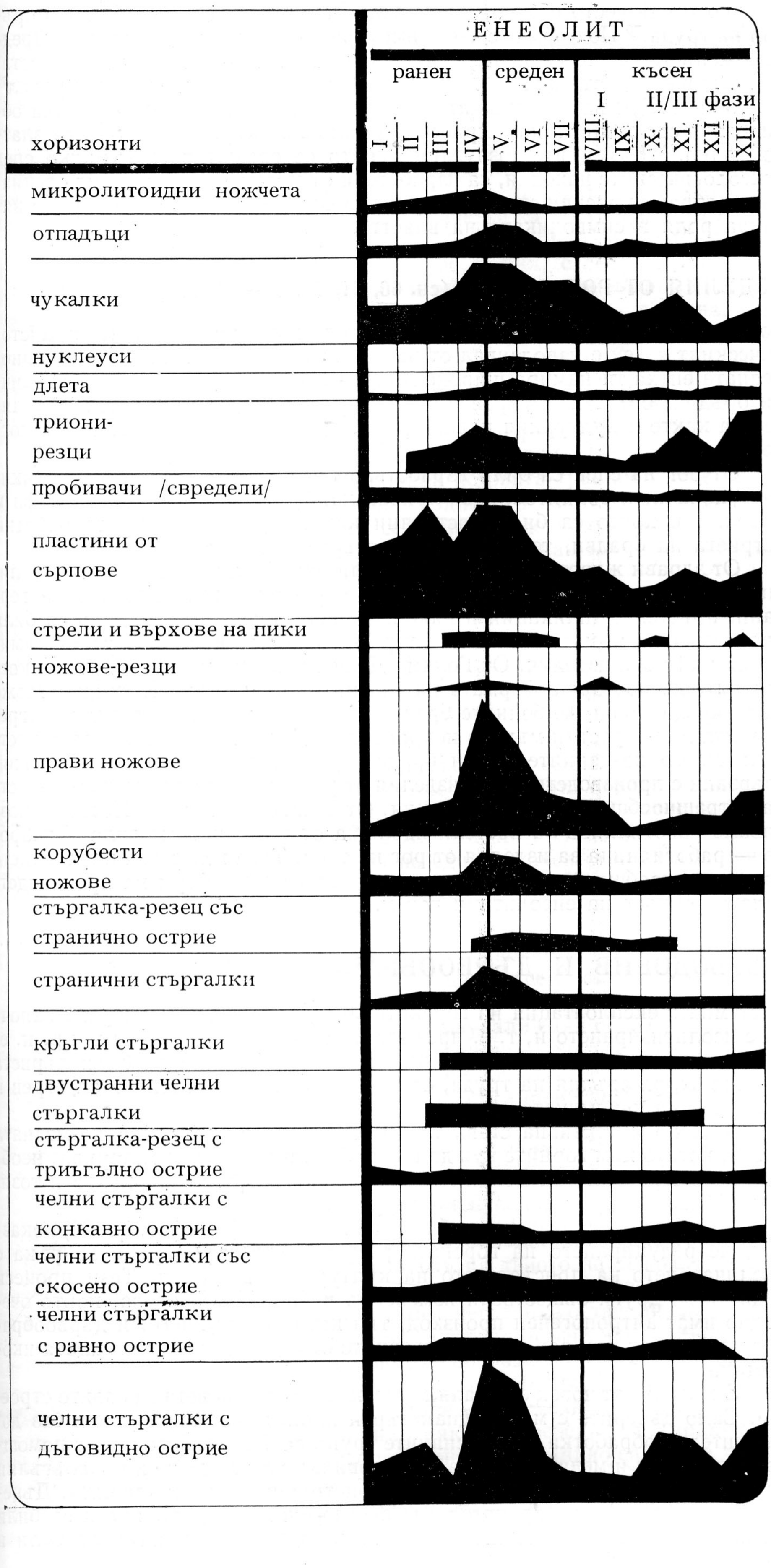

Фиг. 25
Количествено разпределение на различните видове кремъчни оръдия в селищната могила при Овчарово по жилищни хоризонти

Рис. 81
Култови брадви-жезли

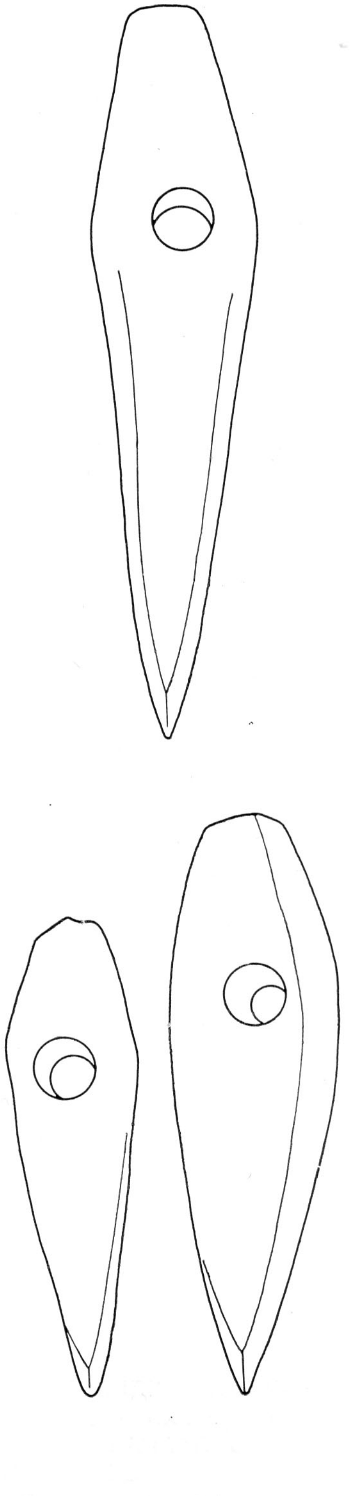

те-чукове най-често е тъпо, което изключва тяхната употреба като оръдия на труда.[70] По форма те често имитират медните брадви-чукове. Предположението, че те са играли ролята на жезли — символи на властта, се потвърждава от една находка във Варненския енеолитен некропол[71] (таблица VII), където дръжката на една каменна брадва-чук е била облицована със злато, а на острието ѝ е било апликирано «цветче» от златно фолио.[72] Каменните боздугани, които се срещат твърде рядко сред археологическите находки, са изработени от мрамор или друг вид специално подбрани красиви скали. Твърде вероятно е те също да са играли някаква роля в символиката на властта.

ИЗДЕЛИЯ ОТ РОГ И КОСТ (сн. 60, 61, 63, 88—91, 118)

Рогът и костта са една твърда и лесно достъпна суровина, която праисторическият човек е използувал от най-дълбока древност. И през каменно-медната епоха тя намира широко приложение за изработване на различни оръдия, оръжия и украшения, които се срещат в значителни количества както в културния пласт на селищата, така и в енеолитните погребения.

От рог на елен са били изработвани работните остриета на мотики, сохи, копачки и бойните брадви-чукове, както и вече споменатите муфи и дръжки, в които са били поставяни каменните и кремъчните работни остриета на брадви, тесли, ножове, стъргалки и пр.

От здрави животински кости са били изработвани длета, ками, игли, шпатули и огрибки. Различни дребни украшения като мъниста за гердани, пръстени, апликации и няколко вида костени идоли също са били произвеждани от кост. Особено интересни са някои костени и рогови имитации на медни изделия. От Голямо Делчево познаваме един кръгъл костен амулет, повтарящ формата на златните амулети тип Хотница. Може да се предположи, че бойните брадви-чукове, които се откриват в погребенията на възрастни мъже в некропола от Дуранкулак, също са замествали много по-ценните медни брадви-чукове. Несложните технологии, свързани с производството на изделия от рог и кост, не изключват известна вътрешнообщинна специализация. От селищната могила Хотница познаваме работилница за костени идоли, а от селищната могила Овчарово — работилница за изделия от рог на елен. Това говори за навлизането на вътрешнообщинната специализация във всички сфери на производствената дейност на енеолитния човек.

ДЪРВОДОБИВ И ДЪРВООБРАБОТВАНЕ

Системната експлоатация на горските богатства на нашата страна започва с неолитизирането ѝ, т. е. през втората половина на VII хил. пр. н. е. Разчиствани са били площи за земеделие, необходими са били дървета за строеж, за оръдия на труда, съдове и покъщнина, както и за огрев и опалване на керамиката.

Особено интензивна става тази експлоатация през каменно-медната епоха, когато към горните нужди се прибавя и дървеният материал, необходим за строежите на мощните укрепителни съоръжения, както и този, употребяван в рудодобива и металургията.

Поленовите анализи на проби от нашите езера (виж фиг. 1 с. 20) показват, че редуцирането на горската растителност върви ръка за ръка с увеличаването на присъствието на културните растения. Тези процеси водят и до други съществени изменения в природната среда, които очевидно имат антропогенен произход, тъй като дърводобивът и дървообработката спадат към един от най-древните отрасли на производящата икономика.

Енеолитният човек е повалял десетки хиляди дървета за своите строежи. Само дънерите с малък диаметър и клоните са използувани без допълнителна обработка. По-масивните трупи са били разцепвани с помощта на каменни и медни клинове на половинки или на дебели правоъгълни талпи, които са били използувани в конструкцията на жилищата. Дънерите, използувани в укрепителните съоръжения, също понякога са били разполовявани, но основните стълбове на тези конструкции са цели и

имат диаметър 0,40 — 0,50 м. За изолация срещу влагата под подовете на някои жилищни помещения са били подреждани подкоръци или просто парчета кори (сн. 107). Откриваме ги във вид на тънък ръждив слой под глинената замазка на подовете на неопожарените жилищни хоризонти или във вид на черен овъглен слой в основата на опожарени жилища (т. нар. «чернилка»).

От дърво са били изработвани редица предмети от вътрешната уредба на дома — четвъртити масички с ниски «занитени» крачета, малки столчета с дъговидни облегалки и вероятно и дървени съдове — корита, ножове, черпаци, лъжици и т. н., които обаче не са достигнали до нас.

Специално подбрано и съответно обработено дърво се е използувало за направа на дибли, дюбели, вили, лъкове, копия, стрели и дръжки на оръжия и сохи, за направа на сърпове и рукани, за пробивачните устройства и тези за добиване на огън, за тъкачните станове, за вретена, хурки, грънчарски колела и др. Развилото се през тази епоха крайбрежно корабоплаване също е свързано с дървообработването. От една спорна находка от Варненските езера можем да предположим, че от големи дънери са били произвеждани лодки — еднодръвки.[73] В морето обаче те са могли да се движат само с помощта на балансьори.

Изследването на вида на дървото, използувано за строеж, показва предпочитание към дъба вероятно поради неговата трайност. Наколните селища от Варненските езера са били издигнати изключително само на дъбови пилони, някои от които са се запазили до наши дни.

Камъкът, кремъкът, рогът и дървото са били най-масово използуваните суровини през каменно-медната епоха.

ТЕКСТИЛНО ПРОИЗВОДСТВО

Възникнало през ранния неолит, текстилното производство през разглежданата епоха показва някои елементи на вътрешнообщинна специализация, които ясно се долавят по археологически път. Прешлените за вретено, доста небрежно изработени най-често от вторично употребен фрагмент от съд, се срещат почти във всеки опожарен енеолитен дом, от което можем да си извадим заключението, че първичната обработка на вълната и предането са били практикувани от всички жени. В цялостно проучените жилищни хоризонти от селищните могили Голямо Делчево, Поляница и Овчарово обаче бе установен по един тъкачен стан за цяло енеолитно поселение. При това опожарените сгради, в които са констатирани станове, са разположени в периферията на селището, и в следващите едно над друго поселения това явление се наблюдава все на същото място. Тези наблюдения могат да се интерпретират двояко или в смисъл, че само едно отделно семейство в рамките на общината се е занимавало с производството на тъкани (а това би означавало вътрешнообщинна специализация) или че всички семейства поред са ползували един общ тъкачен стан, което пък би било израз на вътрешнообщинното координиране.

Тъкачният стан по всяка вероятност е бил отвесен (рис. 82), тъй като нишките на основата са били опъвани от глинени тежести с кръгла, овална или пирамидална форма, пробити в средата или в горния си край. Ширината на платното, тъкано на стана от Голямо Делчево (сн. 75), е около 0,45 см, а на това от Овчарово около 1,20 см. Тъкани са били фини вълнени платове с техника лита, рипс и кросна, което личи от малките парченца, от платове, оксидирани върху медните оръдия от некрополите. Дебелината на нишките за тъкане е от 0,8 мм (върху една брадва-чук от Девня) до 2—3 мм — (върху отпечатъци на дъното на съдовете). Освен тънки тъкани и по-груби вълнени платове са били произвеждани сламени и папурени рогозки, чиито отпечатъци в негатив са оставили следи върху дъната на големите керамични изделия, поставяни още мокри върху тях. Техниките на тъкане не отстъпват по разнообразие на известните днес основни видове ръчни тъкани, изучени от етнографията.[74] Готовото платно понякога е било орнаментирано с мотиви, изрисувани с червена боя, за което съдим от идолната пластика и от някои погребения от Дуранкулак. От платното са били приготовлявани дрехите, които явно са имали характер на традиционно установена носия. За всеки етнокултурен ареал тя има свои специфични белези, които са отразени върху глинените човешки изображения от този период. Върху женските глинени идоли разпо-

Рис. 82
Графична реконструкция на отвесен тъкачен стан

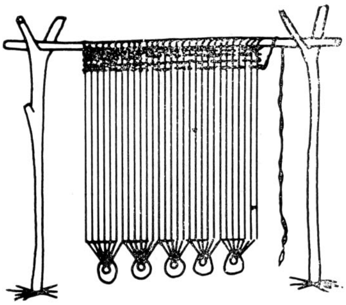

ложението на рисувания или врязан «орнамент» се повтаря закономерно в едни и същи композиции, при които леко варират само мотивите (сн. 127б, рис. 100, 101). От тези постоянно повтарящи се моменти можем да заключим, че в Североизточна България и Тракия женската носия се е състояла от неорнаментирана риза с дълги ръкави, които при вдигането на ръцете (в жест на адорация) образуват гънки при раменете. Това е изобразено достатъчно ясно върху миниатюрните глинени идоли от култовата сцена от Овчарово. Върху ризата се носело орнаментирано елече, а под кръста виждаме пъстър колан, придържащ достигаща до под коленете шалвароподобна дреха. На краката са се носели чорапи или ботуши, а през лятото — леки кожени сандали. Ако съдим по вотивните фигурки, бременните жени са носили дълги до земята ризи без колан и елече. В Северозападна България носията е била подобна на тази от Тракия, допълнена отпред с дълга карирана престилка, достигаща до земята. За облеклото на мъжете нямаме данни, като изключим едно детско погребение на момче на 8 години от Голямо Делчево, в което бе констатирано обшиване на деколтето и долния ръб на предполагаемата дрешка с мъниста от зелена шиста и мида спондилус. Находките от погребенията от Варна и Дуранкулак дават данни, от които може да се заключи, че върху дрехите на мъжете са били нашивани различни видове златни, костни, медни и спондилукови апликации и маниста от денталиум.

КОЖАРСТВО

В тясна зависимост от проблема за облеклото стои и обработката на кожи, която явно е била масово занятие на населението, тъй като стъргалки със следи от обработка на кожи са особено често срещащ се кремъчен инвентар във всяко енеолитно селище. Кремъчните стъргалки са служили за почистване на кожите и подготовката им за сушене, а руканите за допълнително остъргване и разкършване на кожата. Стъргалките и руканите се картират равномерно по цялата площ на поселенията, от което съдим, че всяко домакинство е обработвало кожите за себе си.

От една масивна глинена тежест от Хотница[75], върху която срещаме най-ранното изображение на разпъната кожа, получаваме представа за начина на сушене на почистените кожи.

За следващата производствена операция, т. нар. разкършване и оглаждане на кожите освен руканите[76] са били използувани специализирани кремъчни инструменти. Обработените кожи са били употребявани за постилки, завивки, зимни дрехи, колани, ремъци, като материал за изработване на «обуща», за ударната плоскост на барабани и пр. При високия дял на скотовъдството и лова в икономиката на всяко енеолитно селище е трудно да се предположи, че кожите са били предмет на междуобщинна обменна търговия, обаче в търговските контакти с рудари и металурзи не е изключено да са играли ролята на разменно средство.

КЕРАМИЧНО ПРОИЗВОДСТВО

Производството на съдове освен неговата чисто утилитарна роля е давало обширно поле за естетическа изява на праисторическия човек. Керамичните технологии, използувани през енеолита, са разнообразни и показват високо ниво на техническа култура и специализация. В Караново и Овчарово са открити опожарени жилища, в които са били складирани стотици съдове (сн. 77, 100). В Овчарово въпросните струпвания от съдове произхождаха от горния (втори) етаж на централната сграда на селището. Очевидно става дума за складове на керамична продукция. За керамични работилници в границите на енеолитните селища не може да се говори сериозно, първо, защото такива до днес още никъде не са открити, второ, защото при гъстото застрояване на енеолитните селища просто няма място за тях, а и опасността от пожар е много голяма. Наблюденията върху самите съдове обаче дават възможност да си съставим представа за съвършените технологии, които са били прилагани през каменно-медната епоха. Така например някои от съдовете от ареала на културата Варна са така прецизно профилирани, че създават впечатлението, че са работени на грънчарско колело. Направените специални изследва-

ния потвърдиха това предположение. Оказа се, че са работени на бързо въртящо се грънчарско колело, което по наше мнение е могло да бъде само дървено, както всички обикновени занаятчийски грънчарски колела до наши дни. Поради това не са се запазили преки, а само косвени данни за съществуването му.[77]

От вътрешността на страната разполагаме с допълнителни данни за керамичната технология. Глините, от които са изработвани съдовете от тази епоха, са били подбирани грижливо. Те без изключение са добре пречистени и утаени. Органични примеси не се прилагат. Източването е равномерно, формите са правилни. Отклонения се забелязват главно при големите съдове-хранилища, които са изграждани с помощта на лентеста техника — около 10 см широки глинени пояси се налепват един над друг, докато се оформи хранилището.

В Овчарово сред съдовете, складирани в една от сградите, бяха открити серии от еднакви по форма и орнамент паници, които влизаха една в друга и очевидно са били моделирани една от друга. Керамичните форми, характерни за определен хронологически етап, са напълно стандартни в рамките на даден етнокултурен ареал. Същото може да се каже и за украсата им. Особено грижливо е обработена повърхността на енеолитните съдове. При фината керамика тя е най-често черна или сива, блестящо полирана. Това оцветяване се постига преднамерено, чрез създаването на редукчна среда в края на изпичането на съдовете или чрез поставянето им след изпичането — още горещи, върху органична материя. В Причерноморския ареал, където се срещат пирулозитни конкреции, дълбоко черната, блестяща повърхност на съдовете е била постигана чрез нанасянето с четка на тънък слой пирулозитна боя преди полирането на повърхността.[78] Изпечена в редукчна среда, тя дава смолисточерен цвят, а при обикновени условия според температурата на пещта — съответно от тъмночервено до бледооранжево и златисто оцветяване. Сивият цвят на керамиката в този ареал е резултат от примеси от манган в глината. Графитната украса върху съдовете е била нанасяна с четчица преди изпичането и полирането. След просъхването си съдът е бил полиран с помощта на костна гладилка, благодарение на което графитът е втрит в порите на съда. Случва се след изпичането на съда в резултат на дългата употреба графитът да е опадал. На негово място остават матови, неполирани полета или линии, които дават възможност дори в този случай да възстановим характера на орнамента. Освен с графит енеолитните съдове били украсявани с канелюри — нанесени с ръка или гладилка и блестящо полирани (сн. 80, 87). Врязаният орнамент е няколко вида: обикновената врязана линия се среща от началото до края на енеолита (сн. 48, 52), обаче като характерен, масов елемент се среща само за ранния и отчасти за средния му етап. С гравиране (кербшнит) са били изрязвани различни площи по повърхността на съда с цел да бъдат инкрустирани с бяла или червена охра. Гравирането се среща в края на ранния и през целия среден енеолит, а в Причерноморския ареал — върху съдовете на културата Варна — се задържа до края на епохата. С помощта на тази техника са изработвани забележителни в художествено отношение образци на керамичното производство. През късния енеолит техниката на гравиране се имитира чрез налепване на релефни ленти, като грапавите пространства между тях се оцветяват пастозно (т. нар. «фалшив кербшнит»). Разпространена била и техниката на украсяване на съдовете чрез вдлъбвания — предимно с единично триъгълно острие, чрез щамповане с костена зъбчеста щампа или чрез оттеглящи се последователни набождания (фурхенщрих), нанесени с едно или две остриета. Вдлъбват се още редица или групички от ямички и други.

Начинът на украса на съдовете с набодени ленти е характерен главно за средния и късния неолит, но се среща още в I фаза на културата Градешница, за да изчезне след това напълно. През късния енеолит набоденият орнамент се възражда. Сега той запълва цели метопи, предимно върху търбуха на съдовете. На този етап набодената украса има чисто декоративни функции, тъй като не личат определени мотиви.

При фината енеолитна керамика се среща още украса във вид на ребра върху търбусите. Съдовете рядко са снабдени с дръжки, които са няколко вида: дъговидни, коленести, зоо- и антропоморфни, пъпковидни и фалшиви пъпковидни (сн 58), които служат и за украса на съда, а по-

някога и за център, около който се разгръща орнаментът. Букелите са типичен ранноенеолитен елемент на украса, който обаче е разпространен главно в Западна България.

Категорията на грубата керамика (сн. 82) има своя специфична технология. Някои от по-големите гърнета безспорно са правени на ръка, тъй като се забелязва лека асиметричност. Изцяло на ръка са правени големите съдове и капаците им. Повърхността на така оформения голям съд е оглаждана с помощта на цялостно шликоване с добре пречистена глина. Едва върху тази шликовка се нанасят различните видове орнамент — вдлъбнат, врязан, налепен и други.

При кухненската керамика шликоването носи подчертано декоративен характер. В масата за шликоване се примесват ситни парченца добре изсушена глина (т. нар. псевдошамот), които ѝ придават зърнеста структура. С помощта на тази маса повърхността на съда се барботинизира. Барботината се нанася чрез провличане на пръстите на ръката, в резултат на което се образуват различни фигури. Върху така огрубената повърхност на съда допълнително се налепват релефни ленти, притискани с пръст или с остър предмет, оформят се пъпки. В отделни случаи в шлика не се примесва псевдошамот, той остава фин и гладък и се нанася равномерно върху съда. Релефността възниква чрез прилепване и отдръпване на дланта (т. нар. «парцалена барботина»). Чрез леко повдигане на още невтвърдения шлик с нокът се получава т. нар. «нокътна барботина». Тази технология е особено характерна за финалните етапи на енеолита.

Особено интересни данни бяха публикувани напоследък по въпроса за начина на изпичане на керамиката.[79] Във връзка с тях може да се изкаже хипотезата, че през каменно-медната епоха не са съществували постоянни керамични пещи, а съдовете са били изпичани периодично в еднократно подготвени за целта съоръжения. Петнистият ефект от изпичането, който се наблюдава по повърхността на енеолитните съдове, може да служи за косвено доказателство за прилагането на следната технология на изпичане:

Изсушената керамична продукция е била натрупвана на големи купища, в които ред съдове се е редувал с ред лек горивен материал — клонки, слама, съчки, кори от дървета. Най-горният и най-долният пласт са се състояли от дебел пласт гориво. Отгоре купът е бил плътно обмазван с 3—5 см дебел пласт глина, който обаче не е достигал съвсем до земята. Надупчени на места отвори са позволявали циркулация на въздуха, след като горивото бъде подпалено от всички страни. Горенето е траело около 12 часа, след което замазката е била разчупвана и съдовете изваждани.

Температурите, при които са били изпичани съдовете през каменно-медната епоха, са установени по експериментален път[80] и се движат между 750—950°. Само керамиката, използувана в погребенията, е «изпичана» при много ниска температура — до 300—400°.

Във всеки енеолитен дом, чийто инвентар е запазен in situ, се открива значително количество съдове, следователно потребностите на даденo домакинство от керамични изделия са били високи. От друга страна, вече видяхме, че всяка община е разполагала със съответни запаси от керамика. Последният факт навежда на мисълта, че производството на керамика е ставало един път годишно в свободните от полеви работи сезони, при което са правени повече съдове, отколкото в момента са били необходими. Запасите са складирани в централния дом и с тях вероятно се е разпореждал старейшината.

Високото техническо ниво на керамиката и прогресиращото разнообразие на нейните форми и орнамент са убедително доказателство в полза на предположението, че поне за най-отговорните етапи на керамичното производство — формуването и орнаментацията, е съществувала специализация в рамките на всяка родова община. Отделни висококачествени, художествено изработени съдове са били и предмет на експорт, което се потвърждава от находките на керамика, характерна за III фаза на културата Варна, открити далеч вън от нейния ареал.[81]

ПРОИЗВОДСТВО НА УКРАШЕНИЯ (сн. 157)

Личните украшения хвърлят светлина върху естетическите потребности на енеолитния човек, за които можем да кажем, че са били на доста високо равнище. Украшенията са изработвани от злато, от средиземноморската мида спондилус (сн. 91), от денталиум, от зъбни пъпки от северен елен, от зелени каменни шисти, имитиращи мед, от мрамор (сн. 112), лигнитни въглища, мед, глина, миди, кост, зъби на животни, от семената на някои растения и от кварц, кварцит, малахит, ахат и халцедон.[82]

В по-късните етапи на каменно-медната епоха украшенията са и символ за материалните възможности на техните притежатели.[83] Обаче носенето на украшения не може да бъде свързвано единствено с естетическите изисквания на населението. В редица случаи се касае вероятно за амулети, които са играли определена роля в магията — например носенето на врата на костени идоли[84], пришиването към дрехите на антропоморфни апликации от рода на корубестите идоли и златните антропоморфни амулети (висулки), тип Хотница[85] (сн. 114).

При разкопките на последния обект е констатирана работилница за производство на костени идоли[86], в която могат да се проследят отделните етапи на тяхното изработване (сн. 127, 137, 143, 144).

Напоследък се налага мнението, че целият набор от лични украшения (без глинените и тези от необработените речни миди) е дело на отделни майстори, тъй като особено прецизната техника, необходима за изготвянето им, изисква голямо умение и специализация. Така например изработката на златните украшения предполага опитни златари и съществуването на златарски производствени центрове. Някои от златните украшения, открити във Варненския енеолитен некропол, повтарят формите на местните украшения на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI и по-специално тези на спондилусовите украшения и амулети, което е неоспоримо доказателство, че са били изработени на място, вероятно от получено в резултат на търговията злато.

Химическият анализ на енеолитните златни находки от България, направен в химическата лаборатория на Щутгартския музей от А. Хартман[87], показва два компонента: част от находките са изработени от съдържащо платина злато (Г. Делчево 5138 — 0,01%), което е чуждо на Балкано-Дунавския макроареал и сочи далечни южни и източни паралели. Останалата част от златните украшения са от несъдържащо цинк и платина злато, т. е. от същия метал, от който са изработени златните украшения от целия Балкано-Дунавски ареал, в т. ч. тези от културата Тисаполгар в Унгария, от селището Тибава в ЧССР и др. С отдалечаването на находищата от морето процентът на съдържащите платина златни находки силно спада, което е важно указание за ролята на морската търговия за попадането на този вид злато в ареала на културата Варна.

Ако проследим детайлно типологията и технологията на златните находки, открити във Варненския некропол (рис.111), става ясно, че в преобладаващото си болшинство те представляват продукция на един високо развит златарски център, какъвто се очертава в района на Варненските наколни селища. Неговите самостоятелни творчески изяви са задоволявали нуждите на формиращата се тук знатна върхушка. В стилово отношение произведенията на този златарски център не се отличават от останалите украшения, характерни за разглеждания период за цялата ойкумена.[88] Техен характерен белег е геометричната форма и почти пълното отсъствие на орнаменти.

Релефните пъпчици, ограждащи златните апликации във формата на бик[89], и някои кръгли апликации са характерен белег за някои метални изделия в Югоизточна Европа, които датират именно към този период.[90]

Изброените данни говорят в полза на предположението, че в района на Варна е било преработвано по местни образци полученото по пътя на обмяната срещу мед и медни изделия злато. Важно доказателство за местната обработка на златото са и единичните украсени със злато вместо с графит съдове от Варненския некропол, при които е използван най-фин златен прах, който може да се получи само като отпадък при шлифоването на златните предмети.

Прецизността в изработката на украшенията и днес буди удивление.

Това се отнася на първо място до ситните мъниста от лигнитни въглища и други суровини с размери до 3 мм в диаметър и с 1 мм широк вътрешен отвор за пронизване. Начинът на изработването им остава загадка.

Една твърде изящна група украшения образуват костените игли за коса (или дреха), които имат разнообразно оформени главички и блестящо полирана повърхност. Като амулети на шията били носени и не помалко прецизно изработените костни идоли, а т. нар. «корубести идоли» вероятно са били апликирани върху дрехите или кожените щитове. Наймасово са използувани герданите, изготвяни от глинени, костни, мраморни, спондилусови, медни, кварцови, кварцитни, ахатови, халцедонови, лигнитни и златни мъниста, както и от пробити миди кардиум и семената на Lithospermum arvensae. Мънистата са или дълги вретеновидни, или къси шайбовидни. Рядко се срещат големи тумбести каменни мъниста. От нашити върху парче плат или кожа мъниста от мида спондилус са правени колани и гривни. От двустранно пробити пластини от спондилус и от зъби на глиган са се изготвяли колани и диадеми. Останки от подобен колан заедно с гердан от калцирани мъниста от Lithospermum arvensae бяха открити в едно опожарено селище в селищната могила Овчарово, поставени в съд с похлупак. Към герданите и огърлиците са били окачвани амулети от различно оформени парчета от мида спондилус, както и изработени от зъби на животни или от глина.

Друга голяма група украшения образуват простите кръгли гривни от мида спондилус. Прави впечатление, че в количествено отношение те не се разпределят равномерно на територията на етнокултурната област. Най-голямо количество и най-масивните спондилусови изделия се падат на ареала на културата Варна и на нейното заземие, т. е. тези райони, които лежат в непосредствена близост до морето, откъдето е постъпвал импортът на въпросната мида, за да се разпространи във вътрешността на страната. В този ареал са носени и дълги, многоредни спондилусови гердани (рис. 110, сн. 113)

Дотолкова, доколкото личните украшения се явяват и най-древният предмет от обмен между родово-племенните групи въпросите, свързани с тази проблематика, ще бъдат разгледани подробно в следващата част

ТЪРГОВИЯ

Системата на обменната търговия е позната на праисторическия човек още от късния палеолит, но дори през епохата на неолита тя носи случаен, неорганизиран характер. Тъй като на този ранен етап предмет на обмяна са били след солта само украшенията, боите и други «предмети на лукса», то тя не засяга същността на затвореното земеделско-скотовъдно стопанство. Традиционен предмет на обменната търговия в Югоизточна Европа винаги са били изделията от средиземноморската мида спондилус — гривни, мъниста, звена от диадеми и амулети. Съществува едно нелишено от основание предположение, че тези изделия са играли ролята и на платежно средство. През каменно-медната епоха към този набор от предмети на търговски обмен се прибавят денталиумът, кварцитните, ахатови и халцедонови мъниста, черноморската мида кардиум, графитът, червената и бяла охра — транспортирани във формата на кюлчета, черната пиролузитна боя, висококачественият восъчножълт кремък, някои видове особено твърд камък (например амфиболитите), висококачествени ефектни съдове и по всяка вероятност още тъкани и кожени изделия.

Появата и развитието на рудодобива и металургията коренно променят нещата. Преди всичко през каменно-медната епоха се обособява групата на рударите и металурзите, която е откъсната от непосредственото производство на средствата за препитание и е принудена да си осигурява прехраната по пътя на обмена. При това се очертава определена многостепенност на обмена: медната руда не се заменя пряко с храна и други произведения на родовите общини (съдове, кожи, оръдия на труда) поради факта, че непреработената мед е безпредметна за едно обикновено енеолитно селище, което не е специализирано в нейната преработка. Дотолкова, доколкото сред находките от някои енеолитни обекти все пак се срещат така наречените «поти», съдържащи азурит, то се смята, че тази руда е била използувана по-скоро като боя и козметично средство, за

което съчим от синьо гримираните очи на идола от Караново. Т. нар. «поти» не носят следи от пребиваване във висока темпертура (1180°), при която глината се остъклява, и следователно не са имали приписваната им функция.

Произведената руда е отивала в ръцете на металурзите и на занимаващите се с обменна търговия племена (възможно е те да са били едни и същи), откъдето пък готовите медни изделия или полуфабрикати са поемали дългия път по суша и море често от ръка на ръка, докато стигнат до крайния си потребител. Възниква такава обществено-икономическа ситуация, която предполага съществуването на редовна обменна търговия. Отделни селища, разположени на удобни търговски пътища, са се специализирали в тази насока. Ярък пример за това са наколните селища във Варненските езера. Основните транспортни артерии на епохата са били водните, а Черно море е играло особено важна роля за развитието на търговията със земите, които не са разполагали със собствени оксидни, меднорудни залежи (Украйна, Молдавия и пр). Не подлежи на съмнение обстоятелството, че в тези свои ранни форми търговията е имала повече или по-малко експедиционен характер и нейната структура е била далеч от съвременния смисъл, влаган в това понятие. Колосалната концентрация на злато в района на Варненските езера е безспорно резултат от нееквивалентна търговия и косвена експлоатация на непритежаващите оксидни медни рудни залежи територии. Срещу метал и метални произведения е било получавано злато, както и високо ценените през каменно-медната епоха мида спондилус, денталиум, кварцитни, ахатови и халцедонови мъниста, мъниста от зъбни пъпки на северен елен, обсидиан и ценни суровини.

Развитието на системна обменна търговия неминуемо е довело до оживени контакти с околните земи, които не са били еднопосочни. Най-интензивни са били връзките посредством Черно море и реките Днестър и Буг с територията на културата Кукутени—Триполие, където са документирани преки импорти от нашите земи. Посредством Дунава са се развивали контактите със земите на север и запад от реката, а посредством р. Струма — с Беломорска Тракия и Тесалия. Основната търговска артерия обаче си остава Черно море.

Наред с междуплеменната търговия, така убедително документирана по археологически път, на базата на редовно произвеждания общинен принаден продукт се е развивал и вътрешноплеменният обмен, който за съжаление не е оставил такива осезателни археологически следи като междуплеменния. Това обстоятелство се обяснява с характера на еквивалента, който родовите общини са могли да предложат срещу металните и другите вносни изделия. Това е преди всичко принаденият продукт от земеделието и скотовъдството, а може би и някои произведения от тъкани и кожи, т. е. онова, което служи пряко за задоволяване на нуждите на откъснатите от производството на средства за прехрана слоеве на населението. Тези изделия отиват в сферата на консумацията и не се натрупват под формата на материални ценности.

Другояче изглеждат нещата в сферата на междуплеменната търговия, където като основен еквивалент са циркулирали някои особено ценни видове скали, спондилусът, зъбните пъпки на северен елен, обсидианът, ахатите и златото. При крайно тесните рамки на стоковото производство и практически самозадоволяващото се земеделско-животновъдно стопанство на родовите общини получените по пътя на обмяната ценности не са могли да имат реално стопанско приложение и неминуемо са били депонирани в лични и семейни съкровища, както това нагледно личи от ситуацията във Варненския късноенеолитен некропол.

Системната обменна търговия, възникнала в резултат от второто обществено разделение на труда, от своя страна е стимулирала вътрешнообщинната и междуобщинната специализация, с което е тласнала напред развитието на производителните сили на енеолитното общество.

БЕЛЕЖКИ КЪМ VII ГЛАВА

[1] Todorova, 1978b.
[2] Маркс, 1979, с. 148—149.
[3] Пак там.
[4] Тодорова, Иванов и др. 1975, с. 69—70.
[5] Маринов, 1982, с. 104—106.
[6] Янушевич, 1983, с. 106—117.
[7] Семенов, 1974, с. 245—252.
[8] Тодорова, Василев и др., 1983, 39; Todorova, 1982, с. 48—49.
[9] Маринов, 1982, с. 109.
[10] Тодорова, Василев и др. 1983, Табл. 75, 4; Todorova, 1982, 49—50.
[11] Boev, 1972, с. 86.
[12] Иванов, Василев, 1975, 79; Василев. 1983, с. 74—76.
[13] Василев, 1981.
[14] Василев, 1983, с. 75.
[15] Изследвания на В. Василев, непубликувани данни.
[16] Тодорова, Василев и др., 1983, бр. 33.
[17] Тодорова, Иванов и др., 1975, с. 75—78.
[18] Пак там, 280.
[19] Пак там.
[20] Миков, Джамбазов, 1960, с. 91—92.
[21] Esin, 1976, с. 205—208.
[22] Renfrew, 1969.
[23] Черных, 1974, 1975, 1977.
[24] Мерперт, Черных, 1973, 74.
[25] Черных, Радунчева, 1974.
[26] Попов, Р., 1925, 100.
[27] Тодорова, Рындина, Черных, 1977.
[28] Todorova, 1981b, ...
[29] Черных, 1978а 78—79, Табл. II 2, V и VI метални групи.
[30] Todorova, 1981b,. . .
[31] Черных, 1978а, с. 128.
[32] Todorova, 1981b, ...
[33] Черных, 1976, с. 69; Chernych, 1978, Tabl. 2.
[34] Черных, 1978а, Таблиците с данните от спектралния анализ, 332—381.
[35] Пак там, с. 119—124.
[36] Jovanović, 1971a, 1975.
[37] Черных, 1976, с. 66.
[38] Пак там, с. 62.
[39] Сергеев, 1973, обр. 9. Археология СССР, Энеолит, 1982, Табл. L XII.
[40] Тодорова, Рындина, Черных, 1977.
[41] Черных, 1976, с. 63.
[42] Тодорова, Иванов и др., 1975, 44, обр. 26.
[43] Todorova, 1981b, с. 23—24.
[44] Пак там, с. 26—27.
[45] Пак там, с. 25.
[46] Пак там, с. 29.
[47] Пак там, с. 30.
[48] Пак там, с. 32.
[49] Пак там, № 96—98.
[50] Черных, 1978b.
[51] Schubert, F., 1965, 275 und Abb. 1.
[52] Todorova, 1981b, 41.
[53] Vulpe, 1975, 32, und Tafel 51, A. Todorova, 1981b, 42.
[54] Каталог — The First Civilization in Europe, № 144.
[55] Vulpe, 1975, 35 und Tafel, 51, B. Todorova, 1981b, 46.
[56] Пак там, 37, Tafel, 52, A. Todorova, 1981b, 47.
[57] Пак там, 49, Tafel, 53, B. Todorova, 1918b, 48.
[58] Todorova, 1981b, 43.
[59] Каталог — The First Civilization in Europe, № 365.
[60] Черных, 1976а.
[61] Пак там.
[62] Скакун, 1981, 1984.
[63] Начев, Ковнурко, Кънчев, 1981.
[64] Лични наблюдения на автора.
[65] Семенов, 1974, обр. 16.
[66] Schwarz, Schneider, 1983, с. 313.
[67] Тодорова, 1979б, обр. 52.
[68] Черных, 1972, с. 4.
[69] Става дума за плоски камъни с вдлъбнатинка, използувани при разцепването на кремъчното ядро. Те са били подлагани под ядрото, срещуположно на ударната площадка.
[71] Иванов, И., 1975а, табл. VII.
[72] Каталог — The First Civilization in Europe, № 149, 367.
[73] Иванов, И., 1973.
[74] Гумнерова, 1970, с. 141—142.
[75] Тодорова, 1979в, обр. 56а.
[76] Скакун, 1981, обр. 2а.
[77] Тодорова, Начева, 1971, с. 68.
[78] Пак там.
[79] Icke-Schwalbe, 1982.
[80] Тодорова, Начева, 1971.
[81] Маркевич. 1970, 56—68. И лични наблюдения на автора. Дължа благодарност на В. И. Маркевич за дадената ми възможност да работя с материалите.
[82] Тодорова, 1979в, 46; Comsa 1973a.
[83] Todorova, 1979b, 46. Katalogue — The First Civilization in Europe, 62.
[84] Neolithic Greece, 1973, 64, 25.
[85] Каталог — Gold der Thraker, № 66.
[86] Ангелов, Н. 1961.
[87] Hartmann, 1978, 30—38.
[88] Тодорова, 1979в, 46.
[89] Каталог — Gold der Thraker, № 68, 69.
[90] Археология СССР. Энеолит. Табл. L X, ранный, Табл. LVIII, 7, 32, 33, 36—39.

Глава VIII
ПОСЕЛИЩНА И ЖИЛИЩНА АРХИТЕКТУРА

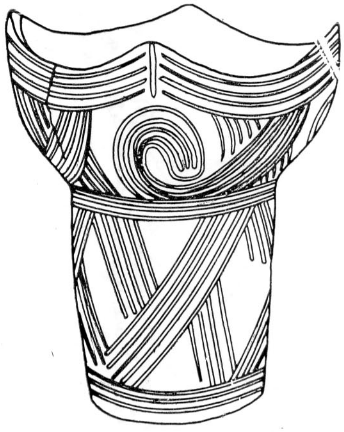

Вътрешната организация на едно праисторическо селище е източник на разнообразна информация за различни страни от живота и структурата на социалния организъм, чийто продукт е самото поселение. По археологически път тези данни се разкриват цялостно само при условие, че поселението бъде проучено едновременно върху цялата му площ, в т. ч. и периферията му (сн. 105). Селища, проучени на такова методическо ниво, са рядко явление в останалата част на Югоизточна Европа. У нас обаче вече разполагаме с един значителен брой поселения, подложени на подобно изследване, сред които трябва да се споменат Азмашка могила, Хотница, Виница, Голямо Делчево, Овчарово, Поляница, Дуранкулак, Радинград, Търговище и Чаталка. Резултатите от разкопките на тези обекти хвърлиха обилна светлина върху общите закономерности на базата, на които се е развивала поселищната архитектура в рамките на Североизточнобалканската етнокултурна област.[1] Нейните основни характерни белези са следните:

1. Строгата вътрешна организация на поселението (фиг. 26—33). За селищата от типа на селищните могили е характерна строга планировка на поселищната площ, разделена от прави улици, ориентирани по посоките на света, и симетрично групирани в квартали или в успоредни редове постройки.

2. Гъстата застроеност на поселищния терен. Ширината на улиците варира от 0,5 до 2 м. Много рядко се проследяват малки площадчета или по-широки проходи. Постройките са често плътно прилепени една до друга или имат по една обща стена.

3. Ярко подчертан стремеж към солидна фортификация на селищата, като за целта се използуват както подходяща конфигурация на терена, осигуряваща естествена защитеност, така и различни видове сложни фортификационни съоръжения — палисади, емплектонни стени, валове, ровове, фортове или бастиони на места със следи от каменни или дървени облицовки.

4. Наличието вероятно във всяко поселение на «централна» сграда, най-често двуетажна, с твърде масивна конструкция, съдържаща склад за керамика и общинния силоз за съхраняване зърното за посев.

Тези закономерности бяха особено отчетливо проследени в селищната могила Поляница (Търговищко). Културните напластявания от този обект разкриват типичната картина на строителната, демографската и етнокултурната история на едно развиващо се без прекъсвания и опожарявания енеолитно селище. В основата на селищната могила Поляница бе проучено първото селище, възникнало тук върху девствен терен, и отлично консервирано под по-късните културни напластявания.[2]

Установено бе, че от самото си възникване селището е било укрепено. Нещо повече, изграждането на първата укрепителна система (Поляница I) (фиг. 28, сн. 105), състояща се от три успоредни дървени палисади е предшествувало строителството на жилищните постройки:

Най-ранната укрепителна система огражда един правоъгълник с вътрешни размери 36×39 м и външни размери 45×48 м, чиито страни са ориентирани точно по посоките на света. В средата на всяка една от четирите страни на фортификацията личи вход. Три от четирите входа — тези от изток, юг и запад, са оформени чрез перпендикулярни, свързващи трите реда палисади стени, които се стесняват на местата на предполагаемите външна и вътрешна порти на всеки вход. От север селището е било оградено с трасавище, затова тук укрепителната система е доста небрежно оформена, а входът не притежава горепосочената

Фиг. 28
Субструкция на селищната могила Поляница. Личат укрепителни системи от палисади и емплектони от I—IV хоризонти

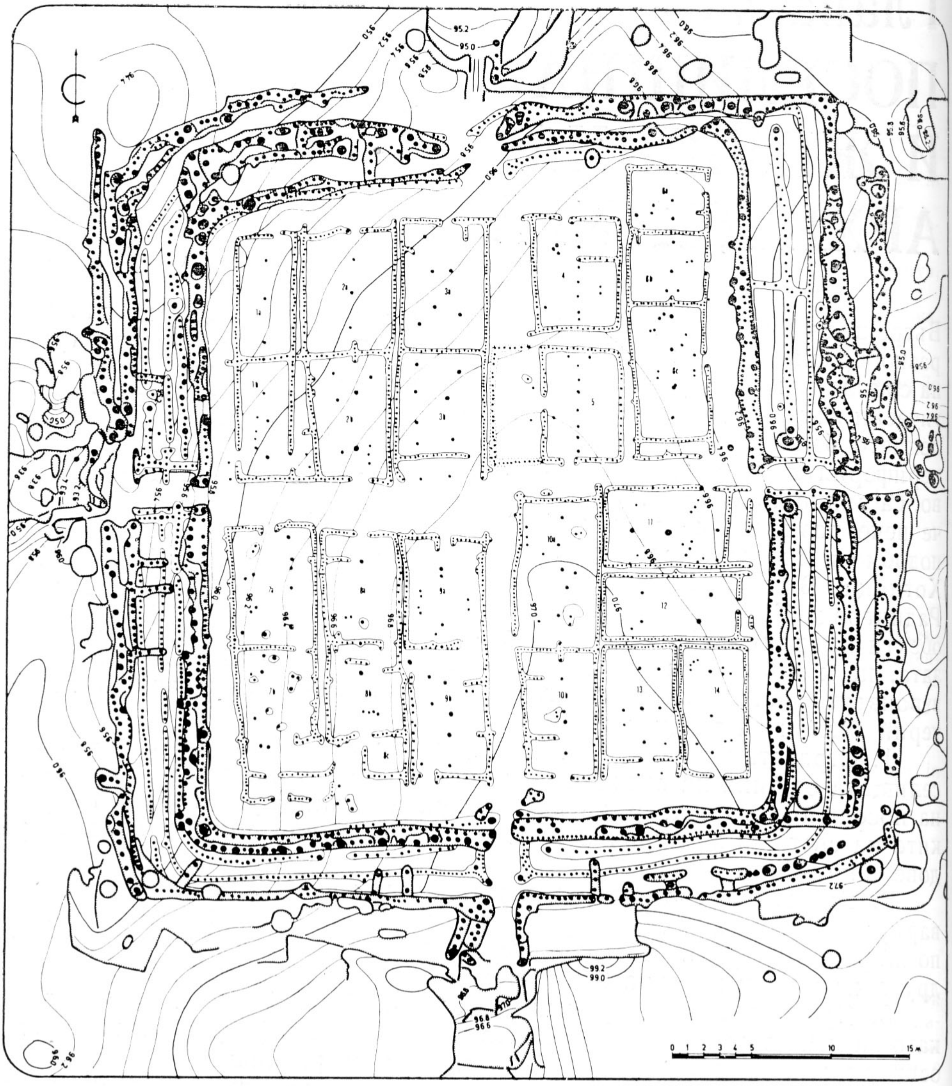

конструкция. Тук в тесния проход между палисадите бяха открити два успоредни плитки жлеба, дълбоки до 5 см, водещи към водата. Възможно е да са «коловози», останали от движението със стопански цели на дървени влечки до водата и обратно.

Що се отнася до самата система от палисади, то тя се състои в основата си от външна и вътрешна линии, които са изградени от масивни греди, дебели 25—30 см, забити до 60 см в земята. Между тези две масивни палисади има вътрешни редове — обикновено един, на места и два, които са със значително по-слаба конструкция. Коловете им, дебели по 10—15 см, са забити до 25 см в земята. Тези вътрешни спомагателни палисади не са непрекъснати. От фортификационна гледна точка описаната система представлява едно хитроумно изобретение, предназначено да послужи като капан за всеки неканен гост.

Във вътрешността на селището Поляница I четирите входа са съединени с две пресичащи се в центъра под прав ъгъл улици, които делят площта му на четири «инсули». Последните са повече или по-малко симетрично застроени със сходни, продълговати къщи, които имат по едно, две или три помещения. Постройките са отделени от укрепителната система с околовръстна улица.

Стройният издържан план на селището Поляница I говори недвусмислено за съществуването на предварително позната градоустройствена концепция, осъществена с колективните усилия на цялата родова община, която се е заселила за дълго време на това място. Нещо повече, обстоятелството, че още от първия момент се изгражда едно стабилно, добре организирано и защитено поселение навежда на мисълта, че населе-

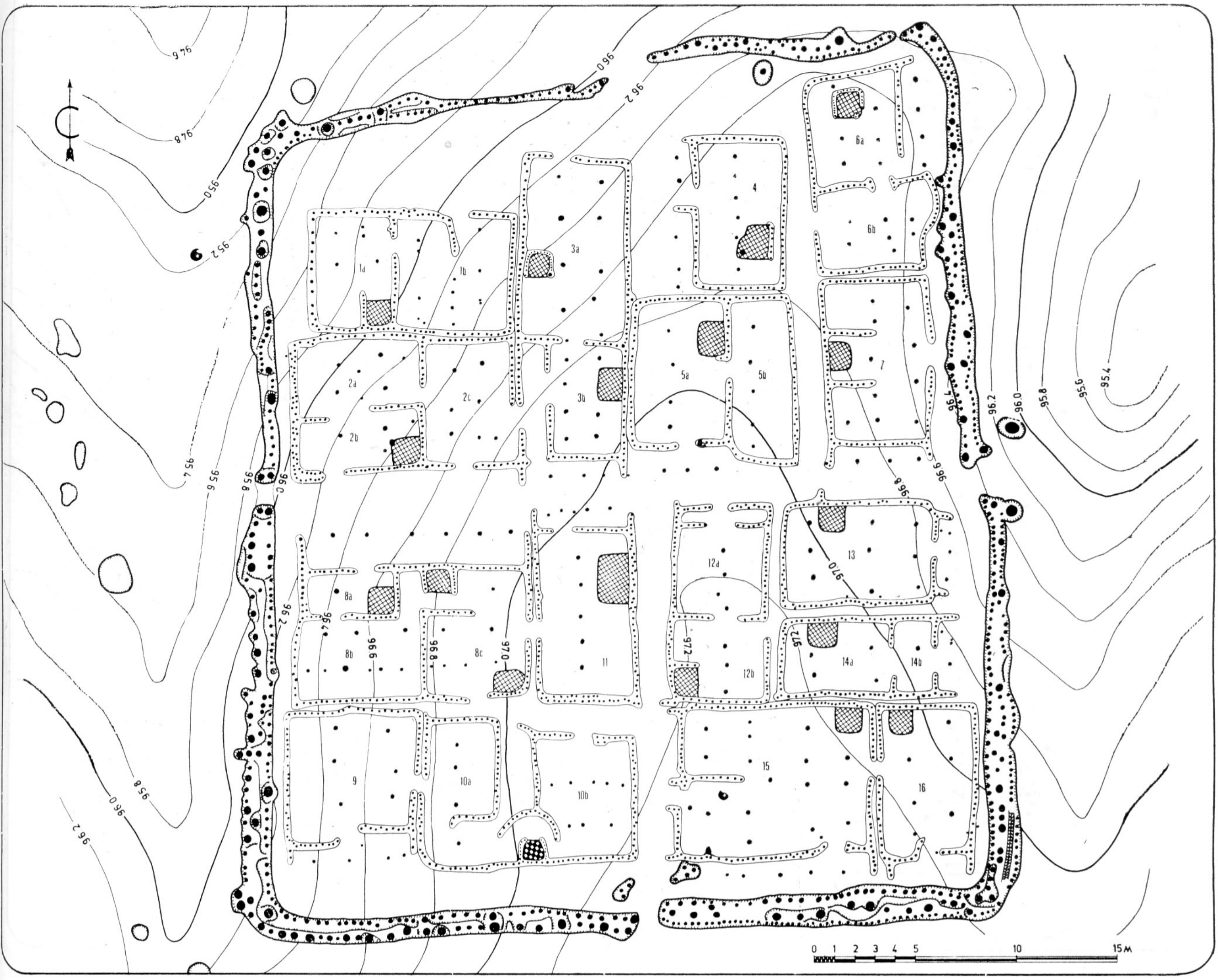

ние е било добре запознато с икономическата характеристика на района и е имало ясна представа за своите производствени възможности. От градежа на поселението лъха увереност в неговото бъдеще и във възможностите за дълготраен уседнал живот на това място. Животът на родовата община, настанила се на това място, наистина протича без сътресения и кризи от ранния енеолит през целия среден до началото на късния енеолит, за което време възникват осем последователни жилищни нива (седем от които са неопожарени), които образуват почти 3-метровия културен слой на селищната могила. Едва след опожаряването на последното — осмо селище, енеолитното население напуска завинаги този район.

Всички осем жилищни нива са били по един или друг начин укрепени. Развитието на укрепителните системи на първите четири поселения в могилата се проследяват твърде ясно в хоризонталната стратиграфия на субструкцията ѝ (фиг. 28). Изглежда, че грижата за доброто състояние на укрепителната система е стояла винаги на преден план, защото всяко възобновяване или преустройство на жилищния фонд на селището е било съпроводено с работи по фортификацията. Така при второто и трето жилищни нива вътрешната палисада се преустройва в 60—80 см дебела глинобитна емплектонна стена (сн. 106, фиг. 26, 27 и 29). За нейното създаване е изкопан широк ров, в който са били изправени масивни незаострени в основата си дънери. Край двете външни стени на рова са били укрепени плетове. Хоризонтални греди са свързвали дънерите и плетовете помежду им, а в свободното пространство между двата плета е била утрамбована мокра пръст, взета от деструкцията на жилищния хоризонт, докато жълтата глина от изкопа за основите на въпросната стена е била вероятно използувана за обмазването на самия емплектон и на къщите

Фиг. 26
План на II жилищен хоризонт на селищната могила Поляница — емплектонна укрепителна система

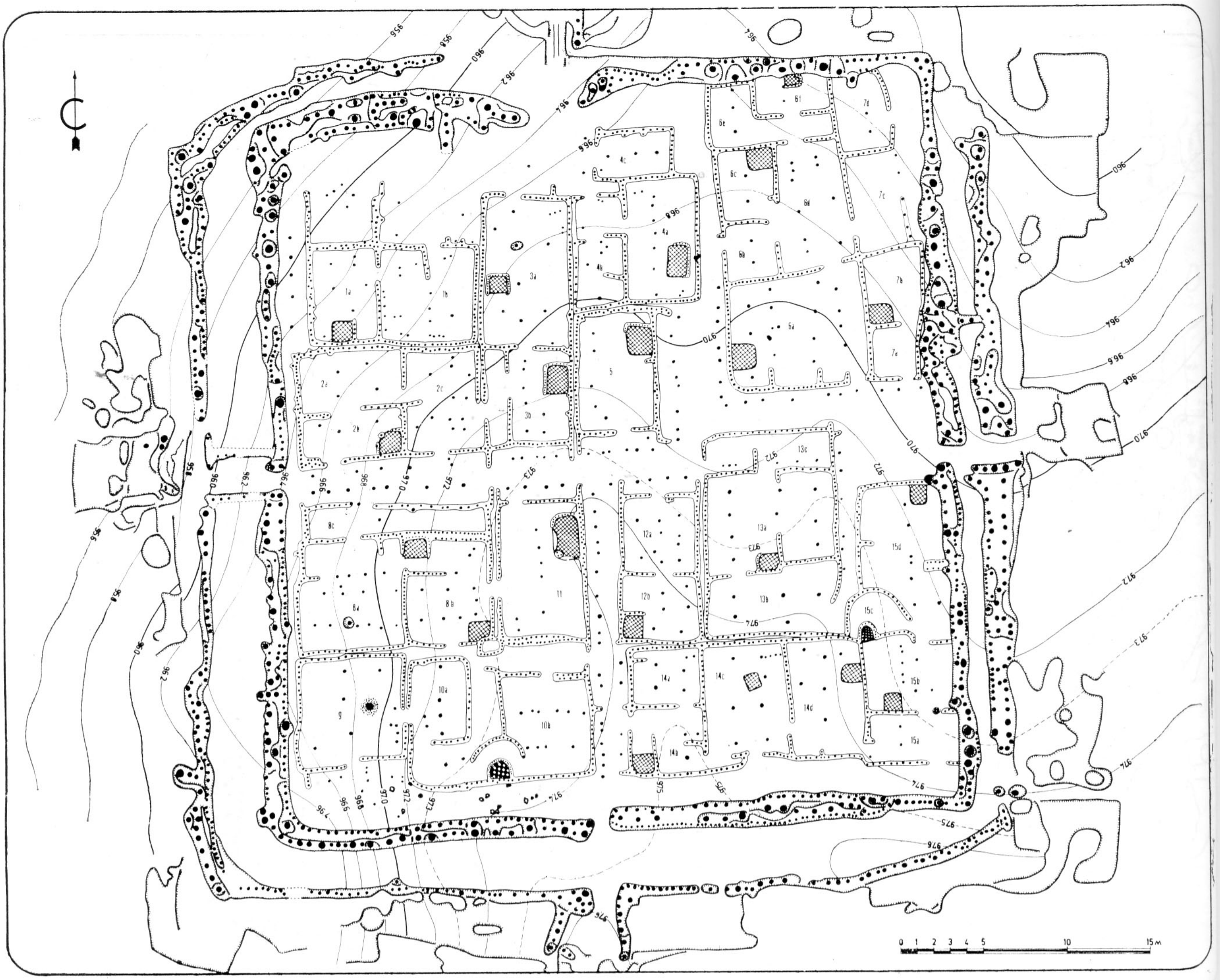

Фиг. 27
План на III жилищен хоризонт на селищната могила Поляница — разширение на укрепителната система

от селището. След изсъхването на утрамбованата между плетовете пръст е възникнал масивен глинен емплектон. Като вземем предвид диаметъра на дънерите (35—45 см), които съставляват ядрото на конструкцията, както и ширината и дълбочината на основата им, може да се допусне, че височината на емплектона е достигнала до 3—5 м. Такава стена практически не може да бъде опожарена, защото, дори и да изгори външният плет, това само би изпекло отвън глината и би укрепило още повече емплектона.

Подсилването на укрепителната система върви и по друга линия — чрез прокопаването на ров и насипването на вал и полувал откъм най-достъпната, южна част на поселението. В по-късните периоди на развитие с полувал биват подсилени (или подпрени) и най-външните емплектонни стени от изток и от запад, а входовете биват фланкирани с масивни глинени фортове, частично облицовани с дънери и камъни. Между фортовете всеки вход (освен северния) е бил прекъснат с ров, дълбок до 2 м, през който е бил прехвърлян дървен мост. Останки от подобен дървен мост, състоящ се от плътно наредени една до друга греди, бяха открити при западния вход на поселението. От деструкциите на опожарения VIII жилищен хоризонт, които бяха открити на дъното на изкопа, прекъсващ западния вход, може да заключим, че над входовете вероятно е имало солидни дървени съоръжения, обмазвани с глина. Тези наблюдения върху характера на укрепителните съоръжения бяха потвърдени и при разкопките на други селища от каменно-медната епоха — Голямо Делчево (сн. 92), Овчарово, Радинград, Търговище и пр. (фиг. 31,32).

Нарастването на броя на членовете на родовата община е налагало увеличаването на границите на селището. В резултат вътрешните ем-

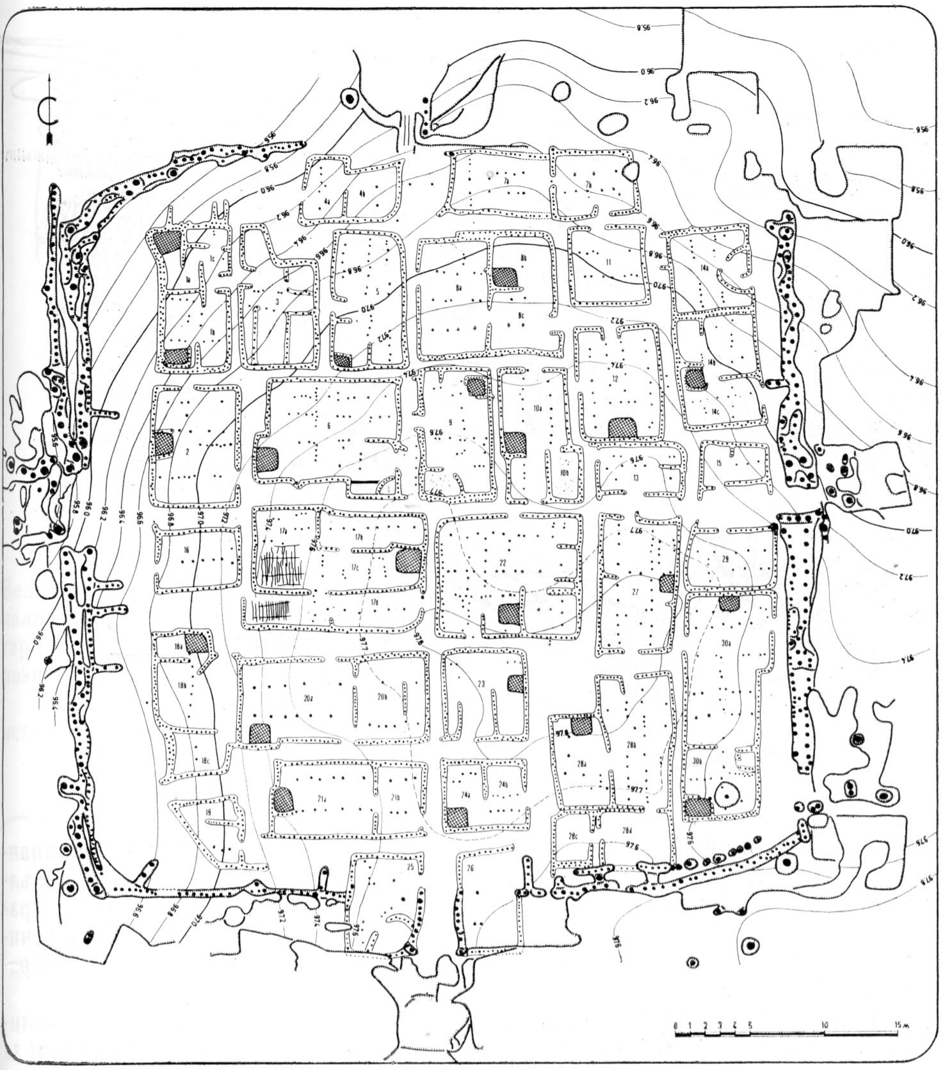

Фиг. 29
План на IV жилищен хоризонт на селищната могила Поляница — укрепителна система от емплектон с глинени фортове и бастиони

плектонни стени на укрепителната система в Поляница биват неколкократно разширявани, обаче външният кордон с полувала се запазва, очертавайки максималния възможен периметър на селището, даден от характера на терена. В крайна сметка поселението се оказва притиснато в тесните рамки на фортификацията. В резултат на демографското развитие във вътрешната планировка на поселението се проследява отчетливо изразена тенденция към сгъстяване. Постройките на всеки следващ жилищен хоризонт се разполагат все по-тясно една до друга така, че първоначалният градоустройствен план започва да губи яснотата си и едва се чувствува в късните етапи, когато улиците почти изчезват, а постройките се прилепват до укрепителната система (фиг. 31).

Обстоятелството, че едно родовообщинно селище бива създадено по предварително начертан план с обединените усилия на един цял колектив, говори за отличната сплотеност на родовата община, за големите ѝ производствени възможности и високо ниво на социална организация. Едновременното изграждане и едновременно извършваните цялостни преустройства на селището в Поляница, констатирани при разкопките, показват, че големите строителни мероприятия винаги са се осъществявали организирано и в тях е участвувал целият родовообщинен колектив. Следи от индивидуално предприемани строежи на жилищни сгради не бяха открити, а такива е трудно и да се очакват, тъй като гъстотата на застрояване и плътната прилепеност на сградите една до друга изключват всеки подобен опит, който би довел до рухване на стените и на съседните постройки. За сметка на това всяко семейство «прекроява» вътрешно своето жилище, преграждa отделения, подновява пещи, поставя нови подпорни колове и т. н. Всички тези видове дейности са добре отразени в археологическия материал.

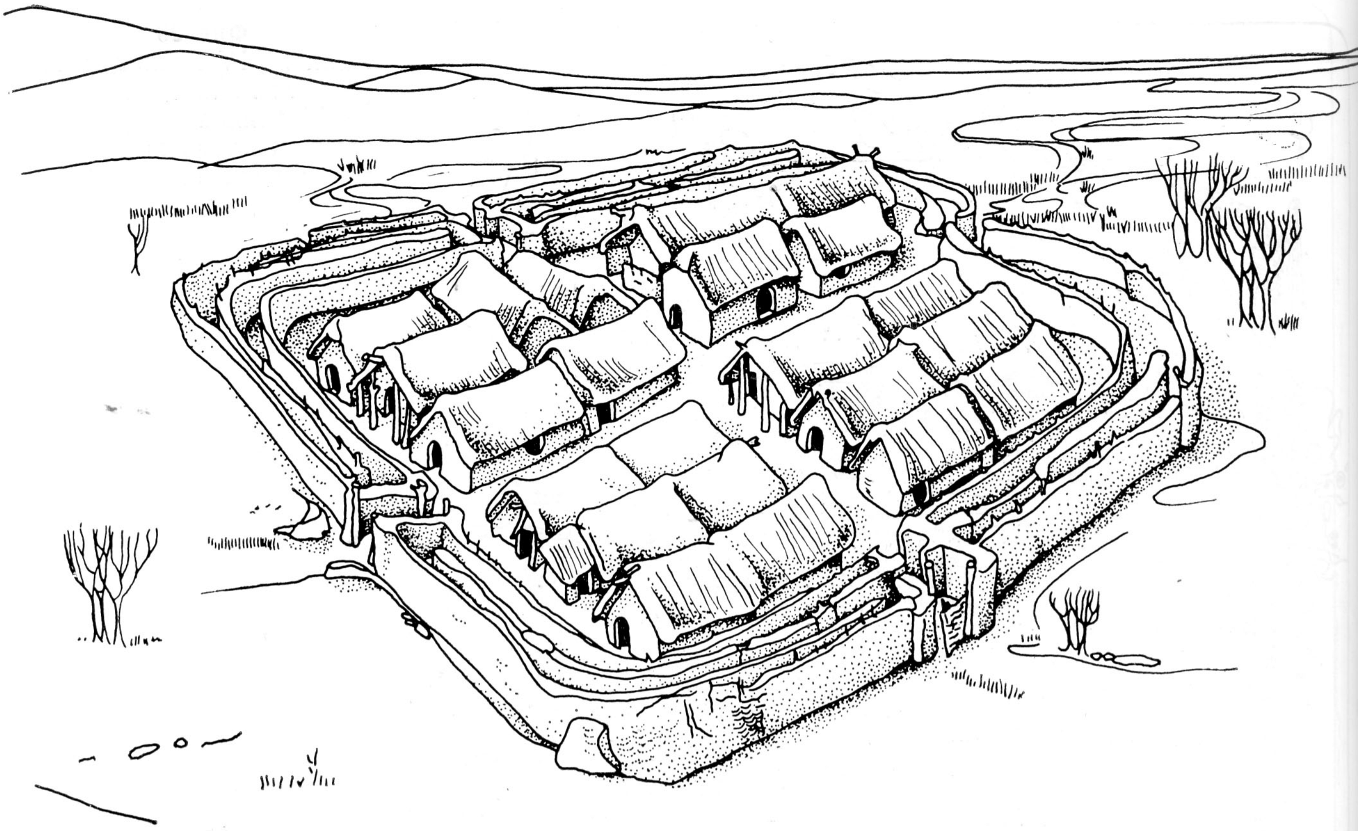

Рис. 83
Графична реконструкция на селището Поляница — I хоризонт

Направените в Поляница наблюдения се повтарят в различни варианти във всички останали добре проучени поселения от Североизточна България, което е убедително доказателство, че основните принципи на градоустройствената концепция на селището в Поляница могат да бъдат считани за валидни за целия комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI (сн. 92).

Непълните данни за градоустройствения план на енеолитните селища в Северозападна България не ни дават опорни точки, за да съдим за характера на укрепителните системи, но вътрешна организация на поселищната площ се наблюдава и тук, макар и не така гъсто застроена като при селищните могили.

Що се отнася до Причерноморския ареал, то проучванията през последните години върху Големия остров край с. Дуранкулак позволиха в IV жилищен хоризонт (фиг. 33, сн. 94, 96), отнасящ се към културата Варна, да се разкрие голямо поселение с каменно-глинена архитектура, чийто градоустройствен план също е подчинен на една предварително известна концепция. И тук улиците са ориентирани по посока на света, а сградите са били подредени в три успоредни редици. В центъра на селището бе проучена една монументална постройка с трапецовиден план, която може да бъде интерпретирана като дворец. Констатираното съществуване на предварителна архитектурна концепция за изграждането на дадено родовообщинно селище е един доскоро неподозиран факт в праисторията на Югоизточна Европа, който хвърля нова светлина върху въпросите за социалната структура и обществено-икономическо ниво на населението на нашите земи през каменно-медната епоха.

Най-ранни данни за съществуването на подобна организация на селищата срещаме през новокаменната епоха. В Тракия е документирано нейното континюитивно развитие.[3] Този факт дава основание да предположим, че въпросната градоустройствена концепция е възникнала вероятно там и се явява резултат от адаптацията на ранноенеолитното население към природогеографските условия на Балканския полуостров. Основните принципи на планировката и вътрешната структура на енеолитните поселения отразяват най-целесъобразното за дадената екологическа обстановка градоустройствено решение — на едно укрепено родовообщинно селище, състоящо се средно от 50—100 души, равни помежду си общинници и водещо затворен, самозадоволяващ се стопански живот.

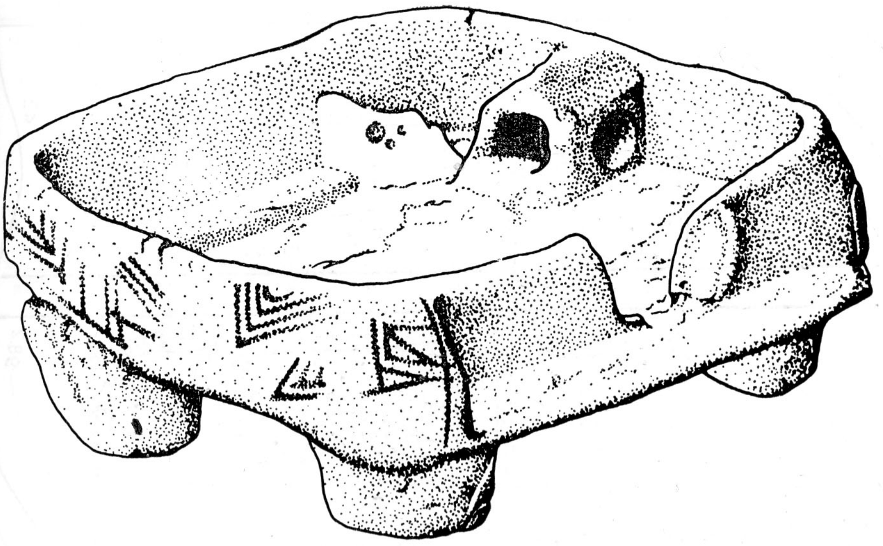

Рис. 84
Глинен модел на жилище от селищната могила при Овчарово

Веднъж оформена, въпросната градоустройствена концепция се е превърнала в неотменна традиция, предавана от поколение на поколение и повтаряща се задължително от селище в селище. Нейната висока целесъобразност е потвърждавана многократно в историята на архитектурата.

Що се отнася до строителните техники, то също наблюдаваме спазването на някои основни принципи при строежа на сградите:

1. Всички постройки са наземни, правоъгълни или леко трапецовид-

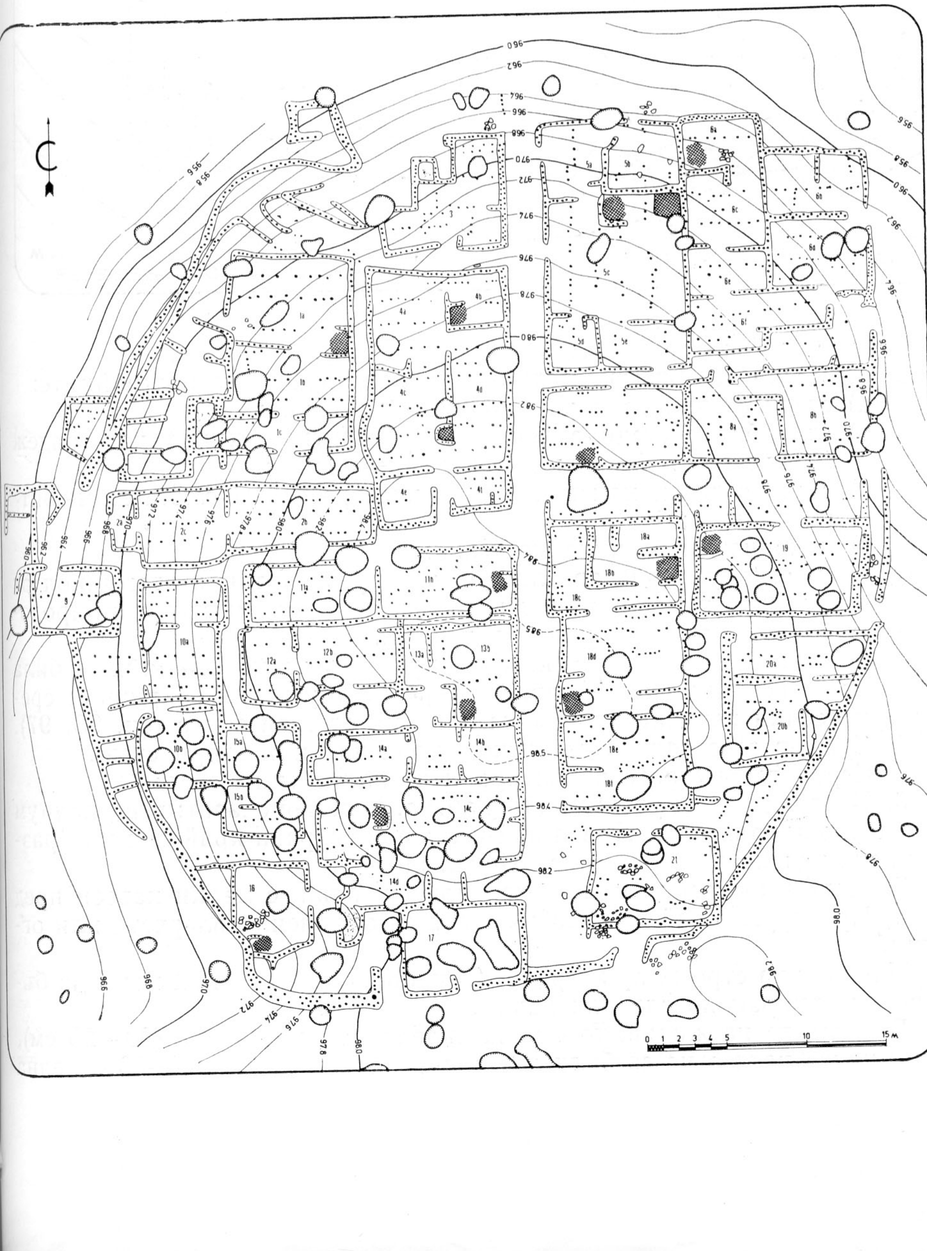

Фиг. 30
План на VII жилищен хоризонт на селищната могила Поляница — укрепителна система от палисади

Фиг. 31
План на XI жилищен хоризонт на селищната могила при Овчарово

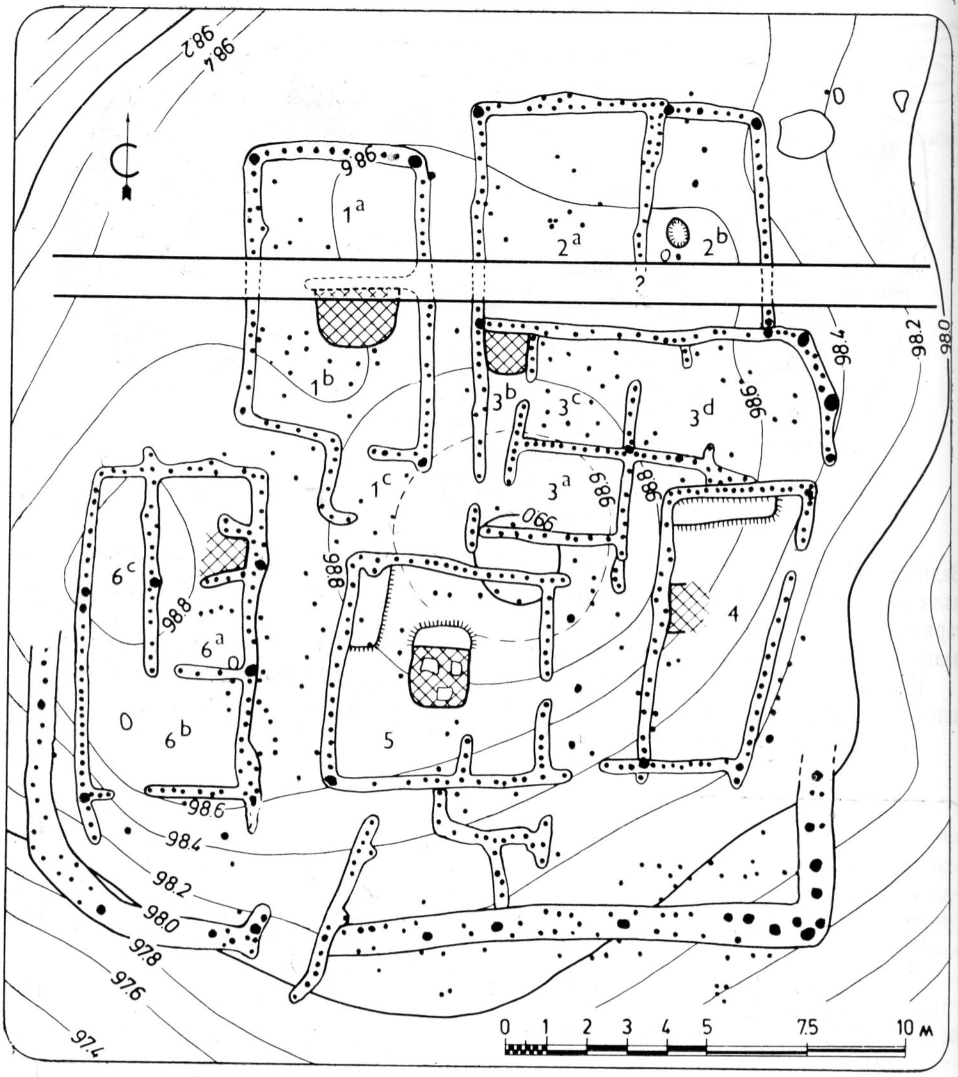

ни с вариращ брой на помещенията (от 1 до 3).

2. Известни са няколко техники на изграждане на постройките:
   а) стени от колове и плет, обмазани с глина;
   б) глинобитни стени с лентеста глинобитна техника на градеж (понякога с облицовка от каменни плочи);
   в) стени с висок каменен цокъл, надстроен с лентеста глинобитна техника;
   г) комбинации от няколко техники.

В отделните етнокултурни ареали срещаме предпочитания към някоя от изброените техники, което очевидно зависи както от местните природогеографски условия, така и от традицията.

3. Сградите са имали двускатен покрив, чиято конструкция е била носена от вътрешни колове и напречни греди. Двускатни покриви се срещат при всички глинени модели на жилища от тази епоха (сн. 93, 97).

4. Срещат се сгради с таванско помещение или втори етаж.

5. Сградите са строго ориентирани по посоките на света.

6. Вътрешната им уредба е стандартна. Към нея спадат: пещ, подиум и хромелно съоръжение. Пещта най-често е ситуирана край стената, разположена вдясно от входа (рис. 84, сн. 99).

7. Някои постройки имат мегароноиден план с малки навеси пред входа. При други край тясната им стена са оформени килерчета или оградки.

Начинът на строеж при сградите с плетена конструкция може да бъде реконструиран по следния начин:

В основата на жилището е била вкопавана плитка яма (20—25 см), върху която надлъжно са били поставяни на разстояние 60—80 см една

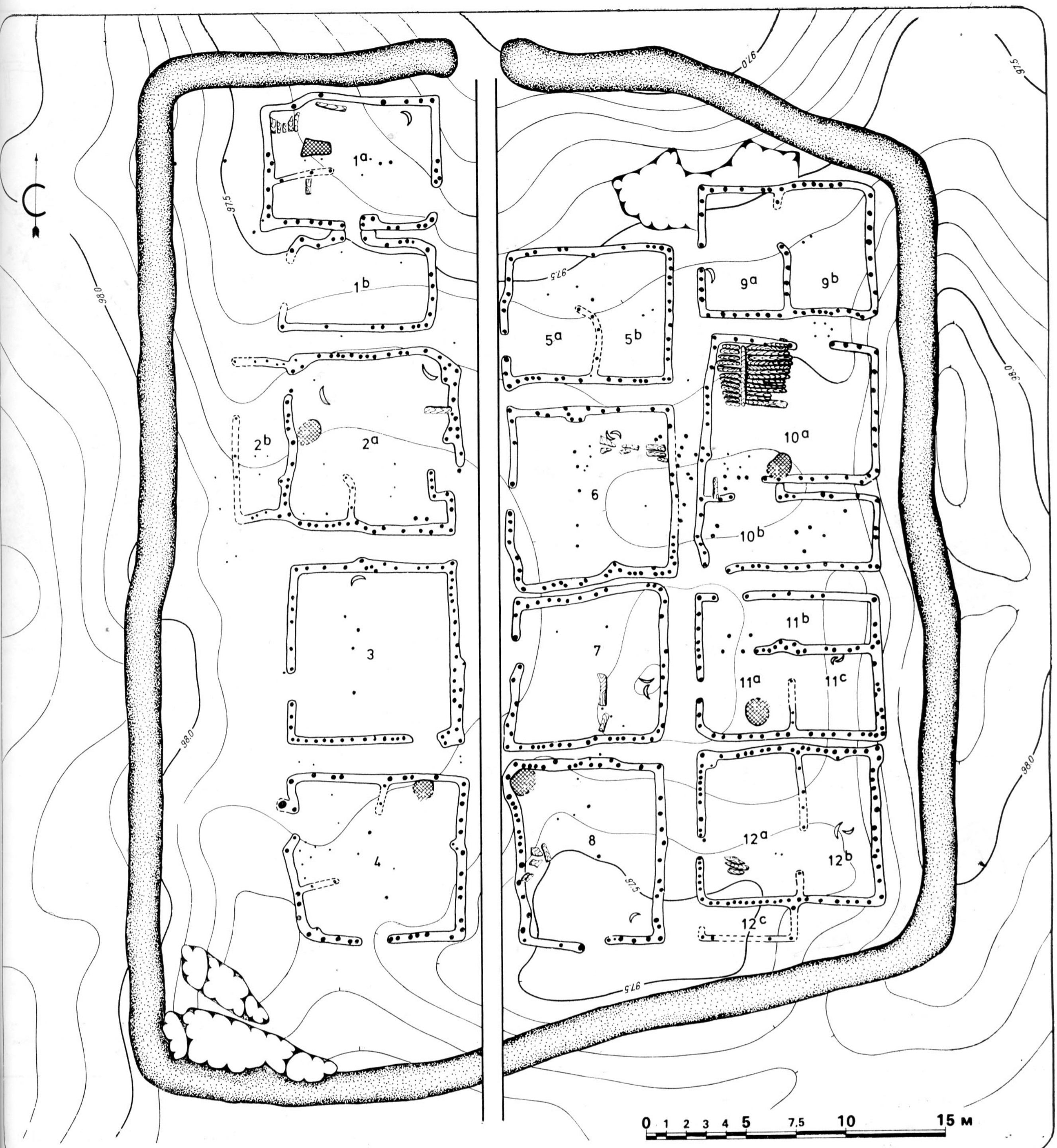

Фиг. 32
План на I жилищен хоризонт на селищната могила Търговище — укрепителна система от глинено-чакълест вал (или останки от рухнал емплектон)

от друга масивни греди. Върху тях са нареждани плътно прилепени един до друг разполовени дънери, образуващи дървената подова платформа на жилището. На места гредите са били сковавани с дървени дибли. Едва след това се е пристъпвало към изграждането на стените му. В земята на разстояние 30—35 см един от друг (а и по-нагъсто) са забивани основните колове на конструкцията, преплетени с клони, за да се получат стените (сн. 102, 107).

В Радинград вместо този плет са били използувани пана от клони, предварително завързани един до друг с върви, които съответно са били прикрепяни към коловете от основното скеле на дома.[4] След оформянето на стените е било издигано скелето на двускатния покрив, който се носи от вътрешната страна на постройката от редица греди. Покривът вероятно е бил покрит или с камъш, или със слама, привързани към гредите и

Фиг. 33
План на IV жилищен хоризонт на Големия остров при Дуранкулак

затиснати от най-ветровитата страна с камъни.

Имаме данни, които говорят, че някои от централните постройки в поселенията са били двуетажни. Подобни здания са проучени в селищните могили Овчарово и Радинград.[5] При тях таванът, делящ първия от втория етаж, също представлява дървена платформа от разполовени греди, дебело обмазани отдолу и отгоре с глина. В Овчарово в една такава сграда бе открит складът за жито за посев на родовата община, 6 чифта хромелни камъни и над 100 съда, които са били складирани на втория етаж.

Плетената конструкция на енеолитните къщи е била измазвана отвън и отвътре с глина, примесена с плява и слама. С глина е била покривана и дървената платформа на пода, върху която след това са били изграждани вътрешните съоръжения. Тясно прилепените един до друг покриви на къщите дават основания да се предположи съществуването на сложна система от дървени олуци за отвеждане на дъждовната вода.

Трудно е да се каже дали къщите са имали прозорци. Само на един от познатите ни многобройни глинени модели на енеолитни жилища има

кръгли отвори[6] — прозорци, другите са без такива.

Мазилката на някои къщи е била украсявана отвън с рисувани орнаменти[7] (сн. 101). В други случаи при всяко ново боядисване стените и подът са били оцветявани различно, веднъж в жълто, друг път в червено, розово и т. н. Има запазени останки от къщи от V хил. пр. н. е., които са били пребоядисвани 47 пъти (Овчарово)[8]. Ако приемем, че ремонтът е бил извършван веднъж в годината, напролет, то от това следва, че къща с гореописаната конструкция е траяла около половин век (ако не е била опожарена по-рано).

Следи от глинобитни стени, оформени с лентеста техника, са констатирани в Телиш — Редутите[9], в Слатино[10] и при някои постройки в Дуранкулак[11]. Това е също една древна строителна техника, характерна главно за ареала на разпространение на културата Кукутени—Триполие (Молдавия, Южна Украйна)[12], където тя има етнографски паралели до днес. При тази техника стените, дебели около 30—40 см, се издигат постепенно, като по цялото им протежение се нанася около 1—2 см дебела лента от глина с примеси от слама и плява. Носещите покривната конструкция колове на сградата остават в тази замазка. Докато лентата бъде нанесена до другия край на стената, в началото тя вече е засъхнала и процедурата може да се повтори. В резултат възникват хомогенни глинени стени, чиято височина едва ли е надвишавала два метра.

В Дуранкулак върху 0,40—0,80 м висок каменен цокъл, издигнат от плочести, необработени камъни, споени с глина, с помощта на същата техника е изграждана горната част на стените. При това се наблюдават няколко варианта на изпълнение: без носещи колове, които остават отвън, край стената; с носещи колове, взидани в каменния цокъл на разстояние 0,60—0,70 м един от друг; глинобитни стени, започващи направо от пода и облицовани в основата си с вертикално поставени каменни плочи, които да ги защищават от размиване от дъждовните води; вътрешни глинобитни стени без плочи и колова конструкция и накрая преградни стени, строени с обикновената техника — плет, обмазан с глина.

Вертикално изправени облицовъчни плочи се наблюдават в основата на стените. Каменният цокъл е обмазан с глина и плочите са имали задачата да предпазят от размиване при дъжд.

За подобна строителна техника с вертикално поставени каменни плочи се съобщава и от енеолитното селище при село Седларе, Кърджалийско.[13]

Характерът на вътрешната архитектура на един енеолитен дом виждаме най-ясно отразен върху модела на жилище от Овчарово[14]. Уредбите на откритите при разкопките къщи повтарят точно показаното на модела: до дясната (от входа) стена е разположена голяма пещ с правоъгълен план, двускатно засводяване и два отвора, съединени с кръгла колонка. Формата на пещта наподобява формата на самото жилище, поради което се случва откритите при разкопките модели на пещи да бъдат погрешно тълкувани като модели на жилища.[15]

До пещта, в ъгъла на помещението е разположено хромелното съоръжение с 1—2 чифта хромелни камъни. По дължината на разположената срещу входа стена има дълъг (обикновено 10 см висок и около 50 см широк) подиум (сн. 103), върху който при разчистването на унищожените от пожар постройки се открива повече или по-малко подреден целият инвентар на дома — съдове, оръдия, кости за игра и др. (сн. 55). До пещта е било вероятно култовото място на жилището. Тук най-често се намират части от идоли, зооморфна пластика и миниатюрни модели на жилища.

В някои къщи освен едно централно помещение, подредено по горния начин, има още странични такива, служели за стопански цели — складове на житни храни и др. В някои случаи, където почвата е била суха, за складове са използувани вкопани в земята ями.[16] Те се срещат обаче крайно рядко, а има селищни могили като Поляница, Овчарово, Дуранкулак и пр., където такива изобщо отсъствуват.

Анализът на енеолитната архитектура дава възможност за редица заключения относно социалната структура на родовите общини. Разглеждайки вътрешната структура на селищата, установяваме липсата на съществени различия между отделните постройки. Като оставим настрана централните, често двуетажни сгради, които сме склонни да интерпретираме като обществени постройки — седалища на старейшините и дворцовата сграда в Дуранкулак, при останалите жилища констатираме

почти еднаква уредба и инвентар. Те се различават помежду си само по броя на помещенията, който е зависел вероятно от броя на членовете на семейството. Тази структура на поселението говори за икономическо равенство между членовете на дадената родова община въпреки наличната вътрешнообщинна специализация в производството на някои изделия — рогови и костни оръдия, тъкачество, керамично производство, производство на украшения и др.

Дотолкова, доколкото можем да говорим за социална диференциация през разглежданата епоха, тя не е намирала отражение в познатата ни жилищна архитектура. Даже инвентарът на «централните» постройки не се отличава качествено, а само количествено от онова, което е в употреба «у съседите». Изключение в това отношение прави само дворцовата сграда в Дуранкулак.

В Тракия освен това се наблюдава топографски и типологически континюитет между архитектурата на неолита и енеолита, което в никакъв случай не може да се твърди по отношение на останалата част на разглежданата етнокултурна област.

В Североизточна България описаният комплекс от архитектурни принципи възниква едва с настъпването на енеолита, а в Северозападна България на днешния етап на изследванията можем да говорим за континюитет между архитектурата на късния неолит и тази от ранния енеолит, обаче сме възпрепятствувани да вземем становище относно пътищата на развитие на архитектурата в този ареал през средния и късния енеолит поради липсата на достатъчни и убедително документирани теренни наблюдения.

Като цяло поселищната и жилищна архитектура от каменно-медната епоха в България отразява едно изключително високо ниво на социална организация, която е резултат от прогресивното развитие на обществено-икономическите отношения през този период.

БЕЛЕЖКИ КЪМ VIII ГЛАВА

1 Todorova, 1982, Abb. 88—92, 159, 160.
2 Пак там. Обр. 159 и обр. 160.
3 Доколкото за това можем да съдим от цветното приложение на статията — Georgiev, 1961.
4 Ivanov, T. G., 1982, Abb. 104, 107, 175—177.
5 Тодорова, Василев, и др., 1983, 26—45; Ivanov, T. G., пак там.
6 Тодорова, 1979в, 62.
7 Попов, Р., 1914, обр. 5.
8 Тодорова, 1975а, 45.
9 Гергов, 1980, 1981, 1982, 1983.
10 Чохаджиев, С. 1982, 1983.
11 История на Добруджа, т. 1, 1984.
12 Маркевич, 1981, 45—67.
13 Радунчева, 1982, 1983.
14 Todorova, 1975b.
15 Todorova, 1982, 50. Katalog Jungsteinzeit in Bulgarien, № 146b, № 181.
16 Тодорова, Иванов и др. 1975, 45—48; Тодорова, Василев и др. 1983, 37—38; Todorova, 1982, 48.

Глава IX
ОПИТ ЗА ПАЛЕОДЕМОГРАФСКА РЕКОНСТРУКЦИЯ

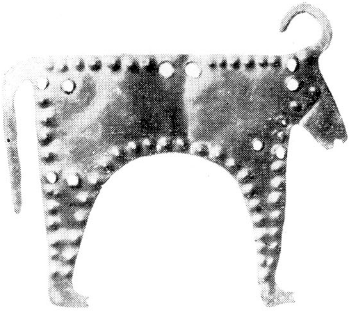

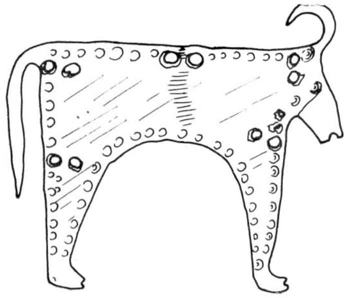

Данните за поселищната система в българските земи през енеолита заедно с информацията, която притежаваме относно вътрешната структура на енеолитните поселения, дават възможност за палеодемографски реконструкции, някои от които бяха обект на внимание в IV глава на настоящия труд. Докато стратиграфските данни, разгледани там, разкриват демографските процеси в техния диахронен, т. е. исторически аспект, то количествените данни, произтичащи от анализа на поселищната и жилищната архитектура ни дават в синхронен аспект опорни точки за заключения относно конкретната палеодемографска обстановка в нашите земи през каменно-медната епоха като цяло.

Да се върнем към цифровите показатели, които ни предлагат цялостно проучените енеолитни поселения. Средната големина на площта, заемана от едно енеолитно селище в селищна могила възлиза на 2,5 декара. Познаваме и по-малки селища (до 1,5—2 дка, Сава, Търговище), както и такива, чиято площ се движи между 15—25 дка (Караново, Беркетска могила и пр.). Обаче и двете крайности са редки изключения сред общо доста стандартните по площ и вътрешна поселищна структура, а следователно и по брой на жителите енеолитни поселения в страната.

За щастие един от енеолитните обекти с детайлно проучена поселищна архитектура у нас — селищната могила Поляница — има именно тези средни размери и може да бъде използуван като база за метрични изследвания.

И така — средният размер на едно енеолитно поселение от типа на селищните могили възлиза на 2,5 дка.

Върху тази площ, при гъстото застрояване, характерно за всички селища от тази епоха, се побират средно около 19—20 жилищни обекта със средни размери 7,5 × 5 м = 37,5 м² всяко.

Приемаме, че всяко жилище с пещ или огнище е принадлежало на отделно двоично семейство със среден брой на членовете 5—6 души. От този среден брой изхождат всички автори, разглеждащи въпросите на праисторическата демография. Те се опират на средния брой на членовете на семействата в страните с изостанала икономика и висока смъртност, констатирана там в началото на нашия век, както и от изчисленията на състава на семейството в Шумер през III хил. пр. н. е.[1].

При 19—20 жилища на хоризонт по 5—6 души във всяко, получаваме приблизителния общ брой на членовете на един родовообщинен колектив — а именно 100—120 души жители на селище. За база на изчисленията приемаме средно 100 жители на селище. Оттук следва, че на един декар поселищна площ през енеолита живеят средно 40 души, а на един човек се пада средно 25 м² поселищна площ.

Застроената с жилищни сгради площ на I жилищен хоризонт в Поляница е 1,32 дка от нея. При 100 души население на човек се пада 13,30 м² жилищна площ (в т. ч. стени, прегради, килери, навеси и др.). Останалата 11,80 м² поселищна площ на човек се пада на улиците и фортификационните съоръжения. Относително свободното (за понятията на епохата) застрояване на въпросния хоризонт ни дава представа за идеалното положение на нещата, което се среща само в основата на селищните могили. Съотношението 6 : 5 между жилищна и поселищна площ на глава населението се променя значително в процеса на развитието на селището и нарастването на броя на населението му. В редица случаи това отношение достига (в горните жилищни хоризонти на многослойните обекти) 6 : 2 в полза на постройките — една гъстота, която говори за засилваща пренаселеност.

Вероятно броят на жителите на някои късноенеолитни селища е бил и по-висок от приетата от нас средна цифра, ако съдим за това например от плана на VII жилищен хоризонт на Поляница.

За нуждите на нашия анализ обаче са достатъчни средните цифрови данни, които черпим от стандартната начална поселищна фаза на многослойните обекти и които ни позволяват да продължим нашите демографски разсъждения в следната насока:

Горните показатели, приложени спрямо обекти, които не са цялостно проучени (например Караново) дават възможност с висок процент вероятност да бъде изчислен броят на населението им. Последният обект има средна поселищна площ от 15 дка (т. е. тя е 10 пъти по-голяма от тази на най-малката проучена селищна могила — Сава).

В Караново следва да се предположат средно около 600 жители за отделен енеолитен хоризонт, живели в 100—120 постройки. В светлината на тези данни проличава значимостта — икономическа и обществена, на малобройните селища-колоси в Тракия, които явно са играли ролята на културни, стопански, а възможно и обществени центрове на определени райони. Този род «суперселища» не могат да бъдат класифицирани като градове, защото не отговарят на основните три изисквания на тази класификация.[3]

а) жители над 5000 души;
б) монументална архитектура (светска или религиозна);
в) занаятчийски производствен център.

По наше мнение те обаче се явяват «градове» в зародишно състояние, или протоградове поради наличието на следните три признака:

а) най-висока за епохата концентрация на население (1 : 6 спрямо останалите селища);
б) известни наченки на светска и религиозна архитектура, конструктивно по-солидна от останалите сгради (храмът от Къщиоареле, дворцовата сграда в Дуранкулак);
в) поддържане контакти със специализираните занаятчийски центрове — рударството, металургията, златарството, практикувани очевидно вън от селищата.

Като «протоградски» център могат да бъдат интерпретирани също наколните селища във Варненските езера, където наблюдаваме най-голямата концентрация на население в рамките на Причерноморския ареал, макар да не можем засега да назовем реални цифри. Високата занаятчийска специализация на този важен енеолитен производствен и търговски център е намерила убедително отражение в археологическия материал от некрополите. Наколните селища във Варненските езера са безспорен стопански, култов, а вероятно и обществен център на Причерноморския етнокултурен район.[4]

Съществуването на «протоградове» е един допълнителен факт в списъка на характеризиращите епохата елементи, а обстоятелството, че те никога не прерастват в същински градове илюстрира добре удачното определение на Е. Черних за характера на културата през каменно-медната епоха в нашите земи, като «несъстояла се цивилизация».[5]

Палеодемографските данни, приведени по-горе, дават сериозни опорни точки за изчисления относно общия брой на енеолитното население на територията на България, толкова повече, че днес разполагаме с една в много отношения задоволителна картировка на енеолитните селища, представена на карти 5 и 12 (около 500). Тази цифра е близка до указания от Г. Георгиев вероятен брой на селищните могили в България (400).[6] Като се има предвид, че по отношение на картировката на праисторическите обекти в Ямболски, Бургаски и редица други окръзи има какво още да се желае, склонни сме да приемем, че реалният брой на селищните могили в страната е над 500, а на всички енеолитни селища над 1000. Тези цифри приемаме за база на нашите следващи съображения.

Районът на разпространение на селищните могили обхваща повече от половината от територията на нашата страна (карта 2). В този район, както вече бе отбелязано, съществуват и други, макар и малобройни видове селища — височинни, наколни и пр., които не са задоволително картирани. Изтъкнатата по-горе принудителна пределна сгъстеност на населението в рамките на укрепените енеолитни селища от типа на селищните могили обаче прави почти изключено съществуването на голям

брой неукрепени поселения в ареала на разпространение на последните, които да не сме доловили картографски. За сметка на тези нерегистрирани компоненти на поселищната система броят на енеолитните селища от ареала на селищните могили би могъл да бъде завишен до 600.

Издирването и картировката на поселищните системи в Северозападна България не могат да бъдат считани днес за приключени, а що се отнася до поселищната система в югозападната част на страната, то нейното изследване сега прави първите си крачки. Всички тези съображения ни дават основание да предположим съществуването на около 1200 енеолитни селища за цялата страна. Обаче не всички са били използувани едновременно. Отчитайки хиатусите в проучените многослойни селища в Тракия и Североизточна България, получаваме около 60% едновременна заселеност на енеолитните обекти, който процент приемаме за валиден за цялата страна. На тази база изчисляваме вероятния среден брой на едновременно съществувалите енеолитни обекти в рамките на една фаза — 720 селища.

Умножено по средния брой на жителите на едно селище (100), получаваме вероятната численост на енеолитното население на страната в рамките на едно поколение 72 000 души, или плътност на населението от 0,65 души на км^2 (за сравнение — днешната плътност на населението на страната е 78 души на км^2, което значи, че в течение на 7 хилядолетия то се е увеличило 120 пъти. Към 1900 г. тази плътност е била 30—40 души на км^2, което прави едно увеличение с около 200% за последните 70 години).

Съществуват изчисления на вероятните темпове на ръста на броя на населението на планетата от палеолита до наши дни, които могат да се използуват за проверка на достоверността на получения от нас резултат. Дивей[7] предполага за около 6000 години пр. н. е. 86 500 000 население на земното кълбо. Територията на България представлява една 0,077 част от тогава населената суша на Земята. Ако x е населението на България през 6000 г. пр. н. е.,

$$\text{то } x = \frac{86\ 500\ 000 \times 0{,}077}{100\%} = 66{,}000 \text{ души}$$

(към 6000 г. пр. н. е.). От този резултат следва, че получената от нас цифра 72 000 души за времето между 5000 и 4000 години пр. н. е. е близка до реалната и отразява с доста голяма вероятност числеността на енеолитното население на нашите земи.

Обстоятелството, че през V хил. пр. н. е. България спада към найгъсто заселените райони на древноземеделската ойкумена обаче налага известна корекция на получените резултати. Отчитайки това обстоятелство, сме склонни да приемем цифрата 100 000 — 120 000 души за пореално отразяваща демографската действителност у нас към края на петото хилядолетие.

БЕЛЕЖКИ КЪМ IX ГЛАВА

1 Массон, 1971, с. 102; Дьяков, 1959, с. 20.

2 Средната площ на поселението от Караново е получена математически от средната площ на обекта и средния му диаметър.

3 Массон, 1974, 7.

4 Todorova, Tončeva, 1975, 46.

5 Черных, 1976б.

6 Георгиев, 1957, с. 39.

7 Dyvei, 1960, с. 196.

Глава X
ЕНЕОЛИТНИТЕ НЕКРОПОЛИ КАТО ИСТОРИЧЕСКИ И СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ИЗВОРИ

Погребенията и некрополите са един изключително важен източник на информация, осветляваща редица страни от социалния живот на древните общества, които без наличието на този вид археологически паметници изобщо не са достъпни за изследване. Нещо повече, даже най-добросъвестното теренно проучване на некрополите и погребенията не е в състояние да разкрие тяхното социологическо съдържание, ако към обработката на събраната информация не се подходи статистически и тя не бъде подложена на детайлен компаративен анализ. Именно по този начин пристъпваме тук към разглеждането на проучените към 1982 г. енеолитни некрополи от нашата страна. На важността на социологическия подход към данните от некрополите обръща внимание А. Хойзлер[1], който определя този метод като некросоциологически.

Убедителни са резултатите, постигнати от него при анализа на културите на «Погребенията с охра» в Европа (III хил. пр. н. е.)[2]. Некросоциологията не е универсална рецепта за анализ на всички и всякакви некрополи. Погребалните обичаи на всяка епоха и всеки етнос са твърде специфични и изискват диференциран подход от страна на изследователя. Затова, за да бъдат постигнати максимални резултати от анализа на нашите енеолитни некрополи, се наложи да разработим собствен статистически подход, който се оказа особено полезен.

Богата и разнообразна е информацията, която ни откриват некрополите. От тях могат да се извлекат сведения за:

1. Социалната структура на обществения организъм, създал некропола.
2. Мястото на неговите членове в социалната йерархия.
3. Някои черти на семейните отношения.
4. Етнически инфилтрации и контакти.
5. Антропологическия облик на населението.
6. Мирогледа на праисторическия човек, някои негови вярвания и магически обреди.
7. Нивото на абстрактното му мислене.
8. Етнокултурните традиции на населението.
9. Демографската структура и развитие.

Тези сведения могат да се разгледат в няколко аспекта:

А. Исторически — сравняването на погребалните обичаи от различни територии ни дава представа за някои исторически процеси, за взаимоотношенията между съседните ареали, пътищата на разпространение на влиянията и границите на големи етнокултурни обединения.

Б. Социологически — статистическата обработка на информацията дава опорни точки за изработване на социалната характеристика на древните общества.

В. Отношението към мъртвите отразява важни черти от духовния живот на праисторическото население.

В този раздел предмет на внимание са първите два аспекта. Както по проученост на енеолитните поселения, така и по проученост на енеолит-

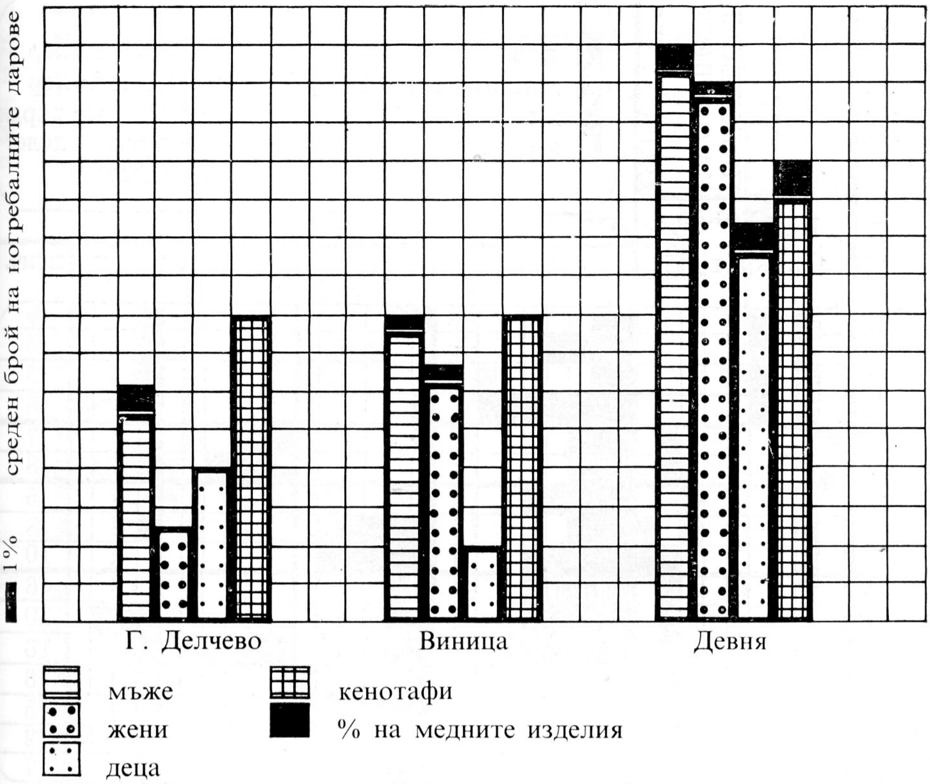

Фиг. 34
Сравнителна графика на наситеността с находки на некрополите при Виница, Голямо Делчево и Девня

Фиг. 34а
Сравнителна графика на наситеността с метални находки на некрополите при Виница, Голямо Делчево и Девня

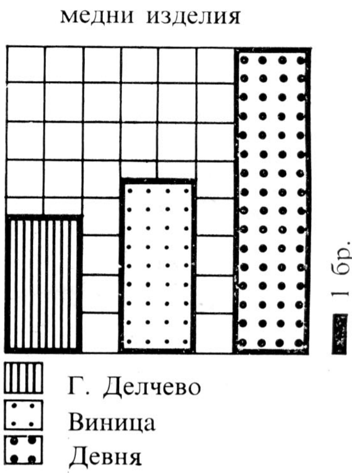

ните некрополи нашите земи заемат водещо място в Югоизточна Европа, което ни дава възможност за широка и многопланова интерпретация на открития материал.

Както бе вече споменато, основната част на енеолитните некрополи се пада на Североизточна България. Познаваме няколко погребения от Северозападна България, а проучването на некрополите от Тракия е все още предстоящо. Данните от проучените до днес некрополи дават база за обобщения, които по наше мнение имат широка валидност. Цялостно или частично досега са изследвани некрополите при селищните могили Русе, Кубрат, Голямо Делчево, Овчарово, Виница, Поляница, Дуранкулак, Радинград и некрополите край Варненските езера Варна I и Варна II, както и некрополът край Девня. Единични погребения познаваме от Лиляк, Деветашката пещера, Калната пещера край В. Търново и др. (карта 4).

В хронологическо отношение проучените некрополи също отразяват доста неравномерно интересуващите ни етапи от нашата праистория. В това отношение особено ценен е некрополът край Големия остров при с. Дуранкулак[3], в който се проследява едно континюитивно развитие от късния неолит през всички етапи на енеолита. От останалата част на Североизточна България почти не разполагаме с данни за погребалните обичаи през късния неолит и ранния енеолит. Некрополът от Поляница в основни черти се отнася към средния енеолит, този от Радинград — към средния и късния, а всички останали — към късния енеолит. Това обстоятелство затруднява разглеждането на въпросите, касаещи проблема за наличието на континюитет или дисконтинюитет в сферата на погребалните обичаи между новокаменната и каменно-медната епоха в тази част на страната.

За осветляване на този проблем привличаме данните от проучения в Мунтения (ССР) къснонеолитен некропол Черника[4], където доминират изпънатите по гръб скелети. През следващия хронологически етап същият район влиза в ареала на разпространение на етнокултурния комплекс Коджадермен — Гумелница — Караново VI, в който повсеместно се срещат хокерни погребения.[5] За разлика от това в Причерноморския ареал се наблюдава сложна картина на преплитане на двата погребални обреда: жените най-често са били погребвани като хокер надясно (сн. 110), мъжете най-често в изпънато по гръб положение.[6] Главата е ориентира-

Табл. 34
Сравнителна таблица на некрополите при Виница, Голямо Делчево и Девня

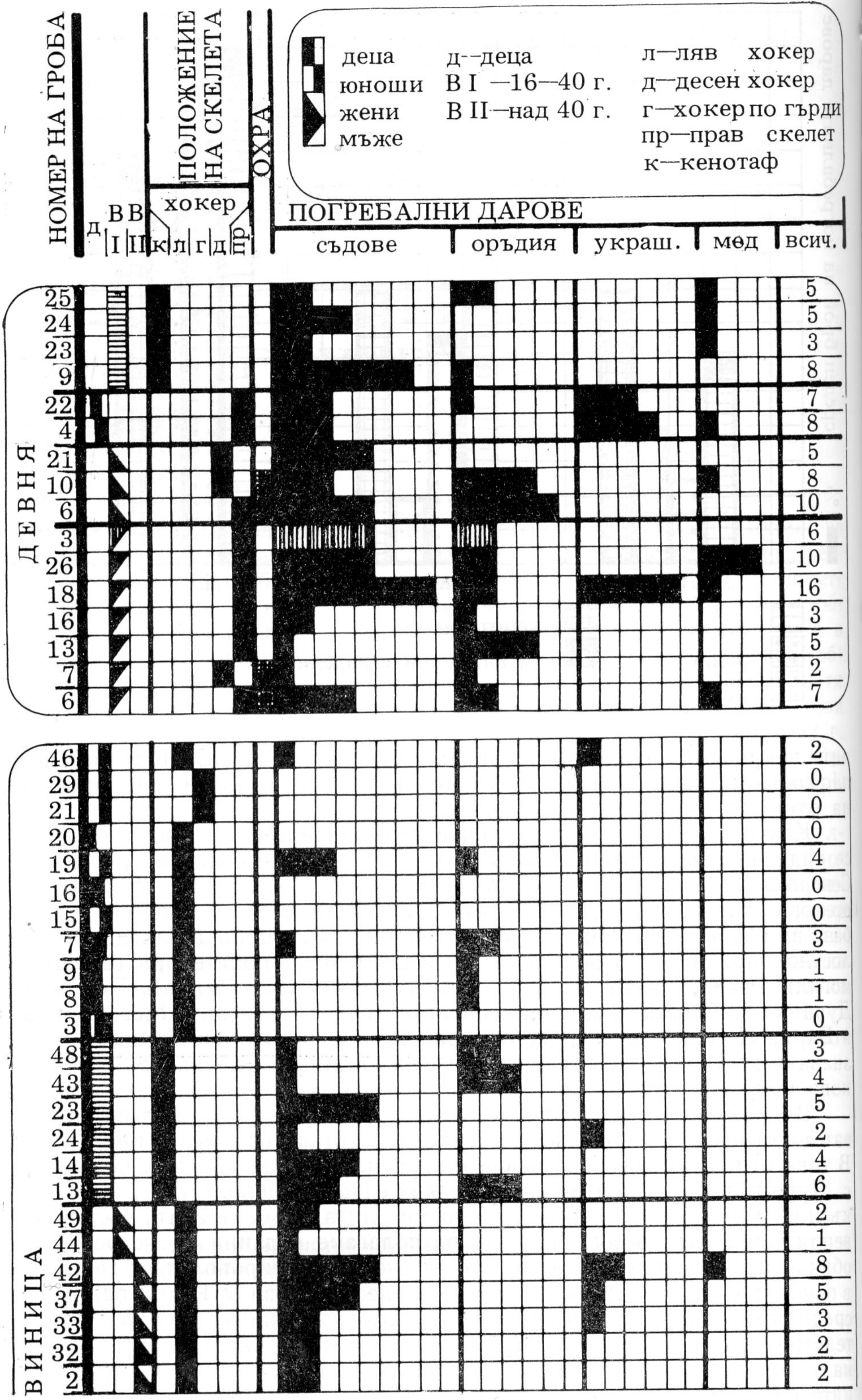

на на север (с отклонения) (сн. 108, 109). Тези констатации са в унисон с установените в предидещите глави съществени изменения през каменно-медната епоха в редица сфери на културата на север от Балкана.

За съжаление пълното отсъствие на информация относно погребалните обичаи в Тракия през късния неолит и целия енеолит пречи за по-детайлното разработване на тези проблеми.

Статистическият анализ на данните от проучените некрополи (табл. 34), обаче дава възможност за редица компаративни наблюдения.

Така например едно сравнение между общия брой на погребалните

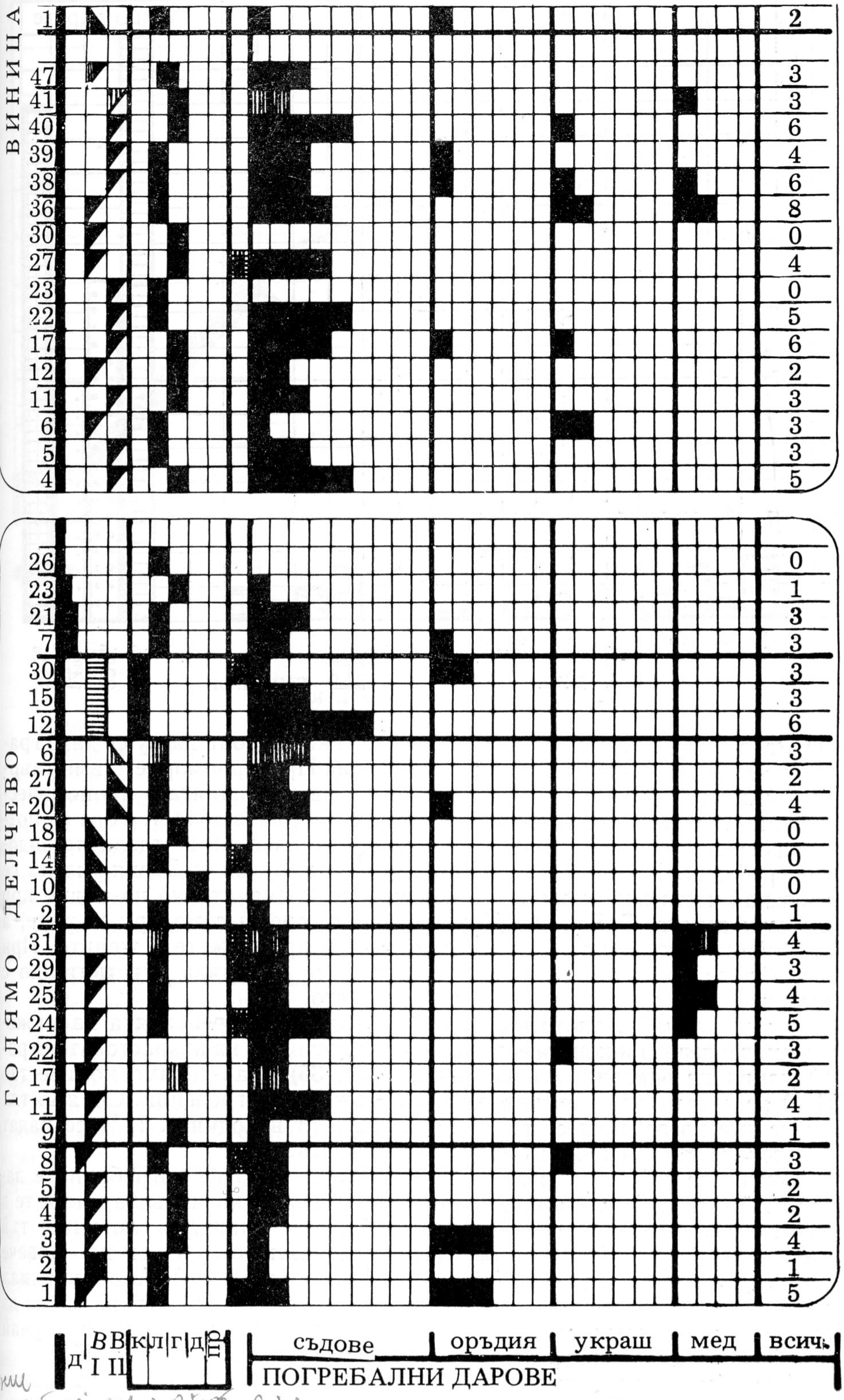

дарове от некрополите Г. Делчево, Виница, Варна I, Дуранкулак и Девня (фиг. 34, 34а) показва убедително различието, съществуващо през късния енеолит между ареала на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI, хинтерланд на Причерноморието и самото крайбрежие. Приблизително еднаквата наситеност с находки в първите два случая издава значителна икономическа нивелация във вътрешността на страната, докато богатството на Причерноморското крайбрежие, което в случая надвишава с два пъти (200%) двата некропола (Виница и Голямо Делчево) е ярко доказателство за просперитета на този район, факт, известен

ЕНЕОЛИТНИТЕ НЕКРОПОЛИ КАТО ИСТОРИЧЕСКИ И СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ИЗВОРИ

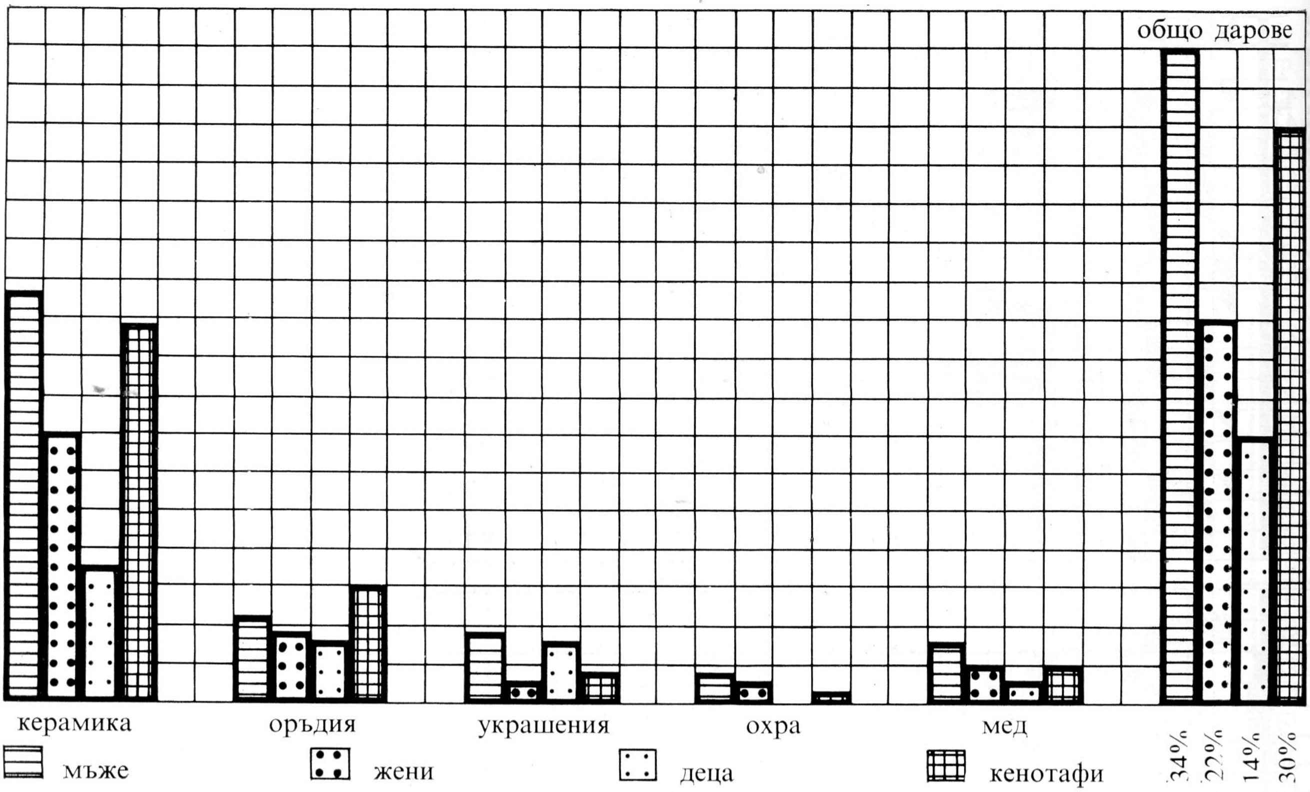

Фиг. 35
Сравнителна графика на средните количества находки при мъжете, жените, децата и кенотафите в некрополите при Виница, Голямо Делчево и Девня

Фиг. 36
Процентно съотношение между броя на погребаните в некрополите мъже, жени, деца и броя на кенотафите

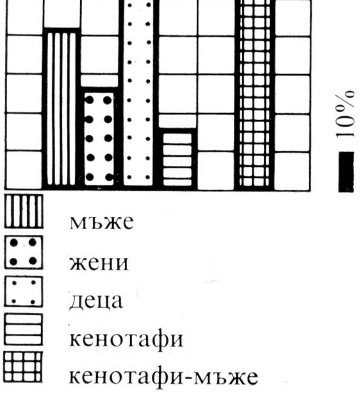

в науката от 1968 г. насам.[7] Нашата статистика позволи да му се даде графичен израз. Съотношението 2 : 1 в полза на Причерноморието има твърде голямо значение и показва дълбочината на различията в икономическия капацитет на отделните части на етнокултурната област. Това се потвърждава още и от количеството на металните находки в отделните видове погребения. В некрополите Варна I, Дуранкулак и Девня метал се среща най-често при мъжете и в кенотафите, а значително по-рядко при жените и децата. В Голямо Делчево той се среща само при мъжете, а във Виница в съвсем редуцирано количество при мъжете и жените. При това общото количество метал в некрополите намалява чувствително с отдалечаването на обектите от крайбрежието.

Анализът на средното количество находки в погребенията на мъжете, жените, децата и кенотафите разкрива картината на възрастовата стратификация на енеолитното население (фиг. 35). Най-голямо количество (34%) от находките са съсредоточени в мъжките погребения. Спрямо тях в женските погребения се срещат само 22% от находките. 14% се падат на детските погребения и 30% на кенотафите.

Високият и близък до този при мъжете процент на погребалните дарове, който се наблюдава при кенотафите, навежда на мисълта, че и те в повечето случаи са посветени на мъже. Това е и напълно логично, тъй като по силата на обективни обстоятелства мъжът е изложен на повече опасности далеч от селището (лов, търговия, война и пр.). Ако е загинал далеч от пределите на своето поселение, то неговият труп не може да бъде положен в рамките на родовообщинния некропол. В такъв случай му е било организирано символично погребение — кенотаф (сн. 115).

Ако обединим количеството на находките от погребенията на мъжете с това от кенотафите, на тази полово-възрастова група от населението ще се падне 64% от погребалния инвентар. Това важи с еднаква сила както за ареала на комплекса Коджадермен—Гумелница—Караново VI, така и за Причерноморието (култура Варна) и иде да подскаже важната роля, която мъжете са играли в късноенеолитното общество (фиг. 35). В сравнение с тях жените са поставени в значително по-неизгодно положение. По количество на погребалния инвентар (22%) стоят значително по-близо до децата (14%), отколкото до мъжете. Тази закономерност е обща и се повтаря при всички видове погребални дарове, разгледани по редъка — мъже + кенотафи: жени: деца. Наблюдаваме следните съотношения:

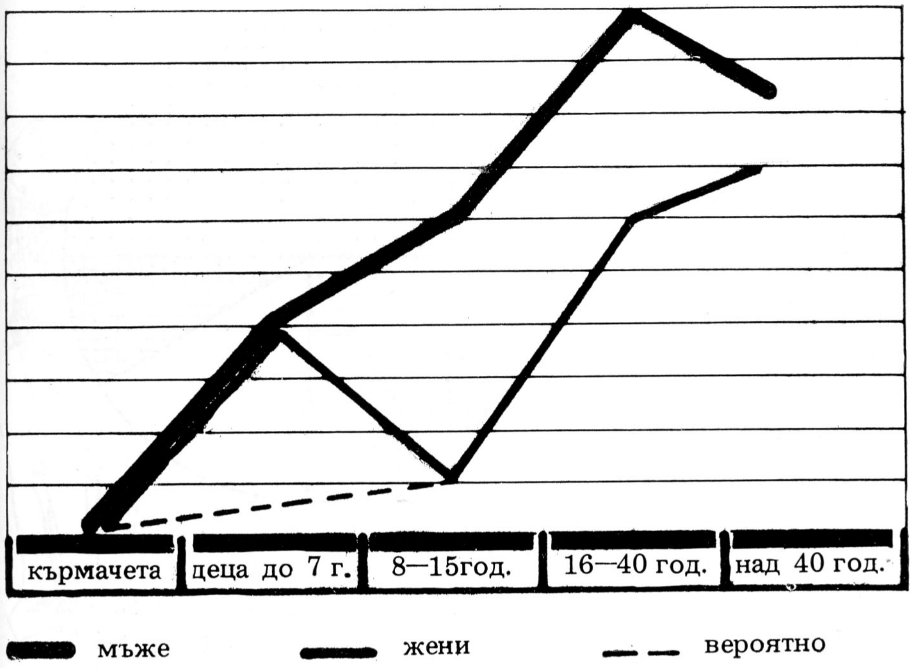

Фиг. 37
Разпространение на погребалните дарове по полово-възрастови групи

оръдия — 6 : 2 : 1,8,
украшения — 2,8 : 0,7 : 1,5 (при жените следователно и украшенията се срещат най-рядко!),
охра — 1 : 0,5 : 0,
медни изделия — 3,2 : 1 : 0,3,
съдове — 24 : 8 : 4.

Доминирането на количеството находки в мъжките погребения е толкова фрапантно, че дава възможност дори при деца, чийто пол не може да се определи по антропологически път, да кажем с голям процент вероятност дали в случая е погребано момче (с погребални дарове) или момиче (почти без такива).

Интересно в статистическо отношение е и самото процентно съотношение между погребаните в некрополите мъже, жени и деца (фиг. 36).

40% от разкритите погребения принадлежат на мъжете,
25% — на жените,
20% — на децата и
15% са кенотафи (или общо присъствието на мъжете в некрополите е 55%). Ниските показатели от детските погребения намират своето обяснение в некрополите при Поляница, Дуранкулак и Виница, където бе констатирано по-небрежно отношение към починалите малки деца, което не е учудващо при високата детска смъртност в древността, но си има и своите социални корени, както това ще видим по-нататък. В Поляница и Дуранкулак за най-малките деца са били изкопавани плитки гробни ями или те са били полагани и засипвани направо на повърхността. Скелетите им се откриват силно разложени или разбъркани. Следва да се предположи, че много погребения от този род изобщо не са достигнали до нас.

При жените случаят не е такъв и ниският процент на присъствието им в некрополите буди недоумение. На сегашния етап на изследванията не сме склонни да приемем това явление за закономерност и смятаме, че следва да се изчака неговото потвърждение или опровержение от статистическите данни от изцяло проучените некрополи Варна I и Дуранкулак.

Ако разгледаме по-детайлно разпределението на общото количество погребални дарове от некрополите в Девня, Виница и Голямо Делчево по полово-възрастови групи (фиг. 37), виждаме следното:

Децата до 2-годишна възраст са били погребвани почти без погребален инвентар, децата от 2—7-годишна възраст се съпровождат от известно количество погребални дарове, чийто брой при младите (неомъжени) момичета (8—15 г.) е много нисък, докато при момчетата от същата възрастова категория значително нараства. На тази база може да се пред-

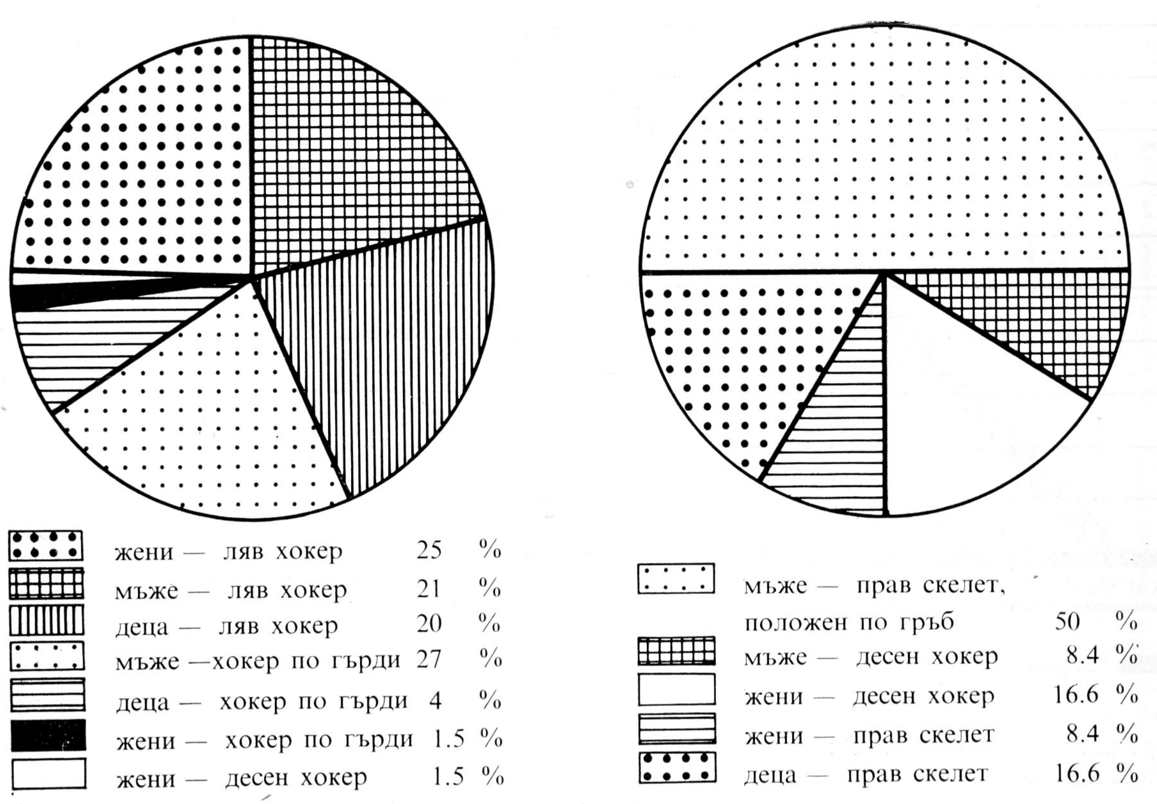

Фиг. 38
Сравнителна графика на трупополагане във вътрешността на страната и в Причерноморския ареал

положи (виж пунктираната линия на таблица 29), че и при малките момичета (до 7 г. възраст) погребалните дарове са били нищожни, за разлика от тези на най-малките момчета. По-нататък развитието върви така: и при възрастните мъже, и при възрастните жени (I възрастова група 16—40 г.) постепенно и равномерно нараства количеството на погребалните дарове с увеличение на възрастта, а в преклонната възраст за епохата (над 40) г.) количеството при мъжете рязко пада, а при жените продължава да расте.

Тази статистика разкрива значението и ролята на отделната възрастова група в стопанския живот на родовообщинния колектив, нейното място в социалната йерархия и дава представа за общата структура на социалния организъм.

От нея личи както високото положение на мъжа от детска до зряла възраст, така и подчинената роля на жената, която намира своето място в социалната стълбица едва след като стане майка, откъдето следва да заключим, че нейната роля се е ограничавала предимно в сферата на дома и семейството. Това е едно убедително доказателство за патриархалната структура на родовообщинните колективи през каменно-медната епоха в нашите земи. В ръцете на мъжете са били концентрирани основните материални ценности (мед и злато).

Графиката на фиг. 37 като цяло разкрива пред нас базата, на която през разглежданата епоха е била оценявана социалната стойност на отделния човек. Ако приемем, че тази социална стойност е отразена в количеството на погребалния инвентар, то виждаме, че само участието със съответен личен принос в производството на материални блага дава право на погребални дарове и тяхното количество се увеличава с увеличаване на жизнения и производствен опит, а следователно и личния принос на погребания в обществения живот. Така можем да си обясним и наличието във всички възрастови категории на погребения без дарове.

От особен интерес в тази връзка е ситуацията, която възниква при преклонната възраст на индивидите. Значението и ролята на жената очевидно не намалява, а дори се увеличава макар с по-бавни темпове, докато мъжете бързо губят своите позиции, явно изместени от следващото поколение. Този твърде интересен факт идва да подскаже, че по отношение на старите жени обществото запазва все още определен матриархален пиетет, пък и те самите даже в напреднала възраст са били често незаменими в работите около дома и в грижите за подрастващото поколение,

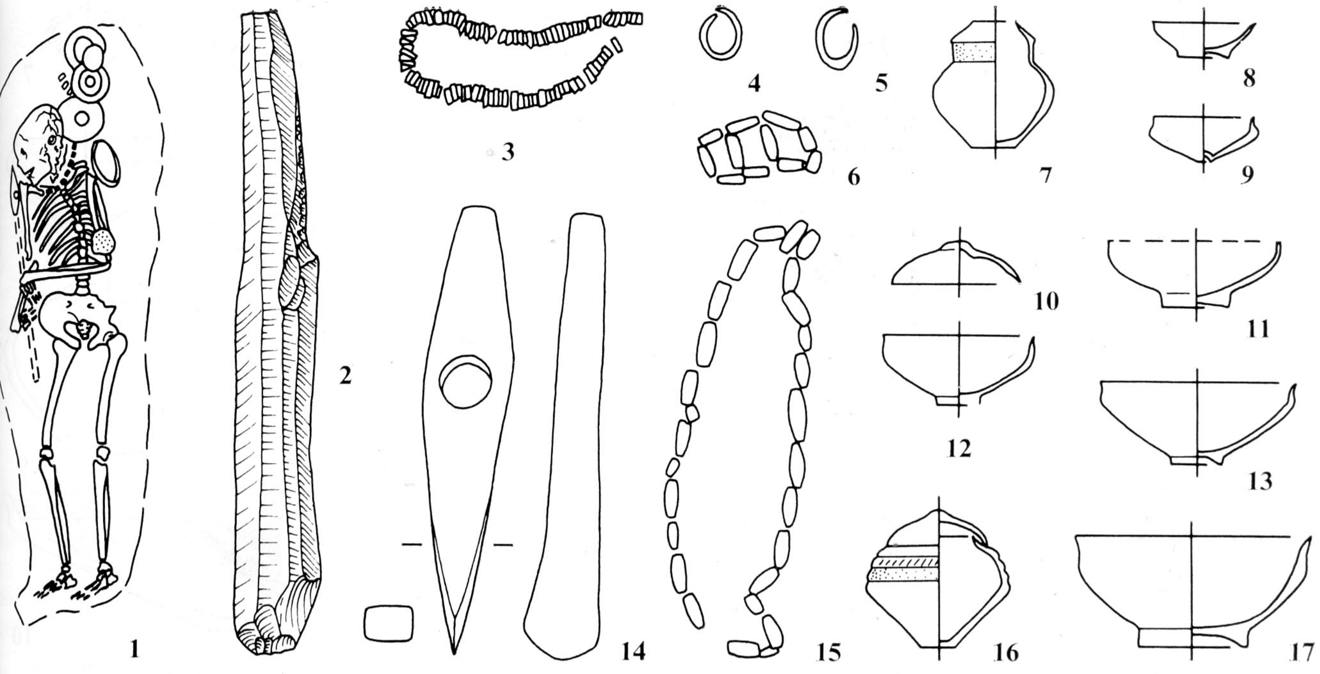

Рис. 85
Гроб № 18 от некропола при Девня

докато мъжът в преклонна възраст вече не е в състояние да участвува пълноценно в трудните «мъжки» дейности: лов, животновъдство, далечни експедиции и пр. и бързо губи своите позиции в обществото.

И тъй анализът на данните от нашите енеолитни некрополи показва:

1. Отсъствието на матриархална структура на обществото.
2. Важната икономическа и обществена роля играна от мъжа, роля, която свидетелствува за патриархална структура на обществените отношения.
3. Личат преживелици на древни матриархални традиции, отразени във високото положение, заемано от по-възрастните жени.
4. Кулминацията на обществената значимост на мъжа е в зрялата му, т. е. в най-производителната възраст (17—30 години) и следователно неговият авторитет се е крепял не на традицията (както при жените), а на ефективността на участието му в производството на материални блага и в защитата на поселението от врагове. Оттук може да се направи изводът, че патриархалната структура на обществото е продукт на обективното развитие на обществено-икономическите отношения в края на каменно-медната епоха. Тези констатации нямат отношение към въпроса за локалността на семейно-брачните отношения, които ще бъдат предмет на отделно разглеждане.
5. Децата твърде рано се включват в процеса на производството (от 6—7-годишна възраст), която възраст ни дава границата между работоспособното и неработоспособното население.
6. Във вътрешността на страната погребалният инвентар демонстрира само количествена градация между отделните полово-възрастови категории. Не личат съществени качествени различия между находките от отделните погребения, което говори за слабо изразена имуществена диференциация сред населението на обикновените поселения. При тях доминира възрастовата стратификация на обществото.

В Причерноморския ареал обаче някои от погребенията на некрополите при Варна[8], Девня[9] и Дуранкулак[10] (рис. 85—88) излизат далеч извън рамките на средните цифрови данни, които анализирахме досега. В този район сме изправени пред картината на една чувствителна социална, полова и възрастова диференциация.

Очертава се една привилегирована прослойка от населението, състояща се само от мъже, в чиито погребения се открива голямо количество ценен за времето си инвентар — по няколко медни сечива и оръжия, златни, кварцитни и халцедонови украшения и т. н. Очевидно в социалната структура на тукашните енеолитни родови общини вече са настъпили дълбоки качествени изменения и се е формирала една висша прослойка,

Рис. 86
Гроб № 26 от некропола при Девня

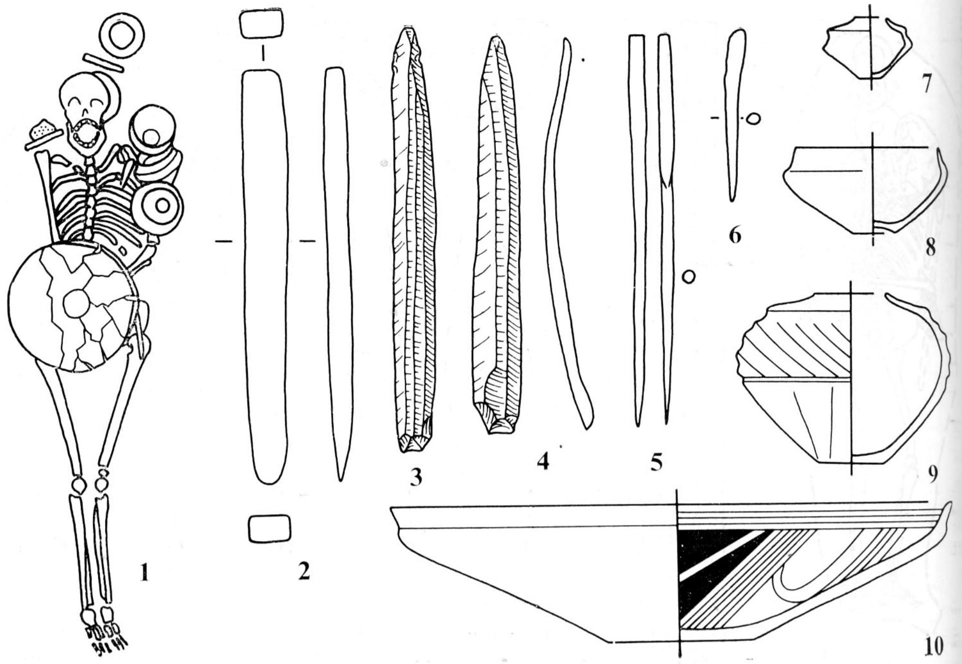

Рис. 87
Гроб № 25 от некропола при Голямо Делчево

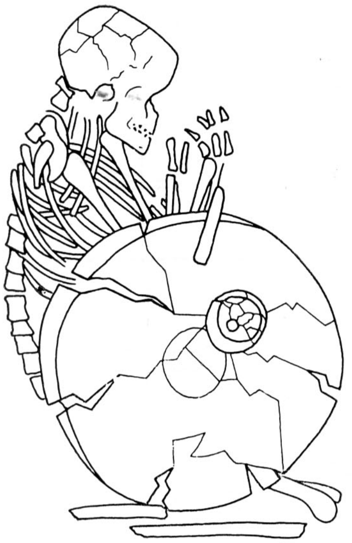

в чиито ръце са съсредоточени колосални за времето си богатства.

За съжаление разкопките на некрополите Варна I и Дуранкулак още не са приключили, поради което не разполагаме с необходимите статистически данни за един по-детайлизиран анализ. От онова, което знаем досега, можем да заключим, че сред мъжете от този ареал съществуват значителни социални различия. На най-горното стъпало на обществената йерархия се нареждат малобройните изключително богати погребения или кенотафи, в които погребалните дарове многократно надвишават личните потребности на погребания.[11] Някои кенотафи имат просто вид на съкровища.[12] По археологически път се проследява и едно второ, малко по-ниско стъпало от обществената стълбица, на което се нареждат погребенията с достатъчно богат инвентар,[13] който обаче не излиза вън от рамките на личните потребности на погребания. И тази група е малобройна и нейните представители очевидно са заемали по-привилегирована позиция в сравнение с останалата маса мъже (войни?),чиито погребални дарове отговарят в най-общи черти на тези от погребенията на мъжкото население от вътрешността на страната с тази разлика, че тук се проследяват по-отчетливо някои от елементите на зараждащите се патриархални отношения. На най-ниското стъпало в тази система остават погребенията без погребални дарове и такива на разпокъсани трупове и други прояви на небрежно отношение към мъртвеца. Очевидно става дума за безправно население. Дали това са роби, военнопленници или други подобни — засега не може да се каже с положителност.

Като сравним всички познати енеолитни некрополи от България помежду им, става ясно, че въпреки настъпилите в края на каменно-медната епоха обществено-икономически изменения, предизвикани от металния бум и бурния икономически разцвет във вътрешността на страната, традиционните обществени отношения, отразени в съответните некрополи се запазват повече или по-малко непокътнати.

Само в Причерноморието под влияние на особено благоприятните условия въпросните икономически фактори са действували с по-голяма сила и са довели до възникването на качествено нови моменти в социалната структура на обществото.

Данните от некрополите имат също така определена стойност с оглед проследяването на етнокултурните процеси в древността. Наред с антропологическата информация важни в това отношение са и данните за позицията на скелета в гробната яма. Знае се, че начинът на полагане на трупа в гробната яма е константна и достатъчно консервативна характерна черта, присъща на твърде големи етнически масиви.[14] Тя е еднаква за различните археологически култури, включени в тях. Когато този елемент се променя, то ние сме изправени пред исторически събития с го-

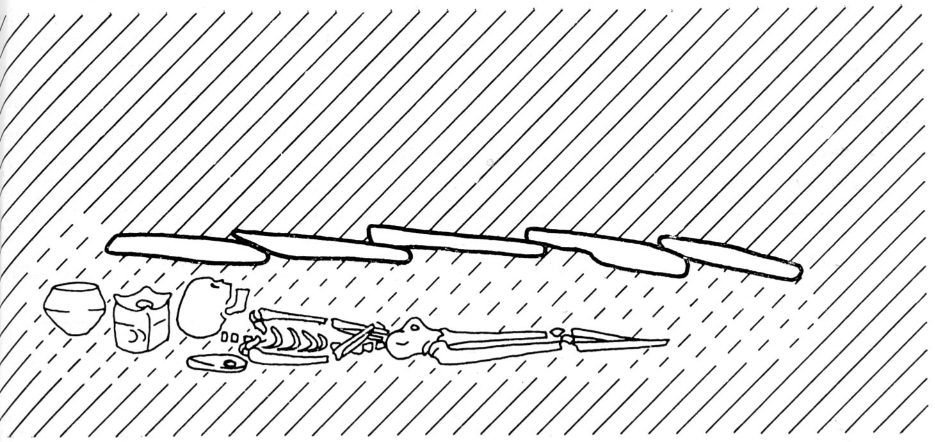

Рис. 88
Начин на погребване с покритие от каменни плочи, констатиран в некропола при Дуранкулак

Рис. 89
Видове трупополагане през каменно-медната епоха в България

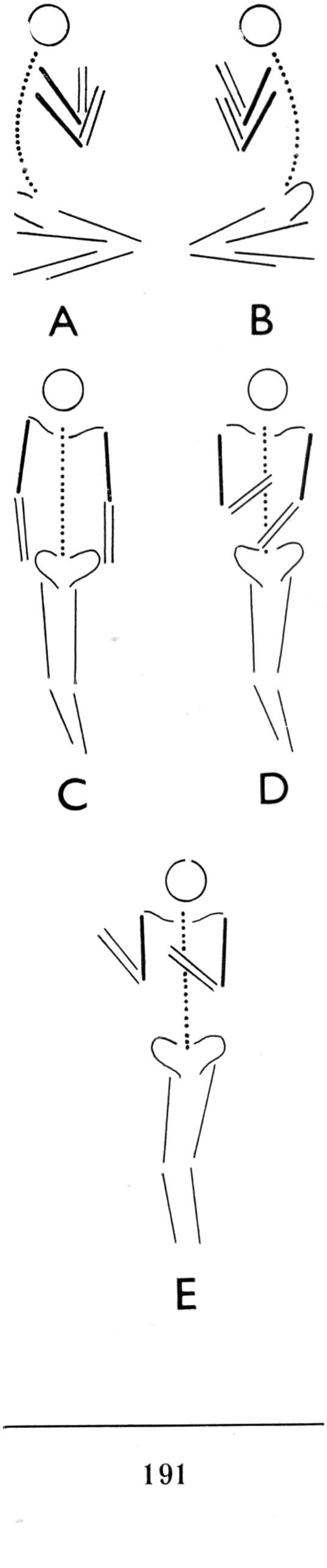

пям териториален обхват и особена дълбочина и значимост. Те могат да бъдат свързани пряко със смяна на населението, с негови придвижвания или с особено интензивни културни и етнически инфилтрации. Високата стойност на този исторически показател се състои в това, че той позволява да се установи (при достатъчно пълно диахронно и синхронно картиране) източникът, посоките и размерите на въпросните инфилтрации.

Българският енеолитен материал крие в това направление богати възможности, които на сегашния етап на изследванията позволяват да се проследят следните по-важни закономерности.

Три са основните позиции на скелета в гробната яма, които се срещат през каменно-медната епоха у нас (рис. 89):

А — хокер наляво (с вариант — по очи или по гърди

В — хокер надясно (със същите варианти)

С—Е — прав скелет по гръб (с варианти на страна и по очи)

От таблица 38 ясно личи, че тези видове трупополагане се срещат в различно съотношение при мъжете и жените и се групират териториално, обособени два по два. Първият вид с вариантите му се среща във вътрешността на Североизточна България, а вторият и третият в Причерноморието, без да са изключени преплитания. Тази териториална обособеност на групите потвърждава нашето виждане за съществуването на различия между Причерноморието и вътрешността на страната, различия, които, както вече видяхме в предходните глави, се проследяват отчетливо и в останалия археологически материал. Във вътрешността на страната процентното съотношение между видовете трупополагане по полово-възрастови групи е следното:

	мъже	жени	деца
хокер наляво	21%	25%	20%
хокер наляво по гърди	27%	1,5%	4%
хокер надясно	—	1,5%	—

В Причерноморието тези данни са следните:

	мъже	жени	деца
прав скелет	50%	8,4%	16,6%
хокер надясно	8,4%	16,6%	—
хокер наляво	—	—	—

Как възникват тези различия, и по-точно какъв е произходът на толкова специфичния начин на трупополагане в Причерноморието?

Интересният преглед на Д. Телегин на промените в положението на погребаните в праисторията на Украйна[15], показва, че тук през епохата на неолита (която при Д. Телегин включва и целия период на нашия енеолит) господстват правите скелети, положени по гръб. Тази позиция се съпровожда от протоевропеидни (кроманьоидни) черти на черепите[16], докато хокерните погребения от мезолита в Украйна показват медитерански антропологически белези. От аналогиите с Причерноморието както по отношение на изправените скелети, положени по гръб, така и по отношение и на протоевропеидните черти на някои от черепите от този район[17], може да се заключи, че през епохата на късния неолит известен контингент протоевропеидно население се е настани-

ло в Причерноморието и Добруджа и се е смесило с местните племена, запазвайки дълго време някои специфични черти на своята култура. По този начин може да бъде решен и въпросът за произхода на културата Хаманджия, която по наше мнение е проява на първия, най-ранен инфилтрат на неолитно население, идващо от североизток, и отседнало на юг от устието на р. Дунав. Моментът на преселване засега може да бъде датиран към началото на средния неолит (средата на VI хил. пр. н. е.). Интензивни контакти между енеолитните култури от двете области се проследяват и в по-късните епохи.

С казаното обаче не се изчерпва информацията, която ни предоставят нашите енеолитни некрополи.

Получените данни, отразени в табл. 34, могат да бъдат разглеждани и като извор за семейно-брачните отношения и контактите на тази почва между отделните етнокултурни ареали.

От тях се вижда ясно, че «хокер наляво» е доминираща форма на трупополагане във вътрешността на Североизточна България (сн. 111). Доколкото срещаме тук «хокер надясно», то става дума за очевидни, единични инфилтрации от Причерноморския ареал. В гроб № 10 от Голямо Делчево[18] се касае за жена, следователно нейното присъствие може да служи за доказателство за патрилокалност на семейните отношения, ако приемем, че всеки човек е бил погребван по обичая на племето, от което произхожда.

Положението «хокер наляво по гърди» се среща само при мъжете от този ареал. Възможно е в тези случаи погребаните да са произхождали от външни за общината родове, поради което да са погребвани по-небрежно, отколкото членовете на рода, комуто принадлежат селището и некропола. Ако това е така, то в този случай бихме били изправени пред случая на матрилокалност на семейно-брачните отношения. Сложността на ситуациите в некрополите позволяват да се говори по-скоро за варираща локалност на семейните отношения. Тук бих искала да отбележа, че етнографията отдавна е доказала, че матрилокалността, явявайки се преживелица от матриархата, не може да бъде разглеждана като еднозначно указание за наличието на матриархални социални структури,[19] което убедително се потвърждава и от казаното дотук по отношение на нашата каменно-медна епоха.

За Причерноморието обаче въз основа на разгледаните по-горе данни за патриархални отношения, можем да допуснем наличието на патрилокалност на семейно-брачните връзки, както и патрилинейност в наследяването.

БЕЛЕЖКИ КЪМ Х ГЛАВА

1 Häusler, 1975, с. 83—102.
2 Häusler, 1974, 1976.
3 Дийов, Бояджиев, Тодорова, 1984, с. 2—18. Сб. Добруджа, т. 1, 1984, с. 2—18.
4 Cantacusino, 1967.
5 Тодорова, 1979в, 54, Табл. 19; Comşa, 1974, 199—217.
6 Тодорова, пак там.
7 Тодорова—Симеонова, 1971, с. 39—40.
8 Иванов, И., 1974, 1975а, б, 1977 и др.
9 Тодорова—Симеонова, 1971, гроб 18.
10 Димов, Бояджиев, Тодорова, 1984, с. 10; История на Добруджа, т. 1, 1984.
11 Каталог The First Civilization in Europe, 62, Gr. 43.
12 Пак там, 61, гроб 36.
13 Девня — гроб 18, Дуранкулак — гробове 211, 251, 260 и др.
14 Телегин, 1976, 5; Круц, С., 1972.
15 Телегин, 1976, с. 14.
16 Круц, С., 1986 (под печат).
17 Nekrasov, Cristescu u. a., 1959, 27—40; Nekrasov, Cristescu, 1965.
18 Тодорова, Иванов и др., 1975, с. 61, гроб 10.
19 Фрайберг, 1975, с. 78—81.

Глава XI

ДУХОВЕН ЖИВОТ НА ЕНЕОЛИТНОТО НАСЕЛЕНИЕ

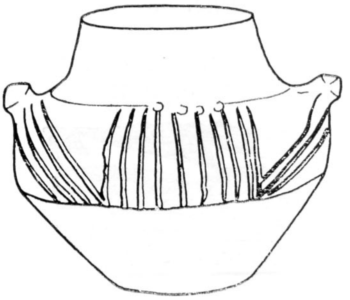

Сферата на духовния живот на човека изглежда на пръв поглед особено рудно проследима по археологически път. В археологическата литера-ура срещаме различни схващания по този въпрос — от пълното отрича-ие на възможността да почерпим сведения за мирогледа на праисторичес-кия човек от оставените от него веществени паметници до тяхното нео-сновано и фантастично тълкуване. Авторът се придържа към мнение-о, че достатъчно богатата в количествено и качествено отношение из-орова база, с която днес разполагаме за територията на България пре-доставя на изследователя реални възможности за разкриване на редица нтересни страни от духовния живот на енеолитното население на наши-те земи. При това не бива да забравяме ограничеността на археологичес-ките извори и тяхната материална същност и произтичащата от това хи-потетичност на всяка интерпретация, касаеща духовната сфера.

Информация за духовния живот на енеолитния човек черпим пак от погребалните обичаи, освен това и от многобройните предмети на кул-та, от произведенията на изкуството, тясно свързани с последния, от рнаментиката, знаците, пиктограмите, архитектурните концепции и т. н

ПОГРЕБАЛНИ ОБИЧАИ

Енеолитните некрополи хвърлят богата светлина и върху редица страни от духовния живот на праисторическия човек, на първо място върху не-говите вярвания в задгробния «живот» и отношението му към мъртвите.

Местоположението на самите некрополи спрямо селищата е първа-та ни водеща нишка в това направление. Проучените досега некрополи от Североизточна България — Русе, Девня, Кубрат, Виница, Дуранку-лак, Голямо Делчево, Поляница, Радинград, Варна I, Варна II и др. дават възможност да бъдат проследени известни закономерности. На първо място прави впечатление обстоятелството, че във всички случаи, когато теренът позволява това — некрополите са разположени на запад от селището (Овчарово, Поляница, Голямо Делчево, Радинград, Дуран-кулак). Очевидно в посоката на залязващото слънце е било локализирано и обиталището на напусналите този свят членове на родовата община. В слу-чаите с некрополите на наколните селища край Варна и Девня е трудно да се определи положението им спрямо съответното наколно селище, но и за двата обекта западната посока е твърде вероятна. При това не се изби-ра само посоката, но и теренът, на който да бъде разположен некрополът. Обикновено това е малка височинка или гърбица на древен рид, днес почти заравнен от наноси, т. е. теренът е бил подбиран на базата на съ-щия принцип, на който е определяно и мястото на поселението. От тези наблюдения можем да заключим, че енеолитното население е гледало на некропола дословно като на «селище на мъртвите». Прави впечатле-ние също така обстоятелството, че гробовете почти никога не се застъп-ват взаимно. Очевидно те са били по някакъв начин маркирани на по-върхността, за да не бъдат нарушавани от по-късни погребения. Най-отчетливо това се проследява в некропола край Големия остров при с. Дуранкулак, където гробовете от каменно-медната епоха са покрити върху насипаната пръст или върху дървено покритие с големи варови-кови плочи (рис. 88). В отделни случаи се наблюдава и ограждане с помощ-та на вертикално поставени плочи. Макар това засега да е единично яв-

Фиг. 39
Сравнителна графика на ориентацията на скелетите и местоположението на некрополите по отношение на селищата (по Е. Комша с допълнения от Х. Тодорова)

1. Лиляк
2. Овчарово
3. Поляница
4. Виница
5. Русе (?)
6. Кубрат
7. Девня
8. Варна
9. Голямо Делчево
10. Гумелница
11. Боян
12. Дуранкулак

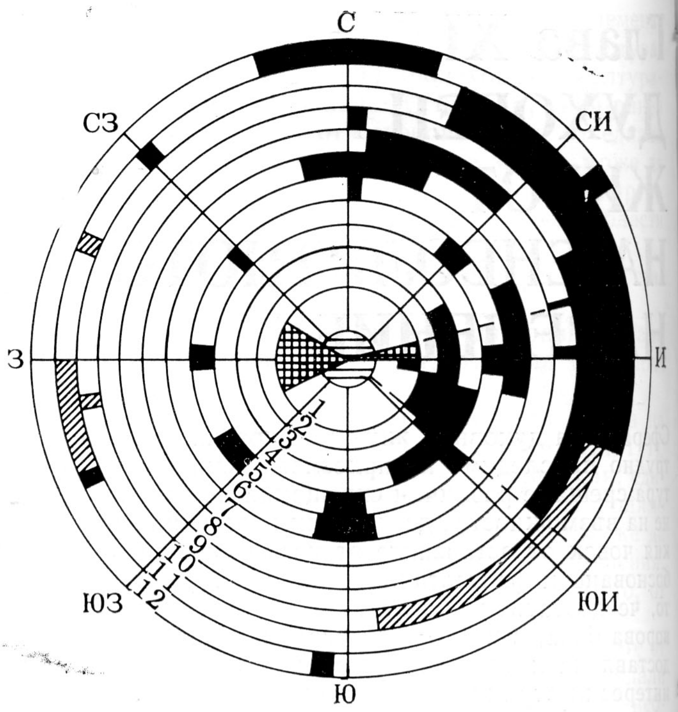

некрополи в селищата
местоположение на некрополите по отношение на селищата когато са извън тях
погребение с несигурна датировка

Рис. 90
Керамични съдове от гроб № 251 от некропола при Дуранкулак

ление за страната ни, то подчертава големите грижи, които през разглежданата епоха са били полагани за мъртвите.

Вярата в задгробния живот намира отражение и в погребалния инвентар: в повечето от гробовете откриваме погребални дарове. Те се състоят главно от съдове, в които вероятно е била поставена храна (рис. 90). Те са полагани при най-малките деца, така че често при пълното изтляване на крехките детски кости, тези съдчета остават единствените археологически свидетелства за извършено погребение. При възрастните индивиди съдовете са многобройни (рис. 90), обикновено 3—4, като в един гроб на мъж от Дуранкулак те наброяват 18. Поставяни са на различни места около погребания — до главата, един пред самото лице с устие до устата, придържан с ръка като за пиене, върху гърдите, върху коремната област и до стъпалата (рис. 92, 93, 85, 86, 87). Очевидно количеството и качеството на поставените в гроба съдове (а следователно и храна) отговарят на общественото положение на погребания. В съзнанието на човека от каменно-медната епоха те са имали предназначението да служат на мъртвия в «отвъдния свят». Впрочем археологическите наблюдения ни позволяват да установим, че древният човек е съзнавал символичността, дори фиктивността на този вид погребален инвентар. Съдовете, открити във всички некрополи, са отлично изработени и богато украсени, но съвсем слабо изпечени (вероятно в проста пещ или на открит огън). В резултат от това ги откриваме почти напълно разложени в пръстта. В Причерноморието тази фиктивност е най-ясно изразена. Тук в гробовете дори се откриват миниатюризирани съдчета, които по форма копират в мащаб 1 : 3 до 1 : 10 реалните съдове от едновременните селища. Освен съдове в гробовете са поставяни и личните украшения на погребания. Независимо от това, дали са изработени от злато (рис. 111; сн. 116, 117), мед, мида спондилус (сн. 113), кост, рог, малахит, кварцит или ахат, те съпровождат задължително своя притежател. Металните украшения и тези от кварцит и ахат се срещат предимно в мъжки погребения, останалите — предимно в женските и детските.

При мъртвите са поставяни и най-необходимите оръдия и оръжия:

бойни брадви от рог, брадви-чукове, клинове, длета, игли и други изделия от мед (рис. 91); каменни теслички, рядко лъкове и стрели, кремъчни ножове и пр. Те обаче не изобилствуват и далеч не обхващат всич-ки сфери на човешката дейност. Брадвите често са със съзнателно притъпени остриета, кремъчните пластини — счупени. Създава се впечатлението, че в представите на енеолитното население «отвъдният свят» не ще да е бил място за усилен труд, а по-скоро място за заслужен отдих.

Интерес представляват и грижите, полагани от енеолитното население за самия труп. Досега известните некрополи съдържат само погребения с трупополагане и кенотафи. Но при това се наблюдават съществени различия. Най-често срещаната поза на скелета е «хокер». Този начин на погребване е един от най-древните документи за вярванията на праисторическия човек в задгробния «живот» и доказателство за силата и дълготрайността на сакралните традиции.

Утвърдила се през късния палеолит, позата «хокер» предшествува с хилядолетия възникването на земеделско-скотовъдната икономика. Поради това ни се струва неоправдано интерпретирането ѝ като израз на култа към плодородието или като поза на «адорация»[1] (чия?). Най-приемлива изглежда интерпретацията на хокерното положение на трупа, дадена от редица автори, като пряко отражение на вярата в задгробния живот — т. е., че погребаният не е умрял, а само е «заспал» в удобна поза, за да се събуди по-късно в «отвъдния свят». Разбира се, с течение на хилядолетията този възглед се е развивал, но основното му съдържание е оставало едно и също, което намира отражение в постоянството, с което въпросният погребален обичай се повтаря. От погребалните дарове можем да съдим още, че енеолитното население е «пренасяло» в «задгробния живот» и своята социална структура.

Особен интерес представлява фактът, че в Причерноморския ареал хокерното положение на трупа се среща само при жените. Енеолитното население тук се е придържало така стриктно към това правило, че дори при юношите, чийто пол не може да бъде определен по антропологически път, можем да разграничим погребенията на момчетата от тези на момичетата.

Различаваме хокери наляво, хокери надясно и хокери по очи (вариант — по гърди). И в това отношение етнокултурните ареали на страната показват строги различия: в Североизточна България хокерите са поставени наляво, като главата сочи на изток (с отклонения); в Причерноморието — надясно, като главата сочи на север (с отклонения).

Погребения в изтегнато по гръб положение на трупа се срещат почти само в Причерноморския ареал (Девня, Варна I, Дуранкулак). Тази поза е запазена само за мъжете (и момчетата). Тя има своя древна неолитна традиция, характерна за долнодунавските територии в Южна Украйна. Познаваме обаче и късно палеолитни и мезолитни погребения «по гръб». Районът на разпространение на този начин на трупополагане е ограничен. Той обхваща през епохата на неолита долния Дунав, Южна Украйна и Добруджа, а през каменно-медната епоха — главно Причерноморския ареал между устието на Дунава и Балкана. Некрополите на културата Варна са определено биритуални. В некропола край Дуранкулак дори може да говорим за полиритуалност, тъй като в един негов сектор бе открит трети начин на погребване — в седнало положение (рис. 94). Странното положение, в което се откриваха скелетите в този сектор можа да намери обяснение в естествено мумифицираните погребения от некрополите от Анкон, Перу (рис. 95), където бе установено, че мъртвият е бил здраво завързван в седнало положение в чувал, украсяван с различни принадлежности и спущан в гробната яма ведно с погребалната керамика, поставена в мрежа. Ямата е била прикрита с дървена конструкция, върху която според случая е била насипвана с пръст или слаган ред камъни. «Мумиите» от Анкон хвърлят светлина върху редица интересни палеоетнографски подробности на погребалните обреди от каменно-медната епоха у нас, които при нашите климатични условия са безвъзвратно загубени за науката. В частност те сочат и една възможност за обяснение и на загадъчните «глинени маски», открити във Варненския енеолитен некропол.[2]

Що се отнася до характерната за всеки етнокултурен ареал посока на ориентация на главата на погребания, то тя също свидетелствува за

Рис. 91
Медни брадви от гроб № 29 и № 5 от некропола при Варна

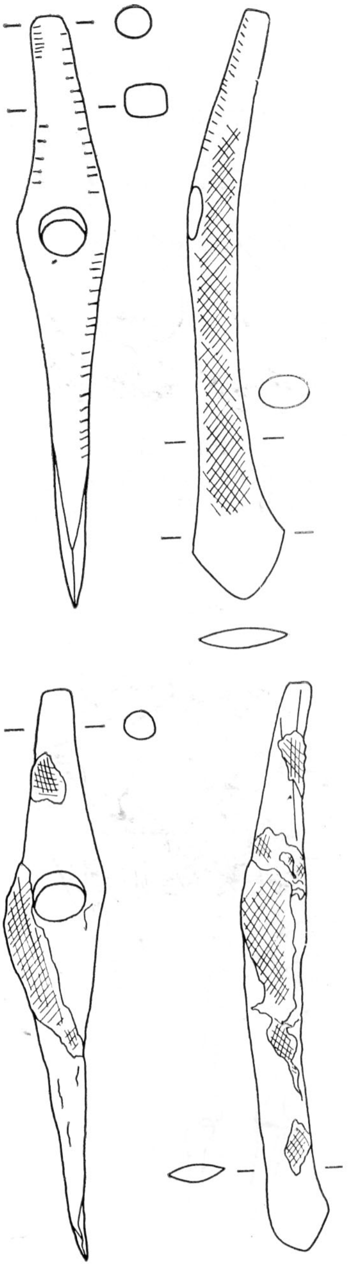

Рис. 92
Погребение в свито положение (гроб № 19) от некропола при Виница

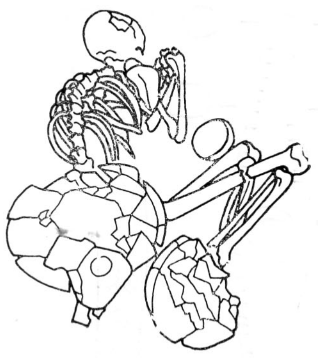

Рис. 93
Погребение по гръб (гроб № 325) от некропола при Дуранкулак

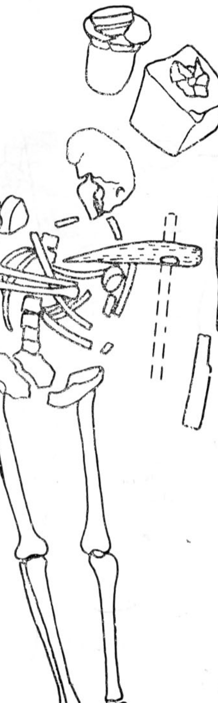

определени вярвания. Във вътрешността на страната главата е ориентирана на изток, лицето на юг. Тук вероятно прозира култът към слънцето — мъртвият се отправя с крака на запад, към «страната на мъртвите».

При мореходните причерноморски племена, за които полярната звезда вероятно е играела жизнено важна роля ориентацията по нея — на север — изглежда логична и оправдана. Лицето на мъртвия съответно гледа на запад.

Интересно е отношението към загиналите вън от родовоплеменната територия или унищожените от диви зверове членове на общината. Поради липсата на труп «погребението» е извършвано във вид на кенотаф— т. е. в гробната яма се поставя целият инвентар, полагащ се на мъртвия в «задгробния» живот. Отсъствува само човекът, за когото тези вещи са предназначени. Енеолитното население е вярвало, че «духът на мъртвия» ще намери начин да «се възползува» от поставените в кенотафа вещи. Кенотафи срещаме във всички некрополи и за всички социални категории. Познаваме кенотафи с по 2—3 съда и такива соколо 1 кг златни накити, какъвто например е гроб № 1 от Варненския некропол I.

Особени манипулации с мъртвите извън горепосочените различия в трупополагането се срещат доста рядко и не могат да бъдат разглеждани като закономерно явление. От некропола от Русе се съобщава за констатирани от антрополозите «послесмъртни трапанации» на черепите, които се приписват на енеолитното население на този обект. При днешното състояние на изследванията е трудно да се съгласим с този възглед. Преди всичко останалите енеолитни некрополи в страната не дават данни за разпространение на този обичай (известен е само още един череп с трапанация — от Лиляк[3]). Освен това една част от погребенията от Русе дават значителни разсейки в ориентацията си в сравнение с останалите енеолитни некрополи у нас и в съседните страни (фиг. 39), поради което е напълно възможно погребенията да са разновременни. Една част от тях се отнасят по-скоро към момента на загиване на селището под ударите на външно нападение и принадлежат по всяка вероятност на външни елементи.

От Виница разполагаме с данни за наличието в рамките на некропола на «жертвени площадки»[4].

В Дуранкулак също се натъкнахме на подобно явление. На древната земна повърхност се срещаха т. нар. «керамични килими» — цели площадки от натрошени на място големи съдове и останки от животински кости, главно от глави на животни. Склонни сме да ги интерпретираме като тризни, поради обстоятелството, че погребалното угощение очевидно е било извършвано при отворен гроб, та някои части от счупваните при церемониите съдове са попаднали в гробната яма, или са били направо използувани за покриване на трупа. Този обичай в Дуранкулак е характерен главно за ранния енеолит.

Напоследък Т. Иванов[5] предприе цялостно проучване на погребалните обичаи от неолита и енеолита в нашите земи и ги съпостави със сведенията за тези обичаи у някои съвременни развиващи се народи. Констатираните паралели и различия хвърлят нова светлина върху тази важна, но трудна за интерпретиране сфера от духовния живот на енеолитното население и в много отношения потвърждават нашите изводи.

ЕНЕОЛИТНОТО ИЗКУСТВО

Енеолитното изкуство е друга важна сфера от човешката дейност, в която енеолитният човек е намерил широк простор за духовна изява. От нашите земи произхождат множество находки на идолна пластика с най-разнообразна типология, произведени от глина, мрамор, кост и метал (рис. 99). С тяхното изследване са се занимавали почти всички наши праисторици. Най-ранната типологическа класификация принадлежи на А. Чилингиров.[6] След него В. Миков и Н. Петков посвещават студии на идолната пластика.[7] Отделни публикации принадлежат на Г. Георгиев и М. Димитров,[8] а обобщителните разработки — на А. Радунчева, И. Вайсов, автора[9] и др.

Идолната пластика е най-атрактивната съставка на археологическия материал от неолита и енеолита в нашите земи, която с право прив-

лича интереса на най-широка публика.[10] Тя е изходната база при разглеждането на въпросите, свързани с религията и мирогледа на праисторическия човек[11], защото праисторическото изкуство е носител на богато идеологическо, естетическо и културно-историческо съдържание (обр. 128). Неговото изследване води до разкриването на важни страни от духовния живот на праисторическия човек.

Праисторическото изкуство не възниква самоцелно, а е извикано на живот от нуждите на енеолитните култове, вярвания и практикуваните магически действия. Затова произведенията на енеолитното изкуство са носители на богат идеен и емоционален заряд.

Наред с това обаче произведенията на древното изкуство са имали още важната задача да задоволяват високите естетически изисквания и потребности на енеолитното население. От богатството и разнообразието на целия му домашен инвентар, от умелата украса на съдовете и стените на сградите можем да съдим, че то при всеки удобен случай се е ограждало с художествено изработени изделия и произведения на изкуството. Те в буквалния смисъл на думата са били негово ежедневие.[12]

Земеделско-скотовъдната база на енеолитното общество е намерила косвено отражение в култа към слънцето, луната и природните стихии, който очевидно е заемал централно място в идеологическите представи на човека. Ярката картина на този култ ни се разкри едва неотдавна чрез откритата в едно опожарено жилище на селищната могила Овчарово култова сцена (рис. 112, сн. 120—124, 126), която може да бъде интерпретирана като вътрешна уредба на един енеолитен храм (рис. 96). Колективната находка е изработена от глина и се състои от три плоски олтара с формата на фронтонна фасада на дом (рис. 112—22, 23, 26), четири женски идола с ръце, вдигнати в поза на адорация (рис. 112—16, 17, 20, 21), три ниски масички (рис. 112—13, 19) с по три столчета към всяка от тях (едното столче не подлежи на реставрация) (рис. 112 — 7, 8, 9, 14, 15, 25, 27), три продълговати барабана тип «тарамбук» (рис. 112 — 10, 11, 12), три миниатюрни съдинки с капачета и две по-големи панички (рис. 112 — 1—6). Всички предмети са украсени с червена минерална боя, нанесена върху коалинова основа (сн. 132). Със същата боя върху олтарите са изобразени знаците на слънцето (концентрични кръгове с лъчи), луната (концентрични кръгове без лъчи), растенията (съединени с върховете си триъгълници), спирали и светкавици или змии (рис. 97 и 98).

Върху идолите личи орнамент, маркиращ женската носия (сн. 127а), състояща се от елече и панталони до колената, пъстър колан и риза с дълъг ръкав[14], набран на гънки по вдигнатите ръце.

Сцената датира от началото на късния енеолит — I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Откриването ѝ даде възможност за първи път у нас да се установи наличието на развит култ към слънцето, луната и природните стихии, на които са посветени трите олтара. Общият контекст, в който се намират отделните предмети от сцената, даде възможност една голяма част от енеолитната идолна пластика в Югоизточна Европа да намери своята вярна интерпретация.

Доскоро болшинството от глинените неолитни и енеолитни статуетки се разглеждаха като различни божества, образи на «Великата майка» и т. н., при което не беше ясно кому е адресиран широко разпространеният жест на адорация. Култовата сцена от Овчарово показа, че в съзнанието на човека от енеолита един небесен пантеон е обхващал божествата от най-висш ранг — слънце, луна, природни сили, а женските идоли с разперени в жест на адорация ръце (най-често едва загатнат посредством къси израстъци) представляват само посреднички между хората и божествата от този пантеон — молителки, жрици, божества от по-нисък ранг. От общия контекст на култовата сцена от Овчарово въпросният жест на адорация намери своя верен адресат — той е насочен към слънцето или луната.

Издържана в художествено отношение в единен стил, култовата сцена от Овчарово е не само едно от най-забележителните произведения на изкуството от втората половина на V хил. пр. н. е. Тя е и най-ранната инсценировка, достигнала до нас.

Богатото идеологическо съдържание на този уникален паметник и развитостта на отразения в него соларен култ ни дават основание да предположим, че последният се е зародил твърде отдавна, вероятно още през

Рис. 94
Погребение в седнало положение (гроб № 164) от некропола при Дуранкулак

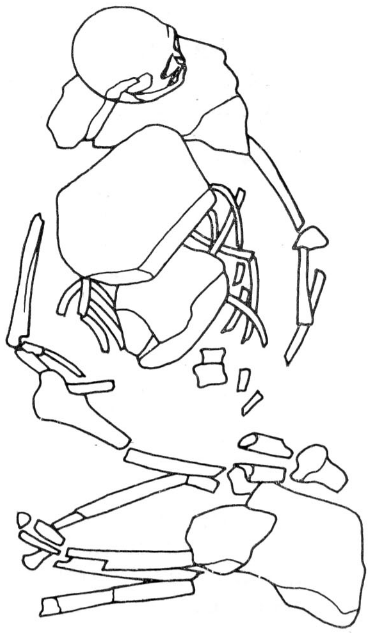

Рис. 95
Етнографски паралел от Анкон (Перу) към погребенията в седнало положение

Рис. 96
Вътрешната уредба на енеолитен храм, представена от култовата сцена от Овчарово

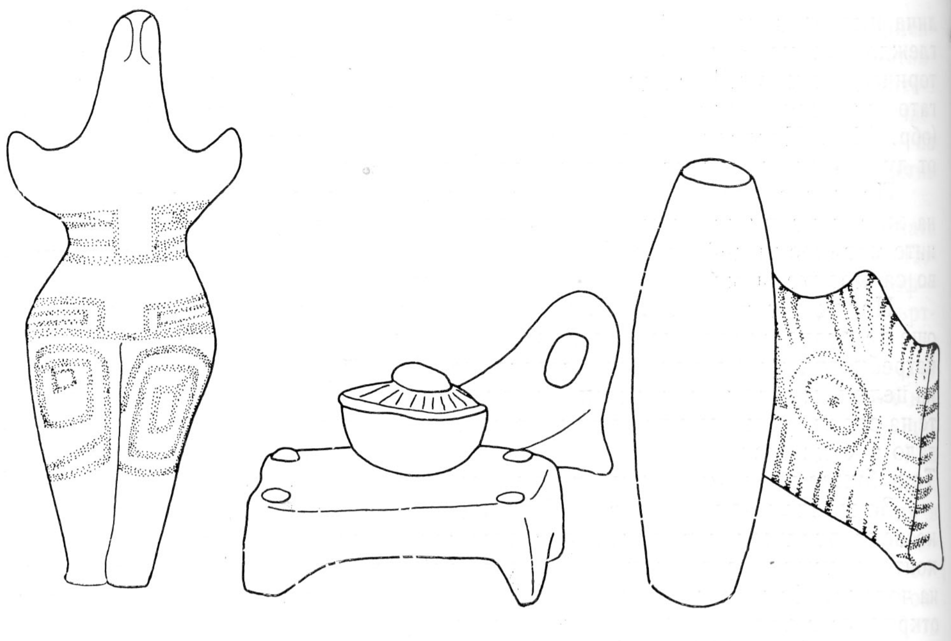

Рис. 97
Глинено олтарче от култовата сцена от Овчарово

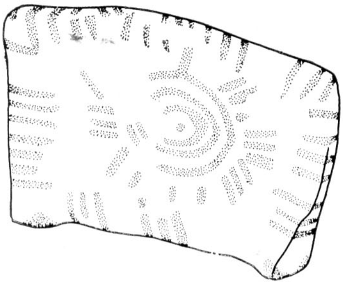

Рис. 98
Орнаментални мотиви от олтарчетата от култовата сцена от Овчарово

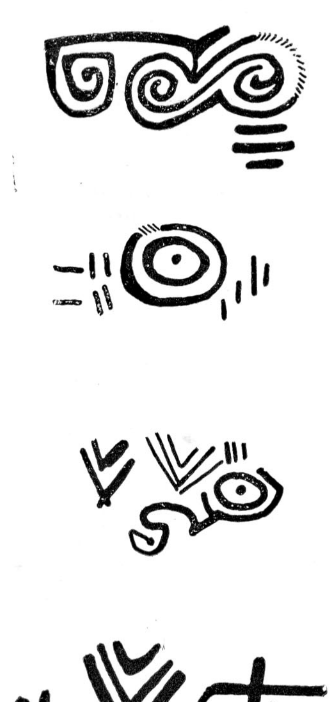

новокаменната епоха. В течение на повече от хилядолетие той е оказвал нарастващо влияние върху идолната пластика, която е по-древна от него и в своята изходна, къснопалеолитна концепция отразява преди всичко идеята за плодородието и продължаването на рода.

Основните иконографски типове (рис. 99) на енеолитната идолна пластика[15] са: седящите (сн. 125) и изправените идоли (сн. 129), полуседящите идоли, «цилиндричните» идоли, идолите-бюстове, символичните изображения (сн. 128в), костените идоли — амулети (сн. 143), антропоморфните съдове (сн. 149), зооморфната (сн. 150) и антропозооморфната пластика (рис. 108 и 109). Повечето от тях имат свои прототипове още през новокаменната епоха, моделирани в специфичния за тази ранна епоха доста схематичен стил, който значително еволюира в навечерието на епохата на металите.

През късния неолит, в края на VI хилядолетие пр. н. е., антропоморфната идолна пластика вече тръгва по пътя на обогатяване на формите и персонажа, а следователно и на идеите, въплътени в нея. Това развитие върви преди всичко по линията на приближаване до реалните обеми и пропорции на човешкото тяло поне при моделирането на онези негови части, които интересуват художника.

Изправените глинени идоли започват да се моделират с повече детайли. Главата се отделя от шията, добива кръгла или овална форма (рис. 104). Скулпторът започва да обръща внимание на лицето, което се оформя по интересен начин: две странични плоскости се срещат под ъгъл в средата на лицето, очертавайки едновременно носа, веждите, ушите и двете бузи (сн. 125). Очите се загатват релефно като елипси, но без очертания (рис. 102), а има и лица въобще без очи. Независимо от това, дали имат, или нямат очи, личи «погледът», устремен нагоре към слънцето. Повечето от фигурките имат набелязани различни прически (сн. 131), а мъжките идоли (които се появяват за първи път) и бради. Своеобразният начин на моделиране на лицата им придава различен израз. Що се отнася до тялото, то вече се оформя релефно, със завидна пропорционалност. Срещат се бременни жени, но отсъствува прекалената хиперболизация. За разлика от предишните периоди, сега телата понякога са покрити с врязан орнамент, маркиращ по всяка вероятност носията. Това придава допълнителна декоративност на фигурките. Моделирани с много вътрешна динамика, идолите въпреки статичната си поза имат одухотворен вид. Това своеобразно «вдъхване на живот» в праисторическата пластика е едно от големите постижения на изкуството от края на късния неолит.

Започналият разцвет на идолната пластика продължава и през каменно-медната епоха, когато тя достига върховете на художественото творчество не само за българските земи, но и за цяла Югоизточна Европа. През

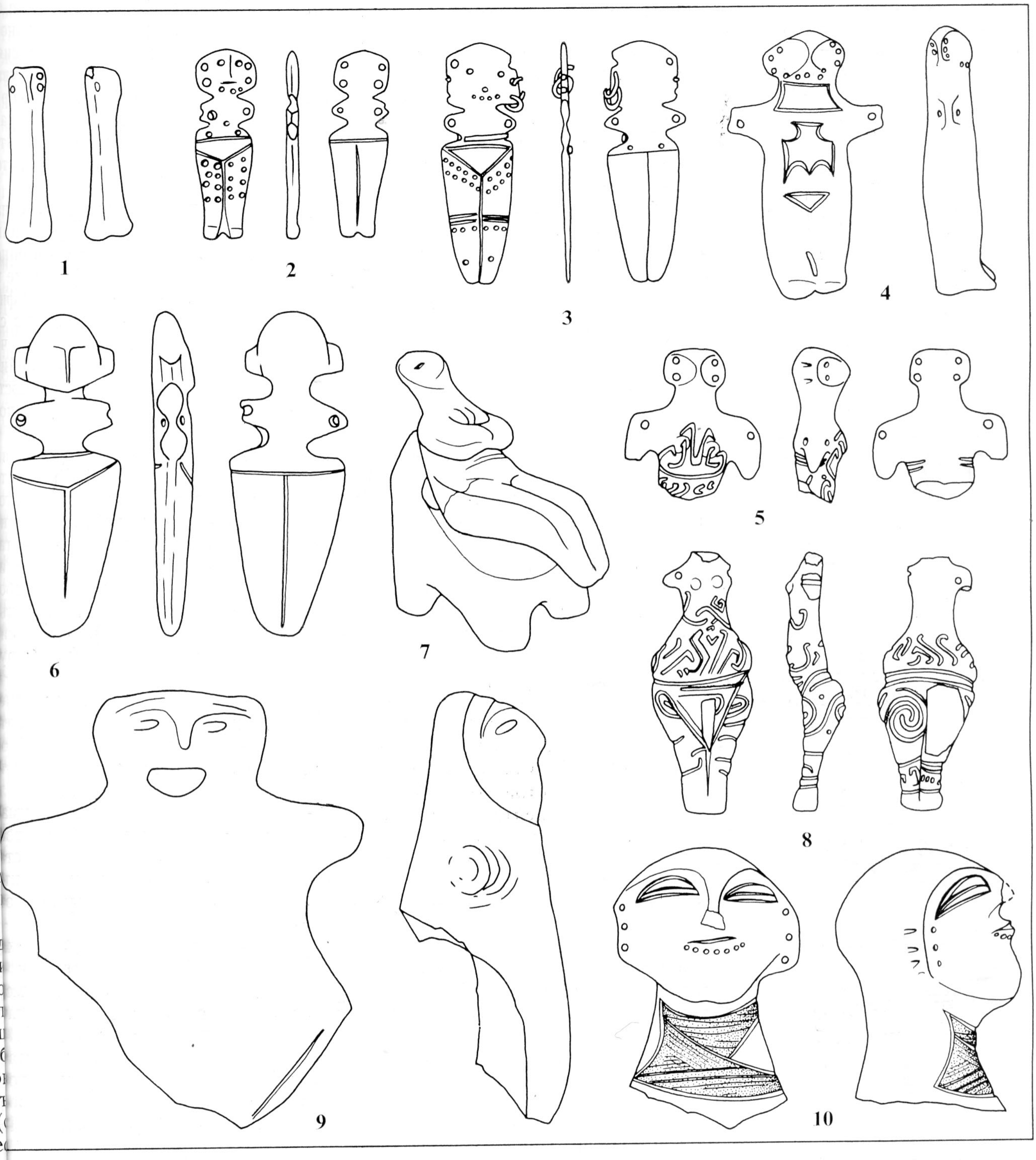

Рис. 99
Видове идоли от каменно-медната епоха в България (мащаб 1 : 2)
А — от кост: плоски — 2,3; тризъбести — 1.
Б — от мрамор — 6.
В — от глина: седящи — 7; изправени — 5, 8; плоски — 4; кухи — 9 и 10.

еолита се формират няколко основни иконографски типа на моделира- на лицето и тялото, които биват следвани неотклонно. Най-често се еща едно опростяване в начина на моделиране на лицето от две плос- сти (сн. 140), познато ни от късния неолит. Сега най-често се среща схе- тичната триръбеста глава. Тя се моделира от овално глинено топче ис. 110), прищипнато отпред, в резултат на което се очертават носа и ците. Последните понякога са с дупчици за окачване на обеци (рис. 102; . 119). В горната си част тялото бива оформено доста плоско, с малък ст и кръстовидно разперени израстъци, пробити за окачване, маркира- ръце в жест на адорация (сн. 142). Тазобедрената част обаче се изра- тва особено старателно, с леко хиперболизирани пропорции и задъл- ително подчертан ханш. Краката са прави или леко сгънати в колена-

Рис. 100
Глинен идол от селищната могила Поляница — I фаза на културата Коджадермен—Гумелница — Караново VI.

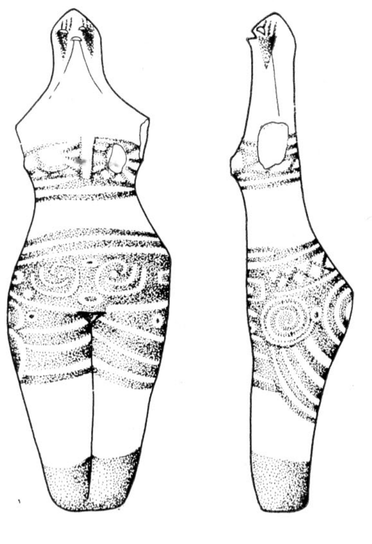

Рис. 101
Глинен идол от селищната могила Голямо Делчево — I фаза на културата Поляница

та. Тялото е покрито с врязан «орнамент» (сн. 134), който се повтаря с удивително постоянство върху фигурките и, както беше вече отбелязано, очевидно маркира богато украсена със спиралоандрови мотиви носия (рис. 104; сн. 140). Идолната пластика от ранния енеолит въздействува естетически по-скоро с украсата, отколкото с доста стандартните си форми, които се отличават само по степента на майсторството на скулптора. Така общият стремеж към пищна украса, характерна за ранния енеолит, намира своето отражение и в пластиката. По-късно той отстъпва място на по-строги форми.

Късният енеолит в стилово отношение е период на доминиране на формата над орнамента (сн. 125, 128, 139). Този естетически принцип намира своето отражение и в идолната пластика, която също постепенно се отказва от украсата за сметка на едно разнообразяване на формите в иконографията (сн. 127—155). Освен това в унисон с общата интензификация на културното развитие през този период и идолната пластика се превръща в масово явление. Това наблюдение навежда на мисълта, че ако идолите през предидущите периоди са били вероятно общосемейна собственост, то сега в унисон с общото засилване на личната собственост, и идолите стават лично притежание, поради което се произвеждат в по-големи количества.

Най-древният пласт на вярванията на енеолитния човек е свързан със седящите глинени статуетки (рис. 107, 14; сн. 125, 136, 139), чиято иконография не позволява те да бъдат свързани с култа на слънцето. Ръцете на този тип идоли не са разперени в жест на адорация, лицето не е устремено към слънцето, а съзерцава спокойно и доста отвисоко света. Седящите глинени идоли, най-често изобразяват възрастни жени-майки, което не личи от схематичното лице, но се подчертава или чрез хиперболизирана стеатопигия, или твърде натуралистично чрез отпуснатата плът на старото тяло. Грижливо моделирани ръце срещаме само при този вид статуетки. Те са или скръстени на кръста, или едната на кръста, а другата подпираща бедрата или тила (фиг. 107; сн. 125).

Спокойната поза и напредналата възраст дават основание да се приеме, че статуетки изобразяват обожествената прародителка на родовата община, или т. нар. «Велика Майка». Относително ограниченият брой на този вид статуетки (около 1%), значителните им размери и високото художествено майсторство, с което са моделирани, навеждат на мисълта, че се касае за централен култ на цялата родова община, който е имал традиционен, но далеч не масов характер. Изключение прави Северозападна България, където в края на каменно-медната епоха седящите статуетки се срещат доста масово. Изглежда, че в този ареал култът към «Майката-прародителка» е бил значително по-масово приктикуван, отколкото в останалата част на страната.

От началните етапи на късния енеолит познаваме няколко забележителни произведения на идолната пластика, покрити вместо с врязан — с рисуван орнамент (рис. 100). Този начин на украса вероятно е взаимстван в Североизточна България от разположената на север от делтата на Дунава, в Молдавия и Южна Украйна култура Прекукутени III—Триполие А. Това интересно наблюдение се потвърждава от откритата в Шуменско глинена фигурка на полуседяща жена[16], която е пряк импорт от горепосочения ареал. Това е едно от ранните доказателства за преки културни връзки и заимствувания между културата Прекукутени III—Триполие A_3 и нашите земи.

През следващите етапи на късния енеолит рисунката, както и врязаният орнамент върху идолите постепенно изчезват. Сега изправени или полуседящи фигурки се моделират с голи, твърде близки до действителността тела (сн. 129, 141), почти без хиперболизация. Тази линия на развитие поражда забележителни реалистични произведения на праисторическото изкуство. Разбира се, тук не става дума за реализъм в съвременния смисъл на това понятие, тъй като наблюдаваме реалистичен подход само към онези части на човешкото тяло, които са пряко свързани с идеята за плодородието, докато лицето, ръцете и краката остават вън от това виждане на художника. Независимо от това в тези случаи трябва да бъде отбелязано високото професионално майсторство на скулптора.

Реалистичната линия в развитието на изкуството обаче не е единст

вена. През разглеждания период и символиката достига своя апогей. Познаваме изображения, при които са представени само онези части от женското тяло, които са свързани с продължението на рода (сн. 128в). Така възникват статуетки без глави, с огромна тървухоподобна долна половина и т. н. Към категорията на силно стилизираните произведения на изкуството трябва да отнесем още както триръбестите (рис. 99; сн. 137), така и плоските костени идоли (рис. 99—2, 3; сн. 143,144), които са били носени като амулети на врата[17], а също и корубестите костени фигурки, златните антропоморфни предмети (рис. 111), мраморните идоли (рис. 99—6; сн. 119) и др.

Грубо и недодялано са моделирани вотивидните фигурки на бременни жени (т. нар. «цилиндрични идоли») (сн. 128), които са играли вероятно роля в магията, свързана с раждането. При идолите-бюстове (сн. 146) не може да се определи полът, който очевидно не е представлявал интерес за художника. Те изобразяват вероятно мъже. Може да се предположи, че идолите-бюстове отразяват култа към духовете на някои особено забележителни близки прадеди, чиито качества би искал да наследи притежателят на фигурката. Тази концепция е близка до хероизацията[18].

През целия период на неолита и енеолита вниманието както на субекта, така и на обекта на художественото творчество е фокусирано върху онези части на женското тяло, които са свързани с продължението на рода и се явяват израз на основната концепция на това изкуство — подчертаването на идеята за плодородието. За сметка на това индивидуалните черти на лицето в преобладаващо болшинство от случаите не са представлявали интерес за древния художник (рис. 102). Това е закономерен резултат от неразвитостта на обществените отношения и пълната икономическа зависимост на отделния индивид от родовия колектив. Колективът е който мисли, действува, произвежда и разпределя благата за консумация. Отделният човек, особено през неолита и ранните етапи на енеолита, не значи нищо и следователно няма индивидуален облик. Тази социална закономерност на родовообщинния строй най-ярко се проявява в изкуството, при начина на трактовката на главата. Тя се моделира толкова схематично, че в отделни случаи дори не се счита за беда, ако изобщо липсва. Даже в случаите, когато художникът явно е положил усилия да изобрази именно лицето, то не излиза вън от една обобщена, общочовешка форма, макар и моделирана понякога пределно живо и изразително.

Дълбокият традиционализъм в това отношение започва да се разчупва едва в резултат от развитието на металургията, когато в края на каменно-медната епоха се появяват първите признаци на разложение на родовообщинните отношения. Ролята на отделния индивид в живота на общината очевидно започва да нараства. Този нов път на развитие намира своето отражение в начина на моделиране на лицето при идолната пластика. Правят се неумели опити да бъдат предадени някои индивидуални черти или определен израз. Подобни моменти за първи път наблюдаваме през късния неолит, когато, както видяхме, определена динамика е вътрешноприсъща на иначе анонимните лица на отделни фигурки. За разлика от тази концепция, в края на каменно-медната епоха, индивидуализацията носи чисто външен характер — маркират се бръчки, крива усмивка, гримаса, без те да се съчетават органично с все още твърде стилизираното лице (сн. 119а). Познаваме обаче и няколко случая, когато благодарение на забележителния си талант, праисторическият скулптор е успял да разчупи оковите на хилядолетната традиция и да постигне един твърде реалистичен образ. Това се наблюдава например при главата на 4—6-месечно бебе, изработена от глина, открита в Голямо Делчево (сн. 151).[19]

Във финалните моменти от развитието на късния енеолит се появява и една нова, твърде необикновена форма идоли, които вероятно стоят във връзка с развитието на някои вярвания в духове. Става дума за т.нар. «плоски идоли» (рис. 103, 99—4), при които антропоморфните белези са едва загатнати. Плоските тела, завършващи с неотделена от тялото «глава», с огромни очи, са били изцяло покрити с червена охра или бяла боя.[20] С тези стилизирани фигурки приключва линията на развитие

Рис. 102
Глави от глинени идоли от селищната могила Диня и Влашката могила

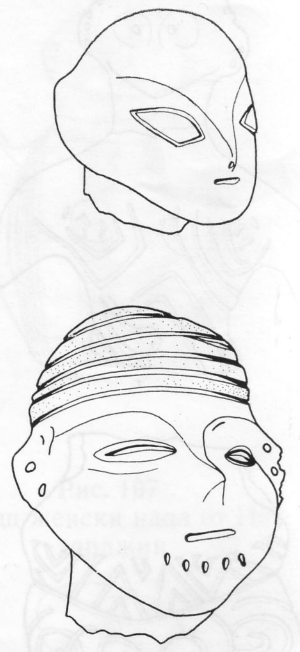

Рис. 103
Плосък идол от селищната могила Кирилово

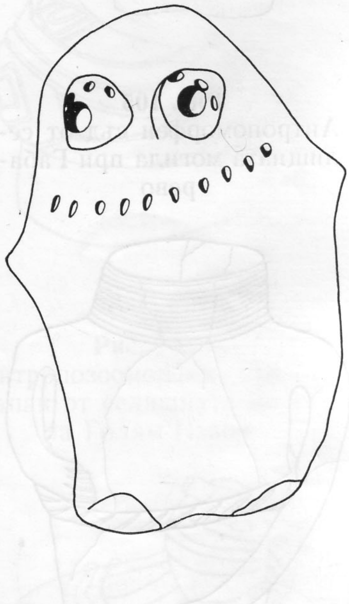

Рис. 104
Глинени идоли от селището при Градешница

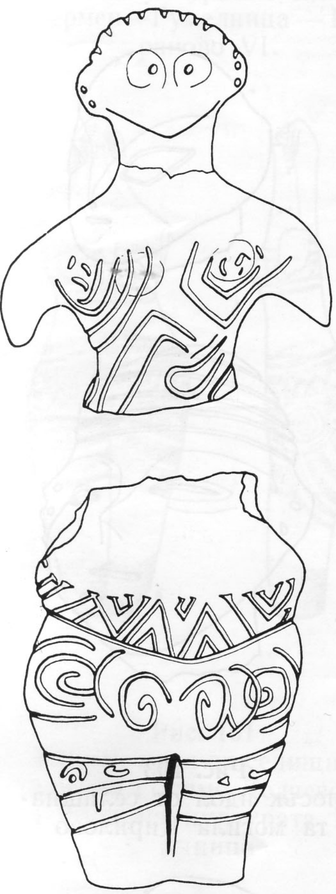

Рис. 105
Антропоморфен съд от селищната могила при Габарево

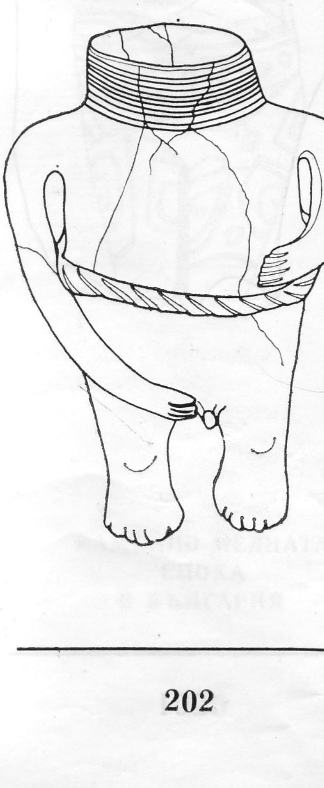

на енеолитната пластика в нашите земи. С малки изключения през ранната бронзова епоха не се срещат антропоморфни пластики.

Над 90% от енеолитните идоли изобразяват жени. Мъжките фигури са само редки изключения в това «женско царство». Разгледан сам по себе си, фактът на доминирането на образа на жената в идолната пластика от нашите земи би могъл да бъде приет (и се приема от много изследователи) за доказателство за съществуването на матриархално-родова структура на енеолитното общество в нашите земи. Всъщност статистическите изследвания на данните от некрополите, както видяхме това в предишната глава, отразяват най-пряко реално съществуващата социална действителност, в която преобладават елементите на патриархата. Произведенията на праисторическото изкуство, които са свързани с култа, явно изобразяват една вече отживяла социална действителност, в която жената е играла ръководна роля. Общоизвестен е фактът на ретардация на култа и свързаните с него идеологически представи в духовния живот на човечеството. Цялостното изследване на каменно-медната епоха в нашите земи дава възможност, мястото на антропоморфната идолна пластика да бъде видяно в реална светлина. На общия фон на обществено-икономическото развитие на страната тя не може да бъде интерпретирана като доказателство за съществуването на матриархални отношения у нас през V хил. пр. н. е., както това досега се приемаше априорно.[21]

По наше мнение образът на жената доминира в праисторическото изкуство, защото в нейно лице намира своето най-ярко отражение идеята за плодородието. Дотогава, докато обществото се намира на такова стъпало на развитие, че въпросът за плодородието на земята, животните и хората е за него въпрос на живот и смърт, то в религиозните представи на човека, тази идея остава водеща, както и ролята на женското начало в нея.

Идеята на плодородието минава като водеща нишка през култа и изкуството на праисторическия човек, но тя отразява само една от страните на неговите вярвания. Неговият търсещ ум, който се е опитвал да обхване проблемите на космогонията, е плащал данък както на магията, така и на тотемизма, за които свидетелствуват познатите ни многобройни идоли-съдове (сн. 149). Челно място сред тях се пада на антропоморфните съдове. Те биват няколко вида:

1. Масивни идоли — съдове, високи 15—30 см, моделирани като обемисто тяло на човек. Лицето, във форма на маска, израства без врат, направо върху гърдите, отворът за вливане на течности е на темето. То може да е изобразено или като горна част на съда, или най-често като негов капак. От тази категория познаваме удивително сполучливи произведения на изкуството, при които художественият ефект е постигнат с найпестеливи средства. Сред тях трябва да споменем двуликите и двуполови фигури от Хисарлъка, край Разград[22] и от Старозагорските минерални бани[23] (сн. 155), мъжката фалическа фигурка от Габарево[24] (рис. 105; сн. 149), женската глинена фигурка от Радинград[25] (табл. 27) и други (рис. 105, 106).

2. Съществува една друга твърде масова категория кухи идоли, които са изработени заедно с кръглата глава, като широко отворената уста или отворите в разперените встрани цилиндрични ръце са служели за вливане на течностите, използувани в култа и магията[26] (рис. 106).

3. Обикновени съдове с антропоморфни признаци (сн. 130). Найинтересен от тях е съдът от Хотница, условно изобразяващ жена, носеща на главата си подобна керамична форма[27] (сн. 110). Този вид изделия се среща само в края на енеолита. Изброените антропоморфни идолисъдове очевидно са играли определена роля в първобитната магия, имаща за задача да осигури изобилие. Вливайки течности или храна в тялото на въпросните идоли, праисторическият човек ще да е разчитал да спечели тяхното благоразположение и подкрепа за осъществяване на някои свои съкровени желания — охрана от зли духове, плодородие, успех в лова и пр.

Сходни са били вероятно и функциите на обикновените съдове с антропоморфни белези, в които може би е била съхранявана въпросната «магическа» храна или алкохолни напитки.

Макар и не особено често, сред археологическия инвентар се сре-

дат и изображения на животни — като се започне от вече споменатите оморфни, миниатюрни фигурки на домашни животни (сн. 150), които очевидно са били моделирани с магически цели, и се свърши с художествено изработените зооморфни съдове (рис. 108, 109). Познаваме зооморфни съдове във вид на куче[28] (сн. 153, 142), таралеж[29], елен-лопатар[30], една дрънкалка, изработена като седящо коте[31], и др.

Тези изображения явно стоят във връзка с тотемните представи и вярвания на енеолитното население, при които определени родове или семейства водят своето начало или имат за свой покровител дадено животно. Извършваните с антропоморфните кухи идоли-съдове култови действия — вливането в тялото им на определени течности или храни трябва да са били практикували и при тотемните изображения, тъй като и в двата случая става дума за съдове, на които е придадена съответна обемна форма.

Това явление се проследява и при синкретичните образи, отразяващи определена антропоморфизация на даден тотемен култ. От късните етапи на каменно-медната епоха познаваме кухи идоли-съдове с тяло на животно и лице с антроморфни черти. Най-ярък пример в това отношение е съда с формата на бик от с. Голям Извор, Разградско[32](рис. 108).

Наблюденията върху останалия керамичен инвентар показват определена склонност на праисторическия човек към одухотворяване на някои от неговите съдове, светилници, че дори и на пещите (сн. 99). По тях срещаме различни антропоморфни и зооморфни детайли. Този път на развитие на древното изкуство в крайна сметка довежда до възникването на творения, които вече са изгубили връзката си с реалната действителност.[33] При тях можем да говорим за изображения на фантастични животни. Сам за себе си този факт е твърде показателен, тъй като отразява както нивото на абстрактното мислене на енеолитния човек, така и някои от персонажите на недостигналия до нас древен фолклор.

Човекът от каменно-медната епоха се е чувствувал заобиколен от добри и зли сили, на които неговата фантазия е придавала конкретен образ. Нещо повече, той се е чувствувал задължен да извае от глина тези свои виждания — едно щастливо обстоятелство, което днес ни дава възможност да надникнем в неговия духовен мир.

ЕНЕОЛИТНИТЕ СВЕТИЛИЩА

Разполагаме с редица данни, които доказват, че на определени места — в големите родовообщинни центрове или сред природата, са съществували самостоятелно енеолитни светилища. Това явление не е възникнало през каменно-медната епоха. Неолитни светилища са познати от различни места на древната ойкумена още от VII хил. пр. н. е.[34] насам. Строени са били и на Балканския полуостров, но при разкопки рядко се попада на тях. Напоследък един кьснонеолитен храм бе проучен край с. Тополница, Благоевградско.[34] В рамките на селищата през каменно-медната епоха са били практикувани по-скоро домашни и родовообщинни култове и церемонии, като много от познатите ни идоли, олтари и други култови предмети по всяка вероятност представляват умалени копия на много по-големи изображения (вероятно с човешки ръст), които са стояли във въпросните светилища. Известна светлина върху този въпрос хвърлят двете глинени «маски», «погребани» във Варненския некропол.[35] Може би се касае за идоли с човешки ръст, изработени от дърво или друг нетраен материал, чиито глави са били моделирани (впрочем доста неумело) от глина и леко опалени. Някои детайли на лицето — очи, вежди, уста — са били апликирани със злато. Златни са и многобройните обеци по ушите, «гвоздейчетата» под долната устна, диадемата и някои други украси.[36] Аналогии на тези изображения откриваме при най-добрите екземпляри от едновременната идолна пластика[37] от нашата страна.

Засега оставяме настрана като неизяснен, въпроса за причините, поради които варненските «маски» (всъщност глави на големи идоли, изготвени от нетраен материал) са попаднали в земята. Във връзка с проблема за енеолитните светилища от съществено значение за нас е самият факт на съществуването на скулптурни изображения, а вероятно и олтари със значителни размери, които очевидно са били копирани

Рис. 106
Антропоморфен съд с отворена уста от селищната могила при Каменар

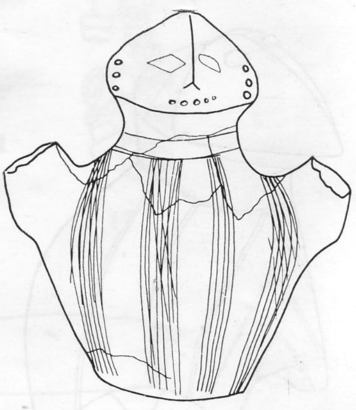

Рис. 107
Седящ женски идол от Пазарджик

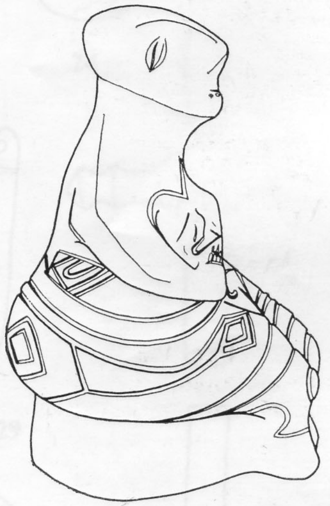

Рис. 108
Антропозооморфен съд с капак от селищната могила Голям Извор

Рис. 109
Зооморфен съд с капак от селищната могила при Караново

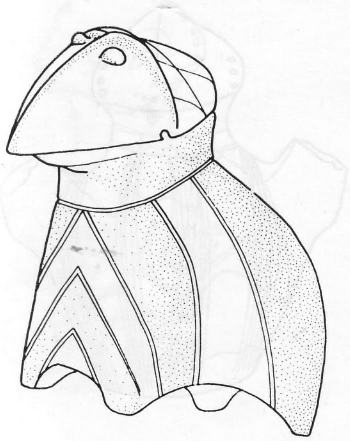

Рис. 110
Глинен идол от Балчик

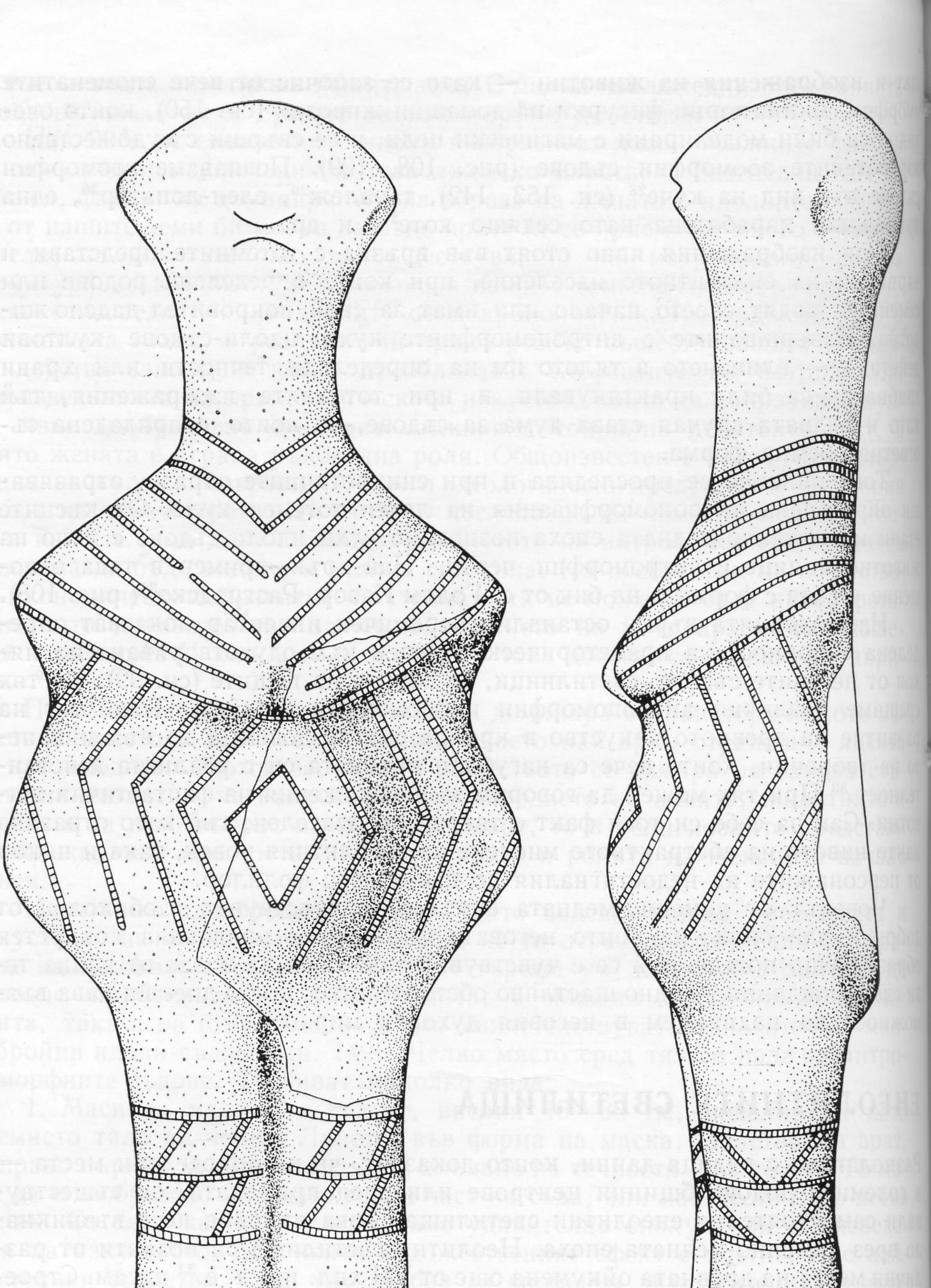

Рис. 111
Златни украшения и знаци на престижа от енеолитния некропол Варна I: гроб № 1 — 3—6, 32; гроб № 4 — 21, 30; гроб № 15 — 1, 2, 11, 20; гроб № 24 — 17; гроб № 26 — 23, 24; гроб № 36 — 14—16, 26, 28, 29, 33; гроб № 43 — 7, 19, 25, 27, 31; гроб № 63 — 12, 13; гроб № 69 — 10; гроб № 71 — 18; гроб № 97 — 9; и гроб № 108 — 8, 22.

в умален вид и са намерили разпространение сред енеолитното население на етнокултурната област.

Находките от Варненския некропол служат като важно косвено доказателство за съществуването в района на Варненските езера на голямо и богато енеолитно светилище, от което произхождат «маските».

Този факт се съгласува добре с култовата сцена от Овчарово, която е миниатюрно копие на вътрешната уредба на такова светилище (сн. 120).

Други археологически находки, които могат да бъдат свързани с проблема за светилищата, са: големият орнаментиран «модел на сграда» от Коджадермен, Шуменско,[38] и «култовите стълбчета» от Поляница и Овчарово (сн. 126),[39] които вероятно също представляват копия на големи, кулообразни култови съоръжения.

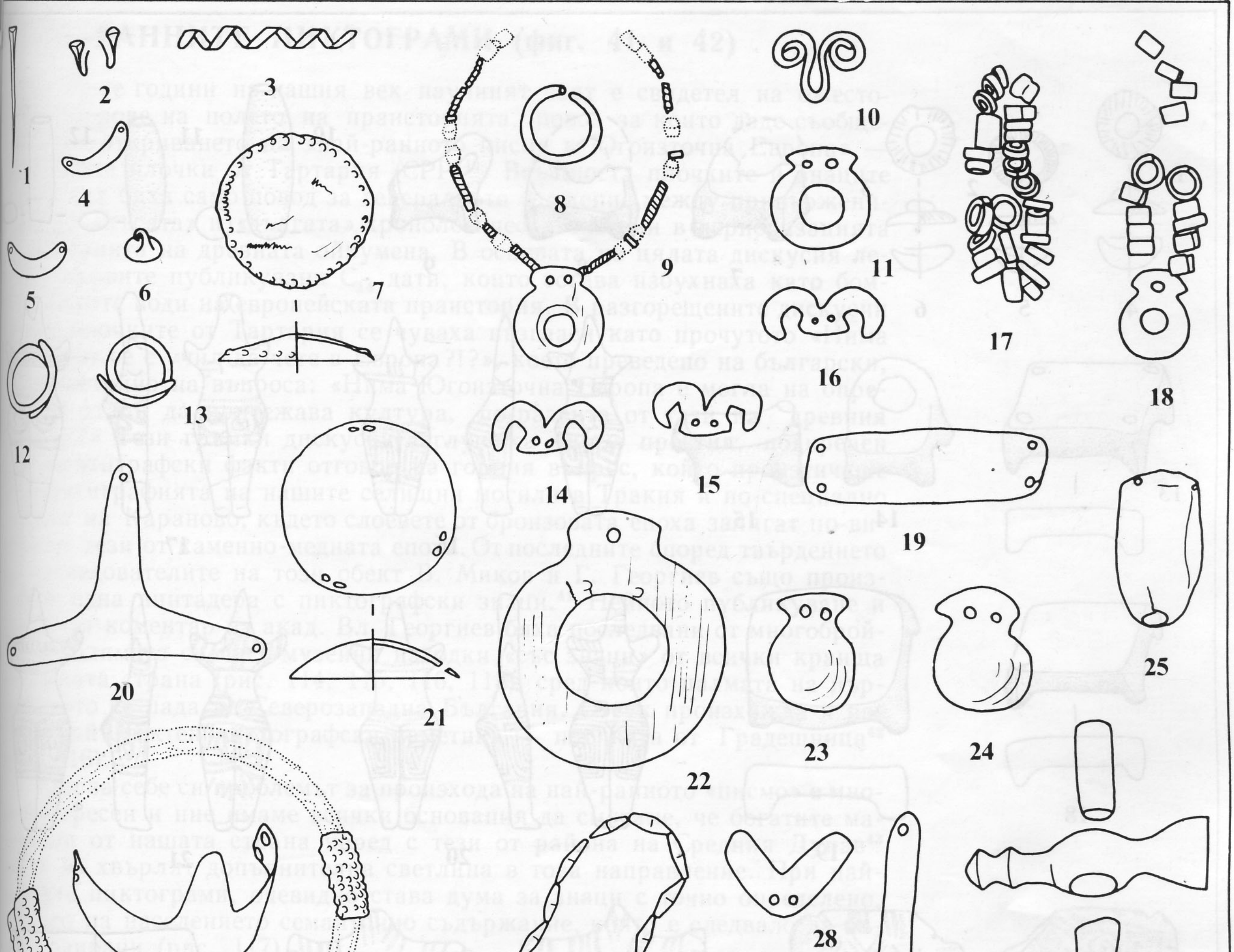

Очевидно развитата система на енеолитните култове е разполагала с достатъчно репрезентативни архитектурни съоръжения, под чийто покрив са се осъществявали свързаните с религиозните вярвания ритуали, обреди и церемонии.

Въпросните светилища, разположени централно, вероятно са представлявали важни обединителни центрове на големи етнокултурни гру-

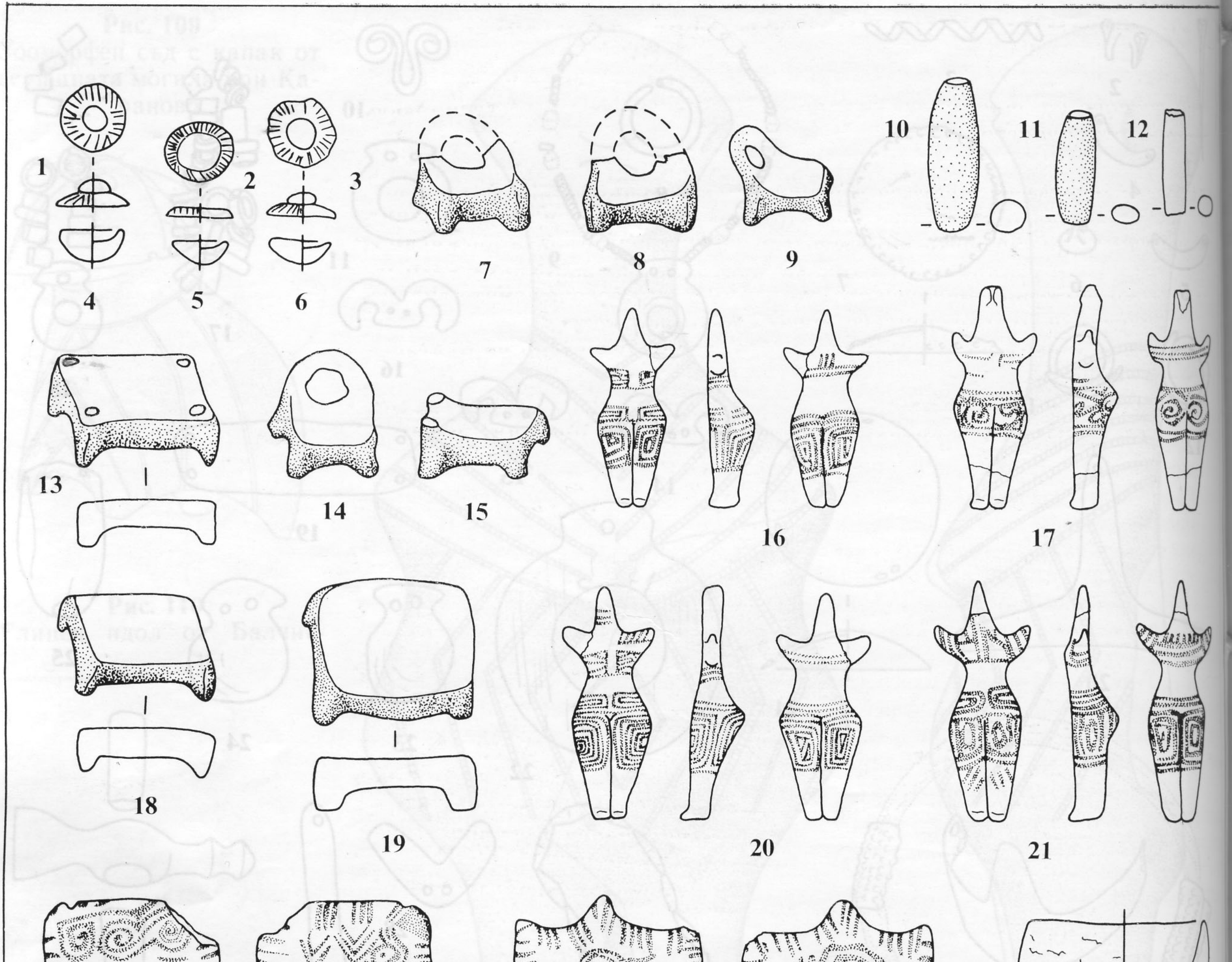

Рис. 112
Култова сцена от Овчарово (мащаб 1 : 2)

пировки. Тяхното място във формирането на културата на неолитното и енеолитно население, както и ролята им в обществения живот през каменно-медната епоха не бива да се подценяват. Очевидно поне част от съкровищата, депонирани във Варненския некропол, могат да бъдат интерпретирани като храмови, което е важно указание за значението на големите култови центрове и светилищата им в процесите, водещи към формирането на една цивилизация.

НАЙ—РАННИТЕ ПИКТОГРАМИ (фиг. 41 и 42)

През 60-те години на нашия век научният свят е свидетел на ожесточени спорове на полето на праисторията, повод за които даде съобщението за откриването на «най-ранното писмо в Югоизточна Европа» — известните плочки от Тартария (СРР)[40]. Всъщност плочките и знаците върху тях бяха само повод за генералното сражение между привържениците на «късата» и «дългата» хронологически системи в периодизацията на историята на древната ойкумена. В основата на цялата дискусия лежаха първите публикувани C_{14} дати, които тогава избухнаха като бомба в тихите води на европейската праистория. В разгорещените дискусии около плочките от Тартария се чуваха възгласи като прочутото «Нима Ориентът се е учил да чете в Европа?!?», което преведено на български, е равностойно на въпроса: «Нима Югоизточна Европа е могла на определени етапи да притежава култура, по-развита от тази на древния Ориент?» Тези гръмки дискусии заглушиха много простия, подкрепен със стратиграфски факти отговор на горния въпрос, който произтичаше от стратиграфията на нашите селищни могили в Тракия и по-специално от тази на Караново, където слоевете от бронзовата епоха залягат по-високо от тези от каменно-медната епоха. От последните според твърдението на изследователите на този обект В. Миков и Г. Георгиев също произхожда една пинтадера с пиктографски знаци.[41] Нейното публикуване и научният коментар на акад. Вл. Георгиев бяха последвани от многобройни, в голямата си част музейни находки «със знаци» от всички краища на нашата страна (рис. 114, 115, 116, 113), сред които палмата на първенството се пада на Северозападна България. Оттук произхожда и нашият най-ефектен пиктографски паметник — плочката от Градешница[42] (рис. 116).

Сам за себе си проблемът за произхода на най-ранното «писмо» е много интересен и ние имаме всички основания да смятаме, че богатите материали от нашата страна наред с тези от района на Средния Дунав[43] могат да хвърлят допълнителна светлина в това направление. При най-ранните пиктограми, очевидно става дума за знаци с точно определено, познато на населението семантично съдържание, конто е следвало да бъдат кодирани (рис. 117).

Като проанализираме останалия археологически материал от нашите земи от края на новокаменната и началото на каменно-медната епоха, виждаме, че и на орнаментиката не е чуждо определено семантично съдържаиие. Нейното пряко отношение към най-ранните пиктографски знаци се потвърждава убедително при диахронния анализ на археологическите факти, които са ни достъпни днес.

Постоянното повторение на едни и същи, точно определени «графични» мотиви върху съдовете, капаците, пластиката и олтарите от тази епоха навеждат на мисълта, че орнаментът не е служел само за украса, а е бил и носител на точно определена информация от култово-магическо естество, чийто смисъл е бил добре познат на праисторическия човек. Идейното съдържание на отделните орнаментални мотиви може да бъде свързано преди всичко с култа на слънцето и природните стихии, т. е. с древната космогония. Орнаментът всъщност е бил единственият начин за графично кодиране и по-нататъшно предаване от поколение на поколение на въпросната култова информация. Някои от тези орнаменти са познати на праисторическия човек още от края на късния палеолит[44], например меандърът (рис. 117—1, 2). Естествено орнаментът е отразявал само най-общи идеологически понятия. Тяхното разгадаване е трудна задача, обаче днес разполагаме с някои опорни точки, които позволяват да се приближим към същината на този въпрос.

Като анализираме значителното количество факти, натрупано през последните години, се получава следната картина:

1. Най-ранните врязани «графични» символи (знаци) се срещат върху правоъгълни глинени пинтадери, които датират от времето на ранния неолит.[47] Те имат преки паралели в Предна Азия[48]. С една дума, въпросните символи са инфилтрирани в Югоизточна Европа ведно с целия комплекс на производящата икономика, керамиката, култа и вярванията.

От въпросните пинтадери тези символи преминават във вид на

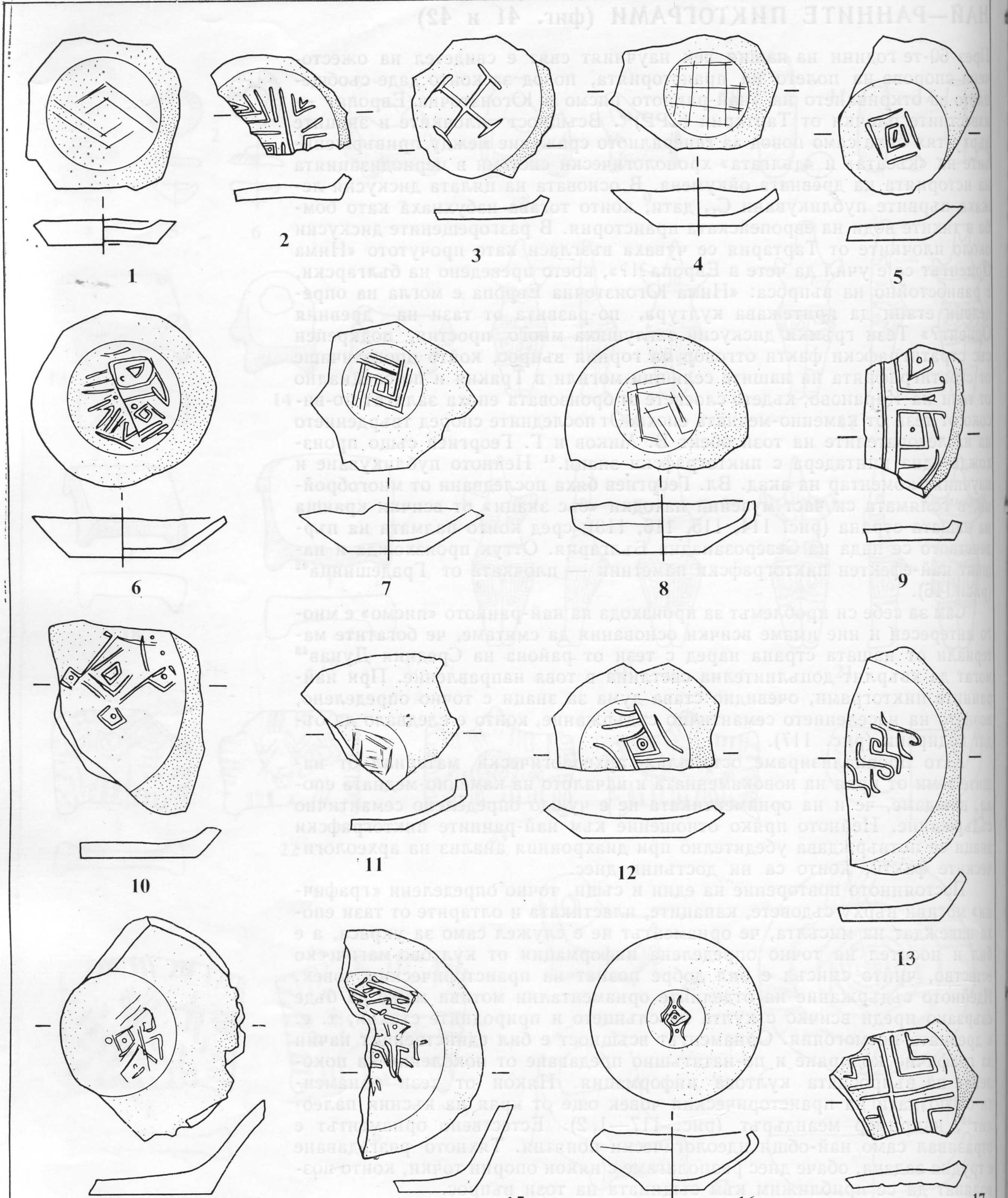

Рис. 113
Знаци върху дъна от съдове от селището при Градешница (различни мащаби)

«украса» най-напред върху тритъгълните «култови масички» (олтари?), а от тях през по-късните етапи на неолита се разпространяват във вид на врязан орнамент и върху останалата керамика, където образуват орнаментални композиции.

2. Този врязан орнамент добива особено голям размах през късния неолит в културите Калояновец, Вадастра, Хотница, Дудеци, Джуле-

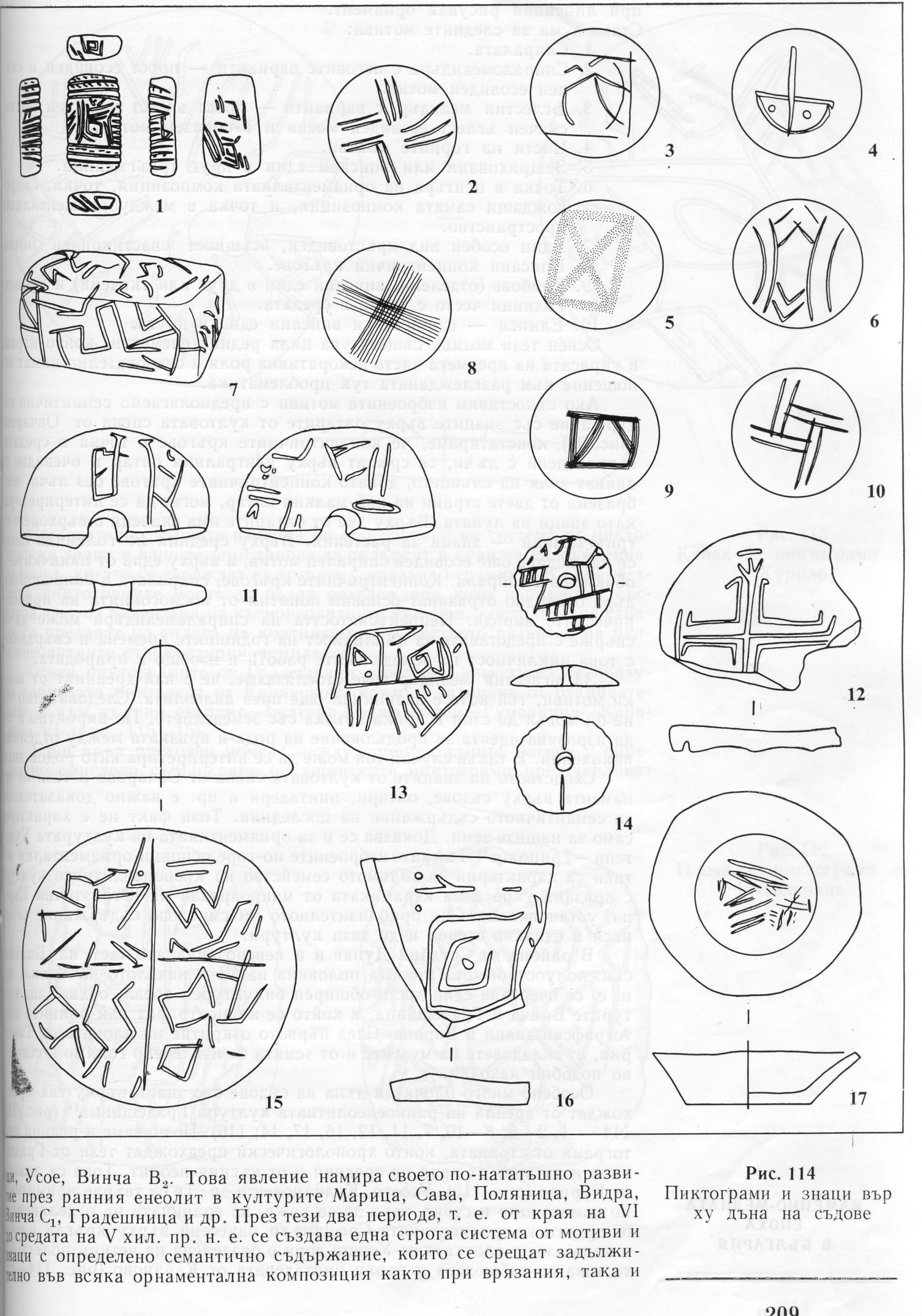

Рис. 114
Пиктограми и знаци върху дъна на съдове

Усое, Винча B_2. Това явление намира своето по-нататъшно развитие през ранния енеолит в културите Марица, Сава, Поляница, Видра, Винча C_1, Градешница и др. През тези два периода, т. е. от края на VI до средата на V хил. пр. н. е. се създава една строга система от мотиви и знаци с определено семантично съдържание, които се срещат задължително във всяка орнаментална композиция както при врязания, така и

при линейния рисуван орнамент.
Става дума за следните мотиви:

1. Спиралата.
2. Спираломеандъра с неговите варианти — прост есовиден и скачен есовиден мотив.
3. Ъглестия меандър с варианти — прост ъглест есовиден мотив, скачен ъглест есовиден мотив и Г-образен мотив.
4. Части на горните мотиви.
5. Защриховани или вписани един в друг триъгълници.
6. Точка в центъра на орнаменталната композиция, точки, съпровождащи самата композиция, и точка в междуорнаменталното пространство.
7. Един особен вид кръстовиден, всъщност свастикоиден мотив.
8. Вписани концентрични кръгове.
9. Ромбове (отделени, вписани един в друг или скачени) и правоъгълници често с точка в средата.
10. Елипси — единични и вписани една в друга.

Освен тези мотиви съществува цяла редица елементи, които играят в украсата на предмета чисто декоративна роля и следователно нямат отношение към разглежданата тук проблематика.

Ако съпоставим изброените мотиви с предполагаемо семантично съдържание със знаците върху олтарите от култовата сцена от Овчарово (рис. 98), констатираме, че концентричните кръгове с точка в средата, съпроводени с лъчи, се срещат върху централния олтар и очевидно се явяват знак на слънцето, докато концентричните кръгове без лъчи, изобразени от двете страни на най-малкия олтар, могат да се интерпретират като знаци на луната. Върху два от олтарите има скачени с върховете си триъгълници — знаци за растения. Върху средния по големина олтар се наблюдава още есовиден спирален мотив, а върху една от паничките — обикновена спирала. Концентричните кръгове, спиралата и спираломеандъра очевидно отразяват основни понятия от космогонията на праисторическите народи. Непрекъснатостта на спираломеандъра може да се свърже с представите за цикличност на годишните времена и свързаната с това цикличност на земеделските работи и изобщо в природата.

За ъглестия меандър вече отбелязахме, че е най-древният от всички мотиви, тъй като е възникнал още през палеолита. Следователно той не би могъл да стои в пряка връзка със земеделието. По-вяроятно е той да изразява идеята за продължение на рода и връзката между отделните поколения. В такъв случай той може да се интерпретира като родов знак.

Сходството на знаците от култовата сцена от Овчарово и тези от орнамента върху съдове, олтари, пинтадери и пр. е важно доказателство за семантичното съдържание на последния. Този факт не е характерен само за нашите земи. Доказва се и за орнаментиката на културата Кукутени—Триполие[45]. Тъй като изброените по-горе основни орнаментални мотиви са характерни за голямото семейство на къснонеолитните култури с врязана украса на керамиката от макроареала на Югоизточна Европа, установяването на приблизителното им смислово съдържание се отнася в еднаква степен и до тези култури.

В района на Средния Дунав и в северозападната част на Балканския полуостров през втората половина на VI и началото на V хил. пр. н. е. се очертава един доста обширен бикултурен ареал, обхващащ културите Винча и Градешница, в който се концентрират най-ранните пиктографски знаци в Европа. След първото откритие на плочите от Тартария, от складовете на музеите и от земята бе извлечено голямо количество подобни находки.

Особено много плочки и дъна на съдове със знаци върху тях произхождат от ареала на ранноенеолитната култура Градешница[16] (рис. 113; 114 — 1, 2—6, 8—10, 7, 11, 12, 16, 17, 14; 116). Познаваме и редица пиктограми от страната, които хронологически предхождат тези от Градешница и датират от края на средния и от късния неолит. Това са знаците от Курило (рис. 115), Усоето, Калояновец и др. Те са твърде примитивни по композиция и стоят, така да се каже, на границата на отделянето си от сферата на орнаментиката. Срещаме ги нанесени върху кръгли плочки и капачета, а плочката от Усоето дори е разделена на четири полета, като това се наблюдава и върху пинтадерата от Караново (рис. 114—15).

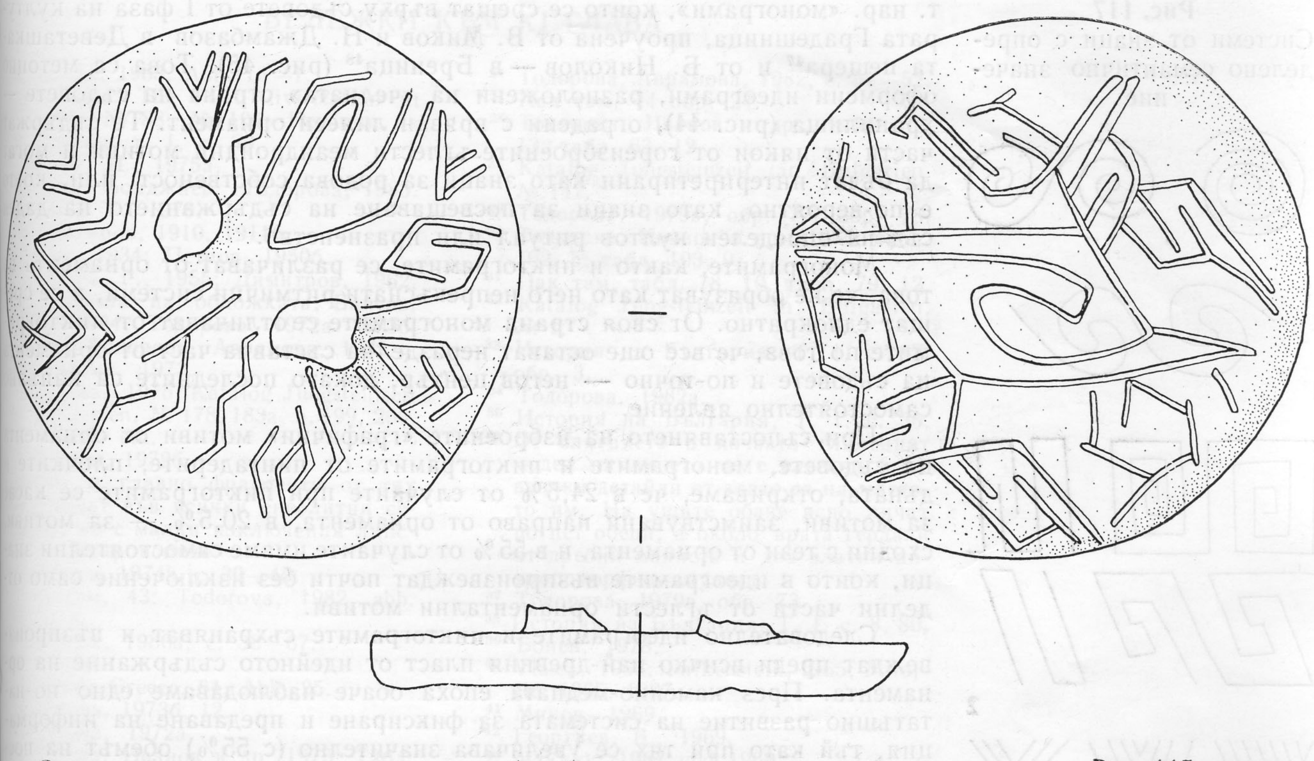

Рис. 115
Капак с пиктограми от Курило

Следователно първите наченки на обособяване на система от пиктографски знаци в нашите земи трябва да се търсят в края на новокаменната епоха, когато се зараждат културите с врязана керамика. В тази светлина пиктограмите могат да бъдат разглеждани като неразделна съставна част от инвентара на къснонеолитните култури, които от своя страна ги предават по силата на континюитета в местното развитие на ранноенеолитните етнокултурни комплекси.

Освен пиктограмите от Градешница с особена известност се ползува глинената пинтадера от Караново[46] която е датирана от откривателите ѝ към късния енеолит—култура Коджадермен—Гумелница—Караново VI (рис. 115—15).

Един ярък преходен момент между орнаменталните мотиви с определено смислово съдържание и същинските пиктограми представляват

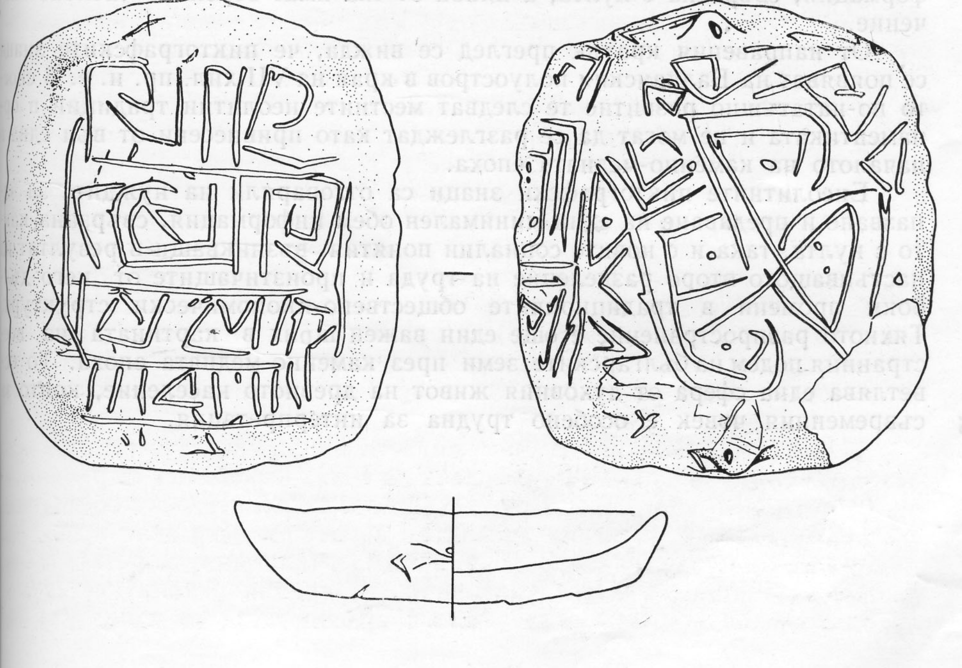

Рис. 116
Плоча с пиктограми от Градешница

Рис. 117
Системи от знаци с определено семантично значение

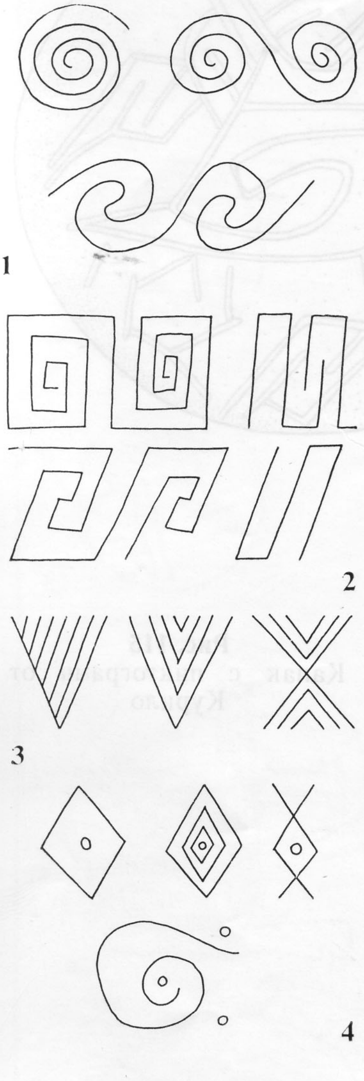

т. нар. «монограми», които се срещат върху съдовете от I фаза на културата Градешница, проучена от В. Миков и Н. Джамбазов в Деветашката пещера[47] и от Б. Николов — в Бреница[48] (рис. 45). Това са метопно оформени идеограми, разположени на «челната» страна на съдовете — хранилища (рис. 44), оградени с врязан линеен орнамент. Те съдържат части от някои от гореизброените ъглести меандроидни мотиви и могат да бъдат интерпретирани като знаци за родова собственост или, което е по-вероятно, като знаци за посвещаване на съдържанието на даден съд на определен култов ритуал или празненство.

Монограмите, както и пиктограмите, се различават от орнамента по това, че не образуват като него непрекъснати ритмични системи, а се срещат еднократно. От своя страна монограмите се отличават от пиктограмите по това, че все още остават неразделна съставна част от орнамента на съдовете и по-точно — негов център, докато последните са напълно самостоятелно явление.

При съпоставянето на изброените «графични» мотиви от орнамента на съдовете, монограмите и пиктограмите от пинтадерите, плочките и дъната, откриваме, че в 24,5% от случаите при пиктограмите се касае за мотиви, заимствувани направо от орнамента, в 20,5% — за мотиви, сходни с тези от орнамента, и в 55% от случаите имаме самостоятелни знаци, които в идеограмите възпроизвеждат почти без изключение само отделни части от ъглести орнаментални мотиви.

Следователно идеограмите и пиктограмите съхраняват и възпроизвеждат преди всичко най-древния пласт от идейното съдържание на орнамента. През каменно-медната епоха обаче наблюдаваме едно по-нататъшно развитие на системата за фиксиране и предаване на информация, тъй като при тях се увеличава значително (с 55%) обемът на последната.

Едно сравнително изследване между онези знаци, които не се явяват пряко отражение на мотивите от орнамента, позволява да бъде установена частична повторяемост, която обаче не надвишава 5—6%. Този факт е един съществен аргумент в полза на предположението, че в случая се касае за началните етапи на образуване на една идеографична система с конкретно, макар и сумарно семантично съдържание, присъщо на всеки знак или група от знаци. Тъй като става дума само за геометрични знаци, лишени от конкретна образност, каквато въобще е чужда на орнаментиката на Североизточнобалканската етнокултурна област, на сегашното ниво на нашите знания, конкретното им значение не би могло да бъде реконструирано.

Бихме могли само да изкажем предположението, че древните знаци с точка в средата са вероятно знаци за собственост, родова принадлежност или подобни; част от останалите знаци очевидно са носители на информация, свързана с култа, а някои от тях имат вероятно числово значение.

От направения кратък преглед се вижда, че пиктографските знаци се появяват на Балканския полуостров в края на VII хил. пр. н. е. В своето по-нататъшно развитие те следват местните неолитни традиции в орнаментиката и не могат да се разглеждат като привнесени от вън едва в началото на каменно-медната епоха.

Енеолитните пиктографски знаци са отговаряли на нуждите за запазване и предаване на един минимален обем информация, свързана както с култа, така и с новите социални понятия, възникващи в резултат на настъпващото второ разделение на труда и произтичащите от него дълбоки промени в традиционните обществено-икономически структури. Тяхното разпространение е още един важен щрих в картината на всестранния подем на българските земи през каменно-медната епоха. То осветлява една сфера от духовния живот на древното население, която за съвременния човек е особено трудна за интерпретация.

БЕЛЕЖКИ КЪМ XI ГЛАВА

1 Kaulicke, 1983, Abb. 16—1.

2 Katalogue: The First Civilization in Europe, № 88, № 103; История на България, т. 1, с. 36.

3 Иванов, И., 1975а.

4 Димов, Бояджиев, Тодорова, 1985.

5 Иванов, Т., 1978.

6 Чилингиров, 1910, 1911б.

7 Миков, 1934; Петров, 1950б.

8 Георгиев, Г., 1955; Димитров, 1962, виж идола на обложката; Вайсов, 1981, 1984; Тодорова, 1972а 1973б, 1980а; Тодорова, Аврамова, 1982

9 Радунчева, 1973.

10 Тодорова, 1975; Katalog Jungsteinzeit in Bulgarien, № 178, 183a, b, 199, 200, 201—204, etc.

11 Тодорова, 1972б.

12 Идоли и главно фрагменти от тях се срещат във всички енеолитни селища, но с малки изключения липсват в некрополите.

13 Todorova, 1974b, c. 39—46.

14 Пак там, 43; Todorova, 1982, abb. 32, 3, 4.

15 Тодорова, 1980а, с. 38—67.

16 Пак там.

17 Neolithic Greece, 64, Abb. 25.

18 Тодорова, 1973б, 12.

19 Тодорова, 1972а.

20 Тодорова, Иванов и др. 1975, Табл. 109, 13; Тодорова, 1979в, обр. 76в.

21 История на България, Т. 1, с. 40.

22 Gaul, 1961.

23 История на България, Т. 1, с. 75, 5.

24 Пак там, 67, дясно.

25 Ivanov, T., 1982, Abb. 36.

26 Тодорова, Аврамова, 1982, с. 51—52.

27 Пак там, 44 обр. 24.

28 Тодорова, Иванов и др., табл. 62, 13; табл. 63, 12.

28 Katalog Jungsteinzeit in Bulgarien, № 147.

29 Тодорова, 1979в, обр. 77, обр. 78.

30 Тодорова, Иванов и др., 1975, табл. 102, 5; табл. 103, 9.

31 Пак там, табл. 78, 10, табл. 79, 12.

32 Katalog Jungsteinzeit in Bulgarien, № 1.

33 История на България, Т. 1, с. 82, обр. 3.

34 Тодорова, 1982а.

35 История на България, Т. 1, с. 36.

36 От слягането в почвата глиненият модел на лицето се е слегнал и не всички детайли от злато са на мястото им. На ушите обаче ясно личат по пет обеци, а около врата гердани от дребни мониста и два златни антропоморфни амулета.

37 Тодорова, 1979в, обр 73.

38 История на България, Т. 1, с. 8, 80, Бонев, 1978.

39 Бонев, 1978.

40 Vlassa, 1963; Falkenstein, 1965; Milojčić, 1965, 1967.

41 Миков, 1969.

42 Георгиев, В., 1969.

43 Makkay 1967 und 1969.

44 Ефименко, 1960, обр 303.

45 Рыбаков, 1865.

46 Георгиев, В., 1969; Миков, 1969.

47 Миков, Джамбазов, 1960, обр. 101.

48 Николов, Б., 1980; Nikolov, 1986 (под печат).

Глава XII
СОЦИАЛНА СТРУКТУРА НА ЕНЕОЛИТНОТО ОБЩЕСТВО

Проблемите, свързани с обществената организация на енеолитните племена, населявали българските земи през V хил. пр. н. е., са едни от найсложните, доскоро почти неразработвани от българската праисторическа наука.[1] Проучването им обаче е от особено значение както за осветляване пътищата на обществено-икономическото развитие на тези племена, така и за изясняването на социалната им структура.

От направения преглед на целия комплекс от археологически извори за каменно-медната епоха в България проличава много добре, че значителният обем информация, с която разполагаме, осветлява в задоволителна степен и тази страна от живота на праисторическия човек. Статистическата обработка на изходните археологически данни даде възможност да се погледне реално на някои априорни твърдения в тази област, голяма част от които не намериха своето потвърждение.

В рамките на настоящата глава бихме искали да обобщим наблюденията, направени дотук въз основа на анализа на различните видове информация, съдържаща се в археологическия материал. Проблемът за обществената организация на енеолитните племена от нашите земи е твърде сложен и включва въпросите за социалната интерпретация на различните етнокултурни образования, въпросите за родово-племенната организация и семейните отношения, въпросите за полово-възрастовата и социална стратификация на енеолитното население и др. Не на последно място засяга и въпросите, свързани с мястото на енеолитните етнокултурни образования в нашите земи в общата картина на развитие на родовообщинните комплекси от Югоизточна Европа.

От картировката на различните етнокултурни ареали получаваме представа за формирането и развитието на отделните родово-племенни общности в рамките на Балканския полуостров.

През каменно-медната епоха тук се очертават няколко крупни етнокултурни области: тези на Североизточнобалканския енеолит, на Централнобалканския енеолит (или т. нар. Винчанска етнокултурна област), Тесалийската област в южната част на полуострова и др. Тези големи масиви се различават в типологично отношение съществено един от друг и могат да бъдат интерпретирани като етнокултурни области, обединяващи сродни в етнокултурно отношение родово-племенни групировки, израснали от една обща етническа праоснова по пътя на все по-голямата диференциация и обособяване в палеоетнографско отношение на населението, заело различните природогеографски райони. Общата етническа праоснова на разглеждания от нас макроареал се е формирала през последната четвърт на VII хил. пр. н. е., когато на Балканския полуостров възникват раннонеолитните култури Караново, Старчево, Овчарово, Криш, Чавдар—Кремиковци и пр. С една дума — нейното формиране е тясно свързано с проникването на производящата икономика в тази част на света.

В рамките на етнокултурните области личат ареалите на отделните култури, които за времето на енеолита по всяка вероятност са равнозначни с племенните територии. При отсъствието на политически обединения, границите на тези племенни ареали не винаги се очертават ясно. Там, където не съществуват географски прегради (планини, морета), наблюдаваме възникването в междуплеменни погранични райони със смесени археологически комплекси, за които в археологията се използува тер-

мина «тип» (например «тип Шабла» възниква от преплитането на културите Хаманджия и Сава в Южна Добруджа). Археологическият материал не дава възможност за по-голямо етнокултурно раздробяване, което говори за устойчивостта на племенните територии, техните вътрешни връзки и преди всичко за етническата компактност на населението. Всеки външен инфилтрат личи твърде отчетливо на фона на комплекса от точно определените характерни белези, свойствени на всяка една култура. Такива инфилтрати се срещат най-често в периферията на племенните територии и намаляват бързо към централните им части. Така например инфилтрации, идещи от страна на културата Кукутен—Триполие, се срещат в Мунтения и Североизточна България, но липсват напълно в Тракия.[2]

В рамките на племенните територии проследяваме отделни поселения с принадлежащата им обработваема земя, пасища и гори. Касае се за родовообщинни селища, които в преобладаващото си болшинство имат средно 18—20 къщи и около 60—100 души население. Познаваме и съвсем малки поселения 4—6 постройки (Сава, Търговище), но и селища на твърде голяма площ, които могат да бъдат интерпретирани като «протоградове» (Караново, Берекетска могила, Варненските наколни селища и др). Изглежда, че сред общата маса на поселения с еднакъв икономически капацитет и приблизително еднакъв контингент население, във възловите търговски или религиозни пунктове са се оформили с течение на времето значителни по своите размери селища с голям брой население, които са играли ролята на икономически, религиозни и обществени центрове на даден район. Гъстотата на енеолитната поселищна система е значителна (карта 12). На места селищата отстоят на разстояние 6—8 км едно от друго и техният брой отговаря приблизително на броя на съвременните поселения (но не и на размерите им), което предполага регламентирано от традицията родовообщинно владение на земята и чести конфликти в тази насока.

Родът, тази важна обществено-икономическа единица в структурата на праисторическите общества, не може да бъде документиран по археологически път. По аналогия с данните на етнографията можем да предположим, че отделните групи поселения са били средища на екзогамни родове. Един екзогамен род обаче е разпръснат в редица общини. При екзогамията на семейните отношения само 75% от жителите на дадена община могат да произхождат от съответния род, на който принадлежи поселението. Останалите 25% са членове на други родове и са се заселили на място по силата на локалността на брака. Некрополите биха могли да ни насочат към такива случаи, ако интерпретираме в този смисъл ниския процент на погребаните там жени, погребенията във вид на хокер по гърди и очи и някои други отклонения от традиционния погребален ритуал. От енеолитните некрополи, както и от структурата на самите поселения, черпим някои данни за характера на семейните отношения. Така особеностите на енеолитните жилища, наличието в тях само на 1—2 чифта хромелни камъни, 1 пещ и др., навеждат на мисълта, че семейството по двойки с неговите потомци е било най-малката обществена единица в поселението, която обаче не е била икономически самостоятелна.

СОЦИАЛНА СТРУКТУРА НА ЕНЕОЛИТНОТО ОБЩЕСТВО

Наблюденията върху развитието на поселищната архитектура в Поляница и групирането на домовете по квартали или групи около общо дворче дават сериозни основания да се предположи, че 4—5 семейства по двойки са били обединени в големи фамилии с обща родоначалничка (родоначалник) или общ тотем. Те трябва да са имали значително по-голяма икономическа самостоятелност и вероятно са образували отделните производствени колективи в рамките на общината.

Така например първото поселение в Поляница е разделено на четири «квартала». Всеки от тях е застроен «стряха до стряха» с жилищни постройки и представлява по този начин един архитектурен масив с общи стопански помещения (по 1—4 на масив). Изключение прави югоизточният квартал, където такива липсват. По-нататъшното развитие на селището позволява да се проследи и развитието на големите фамилии — увеличаване или намаляване на броя на съставляващите ги семейства и пр. Дори при най-голямата гъстота на застрояване на поселищната площ през късните етапи от съществуването на селището, неизменно се проследяват архитектурни комплекси, очевидно обединяващи по няколко се-

мейни жилища, което свидетелствува за голямата устойчивост на големите фамилии като обществено явление.

Основното производствено обединение е бил целият родовообщинен колектив, което се потвърждава например от факта, че общият за цялото селище семеен фонд за посев се е съхранявал на едно място — в централната постройка, както това бе констатирано в Овчарово, Поляница, Дуранкулак и на други места. Строителните работи в рамките на поселението и по укрепителната му система също са се осъществявали едновременно от целия производствен колектив, което се потвърждава от наблюденията, направени по време на проучването на селищните могили Овчарово, Поляница, Радинград, Търговище, Голямо Делчево, Азмашка могила и др. Това може да се предположи и по отношение на всички по-големи селскостопански мероприятия.

Получените в края на лятото зърнени храни обаче очевидно са били разпределяни между отделните семейства, защото във всеки отделен опожарен дом може да бъде открито складирано овъглено жито, стига населението да не е успяло да го изнесе предварително или пожарът да не се е случил през късна пролет, когато запасите от зърно са били вече изчерпани. Всяко семейство е разполагало със собствени съдове, хромели и пещ за приготовляване на храната за своите членове.

Отглеждането на добитъка вероятно е било грижа на цялата родова община. За това свидетелствуват както градоустройствената структура на енеолитните селища, която изключва присъствието на добитък в рамките на поселението (т. е. към всеки дом), така и откритата в централната обществена постройка на IX хоризонт на селищната могила Овчарово колективна находка от глинени изображения на бременни домашни животни, което говори за общоселската основа на магическите действия, практикувани с цел осигуряване плодородието на животинското стадо. В останалите сгради от този хоризонт подобни находки липсват.

Консумацията на месо и мляко е ставала както вън от пределите на селището — на местата на отглеждане на добитъка, така и в неговите граници, за което говори изобилният костен материал — останки от трапезата на енеолитния човек — който се открива в боклучните насипи или просто изхвърлен на улиците край жилищните сгради (Дуранкулак).

Кулинарната обработка на всички хранителни продукти се е извършвала за всяко семейство по отделно — оттук и внушителното количество съдове, които се откриват в опожарените жилищни хоризонти. Съдовете са подредени в непосредствена близост до пещта на даден дом. Обработката на кожите и преденето на вълната също е ставало по семейства. За това черпим информация от картировката по местонамиране на прешлените за вретена, кремъчните стъргалки и други оръдия със следи от обработката на кожи. Те показват равномерно разпределение по цялата площ на дадено поселение.

Що се отнася до придобивките от лова, то по етнографски данни знаем, че по-едрите животни, убити при колективен лов, са били консумирани колективно, като на семейството на най-успешния ловец, на бременните жени и на някои други, заслужили членове на общината, е бил отделян специален дял (главата, вътрешностите на животното и пр.). Логично е да се предположи, че дребният дивеч, рибата и продуктите от събирателството са оставали притежание на семейството, което ги е придобило.

В рамките на родовите поселения през каменно-медната епоха се наблюдава нарастваща вътрешнообщинна производствена специализация. Отделни семейства очевидно са се специализирали в производството на тъкани, керамика, оръдия от рог, костени идоли и други. Стопанството на родовата община обаче си остава в значителна степен самозадоволяващо се, с изключение на закупуването отвън на качествени суровини (например споменатия «жълт кремък», сол, багрила, медни изделия, спондилус и др.). До каква степен свързаните с това търговски операции са били извършвани от името на цялата община и в нейна полза, е въпрос, на който засега археологическите извори не могат да дадат отговор.

От наличните данни можем да съдим, че начело на родовата община е стоял старейшина. За това говорят откриваните при разкопките регалии на неговата власт — каменни брадви-чукове и боздугани. Негово седалище по всяка вероятност е била централната постройка на поселението, където се намира и най-голямо количество инвентар, без той

да се отличава качествено от стандартния набор от битови предмети, характерен за другите къщи. В някои селища тези централни сгради са определено двуетажни (Радинград, Овчарово и други) и имат дълъг живот. Този вид постройки съдържат освен общинния силоз със зърното за посев (Овчарово), още и складове за керамика на втория си етаж, по-голямо количество хромелни камъни, модели на жилища и други култови принадлежности (Овчарово). Тъй като инвентарът не съдържа предмети на лукса, се остава с впечатлението, че той по-скоро е имал предназначението да обслужва членовете на цялата община по време на празненства и култови церемонии (6-те хромелни камъка могат да влязат едновременно в употреба, когато е необходимо да бъде приготвено по-голямо количество храна. Само за семейството на старейшината такова количество «домашен» инвентар е безпредметно.) От друга страна, не е изключено със складираните в централната сграда многобройни съдове да е разполагал лично старейшината, в който случай в негови ръце или под негов контрол трябва да се е намирало цялото керамично производство — един важен клон на общинното стопанство.

Що се отнася до сферата на култа и ангажираните в нея членове на родовата община, то видяхме, че през разглежданата епоха на различни места са съществували репрезентативни енеолитни светилища, които са били общи за доста големи територии. Вероятно няколко енеолитни поселения са поддържали едно общо светилище, чиято вътрешна уредба намираме отразена в култовата сцена от Овчарово. За късноенеолитен храм се съобщава от селищната могила Къшчиоареле в СРР[3]. Той е бил украсен с орнаментирани колони и интересни стенни мазилки. Сферата на култа е била обслужвана от откъснато от производството съсловие на жрици. В обикновените родовообщинни селища обаче липсват храмови постройки. С неотложните култови церемонии тук очевидно се е занимавал определен член на родовия колектив, който вероятно не е бил идентичен със старейшината. До този извод ни довежда анализът на местонахождението на култовата сцена от Овчарово. Тя не бе открита в централната (двуетажна) постройка, а в една странична сграда със стандартен интериор, в която обаче освен сцената бе намерен и модел на жилище. От това следва да заключим, че към сферата на вътрешнообщинната специализация трябва да бъде отнесена и компетентността на някои от членовете на общината по въпросите на култа и магията, докато в общоплеменен план вече е съществувало отделно съсловие, обслужващо светилищата.

От данните, почерпани от некрополите, също така следва, че мястото на отделния индивид в енеолитното общество се е определяло преди всичко от неговия принос за благоденствието на родовообщинния колектив или на семейството. На това основание най-високо място в социалната йерархия заемат мъжете, и то почти от детска възраст (след 7-годни). Между 20—37-годишна възраст те са най-зачитани, обаче след 40—45-годишна възраст губят социалните си позиции.

На най-ниското стъпало в полово-възрастовата йерархия стоят малките деца (до 6—7-годишна възраст) и момичетата до 15-годишна възраст (т. е. тези, които още не са омъжени). Средно положение в тази йерархия заемат жените, които дори в напреднала възраст запазват присъщата им обществена значимост.

За едно столетие се сменят 5,5 поколения, а активната възраст на едно поколение обхваща максимум 25 години.

Както вече бе отбелязано, както при мъжете, така и при жените «значимостта» и «тежестта» в обществото нараства успоредно и равномерно с увеличаване на жизнения опит, като различия се наблюдават само в началото и края на жизнения им път. Това наблюдение доказва отсъствието на съществени привилегии от икономическо естество както за едните, така и за другите.

Разгледаната обществена структура е характерна само за вътрешността на страната и почива върху обусловеното от ниската производителност на труда на отделния индивид икономическо равенство между членовете на обществото и тяхната зависимост от колектива като цяло.

В светлината на тези факти следва да заемем отрицателно становище спрямо предполагаемата матриархално-родова организация на обществените отношения. Археологическите факти наистина показват наличие-

то на преживелици от подобна организация в сферата на култа, които водят началото си от старокаменната епоха. Обаче особената тежест на мъжа в енеолитното общество, подчертана от доминиращото количество погребални дарове, говори убедително в полза на една патриархална структура. Разбира се, в различните части на страната и през различните хронологически етапи на епохата тя се е намирала на различна степен на изкристализиране.

Причините за развитието на патриархалните отношения трябва да се търсят в особеностите на енеолитната икономика, която отбелязва някои фундаментални успехи по пътя на зараждането на второто обществено разделение на труда.[4] Огромното значение на това явление бе формулирано от Ф. Енгелс.[5] Резултатите от проучванията на българо-съветската археологическа експедиция през 1969—1971 г. дадоха възможност да бъде конкретизирано хронологическото място на формулираното от Енгелс явление. За нашите земи наченките му следва да бъдат отнесени към каменно-медната епоха. У нас второто разделение на труда започва с отделянето като самостоятелни стопански отрасли на рудодобива, металургията, добиването на кремък, златарството, морската търговия и други.

Центровете, засегнати най-силно от това развитие, показват в края на разглежданата епоха отчетливи признаци на разложение на описаната по-горе традиционна родовообщинна структура.

Закономерна последица от бурното развитие на производителните сили в края на енеолита е значителното повишаване на производителността на труда на праисторическия човек, въоръжен с първите метални оръдия на труда. В резултат обществото започва да произвежда постоянен принаден продукт в значителни количества. Това дава възможност да се освободят известни контингенти работна ръка от непосредственото участие в процеса на производството на средства за прехрана, която работна ръка явно бива използувана по-активно и целенасочено:

а) за усъвършенствуването на оръдията за производство в металодобива и металургията и

б) за редица други дейности — ръководни и култови функции, търговски експедиции и пр.

В края на епохата обменната търговия очевидно става системна, а циркулиращите изделия постепенно придобиват пазарна стойност. В случая става дума за т. нар. «разгъната форма на стойността», когато кръгът на еквивалента се стеснява значително (в нашия случай очевидно медта най-често е била разменяна за злато, спондилус и предмети на лукса), а разменните стойности стават по-установени.[6]

Най-бързо натрупва материални ценности Причерноморският ареал, който дължи своето внезапно издигане на благоприятното си за дадения исторически момент географско положение. Търсенето на мед от страна на онези обширни територии на древния свят, където тя липсва, създава невиждани дотогава възможности за развитието на крайбрежната морска търговия и обмен. В една епоха, в която колелото все още не се използува, а конят не е разпространен в нашите земи, водният транспорт е бил основен. Именно на развитието на морския транспорт за целите на морската крайбрежна търговия дължи своя просперитет Причерноморският ареал, където се концентрират чувствителни богатства (в злато и спондилус), получени вероятно като еквивалент срещу изнасяните оттук медни изделия или медна суровина.

Създалата се през V хил. пр. н. е. особено благоприятна конюнктурна обстановка в района на Черно море е дала пряко отражение върху характера на обществено-икономическите отношения в този ареал. Те се развиват със значително по-бързи темпове, отколкото това се забелязва във вътрешността на страната. За края на каменно-медната епоха археологическият материал позволява да се проследи достатъчно отчетливо възникването на неравномерност в нивото на развитие на отделните етнокултурни райони, при което във вътрешността на страната все още се запазва традиционната социална структура, докато материалите от енеолитния некропол във Варна демонстрират един напреднал процес на разложение на последната.

Тук находките показват възникването на дълбоко имуществено неравенство между членовете на родовите общини, при което се откроява

една родова върхушка, концентрирала в ръцете си големи количества злато, украшения и изделия от мед, които далеч надвишават личните нужди на съответния погребан. Този факт може да бъде обяснен само ако предположим наличието на косвена експлоатация както на извънплеменните територии, непритежаващи мед, така и на местните рудари и металурзи, а в известно отношение и на целия хинтерланд, осъществявана на базата на преразпределение и присвояване от зараждащата се в Причерноморския ареал племенна върхушка на част от общинния прибавъчен продукт. В подкрепа на това говори фактът, че реализираните в резултат на междуплеменния обмен материални ценности се разпространяват само в минимална степен сред обикновеното енеолитно население (което е главният производител на изделията и материалите, с които се търгува), а в основната си част остават в ръцете на отделни лица, в чиито гробове ги откриваме. По този начин възникват условия за постепенно прерастване на личната собственост в частна собственост на вождовете.

Сферата на стоковото производство през този период е била обаче изключително тясна и е обхващала само прибавъчния продукт и произведенията на металургията. Стопанството на всяка родова община в своята дълбока същност си е оставало самозадоволяващо се. Тази ограниченост на енеолитната база не дава възможност за реализация на натрупаните по гореописания начин ценности, които нямайки реално стопанско приложение, неминуемо се превръщат в съкровища.[7] Гробове 1, 4, 36 и 43 от Варненския некропол са нагледна илюстрация на този факт.

Възниква въпросът, какво място е заемала в енеолитното общество тази привилегирована върхушка? Възможно е в отделни случаи да се касае за старейшини, но по-вероятно е в Причерноморието да се касае за вождовете на търговските експедиции, които са получавали съответно и лъвския дял от събраните ценности, което не изключва възможността двете функции да съвпадат. На тази мисъл навеждат богатите кенотафи, явно посветени на загинали вън от селището (в морето?) ръководители на експедиции, в чиито «гробове» са поставени притежаваните от тях богатства, макар самите умрели да не са там. От друга страна, значителното количество на кенотафите показва колко рисковани са били търговските мероприятия през тази епоха.

Археологическият материал дава възможност да се проследи образуването около тази привилегирована върхушка на известна група приближени, чиито гробове са сравнително по-богато екипирани от тези на обикновените общинници. В този случай става вече дума само за по-голямо лично имущество, състоящо се от повече медни изделия, украшения и злато, които не излизат вън от рамките на личните потребности (например гроб 21 от Дуранкулак, гроб 18 от Девня и др.).

Следващата по количеството на погребалния инвентар категория погребения са тези на обикновените общинници — мъже, които съдържат главно голямо количество съдове. След тях се нареждат жените и накрая имаме вече споменатите неясни следи от погребения на някакви чужди на общината индивиди (пленници, роби?) (ритуални жертвоприношения?), от които се откриват некомплектни, анатомично разбъркани скелети, макар понякога съпроводени с минимални погребални дарове.[8]

Обобщавайки направените наблюдения, можем да кажем, че в края на каменно-медната епоха обществено-икономическата структура е претърпяла съществена еволюция. През ранния и средния енеолит наблюдаваме следната традиционна картина:

Племе — екзогамни родове — родовообщинни поселения с родово владение на земята и добитъка — институция на старейшините и жреческо съсловие (?) — семейства по двойки, които не са икономически самостоятелни; варираща локалност в семейно-брачните отношения — икономическо равенство между отделните членове на общината и наченки на II разделение на труда. Слага се началото на рудодобива и металургията.

През късния енеолит, по време на металния бум, отбелязваме разложението на тази структура, което взема най-чувствителни размери в Причерноморието, където обществената организация добива следния вид:

Племе — екзогамни родове — родовообщинни поселения с родово владение на земята и добитъка — оформяне на богата родовообщинна върхушка от старейшини, вождове и жреческо съсловие с приближени-

те им, в чиито ръце са съсредоточени екстремни количества материални ценности;

— семейства по двойки с патрилокален брак — патриархални отношения;

— икономическа диференциация на населението — начевки на експлоатация — задълбочаване на второто обществено разделение на труда — развитие на първите занаяти — рудодобив, металургия, златарство, морска търговия и пр.;

— неравномерност в развитието на отделните етнокултурни ареали.

В края на каменно-медната епоха се очертават редица ярки признаци на разложение на родовообщинния строй в нашите земи, които на този исторически етап стоят на прага на цивилизацията.[9]

БЕЛЕЖКИ КЪМ XII ГЛАВА

[1] Тодорова, 1979в, с. 62—65; Todorova, 1978b.

[2] Marinescu — Bîlcu, 1972; Vajsová, 1967; Димов, Бояджиев, Тодорова, 1985.

[3] Dumitrescu, 1965a, 1965b, 1970c.

[4] Todorova, 1978b. Über die zweite Arbeitsteilung; Todorova, 1979в, 81.

[5] Енгелс, 1974, 267.

[6] Речник по политическа икономия, 1973, с. 713.

[7] Хазаров, 1975, с. 91.

[8] Фрайберг, 1975, с. 79—91; Хазаров, 1975, с. 96—104.

[9] Черных, 1974, 8; Черных, 1976б.

Глава XIII ИСТОРИЧЕСКАТА СЪДБА НА ЕНЕОЛИТНОТО НАСЕЛЕНИЕ

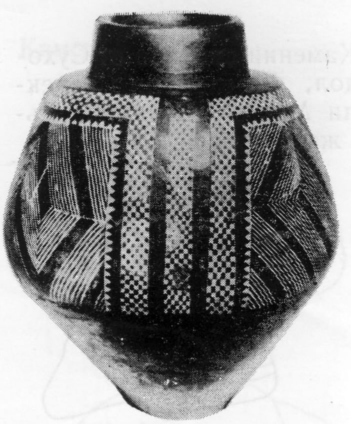

Богатият археологически материал, произхождащ от енеолитните обекти в България досега не е бил анализиран с оглед разкриването на някои конкретни исторически процеси, намерили място в нашите земи през V хил. пр. н. е. В резултат на това в обобщителните исторически трудове (виж I том на многотомната История на България и др.) каменно-медната епоха е представена като едно наистина блестящо, но статично явление, без вътрешна динамика на развитие. Подобно впечатление се получава и от останалите наши археологически изследвания. То произтича от специфичния характер на археологическите извори — находки и теренни ситуации, — от които на пръв поглед в най-малка степен бихме могли да очакваме да хвърлят светлина върху динамиката на конкретни исторически явления. Обаче аналитичната обработка на изворовия материал показва, че той наистина съдържа богата историческа информация. Последната обаче не е присъща на археологическия паметник, взет сам за себе си, а може да бъде извлечена само от големи информационни масиви. Това качествено ново стъпало на интерпретация на археологическия материал може да бъде достигнато чрез приложението на компаративния метод в диахронен и синхронен аспект по отношение на обширни територии. Съвременният етап от праисторическите изследвания в Югоизточна Европа позволява да се пристъпи към подобно изследване. Преди да се спрем на отделните исторически факти, произтичащи от разгледания дотук материал, бихме искали да подчертаем, че отдалечеността на епохата и спецификата на изворите, върху които се градят подобни заключения, позволяват само най-общо маркиране на историческите явления, чиито конкретни причини, форми на изява и последици невинаги могат да бъдат еднозначно проследени.

Развитието на каменно-медната епоха в България само по себе си е един динамичен исторически процес, обхващащ цяло хилядолетие. Той има своите кулминационни точки и спадания, които отчетливо се проследяват при аналитичния подход към изходните археологически данни.

Възникването на енеолитните култури и оформянето на Североизточнобалканската етнокултурна общност се предшествува от един особено важен в историческо отношение период, който обхваща времето на късния неолит. Това е време на бързо демографско развитие, в резултат от което в края на този период (края на VI хил. пр. н. е.) виждаме Тракия изправена пред сериозни демографски проблеми. За тях съдим от разрасналите се до огромни размери неукрепени къснонеолитни селища (Карнобат, Нова Загора — Хлебозавода и др.). Археологическите данни сочат, че тези проблеми са намерили решение по два начина — чрез преселване на известни контингенти тракийско население на север, отвъд Стара планина и чрез коренни промени в поселищната система. Повсеместно се преминава към по-компактни, укрепени селища от типа на селищните могили.

Североизточна България, Причерноморието и Мунтения също преживяват на прехода от неолита към енеолита значителни структурни промени, без с това да бъде нарушена континюитивната линия на развитие. През новокаменната епоха този район е сравнително по-рядко заселен. Тукашните къснонеолитни култури се отнасят към кръга на Долнодунавския неолит. Те възприемат от придошлото от Тракия население редица прогресивни елементи на материалната култура, в това число спе-

Рис. 118
Каменни скиптри от Суходол, Феделешени, Терекли Мектеб, Сълкуца, Ръжево конаре и Касимча

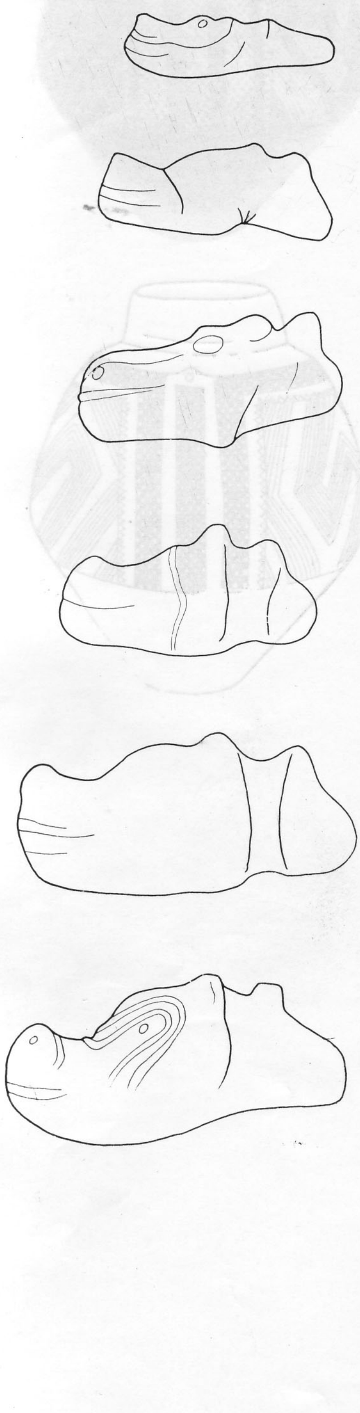

цифичната поселищна концепция, водеща до образуването на селищни могили.

В Североизточна България в условията на взаимодействие с новите явления местното къснонеолитно население формира облика на ранноенеолитната култура Поляница. Континюитивно и без съществени сътресения прераства в своя ранноенеолитен етап къснонеолитната култура на Добруджа (Хаманджия), а в Причерноморския ареал, на прехода между културите Усое II и Сава също наблюдаваме описаните по-горе промени в характера на поселищната концепция.

Мунтения, общо взето, се развива с по-бавни темпове, но в крайна сметка също попада под въздействието на по-южните ареали, в резултат от което и тук биват възприети всички по-прогресивни черти на материалната култура, и се формира ранноенеолитната култура Боян—Видра.

Западна България не остава чужда на промените, които вече отбелязахме за Тракия, Североизточна България и Мунтения. Тук те намират място на границата между I и II фази на ранния енеолит и приемат друга, местна форма на изява, която по съдържание е най-близка до явленията в Тракия: при пълно запазване на континюитета в типологията на културата се променя коренно поселищната система — животът върху старите, многослойни неолитни обекти («разлати селищни могили») се прекратява и населението се премества върху по-обширните, по-здравословни и по-добре защитени плата (Градешница, Обреща, Водна).

След този хронологически момент, поне за Североизточна България и Лонгоза, настъпва време на консолидация, съпроводено от дълготраен мир. Той намира отражение в многобройните последователни неопожарени селищни хоризонти на селищните могили — например целия културен пласт на Поляница, долните жилищни хоризонти в Овчарово, Сава и пр. Профилите на селищните могили документират особено добре това развитие, което бива последвано от нова вълна пожари. Тя се отнася към края на средния и първата фаза на късния енеолит. Сега определени контингенти енеолитно население от Добруджа и Причерноморието се преселват на север от Дунава в Южна Бесарабия и създават там културата Болград. Причините, които са довели до това преселване, трябва да се търсят в събитията, намерили място на границата между средния и късния енеолит на Балканския полуостров. По това време в Североизточна България можем да говорим за зачестили конфликти, които оставят следи във вид на следващи едно след друго опожарявания на селища. Положението на този етап не е било по-добро и в Тракия, а в Западна България целият период изобщо трудно се улавя археологически (Дяково). Никакви по-конкретни данни, които биха осветлили причините за въпросните конфликти, не са познати. Възможно е да се касае за вътрешни междуособици и борби за земя, което при гъстата заселеност на етнокултурната област не е изключено. В резултат поселищната система в цялата област чувствително оредява, което е намерило своето ярко отражение в графика 12.

След отзвучаването на този бурен период, развитието на цялата етнокултурна област върви плавно и без сътресения до края на епохата. Именно към този спокоен етап от историята на нашите земи спада най-големият разцвет на културата, развитието на металургията, своеобразният «метален бум», констатиран от Е. Черних, блестящият възход на Причерноморието и първите, археологически доловими симптоми на разложение на родовообщинния строй.

Ако проследим развитието на макроареала на Югоизточна Европа по време на описаните по-горе събития, виждаме, че някои от явленията имат локално значение, докато другите се вписват в общите тенденции на историческите процеси в тази част на света.

Така преходът от ранния към късния енеолит се явява преломен момент за целия макроареал. Навсякъде отмират хилядолетни традиции, възникват уголемени и често неочаквани по съдържание етнокултурни комплекси. През този етап приключват своето съществуване: културата Боян в Мунтения, ранният етап на културата Прекукутени—III (Триполие А в Молдова, Молдавия и Южна Украйна, културата Димини в Тесалия; заникват и най-късните изяви на културата на линейнолентъчната керамика в Средна Европа и т. н.

Пътищата, по които на мястото на тези култури се създават следва-

щите ги по време етнокултурни комплекси, са различни. В източната част на Югоизточна Европа (Молдавия, Мунтения и североизточната половина на Балканския полуостров) се проследява типологически континюитет, който не оставя място за предположения относно някаква фундаментална промяна в етническия състав на населението. В западната част на макроареала и за Средна Европа ситуацията е много по-сложна и пътищата на формирането на новите етнокултурни комплекси невинаги са ясни. Това с особена сила важи за културата Ленгиел, чийто произход все още не е в задоволителна степен изяснен. Това обстоятелство ни дава основание да предположим, че бурните събития от средата на V хил. пр. н. е., за които стана дума при разглеждането на историческите процеси в рамките на каменно-медната епоха за нашата страна, не са били локално явление, а могат да се свържат с по-сериозни исторически промени с епицентър в Среднодунавския район, където именно се наблюдава едно порязко прекъсване на континюитивната линия на развитие на археологическите култури.

Друго крупно явление с комплексен природогеографски и исторически характер става причина за загиването на нашите енеолитни култури и разпадането на цялата етнокултурна област.

Към края на V хил. пр. н. е. постепенно отзвучава климатичният максимум, обхващащ VIII—V хил. пр. н. е. Нивото на Световния океан се издига на 3 м над сегашното. Климатът застудява и се засушава. В резултат се увеличават ледниковите шапки на Европейската платформа, която под натиска им леко потъва. Това явление довежда до допълнително покачване на подпочвените води. Ниските терени се заблатяват трайно и стават негодни за земеделие. От друга страна, най-сухите части на степите се превръщат в полупустини (виж глава II и цит. там литература).

Тези промени, макар и да настъпват толкова бавно, че едва ли са могли да бъдат регистрирани от едно поколение, засягат пряко и косвено нашите земи. Източната Дунавска равнина, както и Тракийската низина вероятно загубват за дълго време обработваемите си площи, а късноенеолитните племена — своята икономическа база. В началото на IV хил. пр. н. е. тази екологическа криза обхваща цяла Югоизточна и Централна Европа[1] и слага край на земеделските енеолитни култури Бодрогкерестур, Ленгиел и др. Наблюдават се коренни промени в икономиката и културата на праисторическото население в тази част на света, демографски колапси и придвижвания главно от север на юг.

Едва след преодоляването на екологическата криза през втората половина на IV хил. пр. н. е. по целия микроареал отново наблюдаваме възникването на компактни етнокултурни комплекси, каквито са културите от времето на бронзовата епоха Баден—Болераз, Черна вода III, Коцофени, Езеро и др.

От съдбоносно значение за Балканския полуостров се оказва на този етап развитието в южноруските степи, тъй като екстензивната номадска икономика е особено чувствителна спрямо засушаванията.

През V хил. пр. н. е. в споменатите райони се развиват племена с номадска икономика, които първи опитомяват коня. Това население има протоевропеиден антропологически облик. Проучванията на съветските археолози през последните години показаха убедително, че в съседство на ранноземеделската сфера на древната ойкумена, в степните райони се формира една огромна етнокултурна област, обединяваща редица номадски култури[2] от типа на културата Среден Стог II.[3]

Този могъщ етнокултурен комплекс граничи на северозапад с територията на културата Кукутени—Триполие и се намира в постоянни контакти и обмяна на културни ценности с нея.[4] Триполската култура възприема от своите съседи коня и технологията на грубата керамика със счупени миди в глиненото тесто, а сама вероятно им е доставяла земеделски продукти. При така стабилизираните взаимнополезни добросъседски отношения територията ѝ не е била предмет на експанзия от страна на степите през интересуващия ни период.

В края на каменно-медната епоха се документират мирни контакти между Добруджа и степите, за каквито например свидетелствува гроб № 211 от Дуранкулак.[5]

Кризисното състояние, в което неминуемо е попаднала в края на V

Рис. 119
Каменни скиптри от Драма и Кюлевча

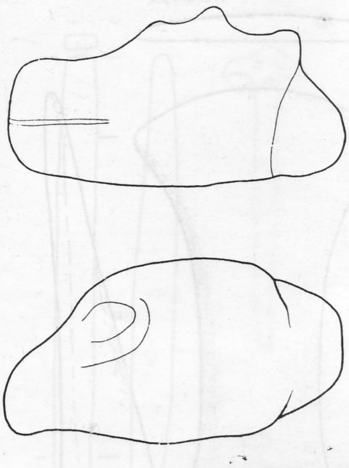

ИСТОРИЧЕСКАТА СЪДБА НА ЕНЕОЛИТНОТО НАСЕЛЕНИЕ

Рис. 120
Медна брадва-копачка тип Ариущ от Ребърково

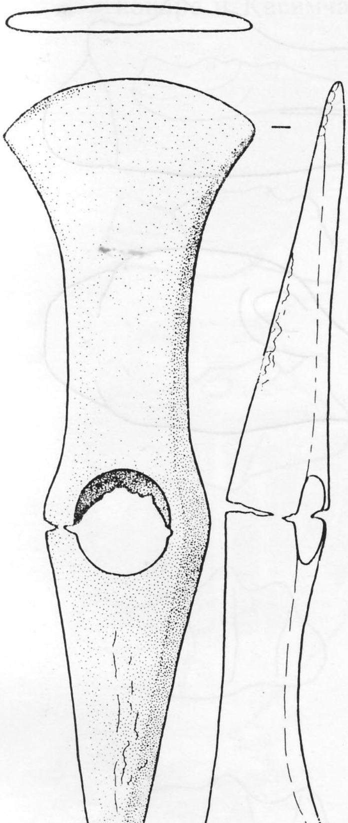

и началото на IV хилядолетие номадската икономика, е могло да бъде преодоляно чрез широки придвижвания на хора и добитък към по-благоприятни терени. Експанзии от този род са засвидетелствувани многократно в историята. Към действието на природните фактори ще трябва да прибавим и това на факторите от социално естество. Вероятно богатствата на най-ранните металургични центрове в Европа са привличали апетитите на родовообщинната върхушка на лишените от собствена металургична база степни племена и в момента на назряване на екологическата криза тези райони са се превърнали в цел на техните придвижвания.

Археологическите данни говорят за една твърде ранна вълна,[6] която не бива да се смесва със значително по-късната инвазия на носителите на ямната култура, така често дискутирана в литературата.[7]

Интересуващото ни придвижване се отнася към времето на прехода от културата Кукутени А към нейната фаза АВ или за културата Триполие — към финала на нейната фаза B_1. В северната част на Балканския полуостров то се отнася към времето на загиване на културите Варна и Коджадермен—Гумелница—Караново VI.

Пътят на придвижване на това население вероятно е минал през Бесарабия, където като първа приключва своето съществуване културата Болград. След това в няколко потока и очевидно на няколко етапа са били залети Мунтения[8], Добруджа, Североизточна България с Причерноморието и частично Тракия. Това проникване се бележи от повсеместно опожарените горни (последни за каменно-медната епоха) жилищни хоризонти на селищните могили. Останалите, документирани по археологическипът следи от тази инвазия на наша територия, са малобройни, но достатъчно категорични.

Те са оставени от самото степно население, което не е основавало постоянни селища. За това става дума само за единични погребения и находки, които не отговарят точно на времето на самата инвазия, а се отнасят по-скоро към периода непосредствено след нея. Сред тях трябва да споменем:

— гробът с охра и медна тел от Девня[9] (рис. 121);
— две погребения с охра, каменен скиптър във вид на конска глава и костен черпак от с. Кюлевча, Шуменско[10] (рис. 119);
— едно погребение от Русе, от което произхожда огърлица, изработена от шайби от речна мида.[11] Такива огърлици се срещат в некропола от Деча Мурешулуй в Трансилвания, оставен от същото население;
— каменните скиптри във вид на конска глава от Касимча, Сълкуца, Суворово, Драма, Ямболско[12] и Ръжево конаре, Пловдивско. Този вид находки се срещат от Прикаспийските степи до Северозападна Сърбия и показват типологическо развитие в рамките на един доста широк хронологически диапазон (рис. 118). Споменатите форми се отнасят към най-ранните и спадат към времето на фазата АВ на културата Кукутени и към края на фазата B_1 на културата Триполие. Те не биха могли да бъдат произведени от местното балканско енеолитно население, тъй като то не е познавало коня и следователно не е могло да го изобрази. Освен това на него му е абсолютно чужда както каменната зооморфна пластика въобще, така и характерният за въпросните каменни скиптри стилизиран животински художествен стил.

Споменатите следи от инвазията сочат, че основният удар на степното нашествие е бил поет от Североизточна България, докато по всяка вероятност до Тракия са достигнали по-малобройни контингенти. Местното население, което, от една страна, не познава опитомения кон, а, от друга, само е било изправено пред нерешими икономически проблеми, не е могло да окаже съществен отпор и или е загинало, или е било принудено да се оттегли в планините, където в основната си част трябва да е станало жертва на глад.

Така в резултат от действието на цял комплекс от обективни и субективни фактори загиват блестящите енеолитни култури от Североизточна България, Причерноморието и Тракия. Животът върху всички селищни могили угасва за дълго време или завинаги.

Изглежда, че Западна България и Олтения са попаднали в обсега на действие на въпросните степни племена с известно закъснение в рамките на един втори етап на разпространение на тяхната инвазия. За това го-

вори фактът, че селищата на културния комплекс Криводол—Сълкуца—Бубани живеят малко по-дълго от тези на комплекса Коджадермен—Гумелница—Караново VI. Влиянието на описаните по-горе климатични фактори в този район все още не е достатъчно изследвано. При това обаче не бива да се забравя по-голямата му надморска височина и характерната конфигурация на тукашните терени.

Присъствието на степно население в Олтения се документира от каменния скиптър във вид на конска глава от Сълкуца[13] и от редица други находки.

В северозападна посока последните групи номади са достигнали до Трансилвания, където са отседнали окончателно, влезли са във взаимодействие с носителите на културата Бодрогкерестур и са оставили некропола при Деча на р. Муреш и селищата при Мирълъу.[14]

По отношение на Северозападна България, Олтения и особено по отношение на Трансилвания силата на инвазията вероятно е била значително по-слаба, а контингентът на нашествениците — чувствително намалял. Едно е сигурно — тукашните два центъра на рудодобив и металургия продължават още известно време да дават продукция, която обаче се различава в типологично отношение от тази на по-ранните епохи. Именно към началото на този бурен период се отнасят брадвите-копачи (т. нар. «киркомотики»), които намират широко разпространение в Среднодунавския район и в централната част на Балканския полуостров.[15] (Рис. 120.)

По отношение на Тракия от двата основни фактора, довели до гибелта на нашите късноенеолитни култури, сме склонни да дадем приоритет на природния, тъй като почти всички селищни могили в този район са разположени в лесно заблатяеми райони с високи подпочвени води, за които едно минимално покачване би било катастрофално. А това покачване е било съществено. Дори днес най-ниско разположените пластове на много селищни могили не могат да се проучат, защото попадат по подпочвените води (Езеро и др.), а тези пластове на времето си са се издигали над нивото на обработваемите терени.

От историческа гледна точка от съществено значение е неоспоримият археологически факт, че тракийските селищни могили без изключение са били напуснати в края на каменно-медната епоха. Между пластовете от енеолита и тези от ранната бронзова епоха (там, където са образувани такива) се проследяват отчетливи стратиграфски хиатуси (Караново, Дядово, Юнаците, Езеро и др.).

За съжаление с изключение на двата нестрафицирани зооморфни скиптъра от Пловдивско и от Ямболско, от този район досега не са известни никакви археологически материали, които да се отнасят към времето на горепосочените хиатуси, обхващащи първата половина на IV хил. пр. н. е.

Доколко липсата на находки от този период в Тракия отразява конкретно историческо явление или е само резултат от празнина в нашите проучвания, засега е трудно да се съди.

В светлината на казаното краят на каменно-медната епоха в нашите земи може да бъде разгледан като едно ярко изразено историческо събитие с дълбоки последици за по-нататъшното етнокултурно развитие на нашите земи.

Възниква въпросът за последващото развитие на разглежданата територия. Периодът, обхващащ времето след заника на нашите енеолитни култури в края на V хил. пр. н. е. до появата на раннобронзовата култура Езеро през последната четвърт на IV хил. пр. н. е., е един от най-слабо проучените, макар и най-интересни етапи от нашата праистория. Доскоро обективната липса на археологически материали бе причина някои наши учени да не се съобразяват с даденостите на компаративната хронология и да игнорират съществуването му.[16] Кои са тези дадености?

Става дума за археологическите данни от съседните територии, където въпросният период е по-добре изучен. Разполагаме с отлично и достатъчно детайлно разработената хронологическа система на културата Кукутени—Триполие от Молдавия, Молдова и Южна Украйна. Фазите A_4, AB, B_1 и B_2 на Кукутени и фазите B_1-финал, C_I и C_{II} на Триполие отговарят в общи черти на времетраенето на разглеждания постенеолитен етап от нашата праистория.

Рис. 121
Медни предмети от гроба с охра от некропола при Девня

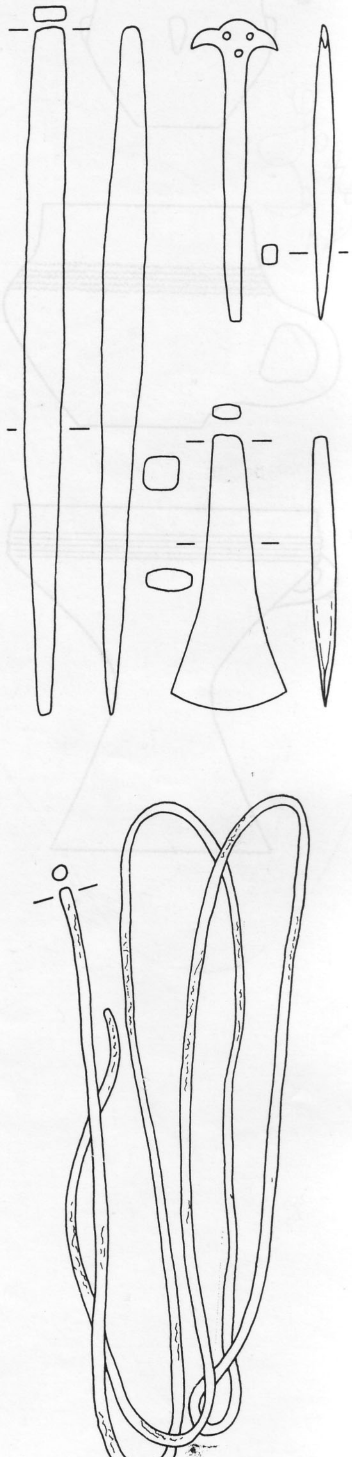

Рис. 122
Керамика от селището Овчарово — платото

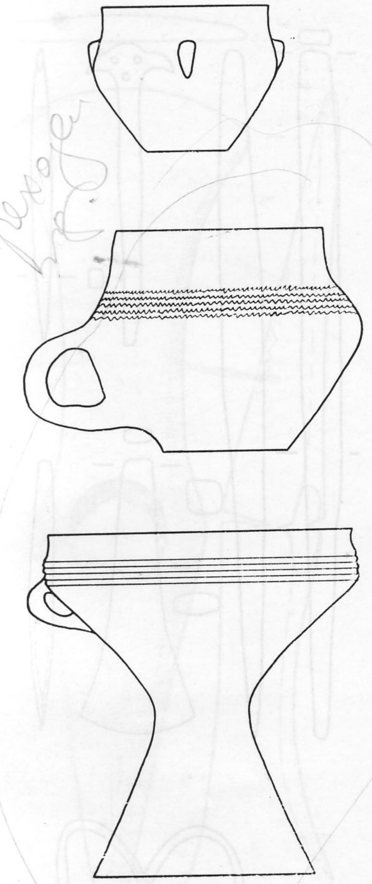

В района на Долния Дунав към този етап се отнася културата Чернавода I, а по Средния Дунав — голямото семейство на културите със Шайбовидни дръжки — Хунядихалом[17], Балатонската група[18], Рец[19], Лажняни[20] и т. нар. «Сълкуца IV»[21] и др.

Нашата бронзова епоха започва след времето на отмиране на изброените явления и заместването им в Долнодунавския район от културата Чернавода III[22], а по Средния Дунав от културата Болераз.[23]

Разкритата в резултат от горните компаративни изследвания значителна празнина в хронологията на нашата праистория повдига въпроса за таксономическата характеристика на този период. От състоянието на нашите земи в неговия край можем да съдим за сложните етнокултурни трансформации, намерили място в рамките му. Към тях по наше мнение трябва да бъде отнесена най-ранната етногенеза на траките, както и коренната промяна на етнокултурната ориентация на различните части на страната — Североизточна България за дълго време се свързва с южноруските степи, Северозападна България — със Среднодунавския район, а Тракия със Северозападна Анатолия. В общоисторически план към този период се отнася и такова фундаментално явление като откриването на сплавите (мед + арсен).

Всичко това ни дава основание да го определим като «Преходен период между енеолита и бронзовата епоха».

Колкото и трудно да се поддават на археологическо проучване подобни периоди от праисторията, то наличието на материали от съседните територии даваше всички основания да се очаква, че рано или късно празнината в нашите изследвания ще почне да се запълва.

И наистина — откритията в това направление не закъсняха. През 1972 г. край селата Певец и Овчарово, Търговищко, се натъкнахме на първите обекти, спадащи към въпросния «Преходен период»[24]. Получените в Берлинската лаборатория на ГАН C_{14} дати от Овчарово — платото (Блн 1510 и 1547), сочат 2960—3075 ± 60 г. пр. н. е. Калибрирани, те показват, че се намираме в първата половина на IV хил. пр. н. е. Материали от същия тип произхождат още от местността Водопада край Хотница, Търновско. По първото си находище новооткритата култура получи името «Певец»[25]. Тя е синхронна и етнически сродна с културата Чернавода I в Мунтения. Находките на Овчарово — платото, и Хотница — водопада, се отнасят към нейния финален етап (фаза «Умени»)[26]. Връзките с културата Триполие, фаза C_1, са документирани с импорти.[27] Твърде малобройното население е живяло на платата в непосредствена близост до планината. Селищата са съвсем малки и се състоят от няколко овални или бъбрековидни землянки с огнище в средата и пещ край тях. Керамиката е груба, песъклива или силно порьозна (шуплеста). В тестото на глината често се срещат органични примеси, кварц и счукани черпуки от охлюви и миди. Металът обаче вече носи първите признаци на легиране с арсен.[28]

Регресът на културата в сравнение с каменно-медната епоха е очевиден. Що се отнася до металургичните технологии, то през този период в цяла Европа е регистриран «глад за метал», който довежда до откриването на легирането с арсен.[29]

Как стоят нещата през същия период в Тракия, засега не знаем поради липса на съответни изследвания от подножията на Стара планина и Родопите. Особеностите на културата на раннобронзовата епоха от този ареал обаче дават някои основания да се предположи, че сложните процеси на формиране на културата Езеро са протекли именно през този привидно «ничий» етап. Крайният резултат на това развитие е възникването на големия Трако-Троянски раннобронзов етнокултурен комплекс и частичното му обособяване от останалите явления на Балканите. Етническата принадлежност на населението от този етнокултурен комплекс към пратракийската общност днес се възприема от много учени.[30]

Допустимо е останките от старото енеолитно население да са играли известна роля във въпросния сложен и многостепенен процес на консолидация, тъй като през ранната бронзова епоха се забелязват някои преживелици от неговите поселищни, строителни, технологически и погребални традиции и обичаи. Ако това е така, то следва да приемем, че въпросните останки от енеолитните племена на Тракия въпреки постигналите ги сътресения, са могли да вземат като най-древен етнически компо-

нент участие в етногенезиса на траките.

Някои предварителни резултати от проучванията в Северозападна България дадоха данни за развитието на този ареал след разпадането на комплекса Криводол—Сълкуца—Бубани. Става дума за находките от Ребърково и Галатин[31], от Лесура[32] и от най-горния културен пласт на Телиш — редутите.[33] Наличието в тези комплекси на шайбовидни дръжки сочи, че към средата на IV хил. пр. н. е. Северозападна България влиза в състава на Средноевропейския «Хоризонт на шайбовидните дръжки». Откритата у нас културна група е всъщност идентична с т. нар. «Сълкуца IV». За избягване на терминологични недоразумения тя бе наименувана «култура Галатин».[34] За съжаление материалите, открити в горепоменатите обекти, са също така относително късни и синхронни на фазата Улмени на културата Чернавода I. Те не дават възможност да проследим етапите на зараждане на раннобронзовата култура в този район, тъй като не запълват изцяло времето, което я дели от края на каменно-медната епоха.

От казаното личи, че българската праисторическа наука днес е изправена пред важната задача чрез усилени теренни обхождания и разкопки да запълни въпросната празнина в изследванията, без което не могат да бъдат изяснени проблемите на генезиса на раннобронзовите култури в нашите земи.

БЕЛЕЖКИ КЪМ XIII ГЛАВА

1 Pleslová, 1984 (im Druck).
2 Васильев, И. Б., 1980, с. 27—52.
3 Телегин, 1973.
4 Мовша, 1961, 199; Мовша, 1981.
5 Гроб 211 от Дуранкулак, който наред с другия богат инвентар съдържа и колан от правоъгълни, двустранно пробити пластини от зъби на глиган; История на Добруджа, т. I, 1984.
6 Матюшин, 1981, с. 145.
7 Garašanin, G., 1971; Merpert, 1965, 13; Vlassa, 1965, 361—366; Ecedy, 1982; Todorova, 1982b, с. 8—9.
8 Comşa, 1974a, 33.
9 Мирчев, 1961, 121.
10 Văžarova, 1984 (im Druck).
11 Тодорова, 1975б, обр. 48; Katalog Jungsteinzeit in Bulgarien, № 194.
12 Детев, 1970; Ghetov, 1980, с. 91—96.
13 Berciu, 1961, Abb. 360.
14 Rusu, 1971, 81.
15 Todorova, 1981b, с. 44—45.
16 История на България, I, 89 и табл. на с. 40.
17 Kalcz, 1982, с. 124—125; Praistorija Jugoslavenskih zemalja, III,1979, 129—136.
18 Kalicz, ibidem.
19 Pavuková, 1982; Praistorija Jugoslavenskih zemalja, III, 1979, 343—365.
20 Šiška, 1972; Praistorija jugoslavenskih zemalja, III, 1979, 137—182.
21 Praistorija Jugoslavenskih zemalja, III, 1979, 87—114.
22 Roman, 1969, 1978.
23 Pavukova, 1982, 150—186.
24 Todorova (im Druck).
25 Тодорова, Василев и др. 1983, с.12—13.
26 Morintz, Roman, 1965, 20.
27 Ilčeva, 1985 (im Druck).
28 Според анализите на Черних и Хартман — арсенът е 0,47%.
29 Pleslova, 1984 (im Druck).
30 Фол, 1972.
31 Тодорова, 1978б; Тодорова 1979а.
32 Проучвания на Б. Николов, комуто дължа благодарност за предоставената ми възможност да работя с материалите.
33 Гергов, 1979, 1980, 1983.
34 Todorova, 1981a, 212.

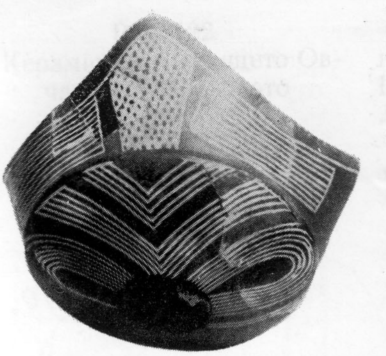

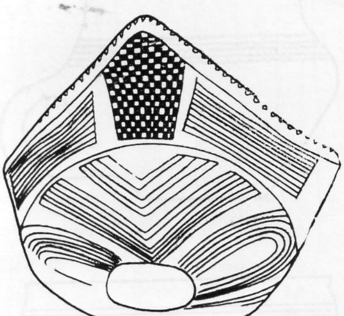

Глава XIV
МЯСТОТО НА КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ В ПРАИСТОРИЯТА НА ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА

Енеолитните култури от българските земи се развиват на фона на енеолитните, а по средноевропейската хронология и на някои къснонеолитни етнокултурни комплекси от Югоизточна Европа. През разглеждания период в рамките на този обширен ареал се наблюдават редица общи типологични моменти в културите и пълно съвпадение по време на етапите на тяхното развитие. Тесни връзки с него поддържат югоизточните територии на Средна Европа и Югозапада на СССР. Типологичното сходство в никакъв случай не говори за етническа общност, а е израз преди всичко на общността в тенденциите на историческото развитие. Поради тези общи тенденции смятаме за най-целесъобразно Югоизточна Европа да бъде разглеждана като «културноисторическа област» в смисъла, даден на това понятие от Н. Я. Мерперт.[1] Общата историческа съдба на енеолитните племена от тази територия е предопределена от редица обективни явления — природогеографската общност на територията, общите корени на раннонеолитното ѝ население и др. Обаче конкретната причина за неговото изявяване трябва да търсим в обстоятелството, че именно през V хил. пр. н. е. тук се заражда и развива голямата Балкано-Карпатска металургична провинция, която в значителна степен се покрива с границите на въпросния макроареал (карти 9 и 12). Българските земи, като един от главните производствени центрове на въпросната металургична провинция, играят важна, често определяща роля в историческото развитие на тази част на света.

Съпоставяйки хода на историческия процес през каменно-медна епоха в България с развитието в рамките на цялата културноисториче ка област, можем да проследим определени общовалидни закономерно ти (фиг. 40). В редица случаи тази съпоставка води до изясняване на пр чините на редица на пръв поглед локални явления, разкрива дълбоко преплитане на взаимодействията между отделните етнокултурни к плекси.

Както видяхме, възникването на енеолита в нашите земи е резул от вътрешни континюитивни процеси и не е привнесено отвън. Това с че е само едната страна на въпроса, защото разгледано в най-широк торически аспект, формирането на енеолита у нас се явява звено от ц редица дълбоки трансформации, засягащи в една или друга степен по всички райони на макроареала.

Така например по същото време на територията на Молдавия и К на Украйна възниква и се оформя в своя най-ранен етап на културата П кукутени—Триполие А. Мунтения също преживява дълбоки трансф мации, при явна континюитивност в линията на развитие: тук къснo литната култура Боян—Джулещи прераства в ранноенеолитната ку ра Боян-Видра. Техният изследовател Е. Комша свързва под поня то «култура Боян» две хронологически последователни култури, ко израстват една от друга. Анализът на българските къснонеолитни и ран неолитни материали, които имат някои общи черти с т. нар. култ «Боян», показва, че нейните I и II «фаза» (Болентинеану и Джулег

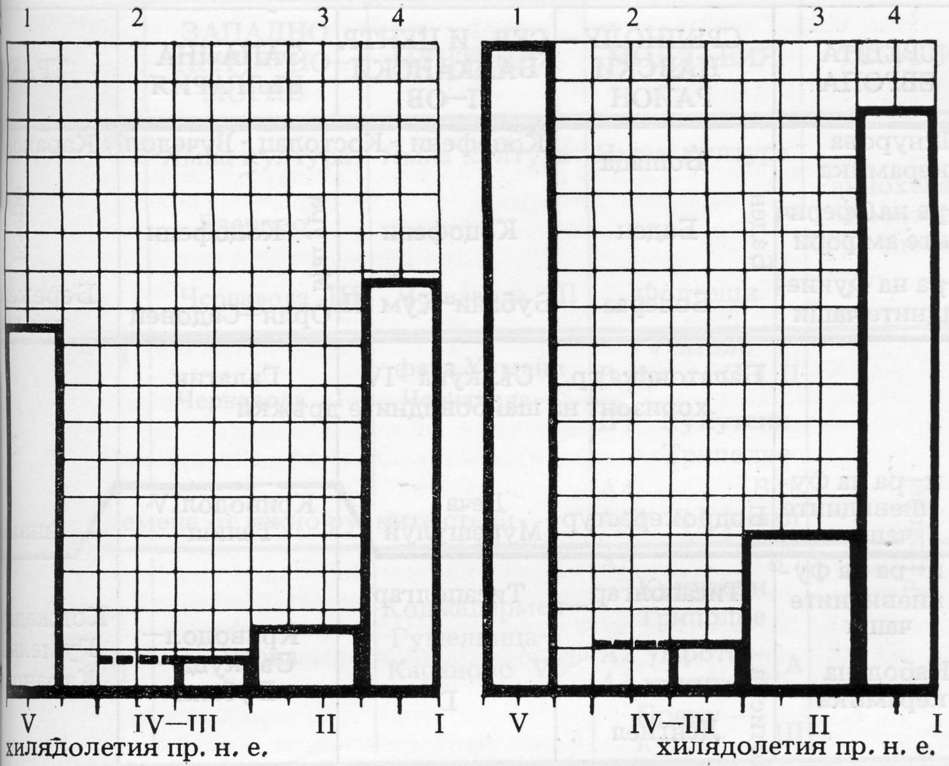

1. Енеолит
2. Ранна бронзова епоха
3. Средна бронзова епоха
4. Късна бронзова епоха

Фиг. 40

Графика на пулсиращото развитие на металургията в рамките на праисторическата епоха в България и в Югоизточна Европа (по Е. Н. Черних с допълнения от Х. Тодорова)

представляват къснонеолитно етнокултурно образувание, което има характер на отделна култура с три фази на развитие — Къцелу, Гряка и Алдени,[2] и се развива синхронно с културите Хотница, Усое II, Курило, Калояновец и ранната Хаманджия.

Тази синхронност се проследява на базата на общата за всички изброени култури украса на керамиката с канелюра тип «плисе», по характерните само за този хронологически етап уплътнени дъна и преломи в профилацията на съдовете, по повсеместната биконичност на формите, подчертания външен ръб на устията, по редица общи черти в идолната пластика, наличието на антропоморфни амфори, по почти пълното сходство на каменния инвентар (при съществени различия в кремъчния) и мн. др.

Преломният момент между неолита и енеолита засяга всички тези култури в еднаква степен и по еднакъв начин: въпреки съществените изменения, които се проследяват в стопанството, поселищната система, жилищната архитектура и типологията на инвентара и въпреки документираните демографски дислокации — почти навсякъде се запазва континюитивната линия на развитие, която е доминиращ фактор в Югоизточна Европа. При това процесите имат ярко изразени локални особености и нюанси. Преходът от новокаменната към каменно-медната епоха е най-ярко изразен в източната част на културноисторическата област — Тракия, Причерноморието, Мунтения и Молдавия, докато на запад и юг те губят своята рязкост и са очевидно само отзвук на събитията. Тъй като най-динамични и определящи се явяват промените, станали в Тракия, то ние сме склонни да я приемем за епицентър на енеолитизацията на племената от Югоизточна Европа.

Ако хвърлим поглед на юг, то виждаме реални възможности за синхронизация на късния неолит от нашите земи с късните етапи на културата Парадими[3], както и с ранните етапи на културата Димини[4]. Особено голямо е сходството на тези култури с къснонеолитните материали от долината на р. Струма[5] и Софийско[6], но също така и с културите Калояновец в Тракия и Хотница в Североизточна България. В частност срещат се редица общи черти в керамиката — удебеляването на прелома на съда, дръжките с израстъци, биконичните кани и пр. Що се от-

КАРТИ №	КАЛИБР. ДАТИ	ЕПОХА			СРЕДНА ЕВРОПА	СРЕДНОДУНАВСКИ РАЙОН	СЕВ. И ЦЕНТР. БАЛКАНСКИ П–ОВ	ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ	ТРАКИЯ
		БРОНЗ	ранен	III	Шнурова керамика	Бошаца	Коцофени – Костолац – Вучедол	Коцофени – Костолац – Вучедол	/ Караново VII
11				II	к—ра на Сферичните амфори	Баден / Баден	Коцофени	Магура / Коцофени	Езеро
	3300			I	к—ра на Фуниевидните чаши	Болераз	Бубани–Хум II	Орля–Садовец	Берекетска могила
		преходен период		C	Балатонска гр.		Сълкуца IV	Галатин	
					хоризонт на шайбовидните дръжки				
10				B					?
	около 4000			A / IV	Михелсберг / к—ра на Фуниевидните чаши	Бодрокерестур	Деча Мурешулуй	Криводол IV Телиш	инвазия
		ЕНЕОЛИТ	късен	III	к—ра на Фуниевидните чаши	Тисаполгар	Тисаполгар		Коджадермен–Гумелница–Караново VI
9				II	Набодена керамика	Потиска	D	Криводол–Сълкуца–Бубани	
				I		Ленгиел			
8			ср.	IV Б / A		ранен Ленгиел	Винча	?	/Караново V – Марица
			ранен	III		Буковогорска / Железовце	Винча Плочник	Градешница / Градешница / Дикилиташ–Слатино	Марица
7				II	Линеарна керамика		C		
	около 5000			I		Линеарна керамика		Вадастра	Марица
		НЕОЛИТ	късен	III					Калояново
5				II	Линеарна керамика	Линеарна керамика	Винча Турдош B	Анзабегово–Курило / Курило	
				I					Караново IV
			сред.		Линеарна керамика	Линеарна керамика	Винча A	Бяла Слатина / Кърча–Градешница	Караново III
			ранен			Кьорьош	Старчево	Чавдар / Кремиковци	Караново II
							фаза Гура Бачулуй	Гълъбник	Караново I
	6200						?	?	?

Табл. 35
Обща схематична синхронизационна таблица

нася до каменно-медната епоха обаче, днешното състояние на изследванията в Тесалия не дава големи възможности за типологически сравнения. Може би в бъдеще по-пълната публикация на находките от Беломорска Тракия, която е свързващо звено между нашите и тесалийските енеолитни култури, ще хвърли повече светлина върху тази проблематика.

В Централно-балканския ареал през този период се развива културата Винча. Нейният B етап по всяка вероятност е изцяло синхронен на нашия късен неолит. В края на този етап (B_2) вече е бил експлоатиран медноруднията комплекс на Рудна глава в Североизточна Сърбия, така че

ЕРОИЗ– ОЧНА ГАРИЯ	ЗАПАДНО ПРИЧЕРНО– МОРИЕ	МУНТЕНИЯ	МОЛДАВИЯ	ТЕСАЛИЯ	АНАТОЛИЯ	
а култура ? ?	Ямна култура Езерово Чернавода III	Ямна култура Чернавода III	Ямна култура Фолтещи	Раннохеладска бронзова епоха	Троя IV III II I Анатолий– ска ранно– бронзова епоха	III
а вода I Левец/ ?	Чернавода I	фаза Улмени Чернавода I	Усатово B II C I,II B I Кукутени Триполие A4. B II A/B B I финал		Кум тепе	С В А IV
адски племена от южно-руските степи						
жадермен– елница– аново VI	Варна	Коджадермен– Гумелница– Караново VI	A3 B I Кукутени Триполие A2 /Прото– A A1 кукутени/ Преку III кутени		Рахмани	II I
	Сава /фаза Варна/	Боян—Спанцов	Преку– III кутени			IV Б А
оляница			II			III
оляница ?	Сава	Боян—Видра	Прекукутени I	Димини	ранен Халколит III	II I
аза Качица фаза Орловка фаза Подгорица	Усое II	Боян– Джулещи	Линеарна керамика Бугоднес– тровска V	Димини	ранен Халколит II	III II I
моводяне	Усое I	Болентинеану– Дудещи	Бугоднес– тровска IV	Сескло	ранен Халколит I	
варово ?	Цонево Дългопол	Криш	Бугоднес– тровска III	Пресескло	Хаджилар I	
фаза ница-плато нохромна рамика	?	?	Бугоднес тровска II ?	Магурица монохромна керамика	Хаджилар V—II	

ареалът на културата Винча се оформя през този период също като един важен производствен център в рамките на Балкано-Карпатската металургична провинция (карта 12). Във Винчанския ареал също се забелязват някои културни трансформации, водещи до образуването на ранноенеолитния етап на културата Винча, обаче тези промени са слаби и континюитивната линия на развитие изцяло доминира.

В най-общи черти развитието на каменно-медната епоха в нашите земи може да бъде свързано по следния начин с това на съседните етнокултурни области:

1. Връзки с Кукутенско-Триполската етнокултурна област. Контактите между двете области са най-интензивни и могат да бъдат проследени през целия период на енеолита. Те се базират главно на търговията с метал.[7]

Най-ранен документ за тези контакти е присъствието на идол и съд от късен прекукутенски тип в селищната могила Коджадермен[8]. Идолът е покрит с орнамент, нанесен с червена боя. Тъй като този вид украса е характерна само за I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI, то въпреки отсъствието на стратиграфски данни той може да бъде точно датиран, а с това получаваме една сериозна опорна точка за синхронизиране на края на културата Прекукутени III с I фаза на културата Коджадермен—Гумелница—Караново VI.

Особено разнообразни данни за контакти с културата Кукутени—Триполие се разкриват в енеолитния некропол край с. Дуранкулак, където в гробове, датиращи към I и II фаза на културата Варна, се срещат керамични форми и украса, характерни за тази култура.

През следващите етапи на късния енеолит заедно с бурното развитие на металургията контактите стават все по-интензивни, но се развиват предимно в обратна посока. Сега вече можем да констатираме присъствие на находки, характерни за културата Варна в Молдавия и Южна Украйна, за което говори наличието на типичната за тази култура псевдофирнисова керамика в комплексите на културата Триполие B_1. Особено ярко това е изразено в селището Нови Русещи.[9]

Други опорни точки за синхронизация на комплекса Коджадермен—Гумелница—Караново VI с културата Кукутени—Триполие са следните: Етапът Кукутени A_3 — Триполие B_1 се характеризира с появата на полихромна рисувана керамика. Колективна находка от този тип керамика е била намерена в пластовете на финалния енеолит в селищната могила Кършчиоареле.[10] Същата картина е открита и в средата на културата Среден Стог II.[11] Значителен принос за утвърждаването на тази синхронизационна линия има и Карбунското съкровище от Молдавия[12], което съдържа много метални изделия, изработени от мед, произхождаща от Тракия[13], и кварцитни мъниста, идентични на кварцитните мъниста от некрополите във Варна и Дуранкулак.

Установените по компаративен път синхронизационни линии между културите Варна, Коджадермен—Гумелница—Караново VI, от една страна, и Кукутени—Триполие, от друга, са показани на синхронизационната схема на табл. 38. От тях следва, че разцветът на културата Кукутени—Триполие, който се отнася към нейните етапи Кукутени AB_1, AB_2, B_1 и B_2 и Триполие B_{II}, C_I и C_{II}, не съвпада по време с разцвета на каменно-медната епоха в българските земи, а се отнася към времето на демографския колапс през преходния период от енеолита към бронзовата епоха. Дотолкова, доколкото от изброените етапи на културата Кукутени—Триполие произхождат медни изделия, за които се предполага, че металът им има северотракийски произход[99], то за тях трябва да се предположи едно дълго битуване в този беден откъм метал ареал.

2. Връзки с Винчанската етнокултурна област.

Контактите в западна посока са се реализирали посредством ареала на културата Градешница. Както вече бе отбелязано, районът на реките Вардар — Южна Морава, Струма — Истър и Нишава е бил винаги проводник на оживени връзки между праисторическите племена и един от основните пътища, по които са се осъществявали контактите между Средна Европа и Егейския свят. Изглежда, че именно благодарение регулярното функциониране на този път се е оформил и своеобразният ареал на културата Градешница във вид на лента, разтегната от север на юг. Носителите на тази култура са контролирали движението по линията Струма—Искър.

Контролът върху долината на Вардар по всяка вероятност е бил изцяло в ръцете на носителите на културата Винча, която на юг достига почти до Скопие. Връзките между културите Винча и Градешница са особено интензивни по време на късния неолит. В периода на ранния енеолит обаче пътищата на развитие на двата ареала се разделят — на територията на културата Градешница се чувстват силно влияния, идещи от страна на Тракия, Беломорието и само в ограничена степен достигат влияния, идещи от ареала на културата Винча. Импортите са малко,

но изразителни. Те ни дават реални опорни точки за проследяване на синхронизационната линия Винча B_2—С с Градешница — Марица — Поляница — Сава в техните I—III фази.

Т. нар. «Винчанска набодена лента» — един от основните орнаментационни мотиви на културата, се среща по целия Долнодунавски район, и то предимно в късонеолитните комплекси Винча, Хотница, Дудещи и Усое. През каменно-медната епоха у нас тя не е застъпена, макар че продължава да битува в самата култура Винча.

Идолната пластика на Винчанската културна група също е много специфична, но някои общи типологически белези я свързват с пластиката от нашата територия, но пак предимно с тази от времето на късния неолит. Интересно е да се отбележи, че през каменно-медната епоха и главно през по-късните ѝ етапи, почти не се наблюдават връзки с културата Винча. Това явление вероятно стои във връзка с нейното отзвучаване като етнокултурно явление, което във Войводина отстъпва място на мощната култура Тисаполгар.[14]

Връзките на Балканите с последната се проследяват изключително на базата на общността в типологията на металните изделия — медни и златни, която общност не може да бъде интерпретирана като резултат от преки културни контакти, а е израз по-скоро на общото технологическо и типологическо ниво на металните изделия на културите в рамките на Балкано-Карпатската металургична провинция.

Някои особености на медните изделия и съставът на метала от този период от Северозападна България, в частност разпространението на брадвата-чук тип «Плочник»,[15] свидетелствуват, че територията на културата Криводол—Сълкуца е ползувала метал и метални изделия, произхождащи от западните производствени центрове на Балкано-Карпатската металургична провинция. Границата между района на разпространение на западния метал и този на метала, идещ от Тракия, съвпада през този период с границата, разделяща комплексите Криводол—Сълкуца—Бубани и Коджадермен—Гумелница—Караново VI.

Горните съображения ни дават основание да набележим синхронизационните линии между Североизточнобалканската етнокултурна област и ареалите на културите Винча и Тисаполгар, дадени на таблица 38.

3. Връзки с Тесалийската етнокултурна област.

Докато въпросите на контактите със североизточните и северозападните съседи на нашите земи се решават по един сравнително задоволителен начин на базата на конкретни импорти и установени влияния, то проблемите на синхронизацията на нашите култури с тези на южните части на Балканския полуостров са особено трудни за прецизиране преди всичко поради липсата на допирни географски точки между двата ареала, а с това и отсъствието на преки импорти в археологическия материал. Синхронизации могат да се правят само по косвен път или на базата на логически построения, които невинаги са достатъчно сигурни.

Най-убедително се проследяват контактите между Тесалия, Тракия и Западна България пак за времето на късния неолит преди всичко поради големият брой общи за целия микроареал типологични елементи, които бяха изброени по-горе. Възможностите за прецизиране на връзките между културите Курило, Калояновец, Марица и Димини на днешното състояние на изследванията не са големи. Културата Димини е публикувана почти цялостно,[16] докато за останалите енеолитни периоди на Тесалия разполагаме с малко материали, в повечето случаи лишени от сигурни стратиграфски данни.

Друга опорна точка за синхронизация с Гърция получаваме по косвен път — чрез селищната могила Ситагрой (Беломорска Тракия).[17] Тук в третия културен пласт е открита графитна керамика тип Марица (погрешно определена от изследователя като Гумелница), наред с която е намерена и т. нар. галепсоска керамика, което е едно важно указание за синхронизирането на III фаза на културата Марица с онези обекти в Тесалия, като Олинт и др., където се открива галепсоската керамика.

От онова, което познаваме досега от Ситагрой, тук не е открит материал, който би могъл да бъде датиран към средния и началото на късния енеолит — едно забележително съвпадение със ситуацията в Западна България, която също преживява прелом в поселищния живот по това време.

Следващият културен пласт — Ситагрой IV, е определен от К. Рен-

фрю като «финален неолит». Сравнен с българските археологически материали, той може да бъде отнесен изцяло към Преходния период от каменно-медната към бронзовата епоха у нас. Публикуваните съдове имат своите най-близки паралели в културата Певец в Североизточна България и в находките от Хотница — водопада. Може само да се съжалява, че този етап все още не е познат в Тракия, където следва да очакваме още по-голяма типологическа близост със Ситагрой IV. От друга страна, според К. Ренфрю се проследяват връзки между Ситагрой IV и културата Рахмани в Тесалия,[18] което се потвърждава и от нашите наблюдения. Тук трябва да споменем голямото сходство между IV фаза на културата Криводол и културата Рахмани.

Ако приемем в тази светлина за валидна следната синхронизационна линия за Преходния период в България: култура Галатин — култура Певец — култура Чернавода I, Синтагри IV — Рахмани (късни етапи), то тя ни дава една горна граница, която хронологически ляга около 3400—3300 г. пр. н. е.[20] (в калибрирани дати). В този случай не ни остава друга възможност, освен да приемем, че: между края на културата Димини, който вероятно съвпада с края на културата Градешница и началните етапи на културата Рахмани в Тесалия, които вероятно съвпадат с класическите етапи на комплекса Криводол—Сълкуца—Бубани, е налице съществена празнина в изследванията, което днес създава затруднения и за обобщителните синхронизации със Западна България. Това е едно важно указание за евентуални съвпадения в особеностите на историческото развитие на двата ареала.

Първият извод, до който ни водят разгледаните синхронизационни линии, е този за отсъствието на ретардация в историческото развитие на отделните племена, населявали културно-историческата област на Югоизточна Европа през каменно-медната епоха. Ние постоянно се натъкваме на синхронни културни явления, чието съществуване се доказва чрез двупосочни или многопосочни контакти, който факт автоматично изключва възможността за ретардации. Наистина в отделни случаи се наблюдава известно икономическо изоставане в рамките на разглежданата етнокултурна област: (Тракия — Североизточна България, през неолита; Североизточна България — Причерноморието, през средния и късния енеолит), но това изоставане не се дължи на дълбоки икономически различия, а по-скоро на местните особености в структурата на икономиката на територии, намиращи се в общи черти на еднакво стадиално ниво на развитие. Отсъствието на културна ретардация далеч не означава пълна нивелировка между отделните родовоплеменни територии.

През каменно-медната епоха Североизточнобалканската етнокултурна област е играла водеща роля сред праисторическите племена на Югоизточна Европа. След края на епохата обаче тя губи тази си позиция.

Възможностите за синхронизирането на културите от Балканския полуостров с едновременните им явления на териториите, с които липсват преки контакти, проследяваме по-нататък във верижен ред на базата на вече установените синхронизми между съседни и близки култури. Крайните резултати, схематично отразени в табл. 38, дават представа за вероятното хронологическомясто на всяка една от изброените култури спрямо отделните етапи на развитие на българския енеолит. Така получаваме една обща картина на праисторическото развитие на Средна и Югоизточна Европа и Близкия изток за времето от края на VII до средата на IV хил. пр. н. е.

БЕЛЕЖКИ КЪМ XIV ГЛАВА

1 Мерперт, 1974, 13.
2 Comşa, 1974a, 27.
3 Bakalakis, Sakellariou, 1981, 28—29.
4 Hauptmann, Milojčić, 1969, 78; Hauptmann, 1981, 202.
5 Тип Акропотамос — Тополница — Тодорова, 1983.
6 Става дума за култура Курило.
7 Тодорова, 1979в, 44.
8 Миков, 1934, обр. 3. 1; Тодорова, 1975 г, 27.
9 Маркевич, В. И. — непубликувани находки от неговите разкопки в Нови Русещи (Маркевич, 1970.) Дължа му благодарност за предоставената ми възможност да работя с ма-

териалите.

10 Dimitrescu, 1964, 1965a.

11 Мовша, 1961; Мовша, 1982.

12 Сергеев, 1963, Археология СССР, Энеолит, 278, LXII.

13 Черных, 1976а, 17, 21; Черных, 1978б.

14 Praistorija Jugoslavenskih zemalja, III, 1979, 62—64.

15 Todorova, 1981b, c. 44—45.

16 Hauptmann, 1981, c. 103.

17 Renfrew, 1973, c. 439.

18 Пак там, 439.

19 Николов, В., 1984, 50.55.

20 В калибрирани C_{14} дати. Конвенционалните дати не надхвърлят 2800—2750 г. пр. н. е. за самия финал на периода. Те се движат в границата на 3150—2750.

Заключение

Едно хилядолетие не е толкова дълъг период в праисторията на човечеството, но има хилядолетия и хилядолетия. В праисторията на България петото хилядолетие преди нашата ера заема особено място. Това е времето, когато нашите земи създават изключително високи културни ценности и ги раздават с пълни шепи на света; времето, когато Тракия играе ролята на притегателен център за цяла Югоизточна Европа и обединява около себе си енеолитните племенни общности от Карпатите до Бяло море.

През това хилядолетие нашите земи дават на света м е т а л у р г и я т а — тази база за целия по-нататъшен прогрес на човечеството.

От която и страна да подходим към забележителното здание на нашите енеолитни култури — дали ще разгледаме тяхната поселищна система, архитектура, икономика, социална структура, или духовния живот на населението — неизменно пред нас се изправя един завършен социален организъм, който въпреки ниската си техническа въоръженост успешно е експлоатирал и преобразявал обкръжаващата го природна среда, един високоразвит организъм, който в края на V хил. пр. н. е. е стоял на прага на ц и в и л и з а ц и я т а.

Най-новите постижения на българската праисторическа наука позволяват той да бъде разгледан комплексно. Именно този комплексен подход ни даде възможност да очертаем неговите контури и да го видим като една единна, динамично развиваща се система, както и да проследим основните етапи и особености на това развитие.

Науката обаче се развива по-нататък и всеки разчоплен проблем поражда десет нови. Така е и с нашата каменно-медна епоха. Онова, което днес знаем за нея, е обхванато в настоящия труд, но знаем ли всичко? А и онова, което знаем, е доста често само «вероятно». Видяхме, че някои части на нашата страна все още очакват своето изследване; от други райони данните, с които разполагаме, са непълни; недостатъчни и често методически неадекватни са изследванията и в съседните страни; по същата причина и резултатите от редица проучвания са трудно съпоставими и т. н. и т. н.

От друга страна, развитието на каменно-медната епоха в България се явява неразделна съставна част от етнокултурните процеси, присъщи на цяла Югоизточна Европа през V хил. пр. н. е. Затова и пълното разкриване на нейното значение може да стане само на фона на общото историческо развитие на тази част от света. В това направление нашето изследване е само първата крачка по пътя, водещ към реконструирането на праисторията на Югоизточна Европа, видяна в светлината на днешните и бъдещите постижения на праисторическата наука.

Ако в настоящия труд, разкривайки многоликия облик на каменно-медната епоха в България, сме успели да сложим началото и да набележим пътищата, по които би могло да върви по-нататък изучаването на тази интересна проблематика, то бихме счели нашата задача за изпълнена.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АО — Археологические открытия
АОР — Археологически открития и разкопки
БИД — Българско историческо дружество
ВДИ — Вестник древней истории
ГНМ — Годишник на Народния музей
ГНМПл — Годишник на Народния музей в Пловдив
ГМПО — Годишник на музеите в Пловдивски окръг
ГПНБМ — Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ГСУИФФ — Годишник на Софийския университет — Историко-филологически факултет
ИАИ — Известия на Археологическия институт
ИБАИ — Известия на Българския археологически институт
ИБИД — Известия на Българското историческо дружество
ИВАД — Известия на Варненското археологическо дружество
ИГД — Известия на Българско географско дружество
ИИ — Интердисциплинарни изследвания

ИМБ	— Известия на музеите в България
ИНМВ	— Известия на Народния музей Варна
ИПр	— Исторически преглед
КСИА	— Краткие сообщения института археологии АН СССР
КСИМК	— Краткие сообщения института материальной культуры
Л	— Ленинград
МАПП	— Международна асоциация по праистория и протоистория
М	— Москва
МИА	— Материалы и исследования по археологии
МПК	— Музеи и паметници на културата
НАК	— Национална археологическа конференция
ПН	— Природа и наука
ПСп	— Периодично списание
РП	— Разкопки и проучвания
СА	— Советская археология
ФМ	— Философска мисъл
AA	— Archaeologia Austriaca. Wien.
AAH	— Acta archaeologica Scientiarum Hungaricae, Budapest.
AE	— Archaeolcgia Ertesitö. Budapest.
AH	— Achaeologia Hungariaca. Budapest.
AJ	— Archaeologia Jugoslavica. Beograd.
AJA	— American Journal of Archaeology.
AP	— Archaeološki pregled. Beograd.
AR	— Archeologické rozhledy. Praha.
ASt	— Anatolian Studies. London.
BAR	— British Archaeological Reports. London.
BASPR	— Bulletin of American School of Prehistoric Research.
BCH	— Bulletin de Correspondence Hellénique.
BRGK	— Berichte der Römisch-Germanischen Komission DAI, Frankfurt/M.
DAI	— Deutsches Archäologisches Institut, Berlin.
JPEK	— Jahrbuch für prähistorische ethnographische Kunst. Leipzig.
JRGZM	— Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Mainz.
GCBI	— Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja. Sarajevo.
MAVA	— Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. Bonn.
PA	— Památky Archeologické, Praha.
PBF	— Prähistorische Bronzefunde, München.
PZ	— Prähistorische Zeitschrift. Berlin.
SCIV	— Studii şi Cercetări de Istorie Veche. Bucureşti.
SIA	— Slovenská Archeologia. Nitra.
SZv.	— Studijné Zvesti. Nitra.
UISPP	— Union Internationale de Sciences préhistoriques et protohistoriques.
WPZ	— Wiener Prähistorische Zeitschrift.
ZfA	— Zeitschrift für Archäologie.

ИЗПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА (кирилица)

АВИЛОВА, Л. И. 1984. О погребальном обряде культуры Гумельница. — Studia praehistorica, 7, 153—163.

АВРАМОВА, М. 1981. Праисторическа керамика от Централните Родопи. — Изкуство, № 9—10, 79—81.

1983. Централните Родопи през късния енеолит. — Материали на III конгрес на БИД, Т. 2, 57—61.

АВРАМОВА, М., Д. РАЙЧЕВ 1984. Разкопки в Ягодинската пещера, Смолянски окръг. — АОР за 1983. XXIX НАК в Смолян, Смолян, с. 34.

АЛАДЖОВ, Д. 1974. Селища, паметници, находки, Хасково.

АЛЕКСАНДРЕСКУ, А. 1961. О второй фазе докукутенской культуры. — Dacia, V, 21—37.

АЛЕКСАНДРОВ, Г. 1981. Новооткрити праисторически селища в Михайловградски окръг. — Изв. на музеите в Северозападна България, Т. 6, 27—46.

АЛЕКШИН, В. А. 1981. Традиции и инновации в погребальных обрядах (эпоха первобытнообщинного строя). — Сб. Преемственност и инновации в развитии древных культур, Л.

АНГЕЛОВ, Н. 1958. Селищна могила при с. Хотница. — Сб. Изследвания в чест на акад. Дечев, С., 389—403.

1959. Златното съкровище от Хотница. — Археология, № 1—2, 38—46.
1961. Работилница за плоски костни идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско. — Археология, № 2, 34—38.

АНГЕЛОВА, И. 1980а. Разкопки на неолитното селище «Овчарово-горага», Търговищки окръг. — АОР за 1979. XXII НАК в Хасково, С., 21—22.
1980б. Разкопки на праисторически некропол в гр. Търговище. — АОР за 1979. XXII НАК в Хасково, С. 30—31.
1981. Разкопки на селищната могила Търговище, Търговищки окръг. — АОР за 1980. XXVI НАК в Преслав, С., 18—19.
1982. Спасителни разкопки на селищната могила при Търговище. — АОР за 1981 XXVII НАК в Михайловград, Михайловград, 16—17.
1983а. Разкопки на праисторическото селище Подгорица. — АОР 1982, XXVIII НАК в Плевен, с. 11.
1983б. Разкопки на селищната могила Омуртаг, Търговищки окръг. — АОР за 1982. XXVIII НАК в Плевен, Плевен, с. 16.
1982. АРХЕОЛОГИЯ СССР. Энеолит СССР, М.
1971. АРХЕОЛОГИЯ Української РСР, I и II, Киев, 1971.

БИБИКОВА, В. И. 1965. О происхождении мезинского палеолитического орнамента. — СА, № 1, 5—8.

БИБИКОВ, С. П. 1953. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. — МИА СССР, 38.
1965. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья. — СА, № 1.

БОЖИЛОВА Е., М. ФИЛИПОВА 1975. Поленов анализ на културни пластове от Варненското езеро. — ИНМВ, XI, 19—26.

БОНЕВ, А. 1978. Култови стълбчета от Търговищко. — Археология, № 3, с. 29 и сл.

БОЯДЖИЕВ, Я. 1984. Радиовъглеродният метод на датиране — съвременни проблеми на калибрацията. АОР за 1983. XXIX НАК в Смолян, Смолян, с. 35.

БРЕЙНТИЕС, Б. 1981. «Откриването» на домашните животни, С.

ВАВИЛОВ, Н. И. 1965. Центры происхождение культурных растении. — Избранные труды, Т. 5, М—Л.

ВАЙСОВ, И. 1981 Антропоморфната пластика на културата Градешница. — Изкуство, № 9—10, 46—50.
1984. Антропоморфная пластика праисторического поселения Курило—Кременица в Софийском округе — Studia praehistorica, № 7, 33—63.

ВАЙСОВА, Х. 1963. Позитивният орнамент върху съдовете от Кирил-Методиево. — МПК № 4, 8—15.

ВАСИЛЕВ, В. 1981. Енеолитната домашна овца от Овчарово. — НИ, VII—VIII, 65—76.

ВАСИЛЬЕВ, И. Б. 1980. Енеолит Восточной Европы, Куйбишев.

ВЕЛИКАНОВА, М. С. 1975. Палеоантропология прутско-днестровского междуречья, М.

ВЕЛКОВ, И. 1940—42. Предисторическото селище с. Дяково. — ИАИ, XIV, с. 209.

ВОДАЧ Археологически музей Пловдив (Имамова дупка), С., 1957, с. 10.

ВЪЛЧАНОВА, Х. 1983. Разкопки на енеолитно жилище в пещерата «Харамийска дупка» край Триград, Смолянски окръг. АОР за 1982. XXVIII НАК в Плевен, Плевен, с. 17.
1984. Разкопки на пещерата «Харамийска дупка» край с. Триград, Смолянски окръг. — АОР за 1983. XXIX НАК в Смолян, Смолян, с. 32.

ГАРАШАНИН, М. 1973. Праисторија Србије, Т. 1 — Т. 3, Београд.

ГЕОРГИЕВ, В. 1950. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М.
1955. За произхода на древното население от североизточната част на Балканския полуостров. — ИАИ, XIX, с. 321 и сл.
1969. Писмените знаци върху печата на Караново. — Археология, № 1, 10—12.
1972. Днешното състояние на тракологията. — Археология, № 4, 1—2.
1976. Тракийският език. — Тракия (Пл.), № 3, 137—155.

ГЕОРГИЕВ, В., Б. НИКОЛОВ 1970. Наченки на писменост през халколитната епоха в нашите земи. — Археология, № 3, 1—9.

ГЕОРГИЕВ, Г. И. 1948. Енеолитното селище до с. Колена, Ст.-загорско. — РП, 1, 63—74.
1955. Мраморна статуетка от Благоево, Разградско. — Сборник Гаврил Кацаров II (ИАИ, XCX), 1—13.
1955. Културата на първите земеделци в нашата родина. — Природа, № 3, 63—65.
1957. Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България. — Археологически открития в България, С., 31—60.
1958. За някои оръдия на производство от неолита и енеолита в България. — Сб. Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев, С., 369—387.
1959а. Относно датуването на първобитното селище при Мадара, Коларовградско. — ИАИ, XXIII, 29—39.
1959б. Останки от първобитно селище в центъра на София. — ИАИ, XXII, 329—332.
1960. Главни периоди от развитието на културата през неолита и медната епоха в България в светлината на най-новите археологически проучвания. — Светови XXIII (Swiatowit).
1962. Азмашката селищна могила край Стара Загора. — Археология, № 1, 59—65.

1963. Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила през 1961 г. — ИАИ, XXVI, 157—176.
1964. Проучвания на културата на селищните могили. — Археология, № 3, 59—67.
1966а. Многослойное поселение Азмашка могила близ Старой Загори (Болгария) — КСИА, 106, с. 3 и сл.
1966б. Разкопки на Дипсизката селищна могила през 1964—1965 г. — Археология, № 3, 10—15.
1974. Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи. — Археология, № 4, с. 4 и сл.
1979. Тракия и Северозападна Мала Азия през VI—III хил. пр. н. е. — България в света от древността до наши дни, С., 78—83.

ГЕОРГИЕВ, Г., Н. АНГЕЛОВ 1952. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г. — ИАИ, XVIII, 119—195.
1957. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г. — ИАИ, XXI, 41—129.

ГЕОРГИЕВ, Г., К. КЪНЧЕВ 1976. Разкопки на неолитното селище край с. Чавдар, Софийски окръг. — АОР за 1979, XXV НАК в Хасково, С., 16—18.

ГЕОРГИЕВ, Г., Н. Я. МЕРПЕРТ, Р. КАТИНЧАРОВ с колектив
1979. Езеро — раннобронзовото селище, С.

ГЕОРГИЕВ, Г., В. НИКОЛОВ 1979. Разкопки на праисторическото селище край гр. Сапарева баня. АОР за 1978. XXIV НАК в Пазарджик. С., 18.
1980. Разкопки на праисторическото селище край гр. Сапарева баня, Кюстендилски окръг. — АОР за 1979. XXV НАК в Хасково, С., 18—20.

ГЕРГОВ, В. 1978. Разкопки в местността «Редутите» при с. Телиш, Плевенски окръг, през 1977 г. — АОР за 1977. XXIII НАК във Видин, С., с. 34.
1981. Археологически разкопки на праисторическото селище в местността «Редутите» при с. Телиш, Плевенски окръг. — АОР за 1980. XXV НАК в Преслав, С., 29—30.
1982. Археологически разкопки на праисторическото селище в местността «Редутите» при с. Телиш, Плевенски окръг. — АОР за 1981. XXVII НАК в Михайловград, Михайловград, 17—18.
1983. Разкопки на праисторическото селище в м. «Редутите» при с. Телиш, Плевенски окръг. — АОР за 1982. XXVIII НАК в Плевен, с. 20.
1984. Разкопки на праисторическото селище в м. «Редутите» при с. Телиш, Плевенски окръг. — АОР за 1983. XXIX НАК в Смолян, Смолян, с. 29.

ГИЗДОВА, Н., Б. КОЛЕВА 1978. Разкопки на праисторическото селище в местността «Бельовската курия» при с. Калугерово, Пазарджишки окръг. — АОР за 1978. XXIV НАК в Пазарджик, с. 25—26.
1982. Разкопки на късненеолитното селище при с. Калугерово, Пазарджишки окръг. — АОР за 1981. XXVII НАК в Михайловград, Михайловград, с. 8.

ГРИББИН, ДЖ., Г. Г. ЛЭМ 1980. Изменение климата в исторический период. — Сб. Изменение климата, М., 102—120.

ГУМНЕРОВА, М. 1969. Тъкани от лен и коноп в Смолянско. — Родопски сборник, II, 131—145.

ДАНИЛЕНКО, В. Н. 1955. О ранных звеньях развития степных восточно европейских культур шнуровой керамики. — КСИА, 4, 126—128.
1959. Археологические исследования 1956 в Чигиринском районе. — КСИА, 8, с. 14.
1969. Неолит Украины, Киев.
1974. Энеолит Украины, Киев.

ДЕТЕВ, П. 1942. Селищната могила в с. Св. Кирилово, Ст.-загорско. — ГНМ, VII, 237—243.
1946. Селищна могила Св. Константин при Браниполе. — ИБАИ, XV, 176—180.
1948а. Новооткрити предисторически селища в Южна България. — ГНМПл, I, 172—181.
1948б. Селищната могила Ясатепе в Пловдив. — ГНМПл, I, 1—14.
1950а. Новооткрити праисторически селища и находки. — ГНМПл, II, 238—242.
1950б. Селищната могила Бъзунека при с. Граф Игнатиево. — ИАИ, XVII, 221—327.
1950в. Плоската могила при с. Оризово. — ИАИ, XVII, 227—231.
1950г. Селищната могила Банята при Капитан Димитриево. — ГНМПл, II, 1—23.
1951. Селище Дончева могила при Биково в България. — АОР, III, 327—330.
1952. Плоската могила при с. Злати трап. — ИАИ, XVIII, 331—341.
1954. Селищна могила при с. Биково. — ГМПО, 1, 151—197.
1959. Материали за праисторията на Пловдив. — ГНМПл, III, 3—80.
1960а. Опит за различаване на неолитните брадви от длетата, теслите, мотиките и палешниците. — ГНМПл, IV, 61—77.
1960б. Разкопки на селищната могила Ясатепе в Пловдив през 1959 г. — ГНМПл, IV, 5—59.
1960в. Селищната могила «Хисаря» при с. Малко Търново, Ст.-загорско. — Архео-

логия, № 1, 34—36.
1962а. Разкопки на могилното селище при с. Леново, Пловдивско. — Археология, № 3, 49—53.
1962б. Праисторическо селище в с. Хисаря, Пловдивско. Археология, № 2, 53—55.
1963а. Праисторически находки в Пловдивския народен археологически музей. — ГНМПл, V, 41—60.
1963б. Стратиграфия на селищните могили в Южна България. — ГНМПл, V, 5—25.
1963в. Материали за праисторията на Тракия. — ГНМПл, V, 143—152.
1963г. Има ли «калъпест тип» неолитни брадви? — Археология, № 4, 43—47.
1966. Праисторически селища в Пловдивски окръг. Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. Пловдив.
1969. Преглед на праисторическите проучвания в северните склонове на Родопите. — Родопски сборник, II, 259—275.
1970. Каменен скиптър от с. Розово, Пловдивско. — ГНМПл, IX, 174—179.
1978. За стратиграфско-хронологическата терминология на праисторията. — Известия на Музеите от Южна България, I—IV, Пловдив, с. 51—68.

ДЕТЕВ, П., И. КРАЙЧЕВ, Ил. КРЪСТЕВ, Ж. ПОПОВ и Т. ИЛЧЕВ
1979. Разкопки на Марчевата селищна могила при гр. Ямбол (Млекоцентралата). — Известия на музеите от Югоизточна България, Пловдив, Т. 4. 7—26.

ДЖАМБАЗОВ, Н.
1963. Ловешки пещери. — ИАИ, XXVI, 195—241.

ДИМИТРОВ, М.
1962. Костна човешка фигурка от с. Ловец, Старозагорско. — Археология, № 1, 65—68.
1968. Глинена човешка фигурка от Чаталка. — ИАИ, XXIII.
1969. Културата Караново IV в Старозагорско. — ИМБ, I.
1976. За характера на културата Караново IV. — Известия на музеите от Югоизточна България, Т. 2, 9—16.
1982. Разкопки на праисторическото селище в района на ВУЗ край Ст. Загора. — АОР за 1981. XXVII НАК в Михайловград, Михайловград, с. 18.

ДИМОВ, БОЯДЖИЕВ, ТОДОРОВА
1984. Праисторически некропол край с. Дуранкулак, Толбухински окръг. — Сб. «Добруджа», Т. I, 1985.

ДОЛУХАНОВ, П. М, В. И. ТИМОФЕЕВ
1972. Абсолютная хронология неолита Евразии (по данным радиоуглеродного метода). Проблемы абсолютного датирования в Археологии, М., 28—75.

ДУМИТРЕСКУ, В.
1968. К проблеме происхождения докукутенской культуры. — Сб. Материалы и исследования по археологии югозапада СССР и Румынской народной республики, 35—45.

ДЯКОВИЧ, В.
1908. Могилата «Топра Асар» при с. Салалии. — ПСп, XX—69, 362—392.

ДЬЯНКОВ, И. М.
1959. Общественный и государственный строй древнего Двуречия, М.

ЕНГЕЛС, Ф.
1974. Произход на семейството, частната собственост и държавата, С.

ЗАКОН за паметниците на културата.

ЗАХАРУК, Ю. Н.
1973. Проблемные ситуации в археологии. — СА, № 4, 3—16.

ЗАЯЦ, И. И.
1974. Трипольское поселение Клищев на Южном Буге (этап BI—BII). — СА, № 4, 180—200.

ЗБЕНОВИЧ, В. Г.
1976. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья. — Сб. Энеолит и бронзовый век Украины, Киев, с. 64.

ЗИНЬКОВСКИЙ, К. В.
1973. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ. — СА, 137—149.
1976. О методах изучения домостроительства племен трипольской культуры. — Материалы по археологии северного Причерноморья, Т. 8, 36—49.

ИВАНОВ, И.
1973. Най-старият плавателен съд в българските земи. — Корабостоене и корабоплаване, № 1, с. 2 и сл.
1974. Енеолитният некропол при Варна. — МПК, № 3—4, 44—47.
1975. Разкопки на Варненския енеолитен некропол през 1972 г. — ИНМ Варна, XI (XXVI), —18.
1976а. «Золотой» некрополь Варны. — Природа (СССР), № 2, 50—57.
1976б. Уникальное открытие. — Варна-ревю, с. 31.
1978а Съкровищата на Варненския халколитен некропол. С.
1978б. Раннохалколитни гробове до град Варна. — ИНМ Варна, XIV (XXIX), 81—93.
1979. Енеолитният некропол при Варна. — Векове, № 1, 106—111.
1980а. Проучване на Варненския халколитен некропол. — АОР за 1979. XXII НАК в Хасково, С., 34—35.
1980б. Подводно изследване на наколното селище при ТЕЦ «Варна» — АОР за 1979. XXII НАК в Преслав, С., 25—26.
1982. Археологически разкопки на Варненския халколитен некропол. — АОР за 1981. XXVII НАК в Михайловград, Михайловград, с. 19.

1984. Спасителни разкопки на ранноенеолитното селище при с. Суворово, Варненски окръг. — АОР за 1983. XXIX НАК в Смолян, Смолян, с. 21.
Проучване на животинския костен материал от праисторическата селищна могила при Голямо Делчево.—РП, V, 245—300.

ИВАНОВ, С., В. ВАСИЛЕВ

ИВАНОВ, Т. Г.
1979. О некоторых сторонах погребального обряда и представлениях о загробном мире во время неолита и халколита в Болгарии. — Studia praehistorica, № 1—2, 157—162.
1981a. Археологически проучвания в селищната могила и некропол при с. Радинград, в Разградски окръг. — АОР за 1980. XXVI НАК в Преслав, С., 21—23.
1981б. Два култови съда от Разградско. — Изкуство, № 9—10, с. 71.
1984. Многослойное поселение у с. Радинград, Разградского района. — Studia praehistorica, № 7, 81—98.

ИЛЧЕВА, В.
1979. Разкопки на праисторическото селище в м. «Водопада» при с. Хотница, Великотърновски окръг. — АОР за 1978. XXIV НАК в Пазарджик, С., 36—37.
1981. Археологически разкопки на праисторическото селище в м. «Водопада» край с. Хотница, Великотърновски окръг. — АОР за 1980. XXVI НАК в Преслав, С., 30—31.
1982. Археологически разкопки на праисторическото селище в м. «Водопада» край с. Хотница, Великотърновски окръг. — АОР за 1981. XXVII НАК в Михайловград, Михайловград, 20—21.
1983. Разкопки на праисторическото селище «Водопада» край с. Хотница, Великотърновско. — АОР за 1982. XXVIII НАК в Плевен, Плевен, 20—21.

ИСТОРИЯ на България, Т. I, С., 1979.
ИСТОРИЯ древнего Востока, Т. I, М., 1983.
ИСТОРИЯ на Добруджа, Т. 1, С., 1984.

ЙОРДАНОВ, Й.
1983. Антропологическо изследване на погребаните в средновековния некропол до гара Табачка, Русенски окр. — ИИ, X, 1983, 47—58.
1985. Антропологическо изследване на скелетите от средновековния некропол до Големия остров при с. Дуранкулак, Толбухинско. — Дуранкулак, I (под печат).

КАБО, В. Р.
1981. Первобытное общество и природа. — Сб. Природа и общество, М., 149—158.

КАТАЛОГ, Троя и Тракия, С., 1982.
КАТАЛОГ, Искусство ранних земледельцев на территории Югославии, VI—III тыс. до н. э., Л., 1978

КАТИНЧАРОВ, Р.
1974. Периодизации и характеристика през бронзовата епоха в Южна България. — Археология, № 2, с. 1—21.
1975. Проучвания на бронзовата епоха в България (1944—1974). — Археология, № 2, 1—16.
1981. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. — АОР за 1980. XXVI НАК в Преслав, С., 32—34.

КАТИНЧАРОВ, Р., Н. ДЖАМБАЗОВ
1974. Разкопки в пещерата «Магурата» през 1971 г. — ИАИ, XXXIV, 107—138.
1982. Археологически разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. — АОР за 1981. XXVII НАК в Михайловград, Михайловград, 22—23.

КАТИНЧАРОВ, Р., В. НИКОЛОВ, Б. БОРИСОВ, В. ЖЕКОВА
1979. Разкопки на селищната могила до с. Дядово, Сливенски окръг. — АОР за 1978. XXIV НАК в Пазарджик, С., 37—38.

КАЦАРОВ, Г. И.
1912. Разкопки в Св. Кирилово. — ИАИ, III, 310—314.
1930. Предисторически находки от с. Даутлий. — ИБАИ, V, 1928/29, 319—320.
1946. Предисторически находки от Пирдопско и името на Пирдоп. — ИБАИ, XV, 167—169.

КВИТА, Х.
1978. Радиовъглеродни дати и три хронологически системи, ИИ, Т. 1, 12—24.
1982. Към хронологията на пластовете на Троя от ранната бронзова епоха. — Троя и Тракия. Каталог, С., 21—32.

КВИТА, Х., КОЛ, Г.
1975. Могилата Голямо Делчево — радиовъглеродни дати и абсолютна хронология. — РП, V, 325—331.

КЕЛЛОГ, У. У.
1980. Глобальное влияние человеческой деятельности на климат. — Сб. Изменение климата, М., 273—302.

КОВАЧЕВА, М.
1978. Резултати от археомагнитни изследвания в НРБ. — ИИ, Т. 1, 25—29.

КОВАЧЕВА, М., В. НАЧЕВА-КАЛЧЕВА
1975. Археомагнитные исследования многослойного поселения Овчарово, Северная Болгария, относящегося ко времени энеолита. — Геомагнетизм и эгрономия, 5, 916—922.

КОВАЧЕВА, М., Д. ВЕЛЬОВИЧ
Археомагнитни изследвания на праисторически обекти от НРБ и СФРЮ. — Археология (под печат).

КОЙЧЕВ, Н. 1959. Необнародвани паметници от Новозагорско. — Археология, № 2, 93—95.

КОЛЧИН, Г., Т. Т. ВИТВИНКАС 1972. Современные проблемы дендрохронологии. — Проблемы абсолютного датирования в археологии, М., 1972, 80—92.

КОНДОВА, Н., С. ЧОЛАКОВ, П. БОЕВ
1978. Палеодемографски данни за населението на средновековна България. — ИИ, Т. 2, 27—34.

КОМША, Е. 1961. К вопросу о переходной фазе от культуры Боян к культуре Гумельница. — Dacia, V, 39—68.
1962. К вопросу об относительной хронологии и о развитии неолитических культур на юго-востоке РНР и на востоке НРБ. Dacia, VI, 53—85.
1963a. К вопросу о периодизации неолитических культур на северо-западе НРБ. — Dacia, 7, 1963, 477—484.

КОРОБКОВА, Г. Ф. 1965. Применение метода микроанализа к изучению функции каменных и костяных орудий. Археология и естественные науки. — МИА, № 129, 193—194.
1969. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. — МИА, № 129, 193—194.
1974. Экспериментальное изучение орудий трипольской культуры. — АО, для 1973, М., 420—421.
1978. Древнейшие жатвенные орудия и их производительность. — СА, № 4, 36—52.

КОСТОВ, Д. 1925. Предисторическата могила до Русе. — ГИМ, IV, 1922—25, 57—71.

КРУЦ, В. А. 1977. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. Киев.

КРУЦ, С. И. 1972. Население Украины эпохи меди и бронзы. Киев.
1984. Палеоантропология северного Причерноморья в эпоху раннего металла. — Сб. Кавказ и Юго-Восточная Европа в эпоху раннего металла. Тбилиси (под печат).

КХАН, В. Х. 1979. Технология на керамиката от халколита от Североизточна България — суровини и формуване. — Археология, № 4, с. 3 и сл.

КЪНЧЕВ, К. 1973. За обработката и използуването на костта през неолита, енеолита и бронзовата епоха. — Археология, № 2, 10 и сл.

КЪНЧЕВ, М. 1973. Културната група Караново IV в Новозагорско. — Археология, № 3, 42—51.
1976. Новооткрити жилища от културата Караново IV в Нова Загора — Известие на музеите от Югоизточна България, т. II, Пловдив, с. 17—26.

КЪНЧЕВ, М., Т. КЪНЧЕВА 1979. Разкопки на археологическото селище от късния неолит западно от Нова Загора (Хлебозавода). — АОР за 1978. XXIV НАК в Пазарджик, С., 24—25.
1981. Разкопки на селищната могила до с. Съдиево, Сливенски окръг, 1977—1980 г. — АОР за 1980. XXVI НАК в Преслав. С., 23—25.
1982a. Разкопки на праисторическото селище от късния неолит западно от Н. Загора (Хлебозавода). — АОР за 1981. XXVII НАК в Михайловград, Михайловград, 10—11.
1982б. Разкопки на селищната могила от халколита, северно от с. Съдиево. — АОР за 1981. XXVII НАК в Михайловград, Михайловград, 12.

ЛАГОДОВСЬКА, О. Ф., О. Г. ШАПОШНИКОВА, М. Л. МАКАРЕВИЧ
1962. Михайлiвське поселения, Киев.

ЛАПИН, В. В. 1974. Об основных тенденциях в развитии жилой архитектуры — Сб. Реконструкция древних общественных отношений, Л., 8—9.

ЛИСИЦИНА, Г. Н. 1965. Орошаемое земледелие Туркмении, М.

ЛИСИЦИНА, Г. Н., Л. В. ПРИЩЕПЕНКО
1977. Палеоэтноботанические находки Кавказа и Ближнего Востока. М.

ЛИСИЦИНА, Г. Н., Л. А. ФИЛИПОВИЧ
1980. Палеоботанические находки на Балканском полуострове. — Studia praehistorica, № 4, 5—90.

МАРГОС, А. 1953. Оръдия на труда от неолитната епоха от Сталинско. — ИВАД, IX, 123—124.
1961. Праисторически находки от околностите на Варненското езеро. — ИВАД, XII, 126—127.
1961. Открити следи от нови наколни селища във Варненското езеро. — ИВАД, XII, 128—131.
1961. Към въпроса за датирането на наколните селища във Варненското езеро. — ИВАД, XII, 1—5.
1961. Праисторически оръдия на труда от Варненско. — ИВАД, XII, 125—126.

МАРГОС, А., Г. ТОНЧЕВА 1962. Праисторическото наколно селище при с. Езерово, Варненско. — ИВАД, XIII, 1—16.

МАРИНОВ, В. 1982. Етнографски паралели на някои археологически находки и ситуации. — ИИ, IX, 103—118.

МАРКЕВИЧ, В. И. 1965. Исследования неолита на среднем Днестре. — КСИА АН СССР, 105, 85—90
1968. Неолит Молдавии (Памятники буго-днестровской культуры), М.

1970. Многослойное поселение Новые Русешты. — КСИА, 123, 56—67.
1973. Памятники эпох неолита и энеолита в Молдавии, Кишинев.
1974. Буго-Днестровская культура, М.
1975. Памятники эпох неолита и энеолита. Археологическая карта СССР, II.
1981. Позднетрипольские племена северной Молдавии, Кишинев.

МАРКС, К. 1963. Из икономическите ръкописи 1857—1858 г. — В: Маркс, К. и Ф. Енгелс, Съчинения, Т. 12, С., 708—709.
1967. Черновки на отговора на писмо на В. И. Засулич. — В: Маркс, К. и Ф. Енгелс, Съчинения, Т. 19, С. с. 404
1979. Капиталът, Т. 1, 45—243.

МАССОН, В. Н. 1964. Средняя Азия и Древний Восток, Москва—Ленинград.
1966. К эволюции оборонительных стен оседлых поселений. — КСИА, 108.
1967. Протогородская цивилизация юга Средней Азии. СА, № 3, 173—176.
1970. Проблема неолитической революции в свете новых данных археологии. — ВДИ, № 6, 73—88.
1971. Поселение Джейтун. — МИА, № 108.
1974. Вопросы социологической интерпретации древних жилых поселений. — Сб. Реконструкция древних общественных отношений, Л., 5—7.
1976. Экономика и социальный строй древних обществ, Л.
1977. Алтын-депе в эпоху энеолита. — СА, № 3, 164—188.
1981. Традиции и инновации в процессе культурогенезиса (в свете данных археологии). — Сб. Преемственность и инновации, Л., 38—42.

МАТЮШИН, Г. Н. 1981. Антропогенез и взаимодействие человека и природы в эпоху первобытности. — Сб. Природа и общество, М., 139—148.

МЕРПЕРТ, Н. Я. 1963. Первый год работ советско-болгарской экспедиции. — КСИА, 93, 24—33.
1978. Миграции в эпоху неолита и энеолита. — СА, № 3, 9—27.
1965а. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке. — КСИА, 1051, 14 и сл.
1965б. Археологические исследования в Южной Болгарии в 1963. — КСИА, 100, 19—28.
1966. К вопросу о связях Анатолии и Фракии в раннем бронзовом веке. — SNM—Pr. 20, 1—2, 109—115.
1969. Ранный бронзовый век в Южной Болгарии, I, Congr. int. étud. balk. et Sud-est Europ, 1966. Actes, С.
1970. Работы болгаро-советской экспедиции. — АО 1969, М., 440—443.
1972. Древнейшие каменные крепости Болгарии. — Новое в археологии. М., 46—55.
1974. Древнейшие скотоводы волжско-уральского междуречья. М.
1978. Миграции в эпоху неолита и энеолита. — СА, № 3, 9—27.
1980. Проблемы энеолита степи и лесостепи Восточной Европы. — Сб. Энеолит Восточной Европы. Куйбишев, 3—26.

МЕРПЕРТ, Н., Г. И. ГЕОРГИЕВ 1973. Поселение Эзеро и его место среди памятников раннего бронзового века Восточной Европы. — Simposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 215—217.

МЕРПЕРТ, Н. Я., Р. М. МУНЧАЕВ 1977. Древнейшая металлургия Месопотамии. СА, № 3, 154—163.

МЕРПЕРТ, Н., Е. К. ЧЕРНЫХ 1972. Болгаро-советская экспедиция. — АО 1971, М. 553—554.
1973. Работа болгаро-советской экспедиции 1972 г. — АО 1972, М., 500—902.
1974. Болгаро-советская археологическая экспедиция. — Вопросы истории, № 6.

МИКОВ, В. 1924. Материали за проучване неолитичната култура в България. — ИАИ, II, 218—225.
1925а. Могилата при с. Султан, Поповско (Невски). — ГНМ, 23—48.
1925б. Могилата при с. Балбунар. — Естествознание и география IX, 340—345.
1925в. Принос към неолитичната култура у нас. — ИБАИ, III, 235—236.
1927. Селищната могила при с. Балбунар. — ИБАИ, IV, 251—284.
1929а. Принос към предисторическата култура у нас. — ИБАИ, V, 309—318.
1929б. Ловчанско в предисторическо време. — Ловеч и Ловчанско, I.
1931. Селищна могила в с. Габарево, Казанлъшка околия. — ГНМ, V, 84—113.
1933а. Материали от предисторическата епоха в България. Селищната могила при с. Горна Манастирица, Беленско (Чукмак-тепе). — ИБАИ, VII, 358—368.
1933б. Предисторически селища и находки в България, С.
1934. Идолната пластика през новокаменната епоха в България. — ИБАИ, VIII, 183—214.
1937а. Селищната могила до Караново, Новозагорско. — ИГД, V, 157—173.
1937б. Селищната могила при Юнаците, Пазарджишко. — ГПНБМ, 39, 55—84.
1938. Приноси към предисторическата епоха у нас. Каменно-медната епоха. — ИБАИ, XII, 384—396.

1939а. Селищна могила от бронзовата епоха до с. Веселиново. — ИБАИ, XIII, 195—227.

1939б. Селищната могила при Юнаците, Пазарджишко. — ГПНБМ, 39, 55—84.

1946. Българските земи в края на неолитната епоха. — ГСУИФФ, XIII, с. 18.

1948а. Предисторическото селище до Криводол, Врачанско. — РП, I, 26—62.

1948б. Предисторическото селище до с. Михалич, Свиленградско. — РП, I, 7—25.

1955. Разкопките на селищната могила при Караново. — Последните археологически разкопки в България, С., с. 9 и сл.

1958. Культура неолита, энеолита и бронзы в Болгарии. — СА, № 1, 47—56.

1961. Селищната могила до с. Завет, Бургаско. — ИАИ, XXIV, 269—296.

1969. Надписът върху кръглия печат от Караново — най-древната писменост в Европа. — Археология, № 1, 4—7.

МИКОВ, В., Н. ДЖАМБАЗОВ 1960. Деветашката пещера, С. (Материалите, публикувани като «ранна бронзова епоха», са разновремении.)

МИРЧЕВ, М. 1961. Три погребения от енеолитната епоха. — ИВАД, XII, 117—125.

МИРЧЕВ, М., Д. ЗЛАТАРСКИ 1960. Селищната могила при с. Сава. — ИВАД, XI, 1—26.

МОВША, Т. Г. 1961 О связях племен Трипольской культуры со степными племенами медного века. СА, № 2, 186—199.

1981. Проблемы связей Триполья-Кукутени с племенами культурстепного ареала. — Studia praehistorica, № 5—6, 61—72.

МОНГАЙТ, А. Л. 1973. Археология Западной Европы, Каменный век, М.

НАЧЕВ, И., Г. КОВНУРКО, К. КЪНЧЕВ 1981. Кремъчните скали в България и тяхната експлоатация. ИИ, VII—VIII, 41—58.

НЕЧАЕВА, Т. Б. 1972. Основные проблемы архео-магнитного датирования. — Проблема абсолютного датирования в археологии, М., 122—132.

НИКОЛОВ, Б. 1962. Праисторически селища във Врачанско. Археология, № 4, 65—71.

1968. Праисторическото селище при с. Оходен, Врачански окръг. — Археология, № 1, 65—75.

1970. Праисторическо селище при с. Баурене, Врачански окръг. — Археология, № 2, 36—42.

1973. Две праисторически жилища от Градешница. — Архитектура, № 8, 36—38.

1974. Градешница, С.

1975. Заминец, С.

1976а. Могилни погребения от ранната бронзова епоха при Търнава и Кнежа, Врачански окръг. Археология, № 3, 38—51.

1976б. Разкопки на праисторическото селище при с. Бреница, Врачански окръг. — АОР за 1975. XXI НАК в Смолян, Смолян, с. 21.

1978. Разкопки на праисторическото селище при Криводол, Врачански окръг, през 1977 г. — АОР за 1977. XXII НАК във Видин, С., 32—33.

1980. Разкопки на праисторическото селище при с. Бреница, Врачански окръг. — АОР за 1979. XXII НАК в Хасково, С., 27—28.

1981а. Праисторически жертвеници от глина. — Изкуство, № 9—10, 42—46.

1981б. Развитие на халколитните култури в Западна България. Автореферат на кандидатска дисертация. С.

1982. Археологически проучвания във Врачански окръг. — МПК, № 2, 12—16.

1984. Криводол, древни култури. С.

НИКОЛОВ, В., В. ВАСИЛЕВ 1980. Проучване на Голямата пещера над с. Илия, Кюстендилски окръг. — Векове, № 3, 72—76.

ОВЧАРОВ, Д. 1976. Енеолитен некропол до с. Лиляк, Търговищко. — Археология, № 1, 53—56.

ПАССЕК, Т. С., Е. Ю. КРИЧЕВСКИ

1946. Трипольское поселение Коломийщина (опыт реконструкции). — КСИМК, XIII.

1949. Периодизация припольских поселений. МИА, 10.

ПАССЕК, Т. С., Е. К. ЧЕРНЫШ 1970. Неолит северного Причерноморья. Каменный век на территории СССР. М., 130—145.

ПЕРНИЧЕВА, Л. 1978. Глинени модели на жилища от халколита в българските земи. — Археология, № 2, 1—12.

1981. Сондажни проучвания на праисторическото селище край с. Коларово, Благоевградски окръг през 1980 г. — АОР за 1980. XXVI НАК в Преслав, С., 27—29.

1979а. Разкопки на праисторическото селище край с. Българчево, Благоевградски окръг. АОР за 1978. XXIV НАК в Пазарджик, С., 26—27.

1979б. Разкопки на праисторическото селище «Струмско» край Благоевград. — АОР за 1978. XXIV НАК в Пазарджик, С., 27—28.

1980. Разкопки на праисторическото селище «Струмско» край Благоевград. — АОР

за 1979. XXII НАК в Хасково, С., 31—32.

ПЕРШИЦ, А. И., А. Л. МОНГАЙТ, В. П. АЛЕКСИЕВ
1974. История первобытного общества. М.

ПЕРШИЦ, А. И.
1970. К вопросу о «третьем типе» социальной организации первобытности. — Советская этнография, № 2.

ПЕТКОВ, Н.
1931. Могилата Окол глава при с. Гниляне. — ГНМ, V, 115—145.
1929. Предисторическа боядисана керамика от Софийската котловина. — ГПНБМ, 1928/29, 185—198.
1934а. Предисторически изследвания на Софийското поле и близките му околности. — ГНМ, VI, 403—423.
1934б. Материали за проучване на предисторическата епоха в България. — ИБАИ, VIII, 429—434.
1939а. Материали за проучване на предисторическата епоха в България. — ИБАИ, XVII, 307—309.
1939б. Могилни некрополи в Софийско и Троянско. — ИБАИ, XIII, 309—315.
1948а. Селищната Гинова могила до Челопеч. — ГНМПл, I, 159—171.
1948б. Гинова могила до с. Челопеч, Пирдопско. — РП, I, 75—81.
1950а. Материали за проучване предисторията на България. — ИАИ, XVII, 210—213.
1950б. Класификация на плоските костни идоли в Балкано-дунавската област. — ГНМПл, II, 25—37.
1950в. Селищната могила Окол глава. — ИАИ, XVII, 157—170.
1957. Животински декоративен елемент в енеолитната керамика от Горни Пасарел — ИАИ, XXI, 291—294.
1959а. Праисторически материали от разкопките при Горни Пасарел, Софийски окръг. — ИАИ, XXII, 41—56.
1959б. Неолитно селище при с. Слатина. — Археология, № 1—2, 100—105.
1960. Принос към проучванията на праисторията на Софийското поле. — Археология, № 4, 44—58.
1961а. Едно символично погребение при с. Пеклюк, Софийски окръг. — Археология, № 4, 67—70.
1961б. Нови данни за неолитната култура край София. — Археология, № 3, 64—73.
1961в. Праисторическа идолна пластика от Софийско поле. — Изследвания в памет на Карел Шкорпил, 387—396.
1962. Рисуваният орнамент през неолита в Софийско поле и близките му околности. — Археология, № 3, 43—49.
1963. Пеклюк — праисторическо селище при с. Гълъбовци, Софийско. — ИАИ, XXVI, 177—194.
1964. Грънчарска пещ от енеолитното селище при с. Гълъбовци, Софийски окръг. — Археология, № 1, 48—60.

ПОПОВ, Н.
1977. Разкопки на селищната могила край гр. Смядово. АОР за 1976. XXII НАК в Русе, С. 24—26.
1980. Разкопки на селищната могила край гр. Смядово, Шуменски окръг. — АОР за 1979. XXII НАК в Хасково, С., 32—33.

ПОПОВ, Р.
1908. Принос към предисторията на България: могилата Бакаджи при с. Салманово, Шуменски окръг. ПСп., XX—69, 641—669.
1909. Коджадерменската могила. — ПСп., XXI—70, 503—562.
1911. Идоли и животински фигури от предисторическата могила при Коджадермен. — ИБАД, II, 70—80.
1913а. Разкопки в пещерата Моровица. ИБАД, III, 263—290.
1913б. Материали за проучване на селището «Под града» при Мадара. — ИБАД, III, 90—107.
1914. Предисторическата Денева могила при Салманово. — ИБАД, IV, 148—225.
1918. Коджадерменската могила при гр. Шумен. — ИБАД, VI, 71—155.
1919. Пещерата «Моровица». — Естествознание и география, № 4, 424—440.
1923. Предисторичен отдел, Водач за народния музей в София, С., 50—115.
1925а. Предисторически култови брадви. Сборник Дякович, 103—109.
1925б. Могилата Деве-Барган. — ГНМ, IV, 72—115.
1925в. Предисторически мраморни идоли, намерени в България. — ИБАИ, III, 91—110.
1930. Култура и живот на предисторическия човек в България, С., 12—26.
1938. Разкопки в Голямата пещера при Дряновския манастир. — ПН, VIII, 8—10.
1938. Голямата и малката пещера при Дряновския манастир. — ИБАИ, XII, 314—340.

РАДУНЧЕВА, А.
1969. Праисторически материали от разкопките на Пернишката крепост през 1960—1961. — ИБИД, XXVII, 213—232.
1973. Доисторическое искусство в Болгарии (V—II хл. д. н. е.) С.
1976. Виница — енеолитно селище и некропол. — РП, VI.

1980. Разкопки на Чавдарова чешма, Хасковски окръг, АОР за 1979. XXII НАК в Хасково, С.
1981. Праисторически селища. Перник, Т. I, С., 11—50.
1982. Праисторическо селище до с. Седларе, Кърджалийски окръг. — АОР за 1981. XXVII НАК в Михайловград. Михайловград, 13—14.

РУСЕВА, Р. 1950. Материали от селищната могила до с. Оряховица. — ИАИ, XVII, 214—215.

РЫБАКОВ, Б. А. 1965. Космогония и мифология земледельцев энеолита. — СА, № 1, 24—47 и № 2, 13—33.

РЫНДИНА, Н. В. 1971. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. М.

СЛВОВ, С., А. МАРГОС 1969. Хората от наколните жилища. С.

СБОРНИК 1960. Докапиталистические способы производства. (Под редакцией А. И. Юмашева.), М.
1972. Проблемы абсолютного датирования в археологии. М.
1974. Реконструкция древних общественных отношений по археологическим материалам жилищ и поселений. Л.
1975а. Первобытное общество, М.
1975б. Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований. Л.
1980. Энеолит восточной Европы. Межвузовский сборник научных статей, т. 235, Куйбишев.
1981. Преемственность и инновации в развитие древних культур. Л.
1982. Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. М.

СЕМЕНОВ, С. А. 1968. Развитие техники в каменном веке. Л.
1974. Происхождение земледелия. Л.

СЕРГЕЕВ, Г. П. 1963. Раннетрипольский клад у с. Карбуна — СА, № 1, 125—134.

СКАКУН, Н. Н. 1981. Эксперименты в экспедиции «Добруджа 79». ИИ, VII—VIII, 59—64.
1986. Орудия труда и хозяйство Болградской энеолитической культуры. (Алдени II) — Studia Praehistorica, 8 (под печат).

СРЕЈОВИЧ, Д. 1969 Лепенски Вир, Београд.

СТАНЕВ, П. 1979. Разкопки на праисторическото селище в местността Качица във Велико Търново. — АОР за 1978. XXIV НАК в Пазарджик, С., 23—24.
1980а. Разкопки на неолитното селище до с. Самоводяне, Великотърновски окръг. — АОР за 1979. XXII НАК в Хасково, С., 22—23.
1980б. Разкопки на праисторическото селище Качица в западната част на гр. Велико Търново. — АОР за 1979. XXII НАК в Хасково, С., 23—24.

СТАНЧЕВА, М., М. ГАВРИЛОВА 1961. Човешки глинени фигури от неолитното селище в София, Археология, № 3, 73—76.

СТАРА ЗАГОРА Пътеводител на окръжния народен музей — старо изкуство.
СТАТИСТИЧЕСКИ годишник за НРБ, 1969 г.

СТЕПАНОВ, В. П. 1976. Природная среда и некоторые вопросы истории человечества в комплексном рассмотрении — СА, № 3, 299—309.

СУББОТИН, Л. В. 1975. Болградский локальный вариант энеолитической культуры Гумельница. Автореферат диссертации, Киев.

ТАСИК, Н. 1983. Дунавски пут у енеолиту и бронзовом добу. — Сб. Пловидба на Дунаву и његовим притокама кров векове. Београд, 53—61.

ТЕЛЕГИН, Д. Я. 1968. Дніпро-Донецька культура. Киев.
1973. Середньо-стогівская культура епохи міді. Киев.
1976. Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи европейской части СССР. Энеолит и бронзовый век Украины, Киев, 5—20.

ТИТОВ, В. С. 1969. Неолит Греции. М.
1974. Проблема хронологии неолита и энеолита Юго-Восточной Европы. СА, № 4, 23—48.
1980. Археология Венгрии. Каменный век; М., 73—366.

ТОДОРОВА, Х. 1971 Някои проблеми на най-ранното земеделие в България в светлината на археологическите материали. — Архив на селскостопанския музей, I, 44—53.
1972а. Най-ранното портретно скулптурно изображение от Югоизточна Европа. — Изкуство, № 6, 32—33.
1972б. Нови данни за мирогледа на човека при новокаменната епоха. — Философска мисъл, № 11, 60—69.
1973а. Орнното земеделие — основа на енеолитната революция. — Архив на селскостопанския музей, II, 17—27.
1973б. Идолната пластика в България в светлината на новите открития. — ИБИД, XXIX, 5—20.
1973в. Новая культура среднего неолита в Северо-Восточной Болгарии. — СА, № 4, с. 2 и сл.

1973г. Ново находище от прехода между неолита и енеолита в Североизточна България. — Археология, № 1, 59—65.
1974. Тридесет години праисторически проучвания в България. — Векове, № 4—5, 84—93.
1975а. От първите жилища до най-ранните урбанистични планове. — Архитектура, № 5, с. 33 и сл.
1975б. Най-ранни данни за употреба на метали в България. — Сборник доклади от Първия симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна, 5—13.
1975в. Актуални проблеми на българската праистория. — ИПр, № 2.
1975г. Праисторическото изкуство в нашите земи, С.
1976а. Овчарово, С.
1976б. Устройство на енеолитните поселения в Североизточна България. — МПК, № 2, 12—32.
1976в. Енеолитната архитектура в България. — ИБИД, XXX.
1976г. Разкопки на обект «Поляница-платото». — АОР за 1975. XXI НАК в Смолян. Смолян, с. 17.
1976д. Разкопки на некропола към селищната могила Поляница, Търговищки окръг. — АОР за 1975. XXI НАК в Смолян, Смолян, с. 18.
1978а. Проучвания на неолита и енеолита в Лонгоза (началото на VI — края на V хил. пр. н. е.). — ИНМ Варна, XIV (XXXIX), 1—10.
1978б. Интердисциплинарните изследвания в Българската археология. — ИИ, 1, 2—14.
1979а. Разкопки в местността «Джугера» край с. Ребърково, Врачански окръг. — АОР за 1979. XXIV НАК в Пазарджик, С., 32—33.
1979б. Праисторическа България, С.
1979в. Энеолит Болгарии, С.
1979г. Върхове в праисторическото развитие на българските земи. — Векове. № 5, 6—14.
1979д. България и Югоизточна Европа през неолита и енеолита (края на VII—V хил. пр. н. е.). — България в света от древността до наши дни, С., 69—77.
1980а. Классификация и числовой код пластики неолита, енеолита и ранней бронзовой эпохи Болгарии — Studia Praehistorica, № 3, 38—67.
1980б. Разкопки на обект «Чуката» край с. Галатин, Врачански окръг. — АОР за 1979. XXV НАК в Хасково, С., с. 37.
1981а. Върхови постижения на праисторическото изкуство от българските земи. — Изкуство, № 9—10, 36—42.
1981б. Археологически разкопки на Големия остров край село Дуранкулак, Толбухински окръг през 1980 г. — АОР за 1980. XXVI НАК в Преслав, С., 39—40.
1982а. Проучвания на къснонеолитното и ранноенеолитното селище при с. Тополница, Благоевградски окръг. — АОР за 1981. XXVII НАК в Михайловград, Михайловград, с. 13.
1982б. Основни класификационни принципи в обработката на праисторическата керамика. — ИИ, 9—10, 2—5.
1983. Разкопки на обект Тополница, Благоевградски окръг. — АОР за 1982, XXVIII НАК в Плевен, Плевен, 11—12.
1984а. Разкопки на енеолитния некропол в Дуранкулак. — АОР 1983, XXIX НАК в Смолян, Смолян, с. 18.
1984б. Разкопки на неолитното селище при с. Тополница, Благоевградско. — АОР за 1983. XXIX НАК в Смолян, Смолян, 19—20.
1984в. Разкопки в с. Негованци, Пернишки окръг. — АОР за 1983. XXIX НАК в Смолян, Смолян, с. 32.
1985. Праисторически проучвания в Гетика — Гетика, I, 12—20.

ТОДОРОВА, Х., М. АВРАМОВА
1982. Праисторическото изкуство в България, С.

ТОДОРОВА, Х., К. БОТОВ
1979. Разкопки на Големия остров край с. Дуранкулак, Толбухински окръг. — АОР за 1978. XXIV НАК в Пазарджик, С., 28—29.

ТОДОРОВА, Х., В. ВЕЛКОВ
1980. Разкопки на обект Големаново кале край с. Садовец, Плевенски окръг. — АОР за 1979. XXII НАК в Хасково, С., 37—38.

ТОДОРОВА, Х., Т. ДИМОВ
1982. Разкопки на обект Дуранкулак (некрополите). — АОР за 1981. XXVII НАК в Михайловград, Михайловград, 10—13.
1985. Селище от късната бронзова епоха на Големия остров при Дуранкулак, Толбухинско. — Гетика, I, 21—26.

ТОДОРОВА, Х., Т. ДИМОВ, И. ВАЙСОВ
1981. Археологическо проучване на праисторическия некропол при с. Дуранкулак, Толбухински окръг. — АОР за 1980. XXVI НАК в Преслав, С., 17—18.

ТОДОРОВА, Х., Д. ЗЛАТАРСКИ
1976. Разкопки на неолитното селище «Усоето» при с. Аспарухово, Варненско. — АОР за 1975. XXI НАК в Смолян, Смолян, с. 17.

ТОДОРОВА, Х., В. НАЧЕВА
1971. Псевдофирнисова керамика от енеолитното наколно селище край с. Езерово, Варненско. — Археология, № 2, 66—75.

ТОДОРОВА, Х., С. ИВАНОВ, В. ВАСИЛЕВ, М. ХОПФ, Х. КВИТА, Г. КОЛ
1975. Селищната могила Голямо Делчево. — РП, V, С.

ТОДОРОВА, Х., В. ВАСИЛЕВ, М. КОВАЧЕВА, П. ВЪЛЕВ
1983. Овчарово. — РП, IX, С.

ТОДОРОВА, Х.. В. ВАСИЛЕВ, К. МЕЛАМЕД, Т. ДИМОВ, Я. БОЯДЖИЕВ, И. ПАНАЙОТОВ
1985. Дуранкулак I, ранносредновековни обекти, С. (под печат).

ТОДОРОВА, Х., Н. В. РЫНДИНА, Е. Н. ЧЕРНЫХ
1977. Энеолитический металл из Голямо Делчево. — СА, № 1, 15—27.

ТОДОРОВА-СИМЕОНОВА, Х.
1971. Късноенеолитният некропол край гр. Девня. — ИНМ Варна, VII, 3—40.

ТОКАРЕВ, С. А.
1964. Ранные формы религии, М.
1965. Религия в истории народов мира, М.

ТОНЧЕВА, Г., А. МАРГОС
1959. Праисторическото наколно селище при с. Езерово, Варненски окръг. — Археология, № 1—2, 96—99.

ФИРКОВ, Л.
1933. Предисторическото селище при с. Врач, Видински окръг. ПН, № 2, 18—19.

ФИЛОВ, Б.
1934. Надгробните могили при Дуванли, Пловдивски окръг, С.

ФЛИНТ, Р.
1963. Ледники и палеогеография плейстоцена, М.

ФОЛ, А.
1972. Политическа история на траките, С.
1981. Миграциите в Тракия. — Изкуство, 9—10, 88—92.

ФРАЙБЕРГ, Л. А.
1975. Возникновение и развитие родового строя. Первобытное общество, М.

ХАЗАРОВ, А. М.
1975. Разложение первобытно-общинного строя и возникновение классового общества. Первобитное общество, М., 88—139.

[illegible] Л. Е. КУББЕЛЯ и С. А. СОЗИНОЙ)
1975. Первобытная периферия докапиталистических обществ. Первобытное общество. М., 140—204.

ХОРФ, М.
1975. Растителни находки от селищната могила Голямо Делчево. — РП, V, 303—315.

ЦВЕК, Е. В.
1974. К вопросу об отражении в поселениях социальной структуры общества. — Сб. Реконструкция древних общественных отношений. Л., 25—26.

ЧАНГОВА, Й.
1963. Проучвания на крепостта Перник. — Археология, № 3, 65—73.
1981. Перник, Т. 1, С.

ЧЕРНЫХ, Е. Н.
1966. История древнейшей металлургии Восточной Европы. М.
1972. Металл—человек—время. М.
1974. Об основных этапах древнейшей металлургии меди на территории Болгарии (IV—начало I тысл. до н. э.). — Thracia, III, 379—395.
1975. Ай-бунарский медный рудник IV тысячелетие до н. э. на Балканах. — СА, 132—152.
1976а. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. М. 17—21.
1976б. На пороге несостоявшейся цивилизации — Природа, № 2, 62—69.
1978а. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С.
1978б. О Юго-Восточной зоне Балкано-Карпатской металлургической провинции эпохи энеолита — Stdia Praehistorica № 1—2, 170—181.

ЧЕРНЫХ, Е. Н., А. РАДУНЧЕВА
1974. Старите медни рудници около гр. Ст. Загора (предварителен отчет). — Археология, № 1 62—66.

ЧЕРНЫШ, Е. К.
1976. Основные направления путей расселения племен культуры Кукутени-Триполье в ранний период. — Сб. Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. М., 90—102.
1981. Формирование трипольской культурной общности. — Studia Praehistoria, № 5—6, 5—47.
1982. Пути расселения трипольско-кукутенских общин в IV—III тыс. до н. э. Pulpudeva 3, Suplementum, 19—22.

ЧЕСНОВ, Я. В.
1981. Об этнической специфике хозяйственно-культурных типов. — Сб. Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. М., 109—123.

ЧИЛИНГИРОВ, А. О.
1908. Из праисторията на България. Праисторическо селище в с. Кремиковци, Софийски окръг. ПСп, XX—69, 200—216.
1910. Стъпални костни идоли от праисторическото селище в с. Султан, Поповско. — ИБАД, I, 105—110.
1911а. Предисторически находища край Дунава, от Тимок до Вит. — ИБАД, II, 145—175.
1911б. Плоски костни идоли от Рачевата могила при Ямбол. — ИБАД, II, 81—84.

1926. Рапорт върху изучаванията му на предисторически селища в Североизточна България. — ГНМ, I, 68—76.
ЧОХАДЖИЕВ, М. 1980. Разкопки на праисторическото селище до с. Гълъбник, Пернишки окръг. — АОР за 1979. XXII НАК в Хасково, С., 21.
ЧОХАДЖИЕВ, СТ. 1981. Разкопки на праисторическото селище в чашата на язовир «Дяково», Кюстендилски окръг. — АОР за 1980. XXVI НАК в Преслав. С., 19—20.
1982. Археологически разкопки на енеолитното селище «Чардако» — с. Слатино, Кюстендилски окръг. — АОР за 1981. XXVII НАК в Михайловград, Михайловград, 15—16.
1983. Разкопки на неолитното селище «Чардако», с. Слатино, Кюстендилско. — АОР за 1982 г. XXVIII НАК в Плевен, с. 13.
ШВАРЦ-МАКЕНЗЕН, Г., В. ШНАЙДЕР
1983. Изследвания върху произхода на суровините за някои средноевропейски оръдия. — ИИ, X, 85—97.
ШЕР, Я. А. 1966 Типологический метод в археологии и статистика. Доклады археологов СССР на VII Конгрессе МАПП — Болград — Москва, 27.
ШИЛИК, К. К. 1975. Палеогеография Ольвии — Сб. Ольвия, Киев, 92, с. 117.
ШКОРПИЛ, Х. и К. 1898. Могили. Пловдив. Архив на Х. и К. Шкорпил — БАН (Архив Х. и К. Шкорпил).
ШЛЯХТЕНКО С. Г., Г. П. ШЛЯХТЕНКО
1975. Статистическая природа законов общественного развития — Проблема закона закономерностей в обществознании, Л. 13—20.
ЯВАШОВ, А. 1925. Отчети на разградското археологическо дружество 1922/1923, 1—10.
1930. Разград — неговото археологическо и историческо минало.
ЯНУШЕВИЧ, З. В. 1976. Культурные растения юго-запада СССР по палеоботаническим исследованиям. Кишинев.
ЯНУШЕВИЧ, З. В., В. И. МАРКЕВИЧ
1970. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Прутско-днестровского междуречья. Интродукция культурных растений. Кишинев, 83—109.
ЯНУШЕВИЧ, З. 1983. Находки культурных растений из позднеэнеолитических слоев Овчарово. — РП, IX, 106—117.
ЯХОТ, О. О. 1961. К вопросу о статистической закономерности. — Ученние записки по статистике, № 6, М., 10 и сл.
ЭЙТИКИН, М. Д. 1963. Физика и археология, М.

ИЗПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА (латиница)

AMINAR, R. 1965. The Beginnings of Pottery Making in the Near East. Ceramics and Man, Viking Fund Publication in Anthropology, New York, 1965, 41, 244—265.
ANGELOVA, I. 1982. Tell Targovište, MAVA 13, München, 1982, 175—180.
ARNAUDOV, N. 1939. Pflanzenreste aus einer prähistorischen Siedlung in Südbulgarien. Österreichische botanische Zeitschrift, 88, 54—57.
BAKALAKIS, G., A. SAKELLARIU
1981. Paradimi. Mainz.
BENAC, A. 1962. Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan. 42 BRGK.
1964. Studije o kamenom bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu. Sarajevo.
1975. O odnosima Bosne i Slovenije u neolitskom dobu. AV XXIV, Ljubljana.
1980. Conditions géografiques du processus de néolithisation dans certaines régions de l'Europe. — Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe; Kraków, 35—48.
1981. Some Problemes of the Western Balkans: The Beginning of Indo-Europeanization in the Coastal Zone of Yugoslavia and Albania. — Journal of the Indoeuropean Studies, vol. 9, 16—31.
1983. La désintégration des cultures néolithiques et la formation des nouveaux groupes culturelles dans les Balkans du Nord-Ouest. — Godišnjak, XXI, 19, 37—46.
BERCIU, D. 1937a. Săpăturile de la Petru Rareş. (1933, 1935). Buletinul Museului judeţului Vlaşca, 2, 1—30.
1937b. Colecţia de antichităţi «Gh. Georgescu». Cercetări şi săpături arheologice. Caracal, 17.
1959a. Sur les résultats du contrôle stratographique à Tangîru et Petru Rareş (1956—1957). Dacia, NS, III, 59—78.
1959b. Săpăturile de la Tangîru şi Petru Rareş. Materiale, VI, 137—145.
1959c. Săpăturile de la Verbiţa. Materiale VI, 85.

1959d. Săpăturile arheologice de la Tangîru. Materiale V, 143—152.
1960. Quelques problèmes communs de la préhistoire de la Roumanie et de celle de la Bulgarie, IAI XXIII, 261—268.
1961. Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări, Bucureşti.
1962. A Zoomorphic 'Sceptre' Discovered in the Peoples Republic of Bulgaria and its Cultural and Chronological Position, Dacia VI, 397—409.
1966a. Cultura Hamangia. Noi contribuţii. I. Bucureşti.
1966b. Zorile istoriei în Carpati şi la Dunăre. Bucureşti.

BERCIU, D., S. MORINZ 1957. Şantierul arheologic Cernavoda. Materiale III, 83—94.

BOGNAR-KUTZIAN, I. 1963. The Copper Age Cemetery of Tiszapolgar — Basatanya, Budapest.
1971. Prehistoric Relations between Hungary and the Balkans. L'ethnogenese des peuples Balkaniques, Sofia, 139—148.
1972. The Early Copper Age Tiszapolgar Culture in the Carpatian Basein. Budapest.
1973a. The Beginning and Position of the Copper Age in the Carpatho-Pannonian Region. Actes du XIII Congrès International UISPP, II, 300—316.
1973b. The Relationship between the Bodrokeresztúr and the Baden Cultures. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 31—50.

BOEV, P. 1972. Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung, Sofia.
1985. Anthropologische Untersuchung des neolithischen Skeletts von Čavdar, Bez. Sofia. — Studia Praehistorica, 8, . . .

BOEV, P., ČOLAKOV S. 1984. Anthropologische Untersuchung des neolithischen Skeletts von Čavdar, Bez. Sofia. — Stidia Praehistorica 8, im Druck.

BOŽILOVÁ, E., FILIPOVA M. 1985. Paleoecological Environment in Northeastern Black Sea Areal During Neolithic, Eneolithic and Bronze Periode. — Studia Praehistorica 8, . . .

BRUKNER, B. 1979. Das Neolithikum in Südost-, Mittel- und Osteuropa.

BRUKNER, B., JOVANOVIĆ B., TASIĆ, N.
1974. Praistorija Vojvodine. Novi Sad.
Die illustrierte Weltgeschichte der Archäologie. München.

CANTAKUSINO, G. 1967. Necropola preistorică de la Cernica şi locul ei în neoliticul romănesc şi european, SCIV 18/3, 379—397.

CANTACUSINO, G., MORINTZ, S.
1963. Die jungsteinzeitlichen Funde in Cernica (Bucureşt). Dacia, NS, VII, 27—89.

CERNYCH, E. N. 1976. Metallurgische Bereiche des 4—2 Jahrtausends v. Chr. in UdSSR. Colloque XXIII, IX Congrès International de UISPP, Nice, 177—208.

CHRISTESCU, V. 1925. Les stations préhistoriques du Lac de Boian, Dacia II, 249—303.

CLARK, D. L. 1968. Analitical Archaeology. London.

COLLIGNON, M. 1901. Rapport sur les fouilles exécutées par M. Dergrand dans la vallée de la Tondja en Bulgarie. Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles lettres, 553—802.
1903. Rapport sur les fouilles exécutées par M. Degrand dans la vallée de la Tondja en Bulgarie. Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles lettres, 643—646.

COMŞA, E. 1954. Consideraţii asupra evoluţiei culturii Boian. SCIV 5/3—4, 361—392.
1955. Stadiul cercetărilor despre viaţa oamenilor din faza Bolintineanu a culturii Boian. SCIV 6/1—2, 13—43.
1956. Rezultatele sondajelor de la Dudeşti şi unele probleme ale neoliticului de la sud de Carpaţi. SCIV 7/1—2. 41—49.
1957a. Stadiul cercetărilor cu privire la faza Giuleşti a culturii Boian. SCIV 8/ 27—47.
1957b. Quelques données relatives à la périodisation et à l'évolution de la civilisation de Boian, Dacia NS, I, 61—71.
1958. Despre culturile neolitice din Bulgaria. SCIV 9/2, 447—477.
1959a. Săpături de salvare la Bogata şi Boian. Materiale V, 115—123.
1959b. Betrachtungen über die Linearbandkeramik aus dem Gebiet der VRR und der angrenzenden Länder. Dacia NS, III, 35—57.
1959c. La civilisation Criş sur le territoire de la R. P. Roumaine. AAC, I, 2, 173—190 et 3 pl.
1960. Consideraţii cu privire la cultura cu ceramică lineară pe teritoriul R. P. R. şi din regiunile vecine. SCIV 11/2, 217—242.
1963. Unele probleme ale aspectului cultural Aldeni II (Pe baza săpăturilor de la Drăgăneşti Tecuci). SCIV 16/1, 7—26.
1965. Cultura Boian în Transilvania. SCIV 16/4, 629—645.
1967. Unele date cu privire la svîrşitul perioadei de trecere de la epoca neolitică la epoca bronzului în sud-estul Olteniei, SCIV 18/2, 207—220.

1971. Données sur la civilisation Dudeşti. PZ 46/2, 195—249.
1972a. Date cu privire la răspîndirea comunităţilor fazei de tranziţie de la culture Boian la cultura Gumelniţa pe teritoriul Dobrogei. Pontica V, 39—44.
1972b. Quelques problèmes relatifs au complexe néolithique de Radovanu. Dacia NS, XVII, 317—321.
1973a. Parures néolithiques en coquillage marin découvertes en territoire roumain. Dacia NS, XVII, 61—76.
1973b. Quelques considérations concernant la chronologie relative des cultures néolithiques limitrophes du Nord de la péninsule Balkanique. Dacia NS, XVII, 317—321.
1974a. Istoria comunităţilor Boian. Bucureşti.
1974b. Die Entwicklung, Periodisierung und relative Chronologie der jungsteinzeitlichen Kulturen Rumäniens. ZfA, 8, 1—44.
1974c. Die Bestattungssitten im rumänischen Neolithikums, ZfA, 58, 113—156.
1978. L'utlisation du cuivre par les communautés de la culture Gumelniţa du territoire Roumain. Studia praehistorica, 1—2, 109—120.

COMŞA, E., GALBENU, D., ARICESCU, A. 1962. Săpături arheologice la Techirghiol. Materiale, VIII, 162—171.

CHERNYKH, E. N. 1971. Earliest Stages of Metallurgy in Circumpontic Zone. VIII Congrès International de UISPP, Beograd. Les rapports et les communications de la délégation des archéologues de l'URSS, Moscou. 1 11

CHILDE, V. G. 1937. Neolithic Black Ware in Greece and on the Danube. ABSA XXVII, 1936/1937, 25—35.
1950. The Dawn of the European Civilization. London.
1956. Anatolia and Thrace. Some Bronze Age Relations. ASt. VI, 45—48.

ČILINGIROV, A. O. 1915. Zwei Marmorfiguren aus Bulgarien. PZ VII, 215—220.

ČOCHADŽIEV, S. 1984. Ausgrabungen an der prähistorischen Siedlung beim Dorf Djakovo, Bez. Kjustendil. Studia Praehistorica, 7, 64—80.
1985. Frühäneolithische Keramik aus der prähistorischen Siedlung bei Slatino, Bez. Kjustendil. Studia praehistorica 8 (im Druck).

DIE ILLUSTRIERTE WELTGESCHICHTE der Archäologie, München, 1983.

DENNEL, R. W. 1974. The Economic Development of Bulgaria from the Neolithic to the Early Bronze Age, Thracia III, 33—37.

DEVEY, E. S. 1960. The Human Population. Scientific American, 209/3.

DIMITRIEVIĆ, S. 1968. Sopotsko — Lendelska Kultura. Zagreb.
1979. Lasinjska kultura, 137—183; et Retz — Gajary kultura Praistorija Jugoslavenskih zemalja. Saraevo, 343—367.

DOOD-OPRICESCU, A. 1982. La céramique Cucuteni C. Son origine, sa signification historico-culturelle. Pulpudeva 3, suplementum, 70—80.
1983. Le sceptre de pierre de Mogoşeşti Sireţ, dép. d'Jaşi, Roumanie. Problèmes d'origine et de datation. Thraco — Dacia IV, 1—2, 5—11.

DORST, D. 1967. Töpferei in Afrika. Technologie. Berlin.

DIMITRESCU, V. 1925. Fouilles de Gumelniţa. Dacia II, 29—102.
1931. Ceramica pictată eneolitică din Sud-Estul Europei. Buletinul comisiunii monumentelor istorice XXIV, 70—77.
1937. The Painted Decoration of the Pottery from the Eneolithic Station near Atmageana-Tătărască (Dop. Durostorum) Annals of Archaeology and Anthropology XXIV, 1—2, 3—17.
1944. La station préhistorique de Traian, Dacia IX—X, 11—114.
1954. Şantierul arheologic Traian. SCIV 5/1—2, 35—63.
1957a. Contribuţii la problema originii culturii Precucuteni. SCIV 8/. . .53—69.
1957b. Le dépôt d'objets de parure de Hăbăşeşti et le problème des rapports entre les tribus de la civilisation de Cucuteni et les tribus des steppes Pontiques. Dacia NS I, 73—96.
1959. Şantierul arheologic Traian. Materiale V, 189—199.
1961. Connections between the Cucuteni-Tripolie Cultural Complex and the Neighbouring Eneolithic Cultures in the Tight of the Utilization of Golden Pendants. Dacia NS, V, 69—93.
1963. Originea şi evoliţia Cucuteni-Tripolie. SCIV 14/2, 285—304.
1964. Considérations et données nouvelles sur le problème du synchronisme des civilisations Cucuteni et Gumelniţa. Dacia NS, VIII, 53—66.
1965a. Principalele rezultate ale primelor două campanii de săpături din aşezarea neolitică tîrzie de la Căşcioarele. SCIV 16/2, 215—234.
1965b. Căşcioarele, A Late Neolithic Settlement on the Lower Danube, Archaeology, 18/1, 34—40.

1966. New Discoveries at Gumelniţa. Archaeology, 19/3, 162—172.
1967. Hăbăşeşti. Satul neolitic de pe Holm. Bucureşti.
1968. Betrachtungen zur chronologischen Ansetzung der Cucuteni Kultur im Verhältnis zu den Nachbarkulturen, SZ. 17, 87—103.
1970a. Cu privire la cea mai veche cultură neolitică din România. SCIV 21/2, 187—199.
1970b. The Chronological Relation between the Cultures of the Eneolithic Lower Danube and Anatolia and the Near East. AJA, 74, 43—50.
1970c. Edifice destiné au cult découvert dans la couche Boian-Spanţov de la station-Tell de Căşcioarele. Dacia NS, XIV, 5—24.
1972. Quelques aspects des synchronismes des cultures néo-énéolithiques et de la période de transition vers l'âge du bronze de l'Europe Sud-Orientale et le monde egéo-anatolien. Actes de II Congrès International des études du sud-est Européen, II, Athènes, 25—51.
1974. Arta preistorică în România, Bucureşti.

ESIN, U. 1976. Die Anfänge der Metallverwendung und Bearbeitung in Anatolien (7500—2000v. Chr.) Coloque XXIII, IX Congrès International de UISPP, Nice, 209—245.

FALKENSTEIN, A. 1965. Zu den Tontafeln aus Tărtăria. Germania. 43, 269—273.

FASANI, L. mit Kolektiv 1979. Die Illustrierte Weltgeschichte der Archäologie. München.

FELSCH, R. C. S. 1973. Prähistorische Keramik von Klisi Tepe, Ostmakedonien, AAA, 6, 137 ff.

FRENCH, D. H. 1961 Late Chalcolithic Pottery in North-West Turkey and the Aegean. ASt. XI, 99—141.
1963. Prehistoric Pottery from Macedonia and Thrace, PZ XLII, 30—47.

GALBENU, D. 1962. Aşezarea neolitică de la Hîrşova. SCIV 13/. . . 285—304.
1966. Nouvelles données concernant le début de la civilisation de Gumelniţa de Dobrogea. Dacia NS, X, 321—328.
1972. Cîteva probleme ale perioadei de trecere de la neolitic la epoca bronzului în Oltenia. SCIV 23/2. 263—269.

GARAŠANIN, M. 1951a. Hronologija Vinčanske Grupe, Ljubljana.
1951b. Sveti Kirilovo — sliv Marice i Moravska dolina. Starinar II, 13—20.
1958. Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. BRGK 39, 1—130.
1971. Nomades des steppes et autochtones dans le sud-est européen à l'époque de transition du néolithique à l'âge du bronze. Studia Balkanica V, Sofia, 9—14.
1973. Praistorija na SR Srbije, Beograd.
1978. Betrachtungen zum Salcuţa-Krivodol-Bubanj Komplex auf dem Mittleren Balkan. Studia Praehistorica 1—2, 101—108.

GARAŠANIN, M., GARAŠANIN, D. 1958. Nova iskopavanija na Welikoj Humskoj Čuke kod Niša. Starinar IX—X, 243—255.

GARAŠANIN, M., DEHN, W. 1963. Thrakisch-makedonische Wohnhügelfunde in der Sammlung des Vorgeschichtlichen Seminars zu Marburg (Lahn). JPGZM 10, 1—33.

GAUL, J. H. 1940. The Vădastra Culture of the Lower Danubian Area. Man XL, 68—73.
1942. Possibilities of Prehistoric Metallurgy in the East Balkan. AIA, XLVI, Pensilvania.
1948. The Neolithic Period in Bulgaria. ASPR 16.

GEORGIEV, G. I. 1958. Über einige Produktionswerkzeuge aus dem Neolithikum und Äneolithikum in Bulgarien. In honorem Acad. Dečev, Sofia, 369—375.
1961. Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Praha, 45—100. Und Farbbeilage.
1965. Tell Azmak Mound in South-Lastern Bulgaria. Antiquity XXXIX, 6—16.
1967a. Die Erforschung der Kultur der Siedlungshügel in Bulgarien. ZfA 1, 139—159.
1967b. Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien. AA 42, 90—144.
1969. Die äneolithische Kultur in Südbulgarien im Lichte der Ausgrabungen vom Tell Azmak bei Stara Zagora. SZv, 17, 141—158.
1970. Über die Stratigrafie und Chronologie des Neolithikums, Äneolithikums und der Frühbronzezeit Bulgariens. — Actes du VIII Congrès International de UISPP, Beograd, II, 397—400.
1972. Das Neolithikum und Chalkolithikum in der thrakischen Tiefebene (Südbulgarien). Probleme des heutigen Forschungsstandes. Thracia I, 5—27.
1975. Die Entwicklung der älteren prähistorischen Kulturen in Südbulgarien. Studia Balcanica V, 21—35.

GEORGIEV, G., NIKOLOV, V., NIKOLOVA, M., ČOCHADŽIEV, S.
1985. Die neolithische Siedlung Kremenik bei Separeva Banja Bez. Kjustendil.

GEORGIEV, V. 1978. La situation ethnique en Mysie inférieure et la nécropole des trésors de Varna. Studia Praehistorica 1—2, 79—83.

GHEŢIE, B., MATEESCU, N. 1973. L'utilisation des bovins à la traction dans le néolithique moyen. VIII Congrès In-

ternational de UISPP, Beograd, Actes. 454—461.

GHETOV, L. 1980. Sur le problème des sceptres zoomorphiques en pierre. Studia praehistorica 3, 91—96.

GEYH, M. 1983. Physikalische und chemische Datierungsmethoden in der Quatärner Forschung. Clausthaler Tektonische Hefte 19.

GIMBUTAS, M. 1970. Proto-Indo-European Culture: the Kurgan Culture during the Fifth, Fourth and Third Millenia B. C. Indo-European and Indo-Europeans, Philadelphia.

GRUNDMAN, K. 1932. Aus neolithischen Siedlungen bei Larissa. Ath. M. 57, 102 ff.

HACHMANN, R. 1973. Die östliche Grenzen der Michelsberger Kultur. Symposium über der Entstehung und der Chronologie der Badener Kultur. Bratislava. 79—112.

HARTMANN, A. 1978a. Die Goldsorten des Äneolithikums und der Frühbronzezeit im Donauraum. Studia Praehistorica 1—2, 182—191.

1978b. Ergebnisse der spektralanalytischen Untersuchungen äneolithischer Goldfunde aus Bulgarien. Studia praehistorica 1—2, 27—45.

HARŢUCHE, N., ANASTASIU, F. 1968. Brăiliţa. Brăila.

HAUPTMAN, H. 1964. Die Keramik der Dimini- und Larissa Zeit aus den Magulen Arapi, Argissa und Otzaki. Dissertationarbeit. Heidelberg.

1969. Funde der frühen Diminizeit aus der Arapi-magula, Thessalien. Bonn.

1981. Otzaki — Magula III, Bonn.

HÄUSLER, A. 1974. Die Gräber der älteren Ockergräberkultur zwischen den Ural und Dnepr. Berlin.

1975. Zur Problematik der Gräbersoziologie. Moderne Probleme der Archäologie, Berlin, 83—102.

1976. Die Gräber der älteren Ockergräberkultur zwischen Dnepr und den Karpaten. Berlin.

1982. Zum Problem des Vordringens frühen Steppenelementen in Neolithikum Mittel - und Südosteuropas. Pulpudeva 3, suplementum, 88—118.

HELLSTRÖM, P., HOLMBERG, E. J.

1978. Excavations at Paradeisos (Klisi Tepe) on the Nestos 1976. Opuscula Athen, XII, 141 ff.

HERRMANN, J. 1975a. Methodische Probleme der sozialökonomischen Analyse auf der Grundlage archäologischen Quellen. Moderne Probleme der Archäologie. Berlin. 11—28.

1982. Spuren des Prometheus. Berlin.

1983. Die Evolution der Menschheit. Unser Wissen einhundert Jahre nach Charles Darwin (1882) und Karl Marx (1833). Das Altertum 29/4, 197—207.

HEURTLEY, W. A. 1939. Prehistoric Macedonia. Cambridge.

HOOD, M. S. F. 1968. The Tărtăria Tablets. Scientific America, 5, 30—37.

1973. The Baden Culture in Relation to the Aegean. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 111—130.

HOPF, M. 1973. Frühe Kulturpflanzen aus Bulgarien. JRGZM 20, 1—48.

1975. Pflanzenfunde vom Tell Goljamo Delčevo. Goljamo Delčevo, РП V, 303—315.

HORED, K. 1968. Die Kupferzeit in Transilvanien, Apulum, Alba Julia, VII, 103—116.

HÖCKMANN, O. 1975. Wehranlagen der jüngeren Steinzeit. Ausgrabungen in Deutschland 1, 278—296.

ILČEVA, V. 1986. Neue Metallfunde aus der prähistorischen Siedlung Hotniza-Wasserfall. (Hotniza — Vodopsda) Studia Praehistorica 8 (im Druck).

IVANOV, I. 1982. The Varna Chalcolithic Necropolis. — Katalog: The First Civilization in Europe and the Oldest Gold in the World — Varna, Bulgaria. Isetan, Japan, 21—24.

IVANOV, T. G. 1982. Tell Radingrad, MAVA 13, München 1982, S. 166—174.

ICKE-SCHWALBE, L. 1982. Das Töpferhandwerk in Chota Ngapur (Indien). Altertum 1, 40—48.

IHN, PETER 1978. Siatistik in der Archäologie Bonn.

JÄHRING, M. 1975. Die Dendrochronologie. Wege zur Datierung und Chronologie der Urgeschichte. Berlin. 81—88.

JERÔME, P. 1901a. L'époque néolithique dans la vallée du Tonsus (Thrace). RAII, 328—349.

1901b. L'époque néolithique dans la vallée de Tonsus (Thrace). Cosmos, N. S. 835, 81 ff et 116 ff.

JOVANOVIĆ, B. 1971a. Metalurgija eneolitiskog perioda Jugoslavije. Beograd.

1971b. Early Copper Metallurgy of the Central Balkans. VIII Congrès International de UISPP, Actes I, Beograd, 131—138.

1972a. Technologija rudarska u ranom eneolitu Centralnog Balkana. Starinar XXIII, 1—14.

1975. Primary Mining in the Central Balkans.

1978. Early Gold and Eneolithic Copper Mining and Metallurgy of the Balkans and Danube Basin. Studia Praehistorica 1—2, 192—197.

1979a. Stepska kultura u eneolitskom periodu Jugoslavije. Praistorija Jugoslavenskih zemalja. Saraevo, 381—396.

1979b. Indeeuropljani i eneolitski period Jugoslavije. Praistorija Jugoslavenskih zemalja. Saraevo, 397—416.

JUNGHAUS, S., SANGMEISTER, E., SCHRÜDER, M.
1968. Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas. Berlin.

KACAROV, G. I.
1914. Vorgeschichtliche Funde aus Sveti Kirilovo (Südbulgarien) PZ VI, 67—88.
1918. Vorgeschichtliches aus Bulgarien. PZ X, 181—184.
1925. Vorgeschichtliches aus Bulgarien. WPZ XII, 37—39.
1928a. Vorgeschichtliches aus Bulgarien. PZ XIX, 305—307.
1928b. Neue neolithische Fundstätte in Bulgarien. WPZ XV, 35—37.

KALICZ, N.
1969. Einige Probleme der Lengyel-Kultur in Ungarn. SZv. 17, 117—206.
1970. Das Neolithikum und die Kupferzeit in Ungarn. Götter aus Ton. Budapest.
1973. Über die chronologische Stellung der Balatongruppe in Ungarn. Symposium über der Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 131—166.
1982. Die terminologischen und chronologischen Probleme der Kupfer- und Bronzezeit in Ungarn. Atti del Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell' Età del bronzo in Europa. Verona, 117—137.

KÅNČEV, M.
1978. Fouilles d'un Tell près du village Sădievo, Dép. du Sliven. Studia Praehistorica 1—2, 96—100.

KATALOG
1979. Gold der Thraker. Archäologische Schätze aus Bulgarien. Mainz.
1981. Jungsteinzeit in Bulgarien. Wunstorf.
1982a. Troja und Thakien. Berlin.
1982b. The First Civilization in Europe and the Oldest Gold in the World — Varna, Bulgaria. Japan, Iseten.

KAULICKE, P.
1983. Gräber von Ancón, Peru. MAVA 7, München.

KOVACS, J.
1944. A Marosdécaei réskori temető. Közlemenyek, Cluj, IV, 1—20.

KOVACHEVA, M.
1980. Summarised results of the archeomagnetic investigation of the geomagnetic field variation for the last 8000yr. in south-eastern Europe. Geophysical Journal of Royal astronomical society 61, 56—64.
1982. Archaeometric Investigations of Geomagnetic Secular Variations. Philosophical Transaction of Royal Society, London, A 306, 79—86.

KURKUTI, M.
1983. Geschichte und Kultur Albanien im Altertum. Antike Welt 14.

KUTZIAN, I.
1955. Die Ausgrabungen in Tiszapolgar-Basatanya (Gehöft Basa) Conférence archéologique de l'Académie Hongroise des sciences. Budapest, 69—87.
1958. Über südliche Beziehungen der ungarischen Hochkupfer-Zeit. AAHI IX, 105—190.

LEONHARD, F.
1928. Zu den Frauenidolen des vorderasiatischen Kulturkreises MAGW LVI, 393—406.

LIBBY, W. F.
1960. Radiokohlenstoff-Datierung. Nobelpreisvortrag am 12. 12. 1960. Angewandte Chemie 13, 225—252.

LICHARDUS, J., VLADAR, J.
1964. Problemen der Ludanice Gruppe. SIA XII, 69—157.

MAKKAY, J.
1967. Die in Tărtăria gefundenen piktographischen Tafeln und die jungere Steinzeit Südosteuropas. Különnyomat a móra Ferenc Museum Evkönyve, Szeged, 21—24.
1969. The Late Neolithic Tordoš Group of Signs. Tanulmányok Abhandlungen Alba-Regia. Annales X, 9—49.

MARINESCU-BÎLCU, S.
1964. Reflets des rapports entre les civilisations de Hamangia et de Précucuteni dans la plastique précucuténienne de Tîrpeşti. Dacia VIII, 307—312.
1972. A propos des influences de la culture Précucuteni sur la culture de Hamangia à la lumière de quelques découvertes inédites de Dobrudjea. Dacia XVI, 53—73.
1974. Cultura Precucuteni pe teritoriul României. Bucureşti.

MATASA, C.
1946. Frumuşică. Sibiu.

MATEESCU, C.
1959. Săpături arheologice la Vădastra. Materiale VI, 197—114.
1961a. Săpături arheologice la Vădastra. Materiale VIII, 57—62.
1961b. La plus ancienne phase de la civilisation de Vădastra, Vădastra I, à la lumière des nouvelles fouilles de Vădastra. V Congrès International de UISPP Hamburg. Berichte, Berlin, 529—534.
1965. Contribution à l'étude de la civilisation de Vădastra: Phase Vădastra II. VI Congrès International de UISPP. Atti II, Roma, 258—263.
1970. Săpături arheologice la Vădastra. Materiale IX, 67—75.

MELLAART, J.
1960. Anatolia and the Balkan. Antiquity XXXIV, 270—278.
1961. Early Cultures of the South Anatolian Plateau. ASt XI, 159—185.
1975. The Neolithic of the Near East. London.
1978. The Late Chalcolithic Period in Anatolia. Studia praehistorica 1—2, 84—87.

MERPERT, N. J.
1966. The Ezero Mound in Southeast Bulgaria. Antiquity XL, 33—37.

MICHAEL, H. N., RALPH, E. K.
1970. Correction factors applied to Egyptian radiocarbon dates from the era before Christ. Proceeding of the Twelfth Nobes Symposium, Uppsala, Sweden, 1969. Almquist and Wiksell, Stockholm, 109—120.

MICHAEL, H. N., RALPH, E. K., HAU, M. C.
1973. Radiocarbon Dates and Reality. Applied Science Center for Archaeology, Masca, Neasletter, IX/1, 1—19.

MIKOV, V. 1939. Karanovo (Bulgaria), Antiquity XIII, 345—349.
1959. The Prehistoric Mound of Karanovo, Archaeology 12, 88 ff.

MILOJČIĆ, V. 1949a. South-eastern Elements in the Prehistoric Civilization of Serbia. ABSA XLIV, 258—306.
1949b. Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas. Berlin.
1950. Die Askoskanne und einige andere ägäisch-balkanische Gefässformen. Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts (Berlin), 107—118.
1953. Ein Godlfund der Kupferzeit aus Ungarn. Germania 31, 7—11.
1955. Vorbericht über die Versuchsgrabung an der Otzaki-Magula bei Larissa. AA, 157 ff.
1959. Hauptergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953—1958). JRGZM VI, 1—56.
1963. Rezension: D. Berciu, Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări. Germania XLIII, 261—268.
1970. Die absolute Chronologie der Jungsteinzeit in Südosteuropa und die Ergebnisse der Radiocarbon (C_{14}) Methode. JRGZM XIV, 1967, 9—37.

MILOJČIĆ, V., BOESSNECK, J, HOPF, M.
1962. Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. I. Das präkeramische Neolithicum, sowie die Tier- und Pflanzenreste. Bonn.

MILOJČIĆ — v. ZUMBUSCH, J., MILOJČIĆ, V.
1971. Otzaki-Magula I, Das frühe Neolithikum. Bonn.

MORINZ, S. 1959. Săpăturile de la Spanţov. (Aşezarea neolitică). Materiale V, 163—167.

MORINTZ, S., IONESCU, B. 1968. Cercetări arheologice în împrejurimile oraşului Olteniţa (1958—1967). SCIV 19/3, 95—125.

MORINTZ, S., ROMAN, P. 1968. Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums and der Übergangstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau. Dacia NS, XII, 45—128.
1973. Über die Übergangsperiode vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava. 259—296.

MÜLLER-KARPE, H. 1968. Handbuch der Vorgeschichte II.
1974. Handbuch der Vorgeschichte III.
1976. Geschichte der Steinzeit, München.

MYLONAS, G. E., BAKALAKIS, G.
1939. Anaskaphai Neolithikon Synoikismon Akropotamou ke Polystylon. Praktika 1938. 103 ff.

NANDRIS, J. 1978. Some Features of Neolithic Climax Societies. Studia Praehistorica 1—2, 198—211.

NARR, K. J. 1975. Handbuch der Urgeschichte, Bern—München, 162—208.

NEKRASOV, O., CRISTESCU, M., MAXIMILIAN, C., NICOLAESCU-PLOPŞOR, D.
1959. Studii antropologice ale scheletelor neolitice descoperitî în cimitirul preistoric de la Cernavoda. Probleme de antropologie IV, 21—45.

NECRASOV, O., CRISTESCU, M. 1959. Studiu antropologie al resturilor neolitice descoperite én cimitirul prehistorie de la Cernavoda. Probleme de antropologie I/1, S. 21—45.
1960. Donées anthropologiques sur les populations de l'âge de la pierre en Roumanie, Homo 16/3, 129—161.
1961. Étude anthropologique des squelettes de Dridu (Culture Gumelniţa), Analele stinţifice ale Univ. «Al. I. Cuza» din Iaşi, NS, Sect. II, B. VII/1, S. 54—65.

NEMEJCOVÁ-PAVUKOVÁ, V. 1964. Sídlisko bolerázského typu v Nitrianskom Hrádku. SIA XII/1, 163—268.
1966. Anmerkungen zur relativen Chronologie des Äneolithikums in Mittel- und Südeuropa. Germania 44/2.
1979. Počatky bolerázkej skupiny na Slovensku. SIA. XXII/2, 237 ff.
1982a. Periodisierung der Badener Kultur und ihre chronologische Beziehungen zu Südosteuropa Pulpudeva 3 suplementum, 150—179.
1982b. Neue Erkenntnisse über die Groppe Retz in der Slovakei. Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'Etá del Bronzo in Europa. Verona, 193—198.

NEOLITHIC GREECE, Athen, 1973.

NESTOR, J. 1928. Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit. PZ 19, 110—143.
1934. Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. BRGK 22, 11—181.
1940. Zur Stellung Cernavoda's in der rumänischen Jüngsteinzeit. C. Schuchardt Festschrift, Berlin, 10—23.

NEUSTUPNI, J. 1960. Pravek Československa. Praha.

NEUSTUPNI, E. 1968. Absolute Chronology of the Neolithic and Aeneolithic Periods in Central and South-East Europa. SIA XIV, 19—56.
1969. The Tărtăria tablets. Antiquity XLIII, 32—35.
1970. A New Epoch in Radiocarbon Dating. Antiquity XLIV, 38—49.

1978. Matematical Analysis of an Eneolithic Cemetery. Studia praehistorica 1—2, 238—243.
1983. Demografie pravěkých pohřebist, Praha.
NICA, M. 1965. Données anthropologiques sur les populations de l'âge de la pierre en Roumanie. Homo 16, 3, 129—161.
1970. Asupra originii și dezvoltării culturii Vădastra de la Farcașele (Jud. Olt). — Historica, I, 31—51.
NIKOLOV, B. 1976. Gradešnitza. Sofia.
1978. Développement du Chalcolithique en Bulgarie de l'Ouest et du Nord-Ouest. Studia Praehistorica 1—2, 121—129.
1986. Signes sur des ouvrages en argile de l'époque préhistorique dans la Bulgarie de l'ouest. Studia Praehistorica 8, im Druck.
NIȚU, A. 1977. Continuitatea ceramicii pictate între culturile Cucuteni-Tripolie și Gorodks—Usatovo. (Horodiștea-Foltești). Cercetări istorice, sn, VIII, Iași.
NOVOTNÀ, M. 1970. Die Äxte und Beile in der Slovakei. PBF IX, 3, München.
1976. Beginn der Metallverwendung und Verarbeitung in östlichen Mitteleuropa, Colloque XXIII, IX Congrès International de UISPP, Nice, 118—134.
1978. Anfänge der Metallurgie in der Slovakei und die Beziehungen zum Ostbalkan. Studia Praehistorica 1—2, 212—217.
NOVOTNÝ, B. 1958. Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava.
PANAJOTOV, I., DERGAČOV, V. 1984. Die Ockergräberkultur in Bulgarien — (Darstellung des Problems). Studia Praehistorica, 7, 60—74.
PASSEK, T. 1935. La céramique tripolienne. Moskou.
PATAY, P. 1973. Probleme der Beziehungen der Bodrogkeresztúrer und der Badener Kultur. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 353—366.
1974. Die Bodrogkeresztur-Kultur. BRGK 55/1, 1—71.
1978. Gesellschaftliche Fragen der Kupferzeit der ungarischen Tiefebene auf Grund der Analysen der Gräberfelder. Pulpudeva 3 suplementum, 86—97.
PAVÚK, J. 1964. Grab des Železovce-Typus in Dvory nad Žitavou. SIA XII/1, 5—68.
1969. Anteil des Železovce-Typus an der Genesis der Lengyel-Kultur. ŠZv 17, 343—360.
PEARSON, G. W., PICHER, J. R., BAILLE, M. G. L.
1983. High Precision ^{14}C Measurement of Irish oaks to Show the Natural ^{14}C Variations from 200 BC — 4000 BC. Radiocarbon 25, 179—186.
PERNIČEVA, L. 1978. Sites et habitations du Chalcolithique en Bulgarie. Studia Praehistorica 1—2, 162—169.
PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M. 1953. Cetățuia de Stoicani. Materiale I, 13—105.
1966. Cucuteni. București.
PIGGOTT, S. 1972. Vorgeschichte Europas. München.
PLESLOVÀ, E. 1972. Hospodářsky a společensky vyvoj středoeuropského eneolitu Zprávy ČsSA XIV, 31—102.
1984. Im Druck.
PODBORSKÝ, V. 1977. Numerický kod Moravskej mal'ovanei keramiky. Brno.
POPOVIĆ, V. 1964. Le chalcolithique thrace au Musée des Antiquités Nationales. Antiquités Nationales II/3 et 4.
PRAISTORIJA Jugoslavenskih zemalja III, Sarajevo, 1979.
QUITTA, H. 1967. Radiocarbondaten und die Chronologie des mittel- und südosteuropäischen Neolithikums. Ausgrabungen und Funde, 123 ff.
1975. Die C_{14} Metode. Wege zur Datierung und Chronologie der Urgeschichte, Berlin, 98—105.
RENFREW, C. 1969. The Autonomy of the South-East European Copper Age. Proceeding of the Prehistoric Society XXXV, 12—39.
1970a. The Tree-Ring Calibration of Radicarbon: An Archaeological Evaluation. Proceeding of the prehistoric Society XXXVI, 280 ff.
1970b. The Evidence of Sitagroi. Proceeding of the Prehistoric Society XXXVI, 295 ff.
1973. The Aegean and the Balkans of the Close of the Neolithic Period (the Evidence of Sitagroi) Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 427—438.
1979. Problems in European Prehistory. Edinburg.
ROMAN, P. 1964a. Ceramica precucuteniană din aria culturilor Boian — Gumelnița și semnificația ei. SCIV XIV/1, 33—50.
1965b. Despre unele aspecte ale periodei de trecere de la epoca neolitică la epoca bronzului în regiunile extracarpatice ale R. P. R. RM I, 314—325.
1971. Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten Raum. Dacia XV, 31—169.

1974. Das Problem der «Schnurverzierten» Keramik in Südosteuropa. Jahrcsschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte. 58, 157—174.
1976. Complexul Orlea-Sadovec. SCIV XXVII/2, 147—160.

ROMAN, P., NÉMETI, I.
1978. Cultura Baden în România. Bucureşti.

RODENWALDT, G., BITTEL, K., GOETHERT, F., GERASSIMOV, Th.
1943. Erster vorläufiger Bericht über Ausgrabung bulgarischer Grabhügel. Archäologischer Anzeiger 58, 61—106.

ROSETTI, D. V.
1934. Săpăturile de la Vidra — Rapport préliminaire sur les fouilles de Vidra. Publ. Muzeului Munteniei I, 6—106.
1938. Steinkupferzeitliche Plastik aus einen Wohnhügel bei Bukarest. JPEK 12, 29—50.
1961. Săpăturile de la Vidra. Materiale VII, 70—76.

RUSU, M.
1971. Cultura Tisa. Banatica I, 77—82.
MODERNE PROBLEME der Archäologie. Berlin 1975.

SCHACHERMEYER, F.
1955. Die ältesten Kulturen Griechenlands. Stuttgart.
1962. Forschungsbericht zur ägäischen Frühzeit (1957—1960) AA II, 105 ff.

SCHUCHARDT, C.
1924. Cernavoda, eine Steinzeitsiedlung in Thrakien. PZ XV, 9—27.

SCHWABEDISSEN, H.
1978. Konventionelle oder kalibrierte C_{14} Daten? Mitteilungen der Ur- und Frühgeschichte, 4, 110—117.

SCHWABEDIESEN, H., SCHMIDT, B.
1983. Mooreichen aus Schleswig-Holstein. Die Heimat 90, 20—25.

SCHWARZ-MACKENSEN, G., SCHNEIDER, W.
1983a. Fernbeziehung und Frühneolithikum-Rohstoffversorgung am Beispiel der Aktinolith-Hornblendeschiefers. Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland I 165—174.
1983b. Wo liegen die Hauptliefergebiete für das Rohmaterial Donauländischer Steinbeile und Äxte in Mitteleuropa? Archäologisches Korrespondenzblatt 13, 305—314.

SCORPAN, C.
1969. Un obiect de cult din neoliticul dobrogean. Revista Museelor VI, 445—447.

SÉFÉRIADÈS, M.
1983. Dikili Tash: Introduction à la préhistoire de la Macédoine orientale, BCH CVII/2, 635—677.

SEURE, G., DEGRAND, A.
1906. Exploration de quelques telles de la Thrace. BCH XXX, 359—432.

SOUDSKY, B.
1966. Bylany, Praha 1966.

SREJOVIĆ., D.
1969. Die genetischen und chronologischen Beziehungen der Vinča und der Lengyel Gruppe. ŠZv 17, 383—392.
1976. Humke stepskih oblika na teritoriji Srbije. GCBI XIII, Sarajevo.

STUIVER, M.
1982. A high-precision calibration of the AD Radiocarbon time - scale. Radiocarbon 24/1, 1—26.

SUESS, H. E.
1967. Zur Chronologie des alten Ägypten. Zeitschrift für Physik 202, 1—7.
1969. Die Eichung der Radiocarbon Uhr. Bild der Wissenschaft 6, 121—127.
1973. Natural Radiocarbon. Endeavour 32, 34—38.

SIŠKA, S.
1964. Pohrebisko tiszapolgàskej kultury v Tibave. SIA XII/2, 299—356.
1973. Die Lažnány-Kulturgruppe in der Ostslovakei. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 453—464.

SYNOS, R.
1973. Die vorklassische Siedlung und Wohnung in Griechenland. Bonn.

TASIĆ, N.
1968. Ein Beitrag zur Chronologie der Lengyel-Gruppe in Wojwodina. ŠZv 17, 166—173.
1975. Der Einbruch des Sălcuța Bubani — Krivodol Komplex auf den Balkan. GCBI, Sarajevo, XIV.
1979a. Tiszapolgàr i Bodrogkeresztúr kultura. Praistorija Jugoslavenskih zemalja, Sarajevo, 55—86.
1979b. Bubani — Sălcuța — Krivodol komplex. Praistorija Jugoslavenskih zemalja, Sarajevo, 87—114.
1979c. Vajska — Hunyadihálom Grupa. Praistirija Jugoslavenskih zemalja, Sarajevo, 129—136.

TICHÝ, R.
1972. Kotazce «pisma» v mladši dobe kamenne. Vlastivedný vestnik moravský XXIV, 18 ff.

TODOROVA, H.
1973a. Die frühesten Fortifikationsysteme in Bulgarien. ZfA 7, 229—238.
1973b. Zur Frage des Übergangs vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Bulgarien, ŠZv 19, 465—468.
1974c. Kultszene und Hausmodell aus Ovčarovo, Bez. Tārgovište, Thracia III, 39—46.
1976a. Die äneolithische Siedlung und Wohnung in Nordostbulgarien. Novi Sad Symposium IV, 1974, Istraživania 5, 155—161.
1976b. Das Neolithikum Nordostbulgariens (Resumé). IX Congrès international UISPP, Nice.
1976c. Actual Problems of Bulgarian Prehistory. Linguistique XIX/4, 23—41.
1978a. Das Spätäneolithikum an der westlichen Schwarzmeerküste. Studia Praehistorica 1—2, 136—147.

1978b. Die Nekropole bei Varna und die sozialökonomischen Probleme am Ende des Äneolithikums Bulgariens. ZfA 12, 90—105.
1979. The Eneolithic Period in Bulgaria, BAR 49, Oxford.
1981a. Das Chronologiesystem von Karanovo im Lichte der neuen Forschungsergebnisse in Bulgarien. SIA XXIX/1, 203—216.
1981b. Die kupferzeitliche Äxte und Beile in Bulgarien. PBF IX, 14, München.
1981c. Das Chronologiesistem von Karanovo im Lichte der neuen Forschungsergebnisse in Bulgarien — Sl.A, XXIX, 1.
1982a. Die kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien. MAVA 13, München.
1982b. Zur Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell' Età del Bronzo in Europa. Verona.
1982c. Zur Frage von Kontinuität und Diskontinuität in der Entwicklung des Neolithikums, Äneolithikums und der frühen Bronzezeit auf der Balkanhalbinsel. Pulpudeva 3 suplementum, 5—9.
1986. Ausgrabungen in Durankulak, Bez. Tolbuchin (Bulgarien) in der Periode 1975–1984 (im Druck).
1986. Stratigrafische Kontrollgrabung in Golemanovo kale bei Sadovec, Bez. Pleven (im Druck). München.

TODOROVA-SIMEONOVA, H. 1968. Die Vorgeschichtlichen Funde von Sadovec (Nordbulgarien) JRGZM 15, 15—63.
1971a. La civilisation Tzonevo — le plus ancien complexe néolithique au Nord-Est de la péninsule Balkanique. VIII Congrès International de UISPP. Actes, Beograd.
1971b. Typological Processing of the Finds from the Tell Goljamo Deltschevo. Matematics and the Archaeological and Historical Sciences. Edinburg, 460—469.

TODOROVA H., TONČEVA G. 1975. Die äneolithische Pfahlbausiedlung bei Ezerovo im Varnasee. Germania 53, 30—46.

TONČEVÁ, G. 1981. Un habitat lacustre de l'Âge du Bronze ancien dans les environs de la ville de Varna (Ezerovo II) — DACIA, XXV, 41—62.

TSOUNTAS, Ch. 1908. Dimini kai Sesklo. Athène.

VAJSOVA, H. (Todorova) 1964. Vývoj eneolitickej keramiky v južnom a severovýchodnom Bulharsku. C. sc. Dissertationarbeit, Nitra, ČSSR.
1966. Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien. Sl.A XIV/1, 15—48.
1967. Keramika typu Varna v severovýchodnom Bulharsku. AR 13, 329—351, 381—382.
1969a. Über einige Fragen der Chronologie der Gumelniţa Kultur ŠZv 17, 481—495.
1969b. Diskussionbeitrag zur Frage der chronologischen Stellung der Grafitkeramik in Dikili Tash, Nordgriechenland. ŠZv 17.

VASIČ, M. 1932. Prástoriskei Vinča I, Beograd.
1936. Preistcriská Vinča II, Beograd.

VÃŽAROVA, J. 1986. Zoomorphes Zepter aus Kjulevča, Bez. Šumen. Studia praehistorica 8, im Druck.

VERTESALIJ, P. P. 1984. Babylonien zur Kupferzeit. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B, № 35. Tübingen.

VLASSA, N. 1963. Chronology of the Neolithic in Transilvania in the Light of the Tărtăria Settlements Stratigraphy. Dacia NS, VII, 485—494.
1964. Contribuţii la cunoaşterea culturii Bodrogkeresztur în Transilvania. SCIV 15/3, 351—367.

VULPE, R. 1957. Izvoare, Bucureşti.

VULPE, A. 1970. Äxte und Beile in Rumänien I, PBF IX, 2, München.
1975. Äxte und Beile in Rumänien II, PBF IX, 5, München.
1976. Zu den Anfängen der Kupfer- und Bronzemetallurgie in Rumänien. Colloque XXIII. IX Congrès International de UISPP, Nice, 134—176.

WACE, A. J. B., THOMPSON, M. S. 1912. Prehistoric Thessaly. Cambridge.

WATSON, R. A. 1972. The 'New' Archeology of the 1960 a. Antiquity XLVI, 210—215.

XIPROTIRIS, N. 1978. Paläolithikum und Mesolithikum in Griecheland — GCBI, 17, 5.

YORDANOV, J. A. 1978. Anthropologic Study of Bone Remains from Persons Buried in the Varna Eneolithic Necropolis. Studia Praehistorica 1—2, 50—59.

ZERVOS, Ch. 1962. La naissance de la civilisation en Grèce, I, Paris.
1964. La naissance de la civilisation en Grèce, II, Paris.

КАМЕННОМЕДНАЯ ЭПОХА В БОЛГАРИИ
(V тысячелетие до н. э.)

Резюме

Каменномедная эпоха является одним из самых ярких ключевых периодов в праистории Юго-Восточной Европы. Ее основной характерный признак — это создание предпосылок и осуществление первых шагов ко второму общественному разделению труда. В течение V тысячелетия до н. э. племена, которые населяли болгарские земли, достигают высокого уровня в своем экономическом развитии, что им дает возможность развивать добычу медней руды и металлургию — эти первые в истории человечества подлинные ремесла. Во времена энеолита систематически производится значительное количество придаточного продукта, углубляется производственная специализация во всех сферах человеческой деятельности и развивается обменная торговля между близкими и дальними территориями. В этот период назревают условия для развития имущественного неравенства, а вместе с тем и для разложения родовообщинного строя.

Значение данной эпохи не исчерпывается, однако, только созданием предпосылок для будущего развития общества, хотя именно в этом — ее глубоко прогрессивная сущность.

С исторической точки зрения каменномедная эпоха является блестящим завершением эпохи классических форм родовообщинного строя. С начала VII тысячелетия до н. э., когда на Балканском полуострове консолидируются наиболее ранние этнокультурные комплексы с производящей экономикой, вплоть до конца V тысячел. до н. э. болгарские земли являются местом динамического автохтонного развития, в результате которого здесь формируется ряд блестящих энеолитических культур.

Каменномедная эпоха характеризуется развитием новых сфер хозяйства, которые ставят на качественно новые основы и те древние отрасли, которые унаследованы от неолита, как земледелие, собирательство, скотоводство, охота и рыбная ловля.

Для ранне-земледельческих родовых общин характерно закрытая хозяйственная система. Чрезвычайно благоприятные климатические условия (так называемый климатический максимум) обеспечивают населению отличные условия жизни, которые не медлят найти выражения в быстром демографическом приросте, который, в свою очередь, приводит к созданию густой системы поселений.

Открытие меди и все более широкое ее проникновение в жизнь праисторического человека является тем фактором, который разбил глубокий традиционализм закрытых неолитных общин и открыл путь ко второму разделению труда. Этот фактор является определяющим признаком каменномедной эпохи. С другой стороны, возникновение и развитие добычи руды и металлургии обусловлены рядом важных общественно-экономических предпосылок, которые созревают в разное время в разных частях мира. Относительно болгарских земель этот этап может быть датирован приблизительно началом V тысячелетия до н. э.

В эпоху неолита развитие производительных сил идет по линии усовершенствования орудий труда из камня, кости и кремня. Возможности увеличения производительности этих видов орудий все еще не были полностью исчерпаны, но в конце этой эпохи и в начале энеолита формы их достигают наивысших для камня, кости и кремня параметров производительности, и их развитие, ограниченное характером используемого сырья, на этом останавливается.

Неумолимая необходимость развивать и далее производительность труда заставляет искать новое сырье, чтобы создавать из него новые, более производительные орудия. Таким сырьем оказалась медь — металл издавна известный. Перед обществом встает необходимость увеличения ее добычи. К счастью, болгарские земли оказались одним из районов наиболее богатых месторождений оксидированных медных руд в Юго-Восточной Европе. Этим обстоятельством обуславливается исключительное преуспевание местных энеолитных культур, особенно фракийских и культур Причерноморья. Реализация этого природного богатства становится возможной только при наличии двух условий; достаточное коли-

чество рабочей силы, освобожденной от прямого участия в производстве средств пропитания, и возможность для остальной части общества обеспечить пропитание этой рабочей силы. В V тысячел. до н. э. энеолитические племена болгарских земель отвечают этим условиям, так как их земледельческо-скотоводческая экономика была высоко продуктивной.

О том, до какой степени возросли в этом отношении возможности энеолитных родовых общин, свидетельствует тот факт, что общество смогло выделить для этого производства самую продуктивную рабочую силу, так как в силу объективных и чисто физиологических обстоятельств, добычей руды (вдали от места поселения), металлообрабатыванием и обменной торговлей могли заниматься только мужчины. Для торговли и водного транспорта тоже были необходимы значительные контингенты людей.

Возникновение первого в истории человечества подлинного ремесла — металлургии — обусловленно как возможностью отрыва ремесленников от производства средств пропитания, так и узкой специализацией, связанной с большим количеством знаний, необходимых металлургу, и времени, нужным для эго обучения.

Систематическое использование в сфере лесозаготовки и деревообрабатывания высокопроизводительных металлических орудий в свою очередь интенсифицировало энеолитическое хозяйство и привело к глубоким изменениям в структуре древних обществ.

Намечаются и первые признаки неравномерности экономического развития разных областей страны. Наиболее быстро накапливает материальные ценности Причерноморский ареал, чей внезапный восход обязан его благоприятному, для данного исторического момента, географическому положению.

Большой спрос на медь со стороны обширных территорий древнего мира, в которых ее не доставало, создал невиданные до того времени возможности для развития прибрежной морской торговли и обмена. Население нашего Причерноморья реализует эти возможности, накапливая огромные для этого периода богатства.

Развитие разменной торговли (внутренней и внешней) наносит удар по закрытому характеру земледельческо-скотоводческого хозяйства. Все более часто между отдельными этнокультурными районами наблюдаются случаи обмена культурными ценностями, вследствие чего развиваются процессы культурной интеграции между довольно обширными территориями. Конечным результатом этих процессов является значительное унифицирование типологического облика культуры позднего энеолита от Карпат до Эгейского моря.

В рамках самих родовых общин также наступают некоторые важные качественные изменения. Возникающие в результате повышающейся производительности труда излишки и их накапливание в родовообщинных поселениях ставят новые требования защиты от внешних посягательств. Селения укрепляются при помощи разных фортификационных сооружений, а сами поселения застраиваются по предварительно разработанному плану.

Этот период характеризуется существенными изменениями в социальной структуре населения. Эти изменения являются логическим следствием того факта, что мужчины были заняты в самых прогрессивных отраслях хозяйства. В результате того, в их руках была сосредоточена значительная экономическая сила, а в конечном счете и власть. В конце каменномедной эпохи впервые при помощи археологии были выявлены отчетливые признаки имущественной дифференциации и концентрации значительных материальных ценностей в руках вождей. Выделяются моменты зарождения патриархальных отношений. Медные предметы являются личной собственностью и сопровождают своих владельцев даже после их смерти.

На основе развития личной собственности и обменной торговли возникли ситуации, требующие закодирования известной информации. На заре каменномедной эпохи, в начале V тысячелетия до нашей эры на Балканском полуострове все более часто начинают попадаться на сосудах, питандерах и глиняных табличках отдельные знаки пиктографического характера. Хотя их семантика остается пока для нас неясным, то сам

факт их существования свидетельствует о высоком уровне развития, достигнутом в этот период праисторическим человеком.

Из сказанного видно, что энеолитические племена, населявшие болгарские земли, находятся в V тысячел. до н. э. в период бурного экономического подъема, сопровождавшимся глубокими социальными изменениями, во многом — даже революционными. В течение этого ключевого периода интенсивного развития создаются замечательные материальные и художественные ценности, которые подводят территорию Болгарии к порогу цивилизации.

DIE KUPFERZEIT BULGARIENS

(V. Jahrtausend v. u. Z.)

Zusammenfassung

Die Zeit des frühesten Metalls umfasst auf dem Territorium Bulgariens das ganze V. Jahrtausend v. u. Z. Sie beginnt mit der Entstehung der frühesten Kulturen Maritza (Thracien), Gradeschniza (Nordwestbulgarien), Dikilitasch-Slatino (Südwestbulgarien), Sava (Schwarzmeerareal) und Poljaniza (Nordostbulgarien). Diese Kulturen kennen bereits das Kupfer und verwenden es nicht nur zur Herstellung von Schmuck, sondern auch für kleine Werkzeuge wie Pfriemen und Nadeln, also für Gegenstände für die nur geringe Mängen von diesen neuen, schwerzugänglichen Rohstoff notwendig waren.

Im V. Jahrtausend ist das Kupfer eigentlich der wertvollste Rohstoff, den die Menschheit kannte und die oxydkupfererzreiche Gebiete waren damals in einer nicht minder günstigen Lage als die Öllquellen besitzende Länder von heute. Die Ausbeutung der Kupfererzfundstellen sicherte diesen Gebieten eine führende Stellung unter den gleichzeitigen Kulturen der alten Oykumene. Das Gebiet Bulgariens zählte zu diesen Gegenden. Die Oxydkupfererzvorkommen in Nordthrazien und der Handel mit deren Produktion sicherte ihm eine führende Stellung in Europa.

Die früheste Belege für Erzausbeutung in Nordthrazien datieren im Frühäneolithikum. Im Laufe des V. Jahrtausends kommt es zu einer allmählichen Erweiterung des Erzgewinnes und zur immer höheren Akkumulation von Metall und Metallerzeugnissen unter der kupferzeitlichen Bevölkerung, bis die Metallmengen so gross werden dass man auch eine Herstellung von schweren Kupferwerkzeugen wie Keile, Beile, Äxte, etc. unternehmen konnte. Diese haben ein mannigfaltiges Typenskala.

Die Metallwerkzeuge tragen wesentlich zur Erhöhung der Arbeitsproduktivität und damit auch zu einem höheren Wohlstand der kupferzeitlichen Bevölkerung bei. Die Arbeitsspezialisierung vertieft sich und damit auch die sie begleitende Arbeitsteilung. Der Ackerbau wird intensifiziert, die Zahl der Bevölkerung wächst, was sich in ein umfangreiches Siedlungssystem wiederspiegelt. Im Rahmen der Siedlungen beginnt sich offensichtlich ein Produktionüberschuss zu akkumulieren, der benachbarte Gemeinden angelcckt hat. Dies führt zum Aufbau starker Fortifikationsanlagen, die alle untersuchten Siedlungen aus dieser Zeit unschliessen. Darunter sind die gänzlich erforschte Tellsiedlungen Goljamo Deltschewo (Bez. Varna), Ovtscharowo und Poljaniza (Bez. Tärgowischte), Radingrad (Bez. Razgrad) u. a. zu nennen.

Die kupferzeitliche Siedlungen selbst wurden nach einem im voraus bekannten Bauplan errichtet und weisen eine genau organisierte Innenfläche auf. Ein klassisches Beispiel dafür ist der bekannte Siedlungsplan vcn Poljaniza. Die rechteckige Fortifikationsanlage hat hier vier gegenüberstehende Eingänge, die durch nach den vier Weltrichtungen orientierte Strassen verbunden sind. Die durch die Kreuzung dieser Strassen entstandene Viertel sind ganz dicht mit rechteckigen Häusern bebaut, deren Plan einem Megaron ähnlich ist.

Im Inneren des Landes sind die Häuser aus mit Lehm bestrichenem Flechtewerk gebaut. An der Schwarzmeerküste dagegen, auf der Grossen Insel bei Durankulak (Bez. Tolbuchin), ist das für Kontinentaleuropa früheste Steinmauerwerk mit Lehmüberbau festgestellt. Die Häuser hier haben die Form von leicht trapezförmigen Megaronen. Sie sind auch Nord-Süd orientiert und durch Strassen oder Durchgänge getrennt.

Jede kupferzeitliche Siedlung besitzt ein Zentralhaus — stabil gebaut und oft zweistöckig. Es ist anzunehmen, dass es der Sitz des Vorstehers der Gemeinde gewesen ist. Darin wurden auch das Gemeindesaatgut, manche Kultgegenstände und ein grosses Gefässdepot aufbewahrt. Die Wände dieser Gebäude sind oft farbig gestrichen oder mit roten oder weissen Ornamenten bemahlt. Das Zentralhaus in Durankulak ist einstöckig, hat aber eine ungewöhnlich grosse Fläche von 166m² und einen besondes massiven Steinzockel. Dies gab den Anlass es als einen «Palast» zu interpretieren. Wahrscheinlich gab es auch äneolithische Tempelgebäude. Die miniaturisierte Innenausstattung eines sölchen Tempels finden wir bei der Kultszene von Ovtscharovo (Bez. Tärgovischte) dargestellt. Die Szene enthält drei Altäre, worauf Zeichen für Sonne,

Mond, Pflanze u. a. aufgetragen sind. Die Tatsache, dass ein Solarzeichen auf dem Zentralaltar steht, veranlasst uns anzunehmen, dass der Sonnenkult der Zentralkult der kupferzeitlichen Bevölkerung des Landes gewesen ist. Im Zusammenhang mit diesem Kult steht auch der überwiegende Teil der stehenden Frauenidolen aus dieser Zeit, namentlich die Frauenplastiken, bei denen die Adorationsgeste angedeutet ist. In der kupferzeitlichen Kunst besteht eine Tendenz bestimmte Körperteile der Frauendarstellungen möglichst realistisch zu modelieren. In dieser Hinsicht verzeichnet diese frühe Kunst bedeutende Fortschritte. Dem Gesicht der Figuren wird dagegen weitgehend weniger Aufmerksamkeit gewidmet. Es wird meistens durch einfache Seiteneindrücke formiert, so dass Nase, Augenbrauen und Unterkiefer glechzeitig modeliert werden. Im Nordwestbulgarien finden die sitzende Frauenplastiken eine Massenverbreitung, was in den übrigen Landteilen nicht der Fall ist. Bei diesen Darstellungen geht es wahrscheinlich um die vergöttete Urmutter, da es sich in der Regel um Darstellungen älteren Frauen handelt, die keine Adorationsgeste führen. Die Bildnisse schwangerer Frauen können in Zusammenhang mit einer Schwangerschaftsmagie stehen, und die selten vorkommenden, aber sehr sorgfältig gearbeiteten Männerdarstellungen dürfen gewissen heroisierten Gestalten gewidmet gewesen sein.

Als Folge der intensiven Entwicklung der Produktivkräfte der Kupferzeit ist auch die Intensivierung des Handelsaustausches mit fremden Gebieten anzusehen. Die Balkanhalbinsel selbst wird zum Spielplatz besonders intensiever Kontakte zwischen den einzelnen Stämmen. Dies führt zur Entfaltung intensiver Integrationsprozesse, deren Folge die Unifizierung der Typologie der späten kupferzeitlichen Kulturen dieses Raumes war. An Stelle der zahlreichen Kulturen und deren Varianten aus dem Spätneolithikum und der Frühkupferzeit sondern sich jetzt drei grosse Komplexe aus, die sich um den entsprechenden Erzgewinn- und Metallurgiezentren bilden. Thrazien, Nordostbulgarien und Muntenien (in Rumänien) tendieren zu den nordthrakischen Erzgewinnzentrem und bilden den Kulturkomplex Kogjadermen-Gumelniţa-Karanovo VI. In Westbulgarien, Oltenien (in Rumänien), Ostserbien und Nordgriechenland entsteht der Kulturkomplex Krivodol-Salcta-Bubani. Den grössten Fortschritt in der sozialökonomischen Entwicklung aber erreicht der dritte Kulturkomplex, der im Schwarzmeerareal die Kulturen Varna und Bolgrad umfasst. Sein kulturelles und offensichtlich auch gesellschaftliches Zentrum liegt bei den Pfahlbausiedlungen im Varnasee. Dort lässt sich auch ein grosses Metallurgiezentrun indentifizieren, welches nicht nur Kupfer, sondern auch Gold verarbeitet hat.

Zu einer Zeit, in der das Rad und der Wagen noch nicht bekannt sind, haben das Schwarze Meer und die grosse Flüsse eine entscheidende Rolle als Transportwege gespielt. Darauf beruht die ausserordentliche Prospärität der kupferzeitlichen Schwarzmeersiedlungen. Diese wiederspiegelt sich in den reichen Gräbern der Gräberfelder von Varna und Durankulak, die eine tiefgreifende soziale Differenzierung unter der Bevölkerung ans Licht gebracht haben. Neben einigen reichen Bestattungen, die bedeutende Mengen an Kupfer-, Gold- und Spondxlusgegenständen enthalten, kommen zahlreiche Gräber einfacher Mitglieder der Gemeinschaften vor, deren Beigaben nur den persönlichen Bedürfnissen der Bestatteten entsprechen. Darunter ist aber auch eine verhältnissmässig besser ausgestattete Schicht der «Waffenträger» und ihre Angehörige zu unterscheiden, nebst ziemlich knapp mit Beigaben versehenen Gemeindeangehörigen.

Die Gräberfelder der Varnakultur weisen eine ausgeprägte Biritualität der Bestattungen auf. Männer werden in ausgestreckter Rückenlage, Frauen dagegen in rechter Hockerlage, alle mit dem Kopf nach Norden (mit Abweichungen) bestattet. Die grössere Mengen Grabinventar, die bei den Männern zu finden sind, deuten auf eine patriarchale Sozialstruktur hin.

Im Grossen und Ganzen stellen die hochentwickelten kupferzeitlichen Kulturen Bulgariens den gesetzmässigen Abschluss einer Entwicklung, die am Ende des VII. Jahrtausends mit der Neolithisierung dieses Gebietes begonnen hat.

Leider kommt es zu keiner weiteren Entwicklung dieses interessanten Phenomens. Am Ende des V. Jahrtausends, oder am Anfang des IV. Jahrtausends, geht das ganze Kulturgebiet zu Grunde, durch die Auswirkung eines ganzen Komplexes von Ursachen unter denen auch eine sehr frühe Steppeninvasion zu nennen ist.

H. Todorova

АЗБУЧЕН СПИСЪК НА ПРАИСТОРИЧЕСКИТЕ ОБЕКТИ В БЪЛГАРИЯ, СПОМЕНАТИ В ТЕКСТА, С УКАЗАНИЯ НА ОКРЪЗИТЕ ИМ

Азмашка могила край Стара Загора
Ай-бунар, Старозагорско (древен меден рудник)
Ахтопол, Бургаско

Балчик, Толбухинско
Баурене, Врачанско
Бащино, Силистренско
Баячево, Търговищко
Биково, Сливенско
Божурище, Софийско
Борово, Русенско
Бреница, Врачанско
Бухово, Софийско
Бургаски езера
Българчево, Благоевградско
Бяла Слатина, Врачанско

Варна
Варненски езера
Виница, Шуменско
Владислав
Водица, Търговищко

Габарево, Старозагорско
Галатин, Врачанско
Гложене, Ловешко (пещери)
Гниляне, Софийско (селищна могила Околглава)
Големия остров край Дуранкулак, Толбухинско
Голям извор, Разградско
Голямо Делчево, Варненско (сега на дъното на язовир «Г. Трайков»)
Горна Кремена, Врачанско (височинно селище Заминец)
Горна Оряховица, Великотърновско
Горни Богров, Софийско
Горни Пасарел, Софийско
Градница, Врачанско
Гълъбник, Пернишко
Гълъбовци, Софийско

Деветаки, Ловешко
Девня, Варненско
Джулюница, Великотърновско
Диня, Старозагорско
Драганово, Толбухинско
Драгоман, Софийско
Драма, Ямболско
Дрен, Пернишко
Дуванлии, Пловдивско (Кукова могила)
Дулово, Силистра
Дуранкулак, Силистренско
Дългопол, Варненско
Дядово, Сливенско
Дяково, Кюстендилско

Езеро, Сливенско
Езерово, Варненско (наколни селища)

Житарово, Бургаско

Завет, Бургаско
Златитрап, Пловдивско (Мечкюр)

Ихтиман, Софийско

Кабиле, Ямболско
Каблешково, Бургаско
Каварна, Толбухинско
Казанлък, Старозагорско
Калояновец, Старозагорско
Каменар, Варненско
Капитан-Андреево, Хасковско
Капитан-Димитриево, Пазарджишко (Банята могила)
Караново, Сливенско
Карнобат, Бургаско
Качица, квартал В. Търново
Кирилово (Кирил-Методиево), Старозагорско
Коларово, Благоевградско
Комунари, Варненско
Кортен, Сливенско
Костиево, Пловдивско
Крагуево, Толбухинско
Красно, Русенско
Кремиковци, Софийско
Криводол, Врачанско
Крумовград, Кърджалийско
Кубрат, Разградско
Кунино, Врачанско
Курило, Софийско
Кюлевча, Шуменско
Кърджали

Леново, Пловдивско
Лесура, Врачанско
Лиляк, Търговищко
Ловец, Старозагорско

Малък Преславец, Силистренско
Маноле, Пловдивско
Марица, Хасковско (Девебарган)
Меден рид, Бургаско
Междeн, Силистренско
Миладиновци, Търговищко
Мина Черно море, Бургаско
Момчиловград, Кърджалийско
Мулдава, Пловдивско
Мъглен, Бургаско
Мъдрец, Старозагорско

Невестино, Кюстендилско
Негованци, Пернишко
Нова Загора — Хлебозавода

Овчарово, Търговищко
Одърци, Толбухинско
Омуртаг, Търговищко
Оходен, Врачанско

Певец, Търговищко
Перник — крепостта Кракра (неолитно селище)
Плакудер, Видинско
Плачидол, Толбухинско
Плевен — Кайлъка
Пловдив — Ясатепе
Побит камък, Разградско

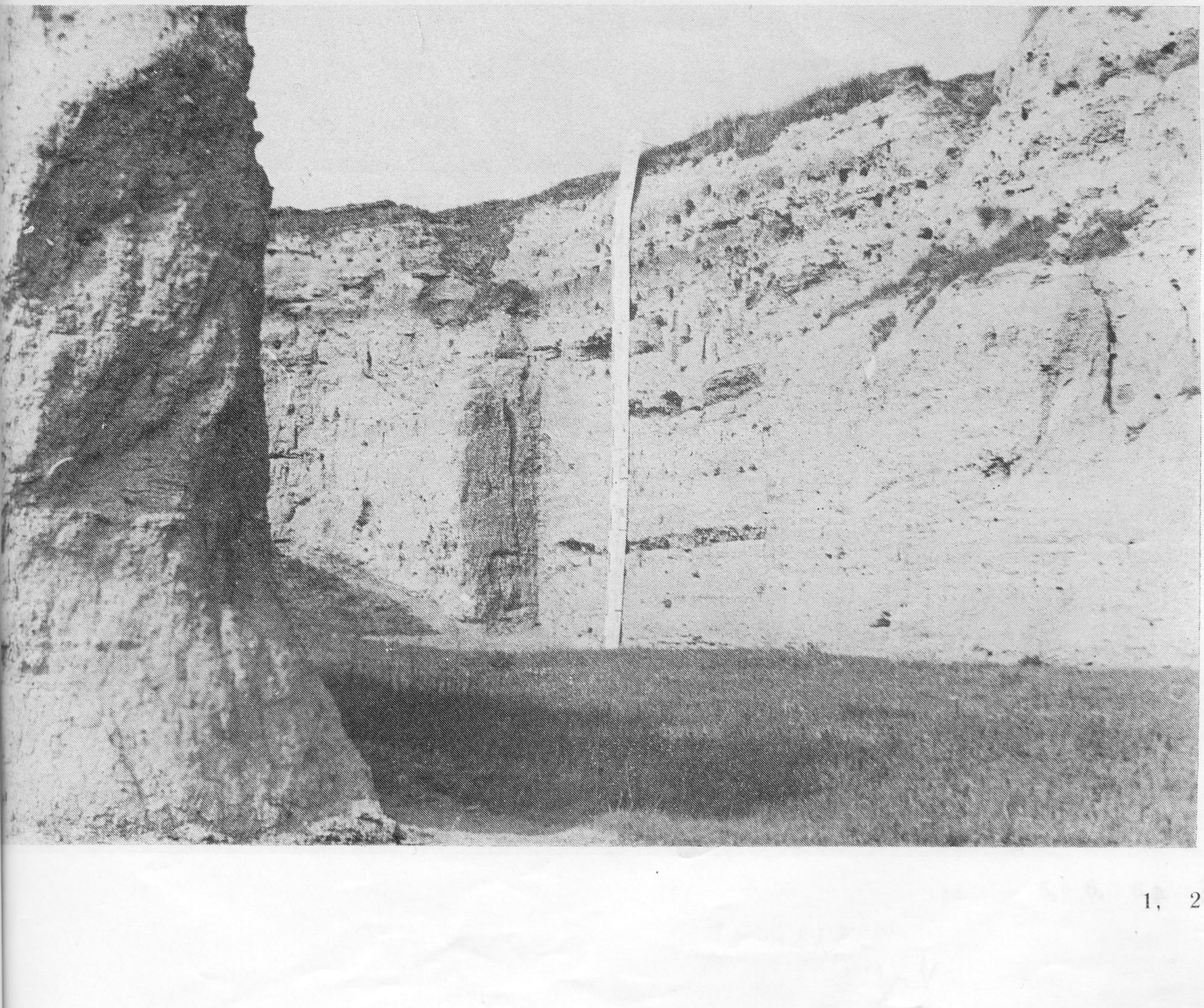

1、2

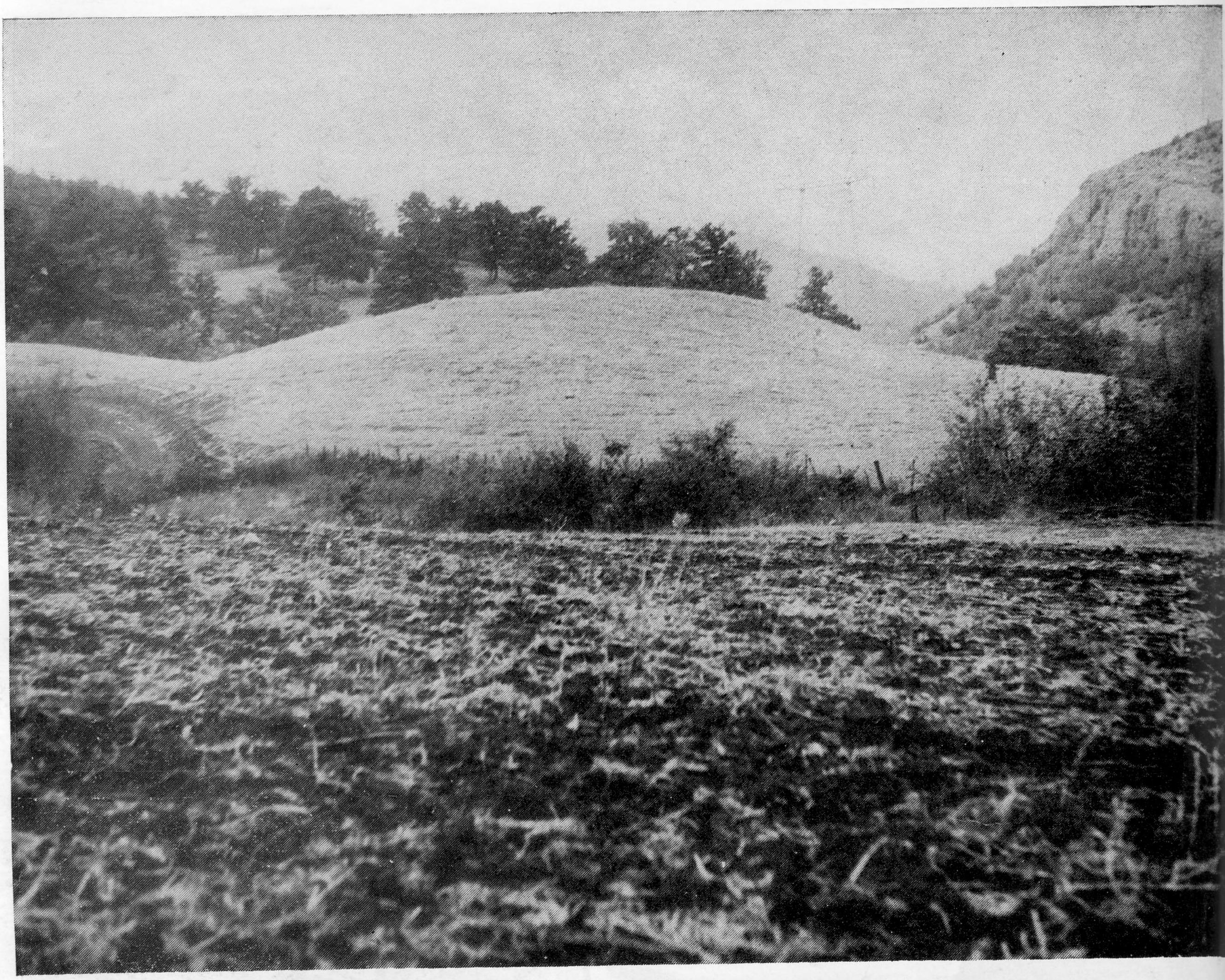

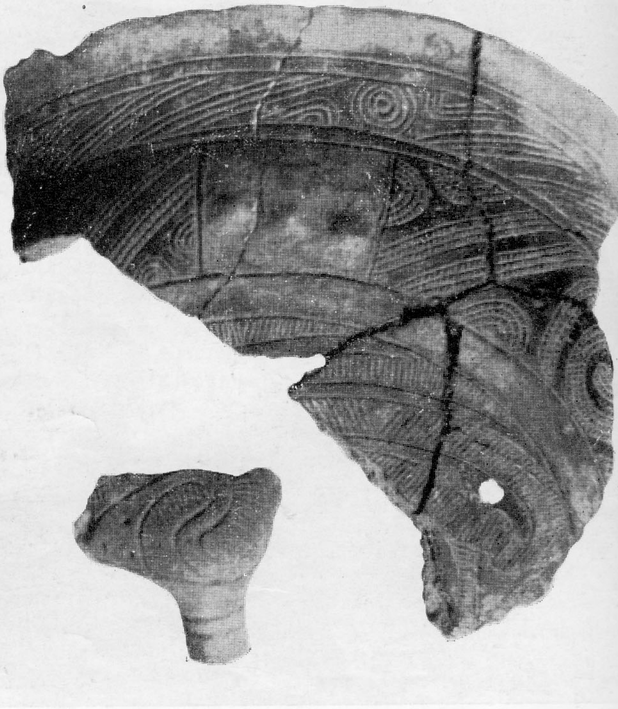

3, 4

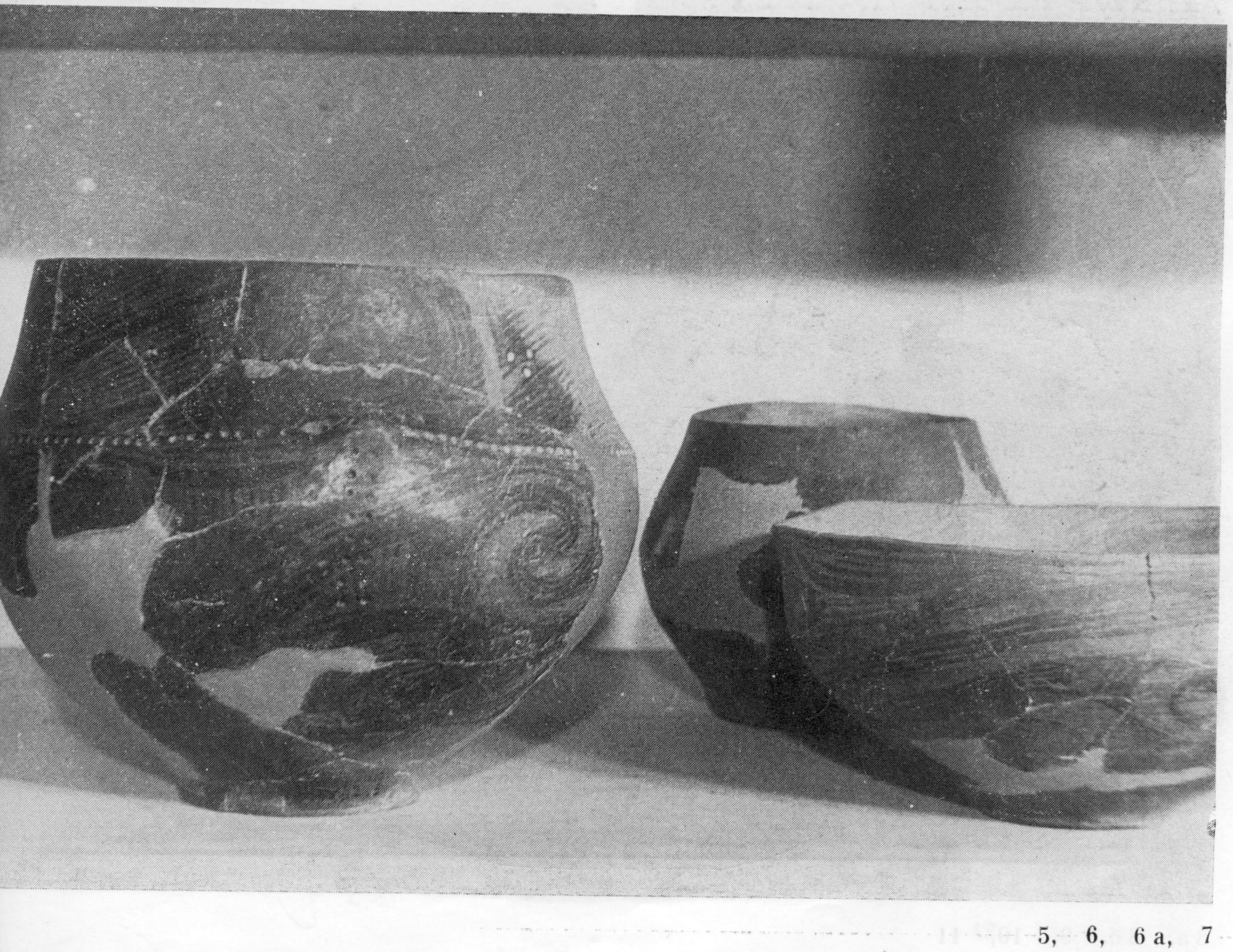

5, 6, 6 a, 7

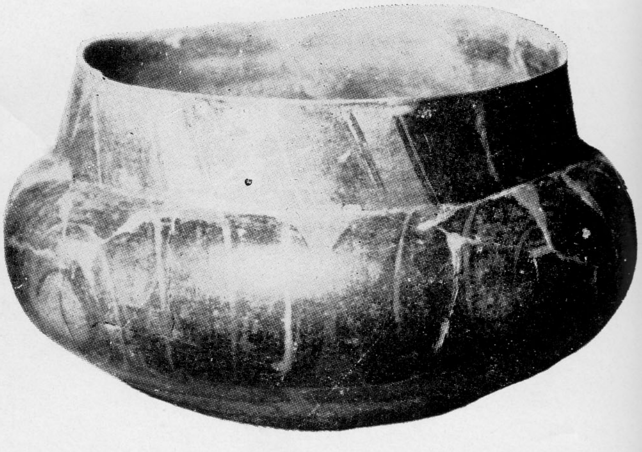

8 а, 8 б, 9, 10, 11

12, 13, 14, 15, 16

17, 18, 19

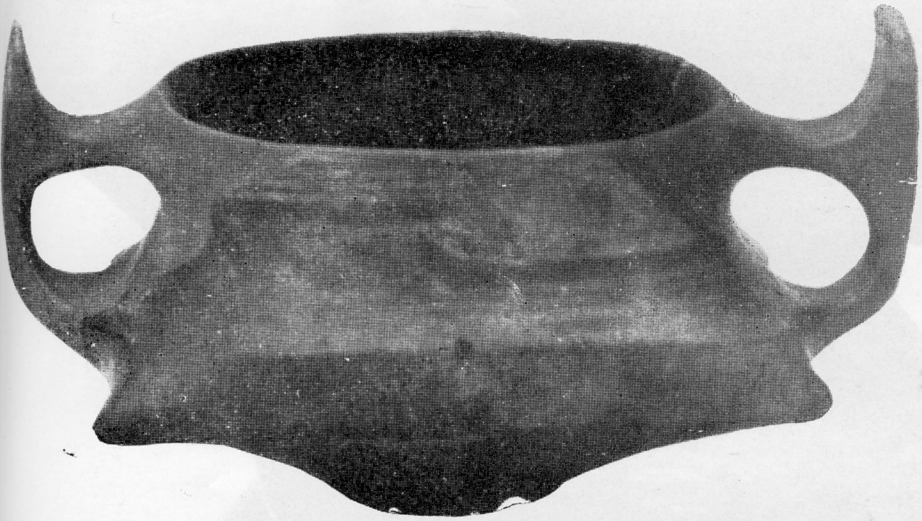

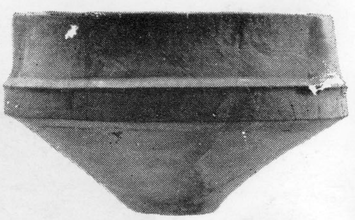

20, 21, 22, 23

24

25, 26, 26 a, 27, 27 a, 28

29, 29 a

31

32, 33, 34

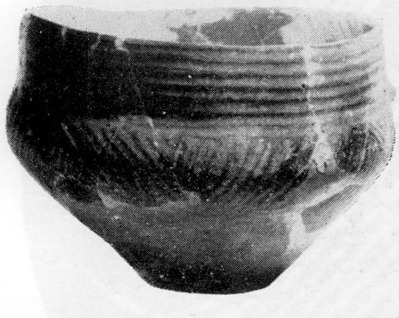

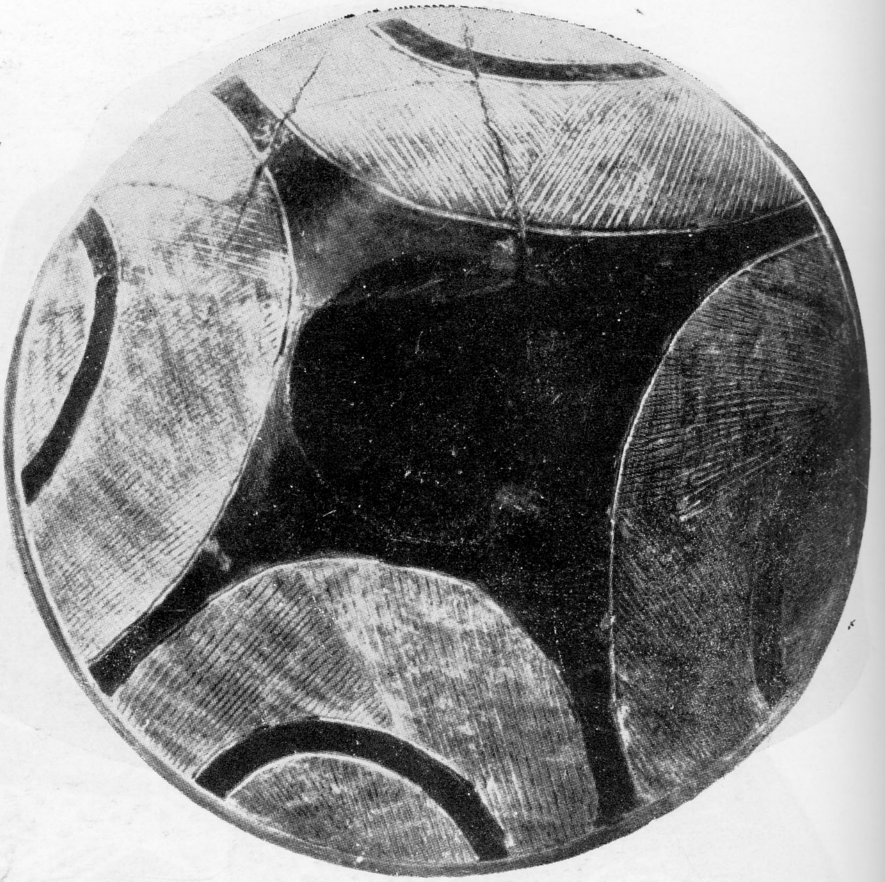

35, 36, 37, 38, 39

41, 42, 43, 44, ·44 a, 45

46, 47, 48, 49, 50

51

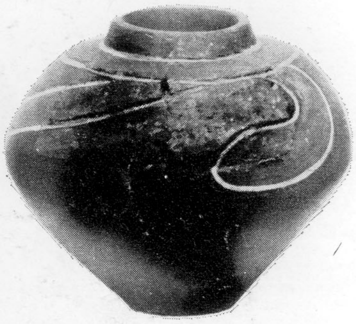

52, 53, 54

55,　56

57, 58

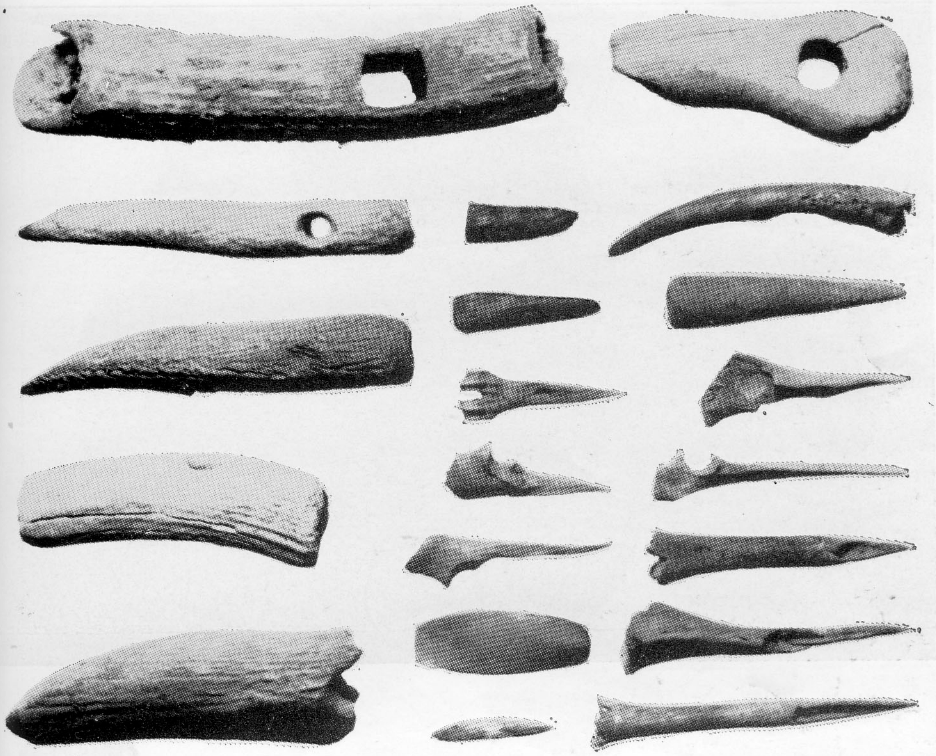

60, 61

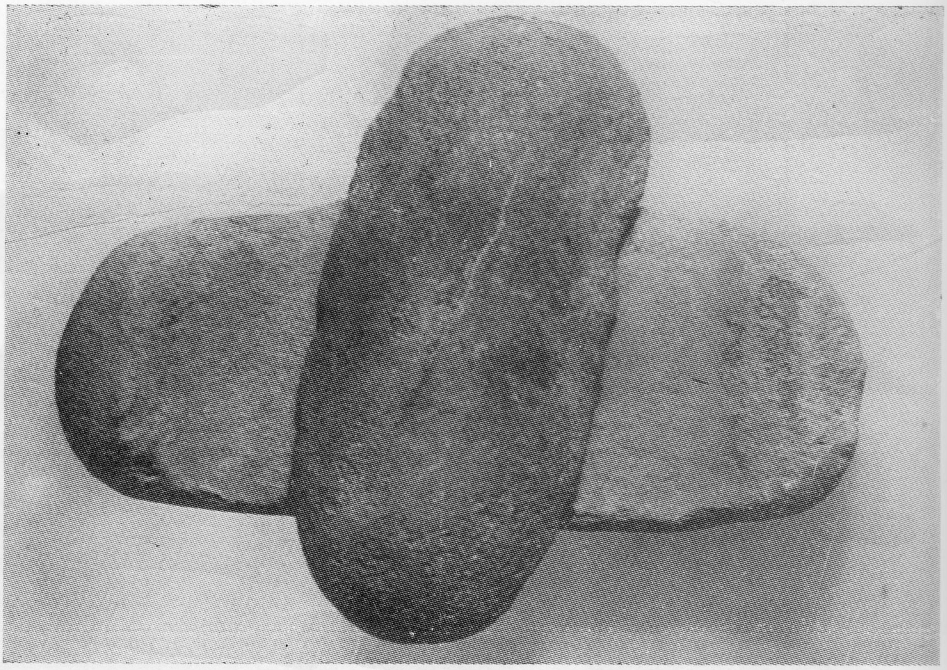

62, 63

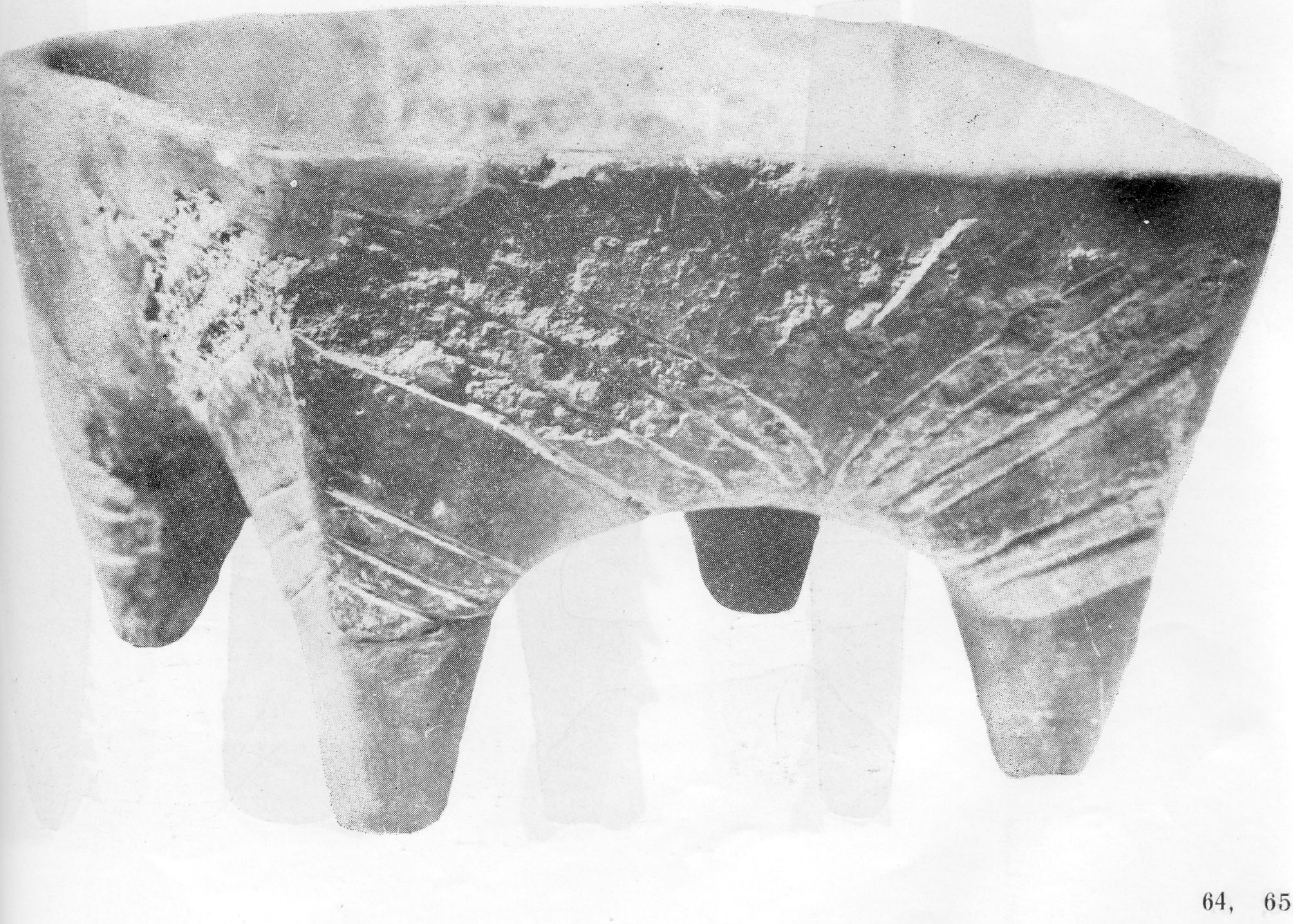

64, 65

66, 67

68, 69

70, 71, 72

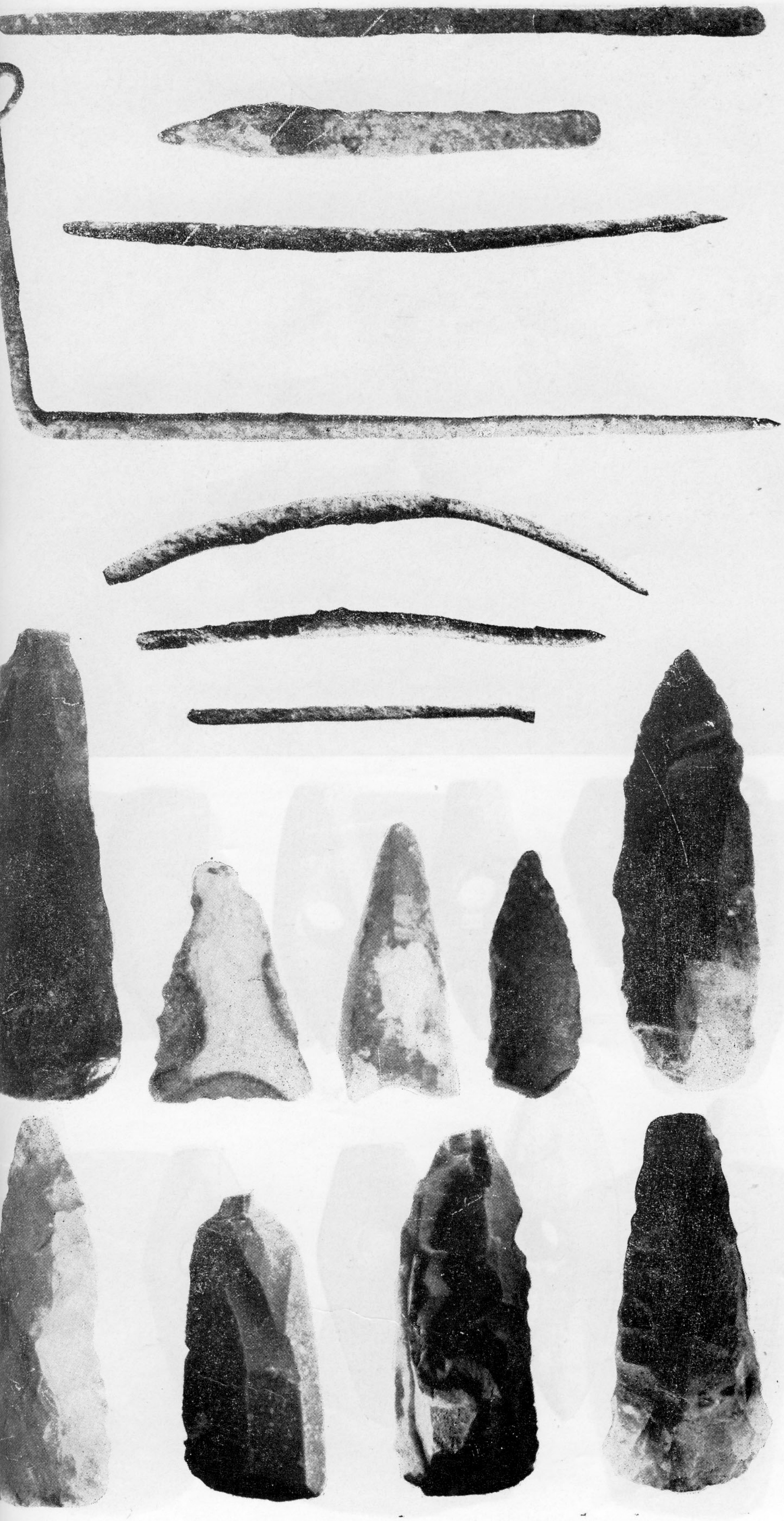

73, 74

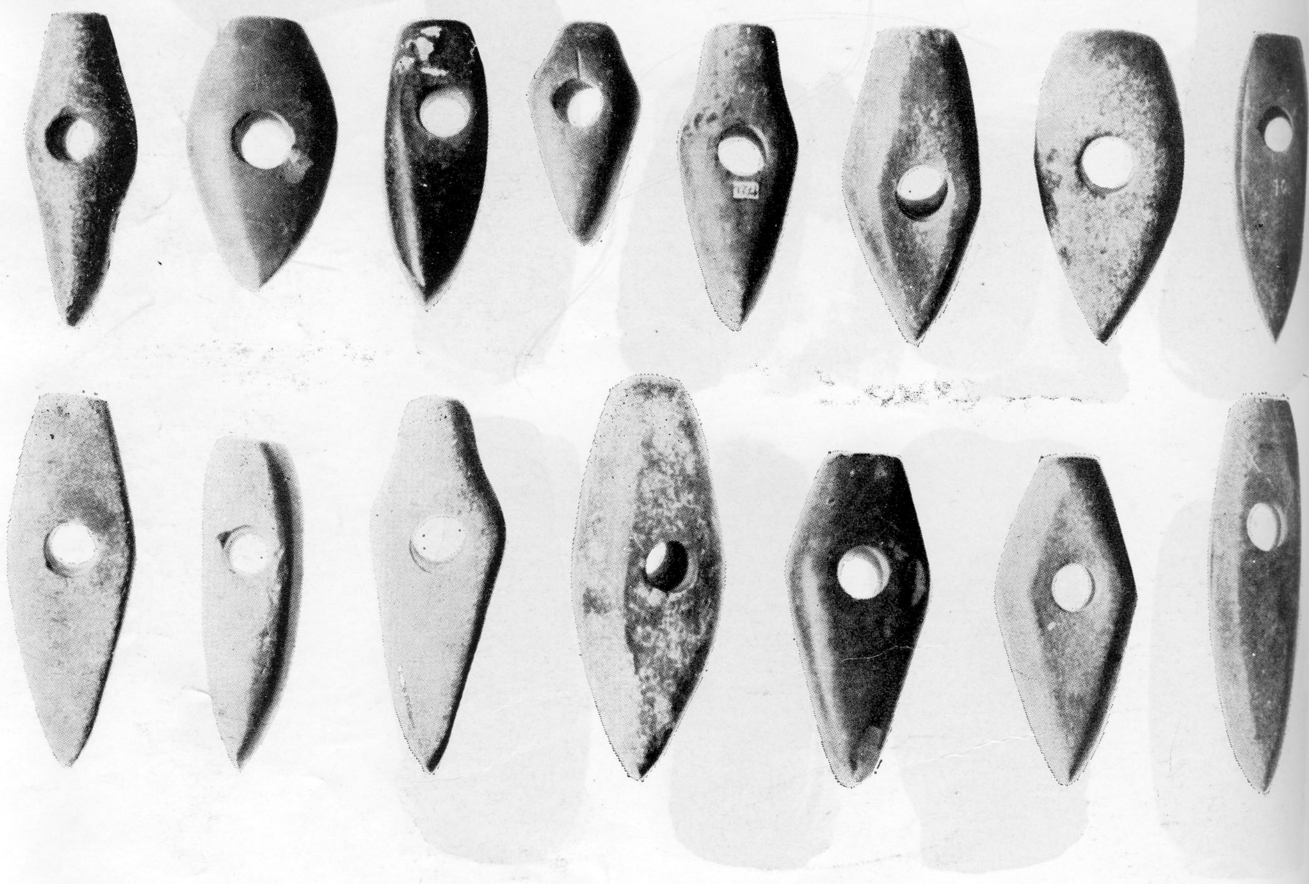

75, 76

77, 78, 79

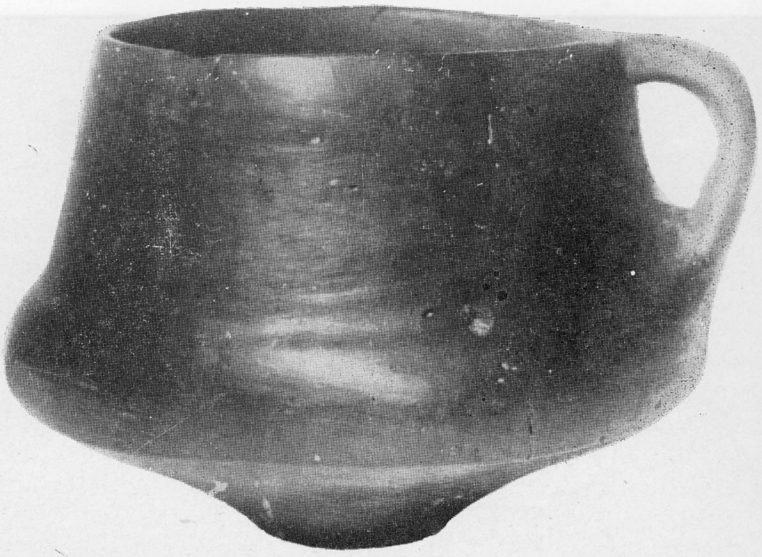

80, 81, 82, 83

84, 85, 86, 87, 88

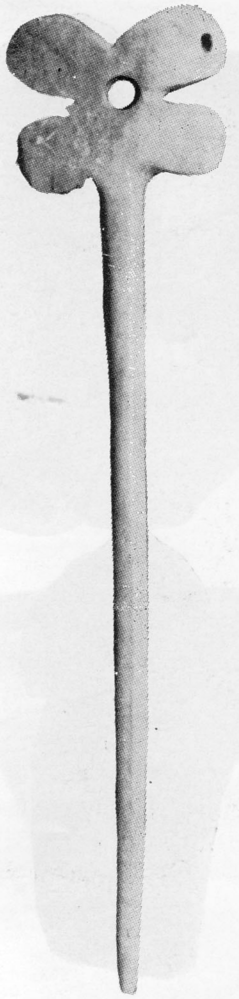

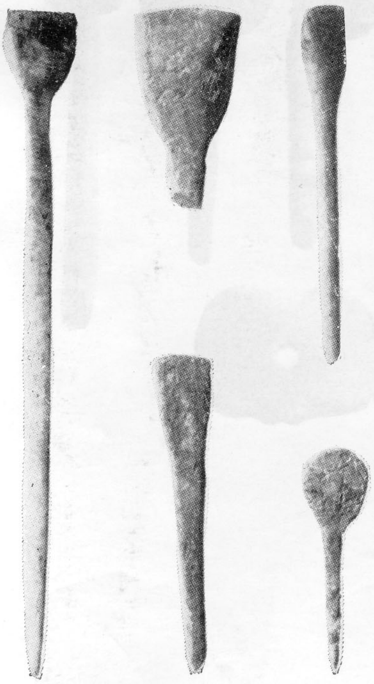

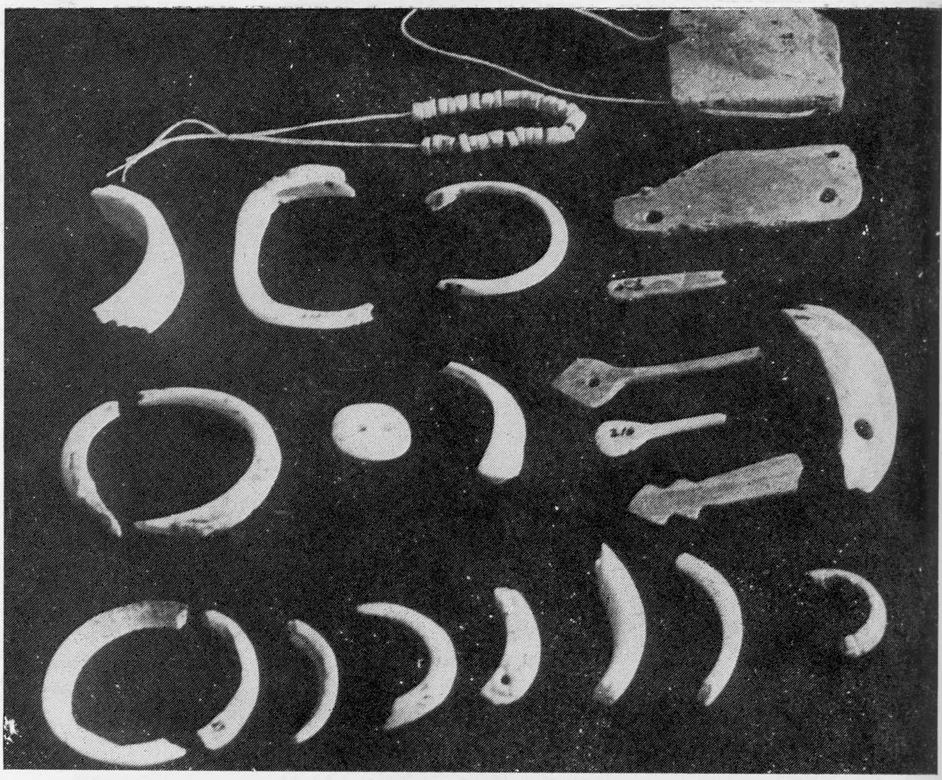

89, 90, 91, 92

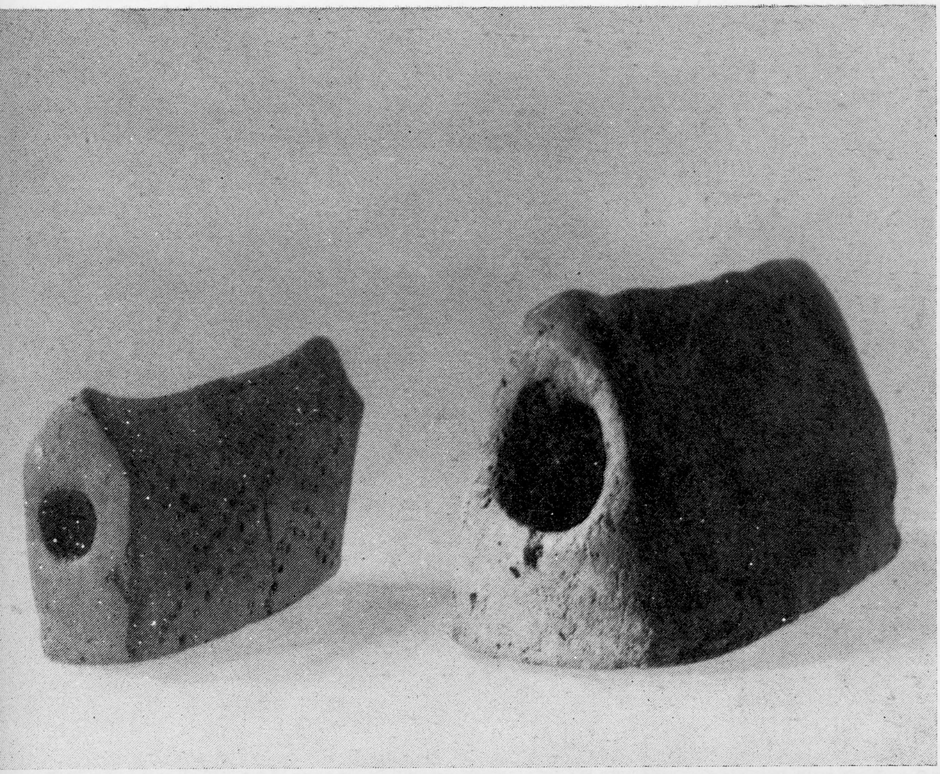

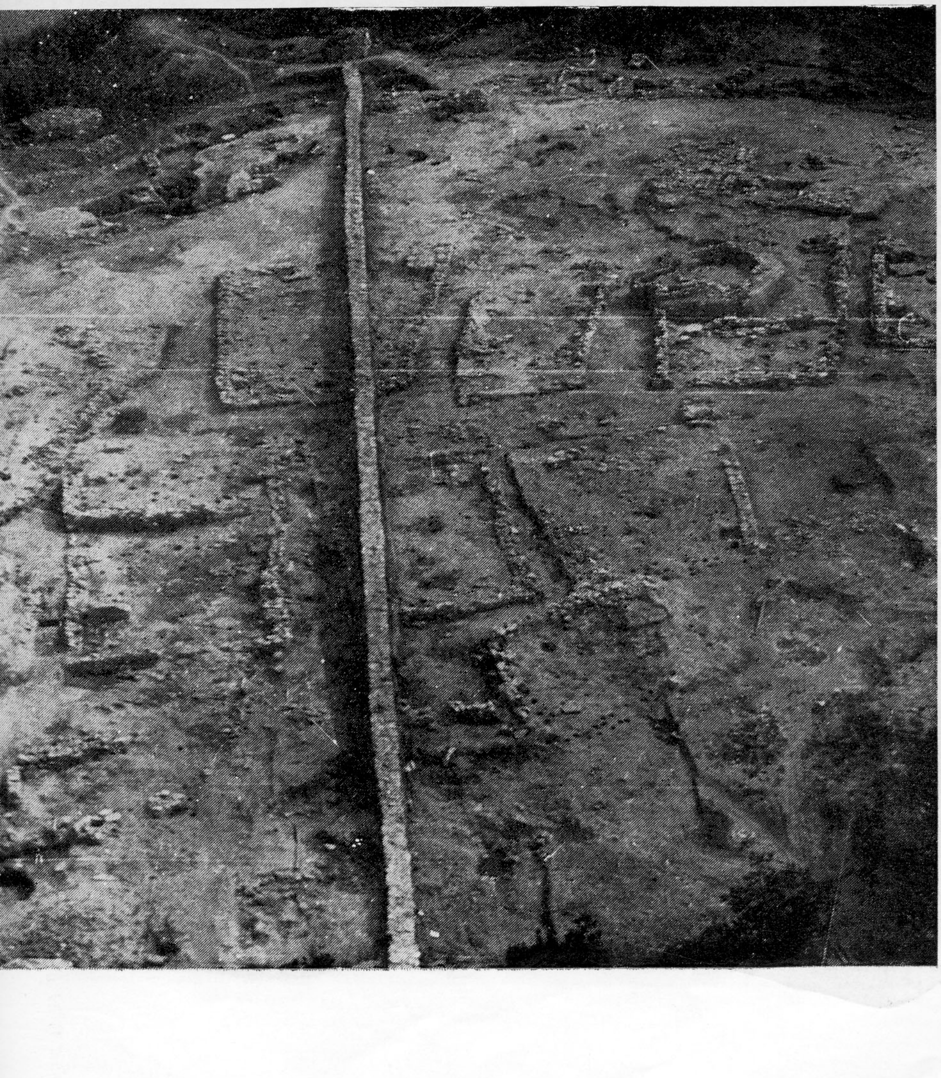

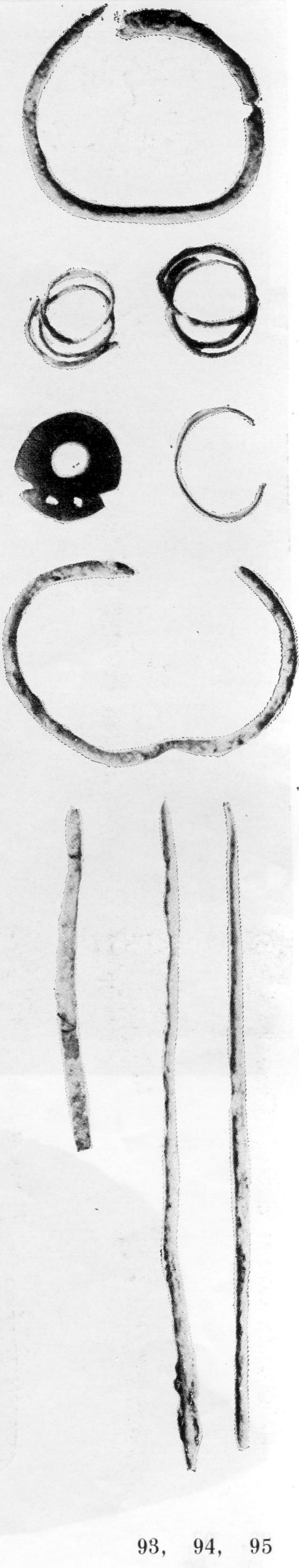

93, 94, 95

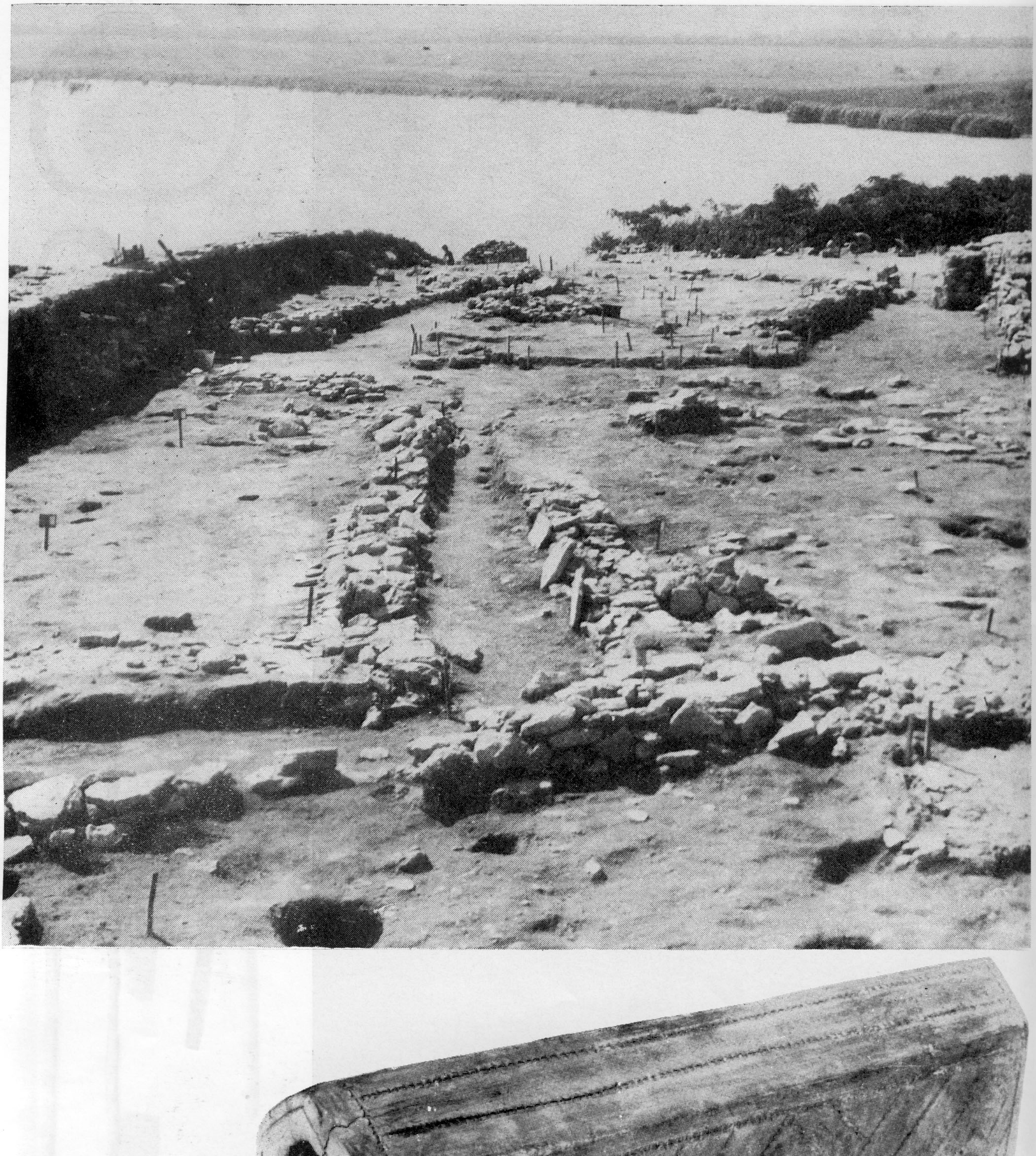

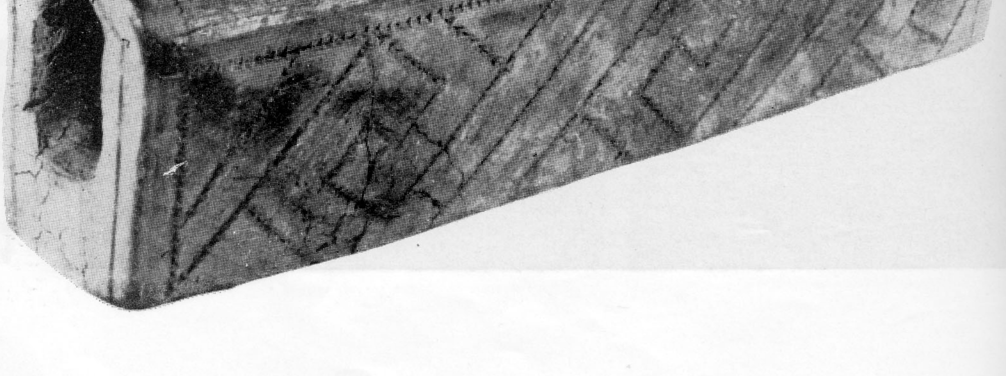

96, 97

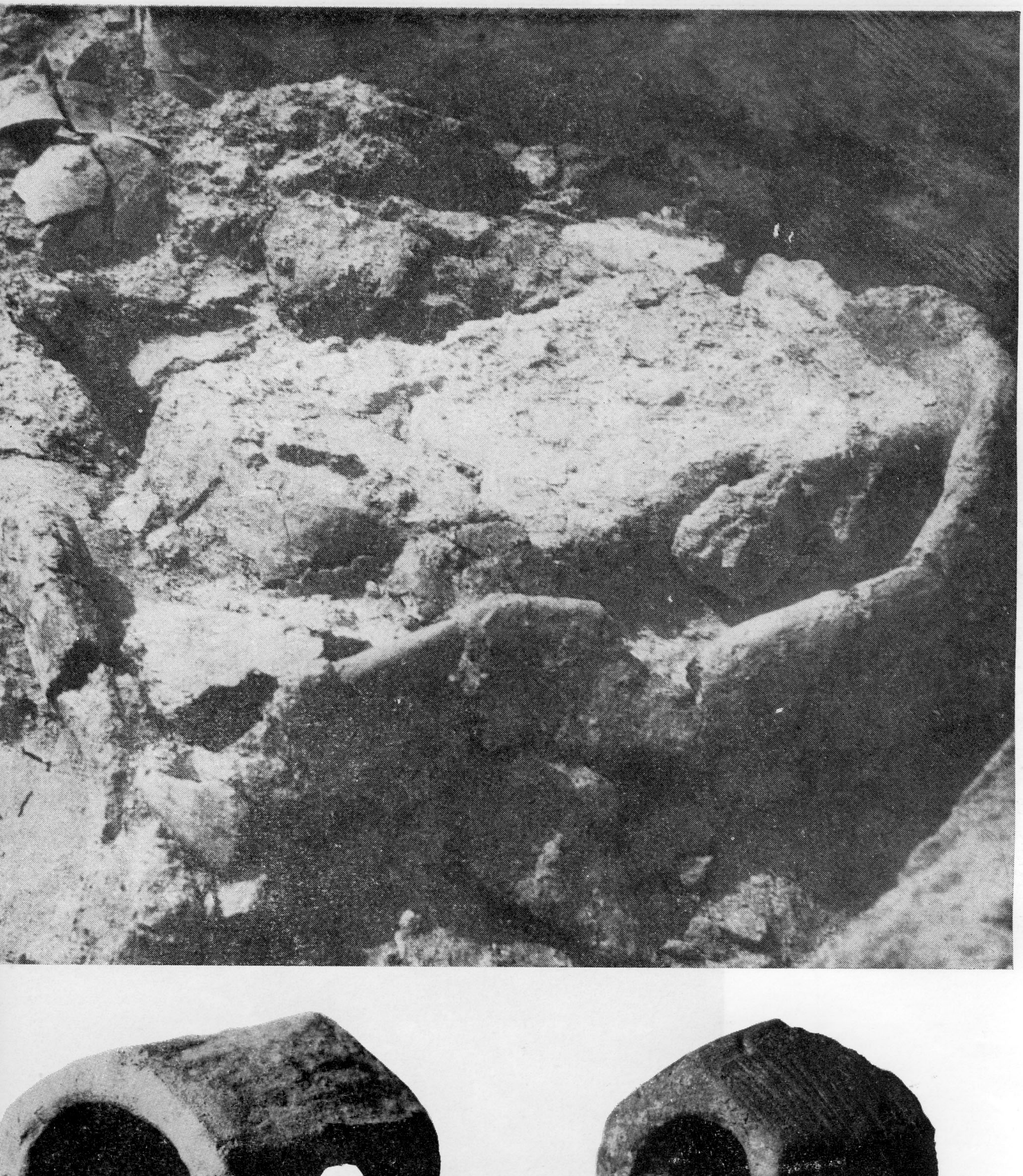

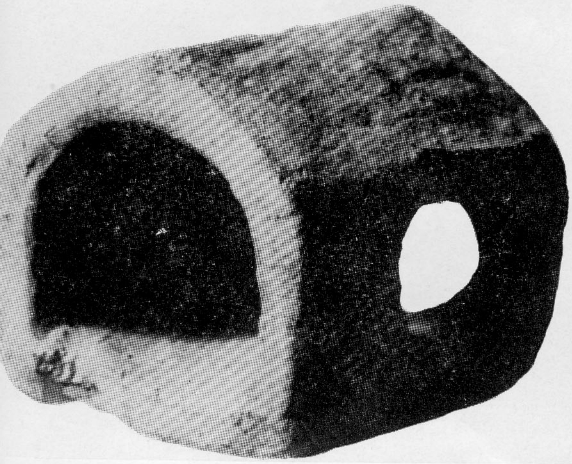

98,　99

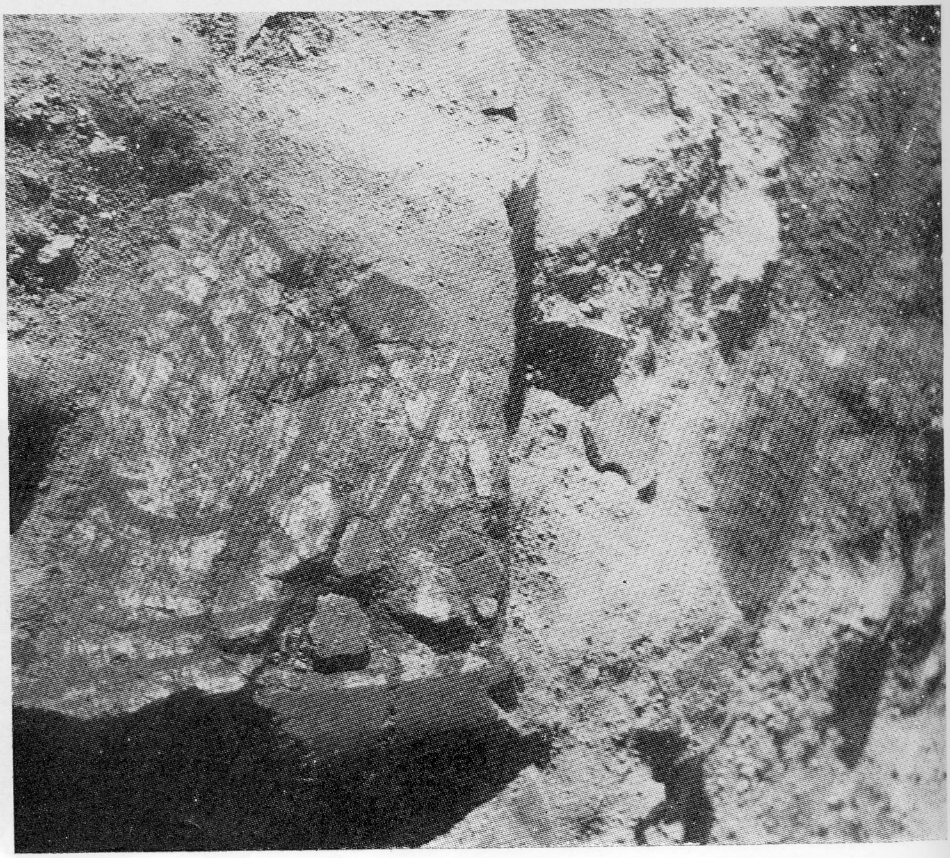

100, 101

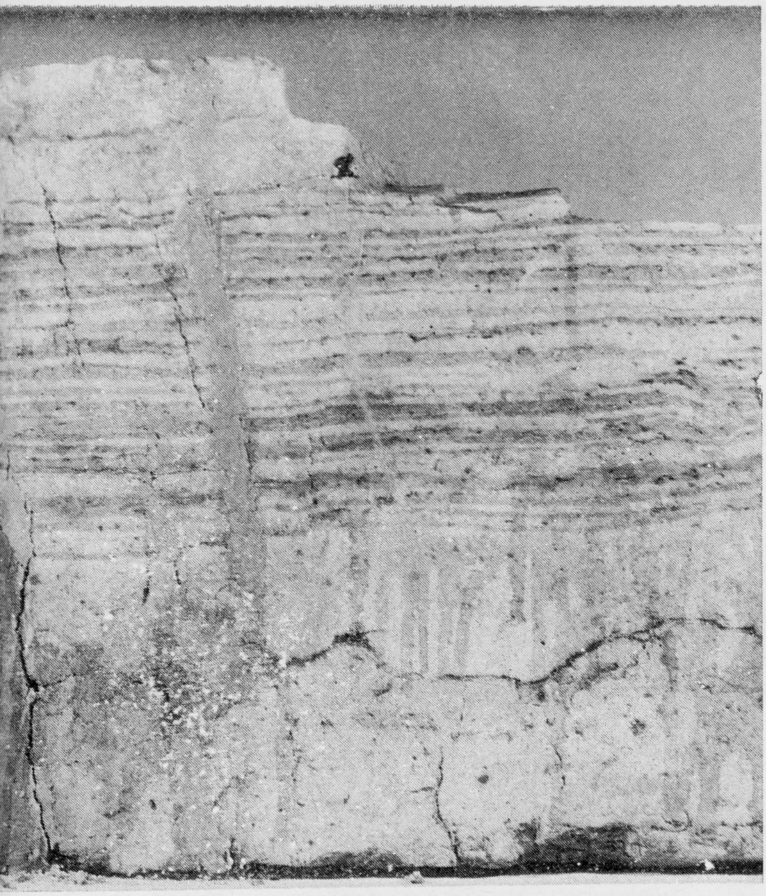

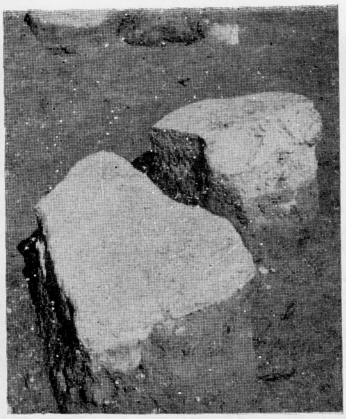

102, 103, 104

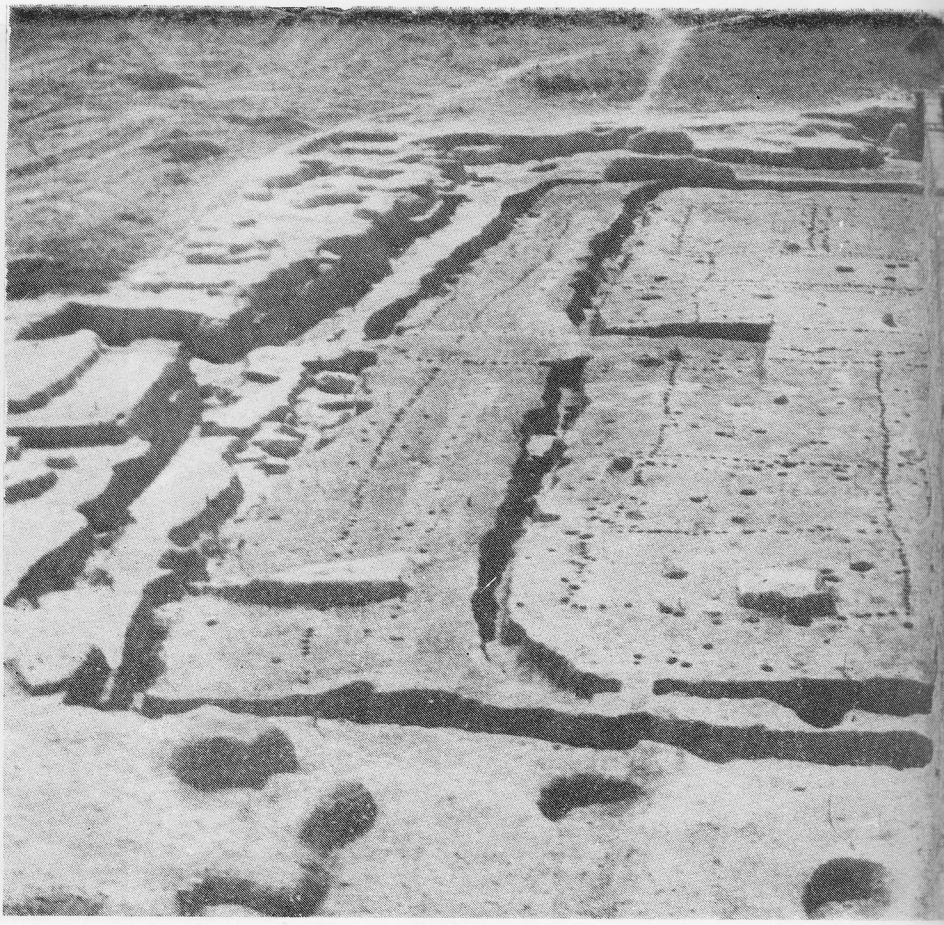

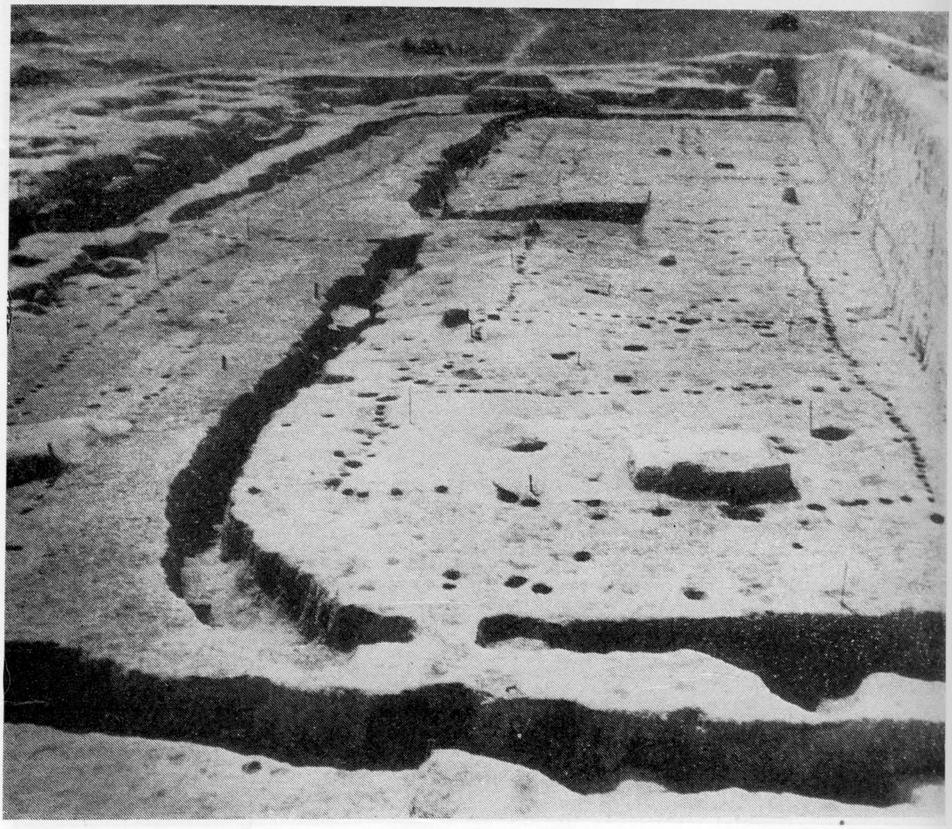

105, 106

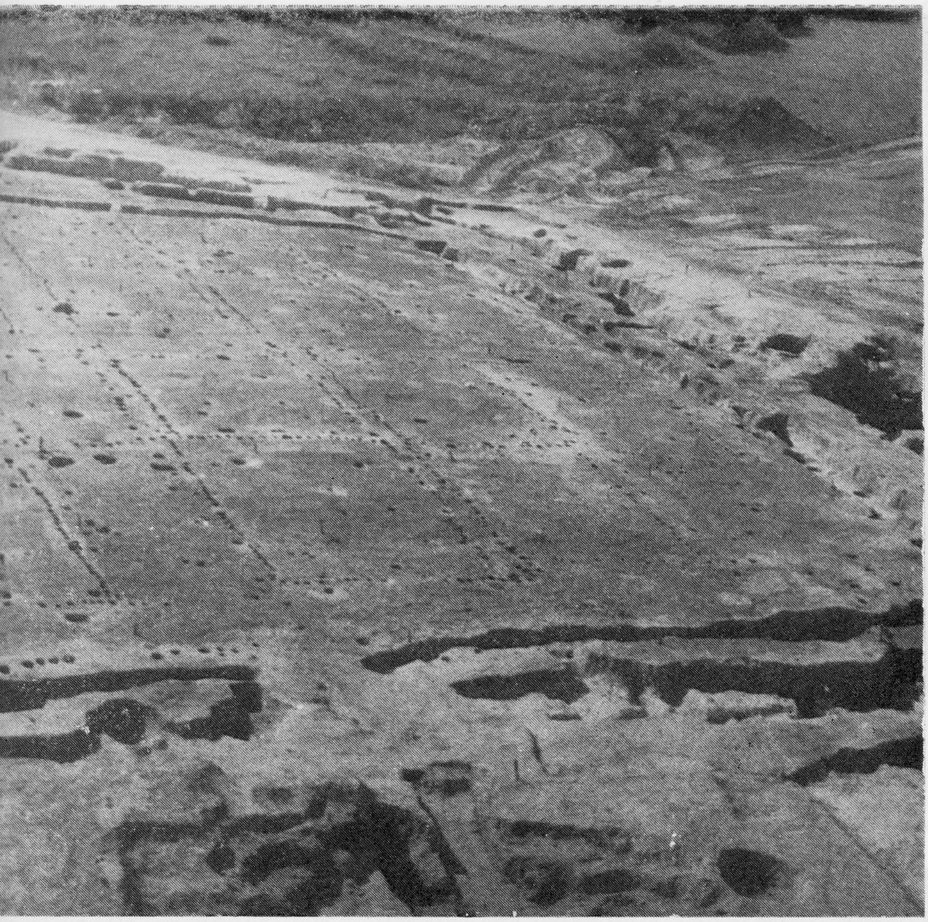

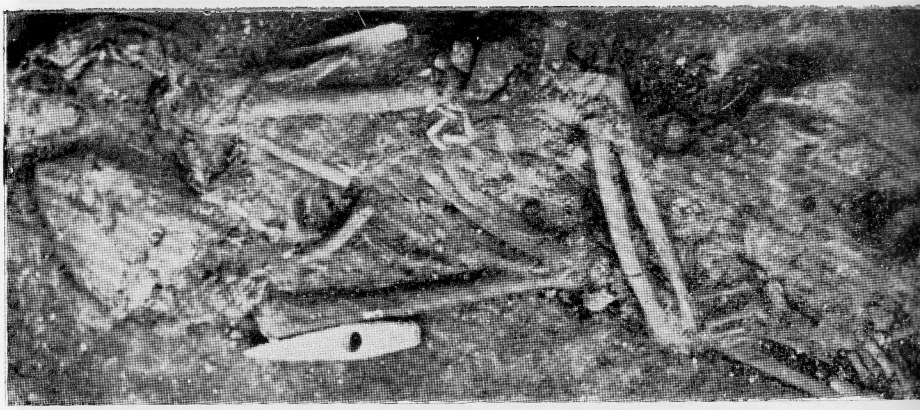

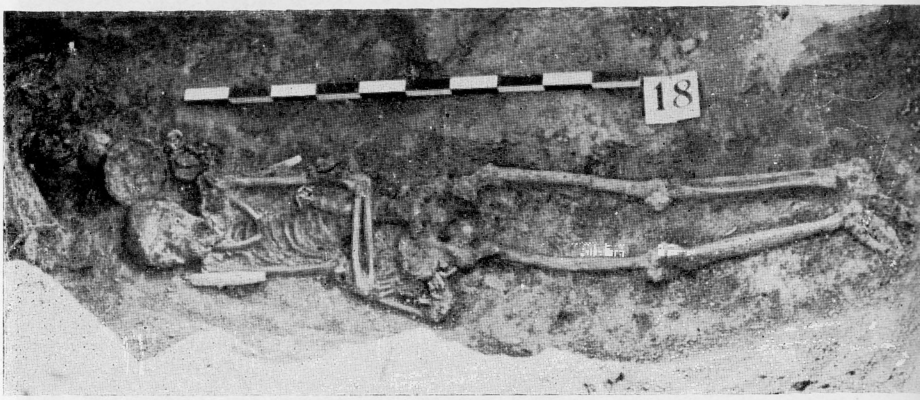

108, 109

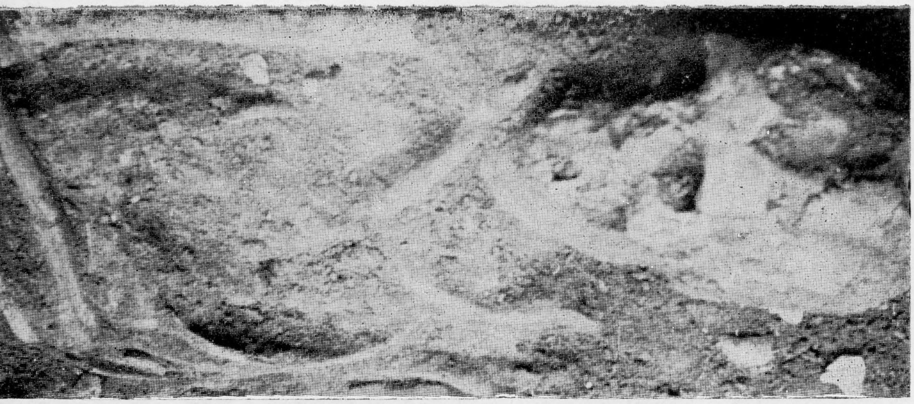

110, 111

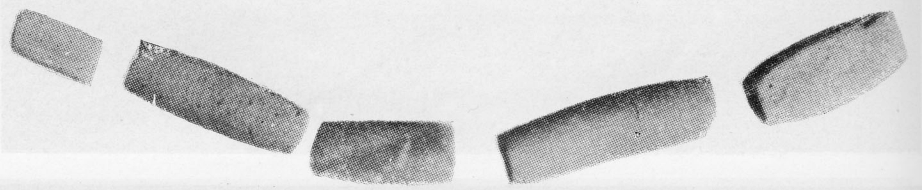

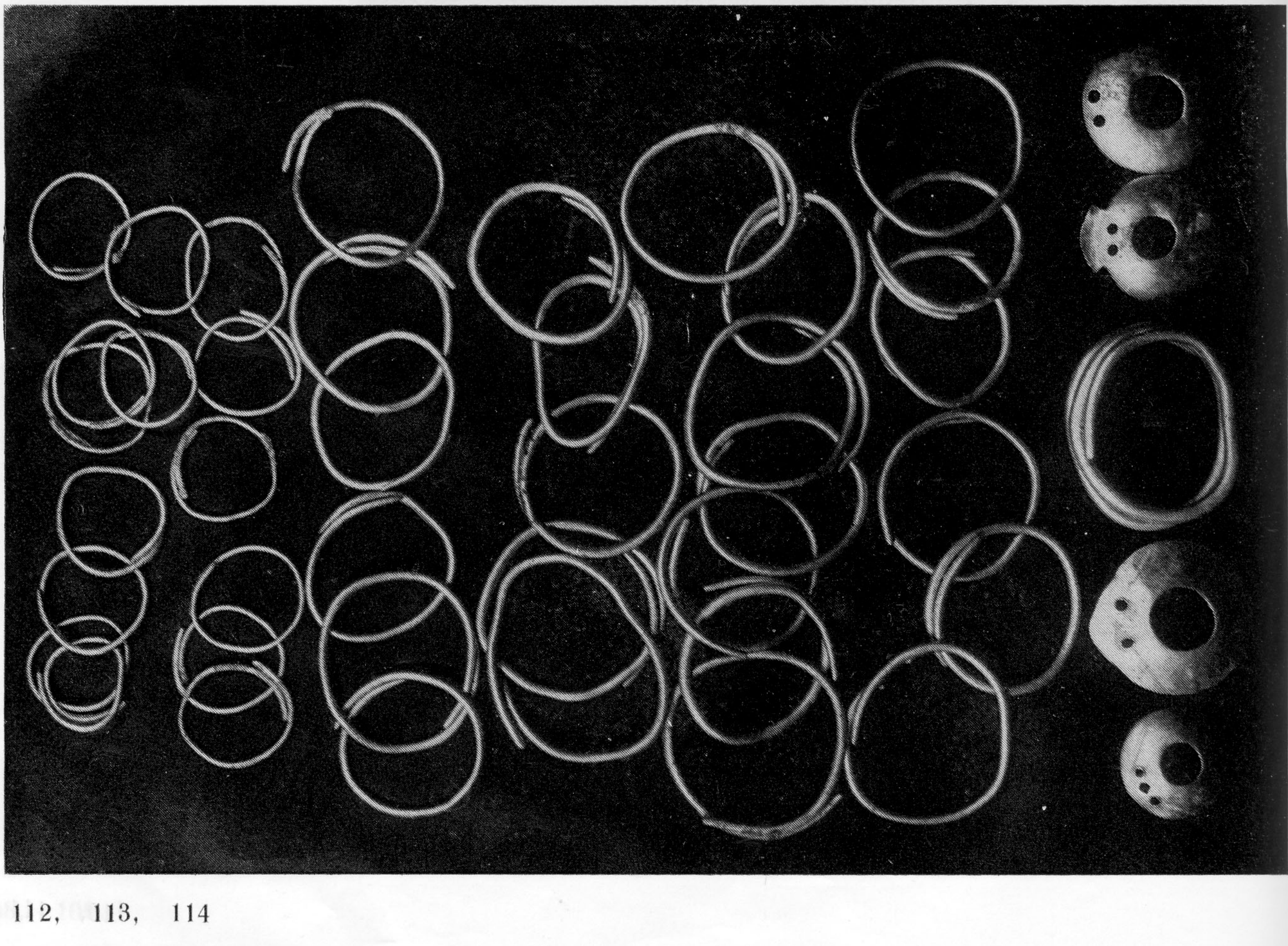

112, 113, 114

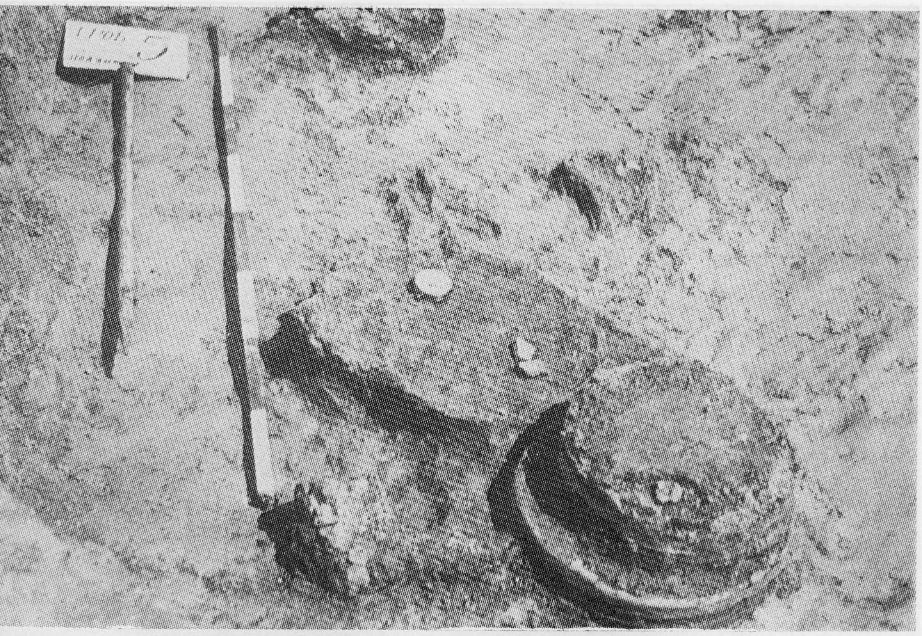

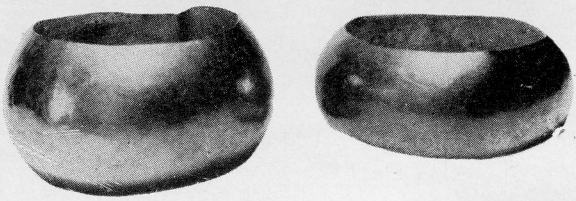

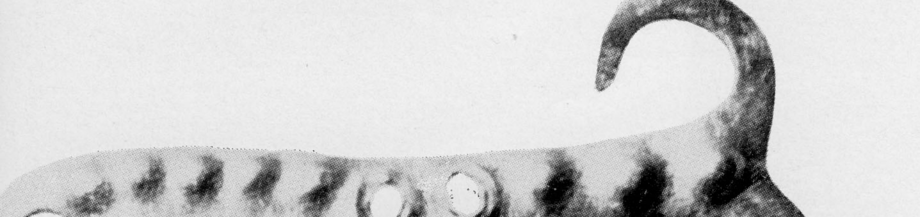

115, 116, 117, 118

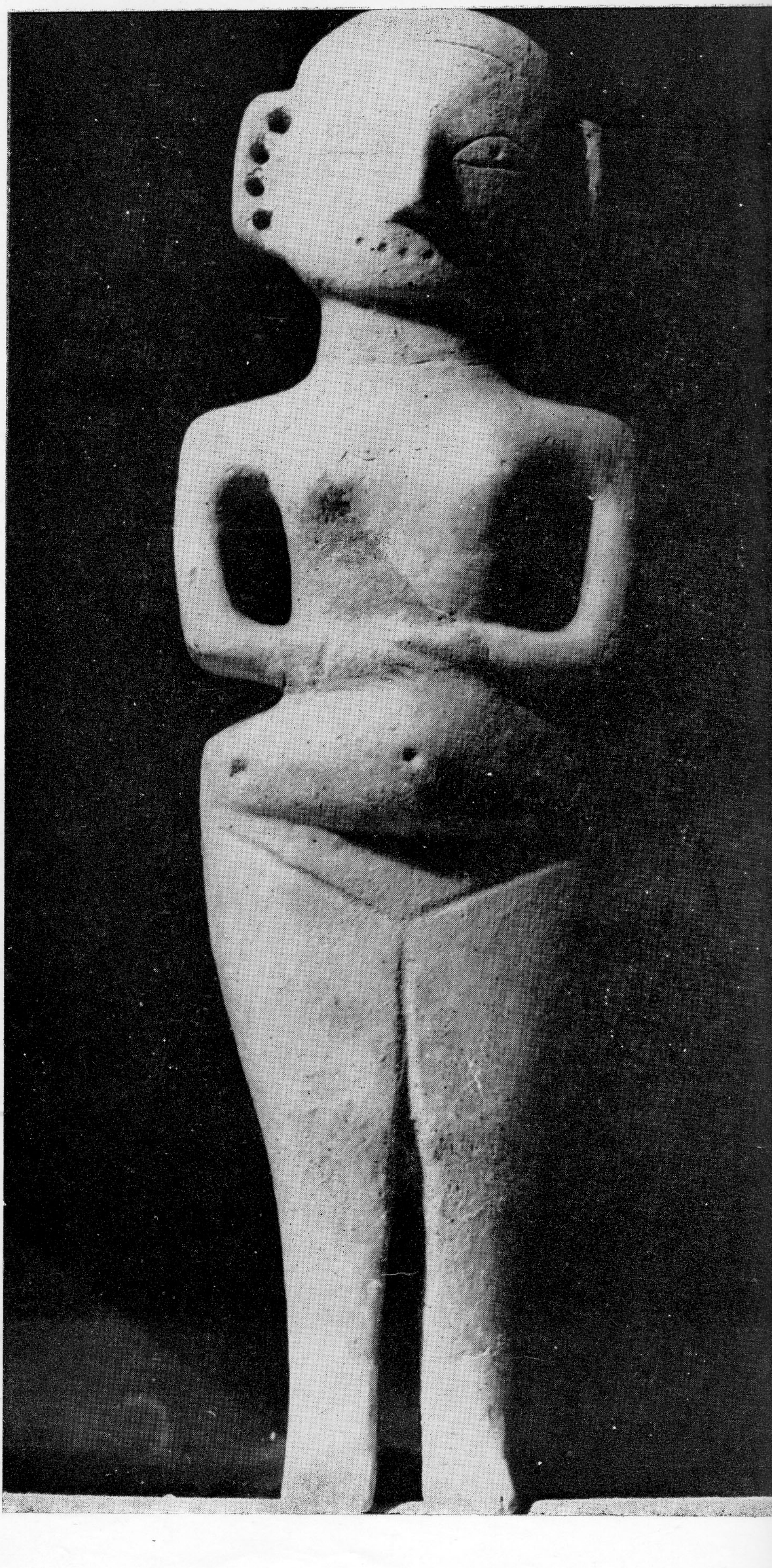

119 a

119б

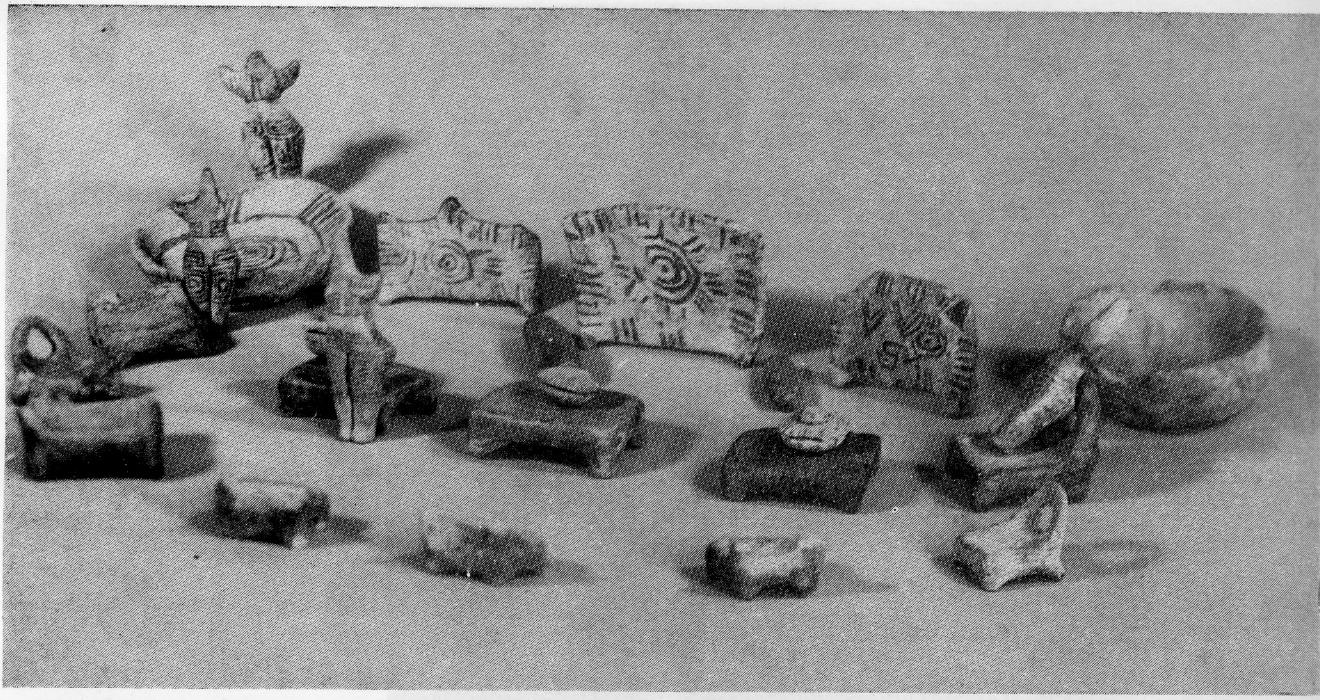

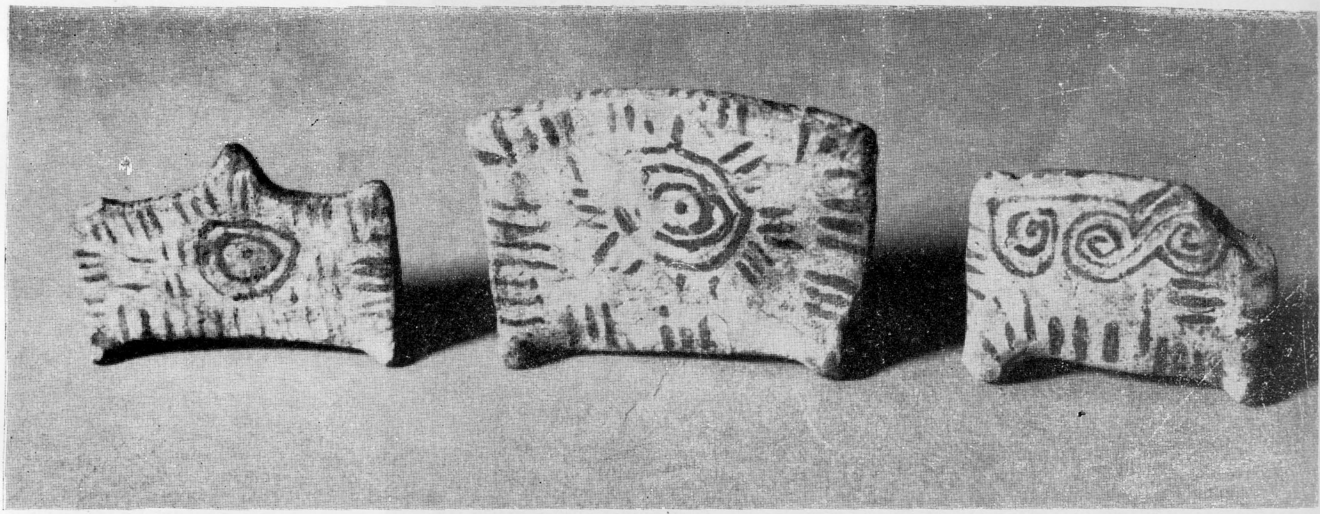

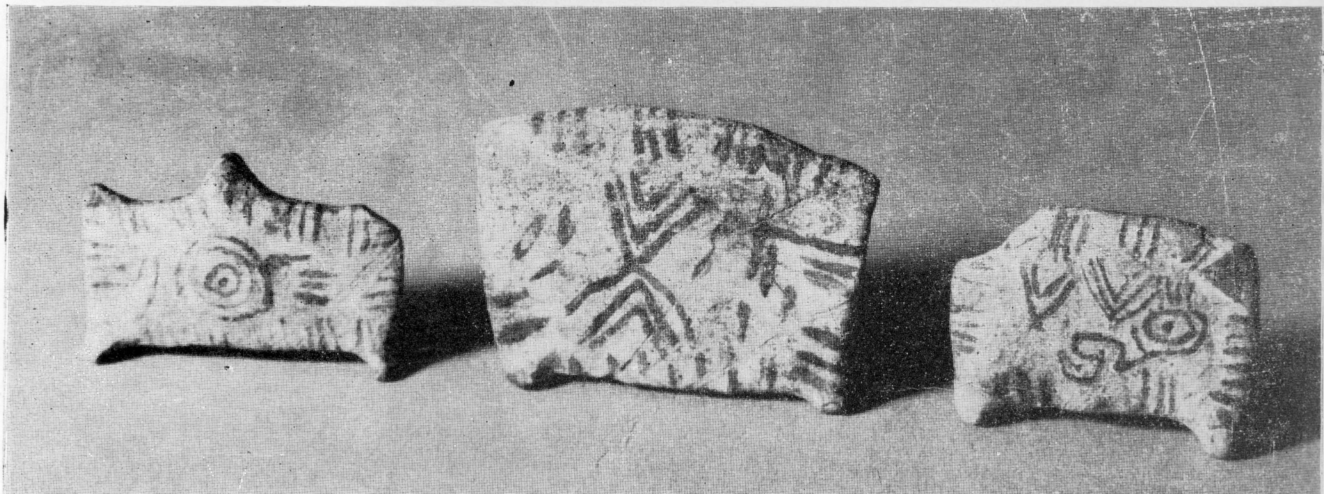

120, 121

123, 124

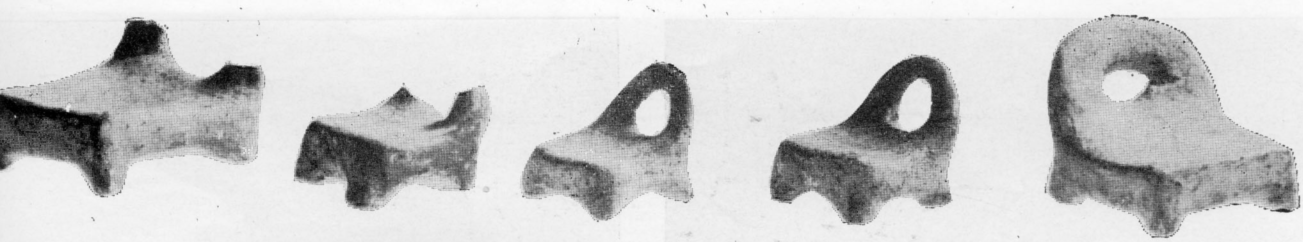

125, 126

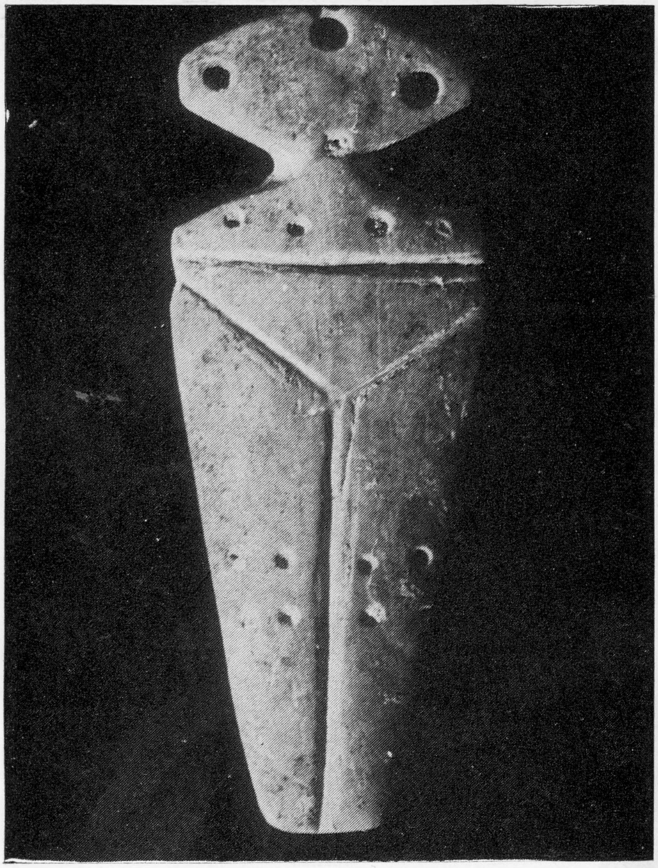

127, 127 а, 127 б, 127 в

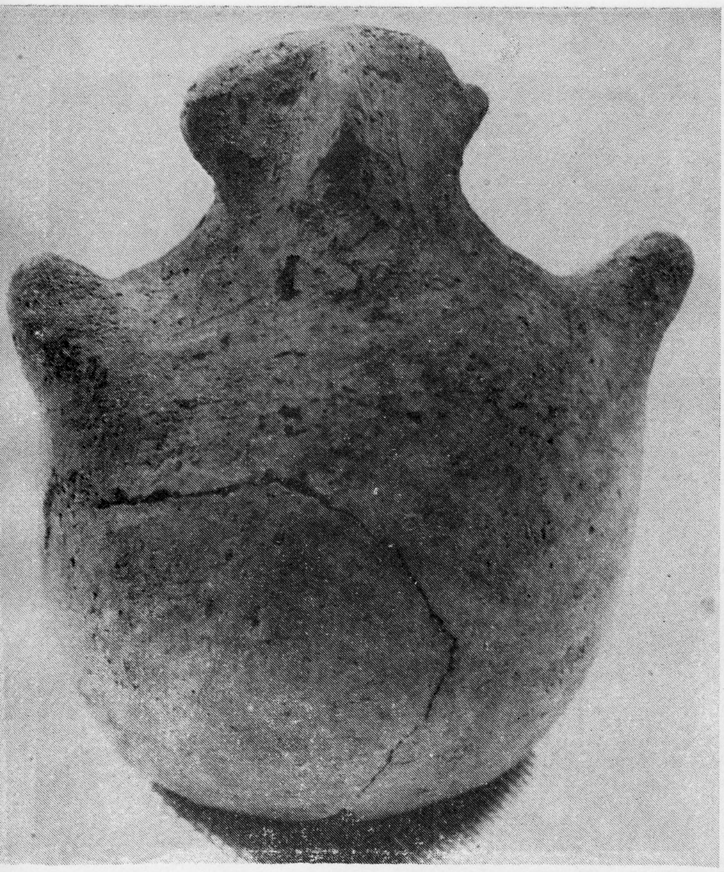
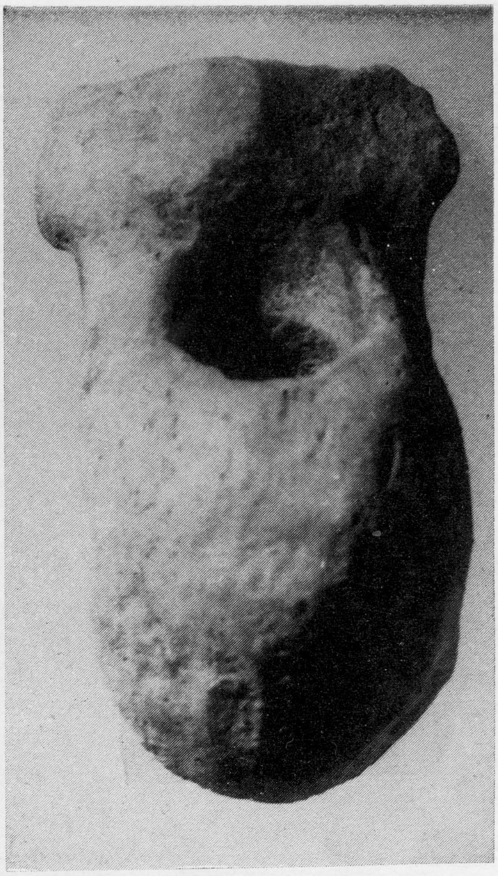

128, 128 а, 128 б 128 в.

129 a

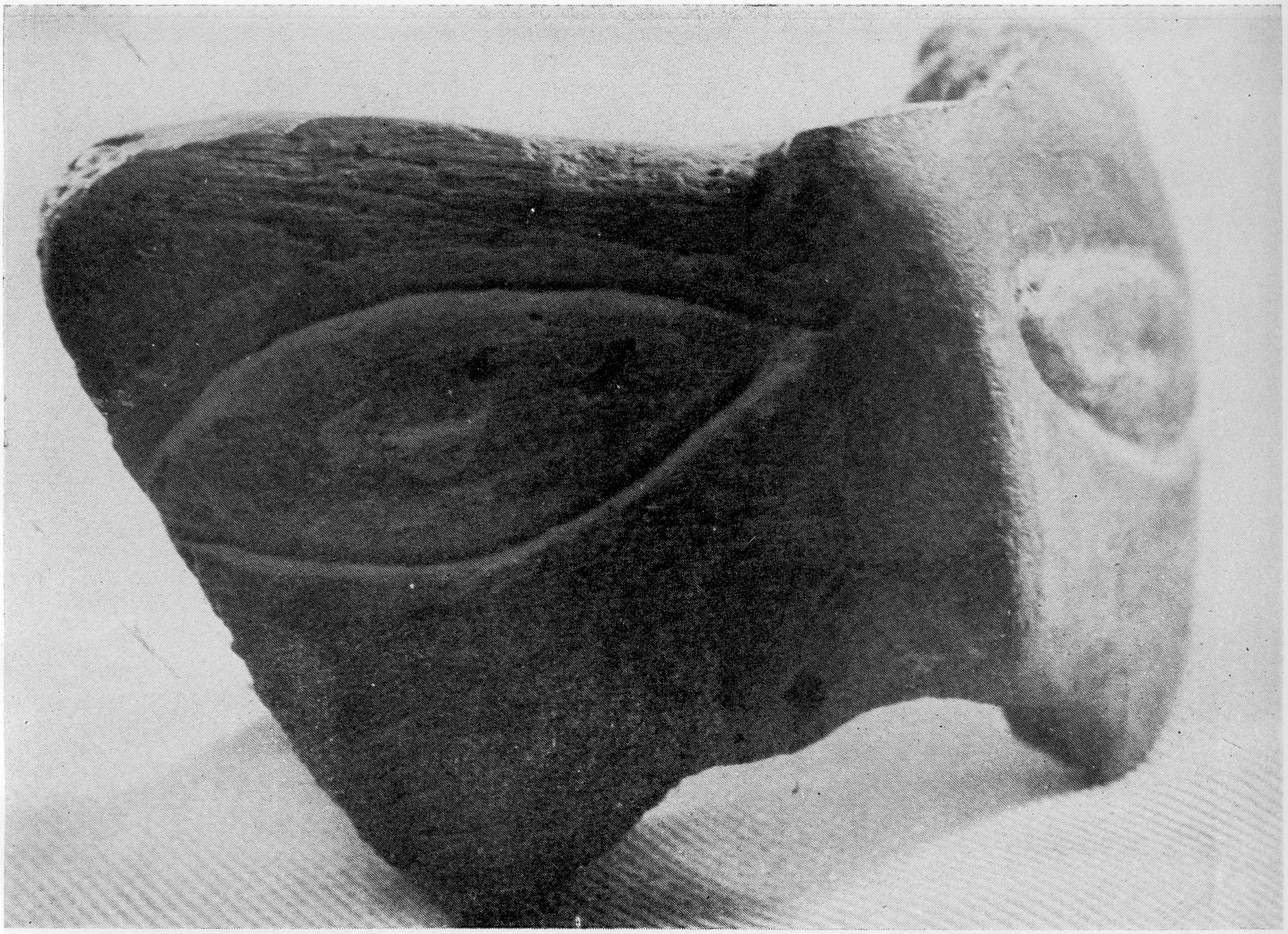

130, 131

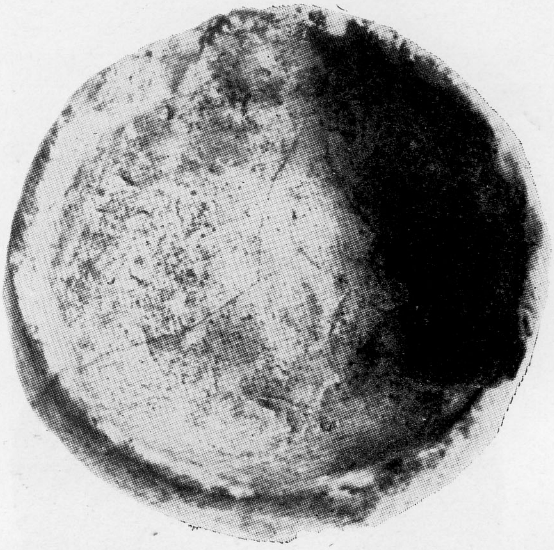

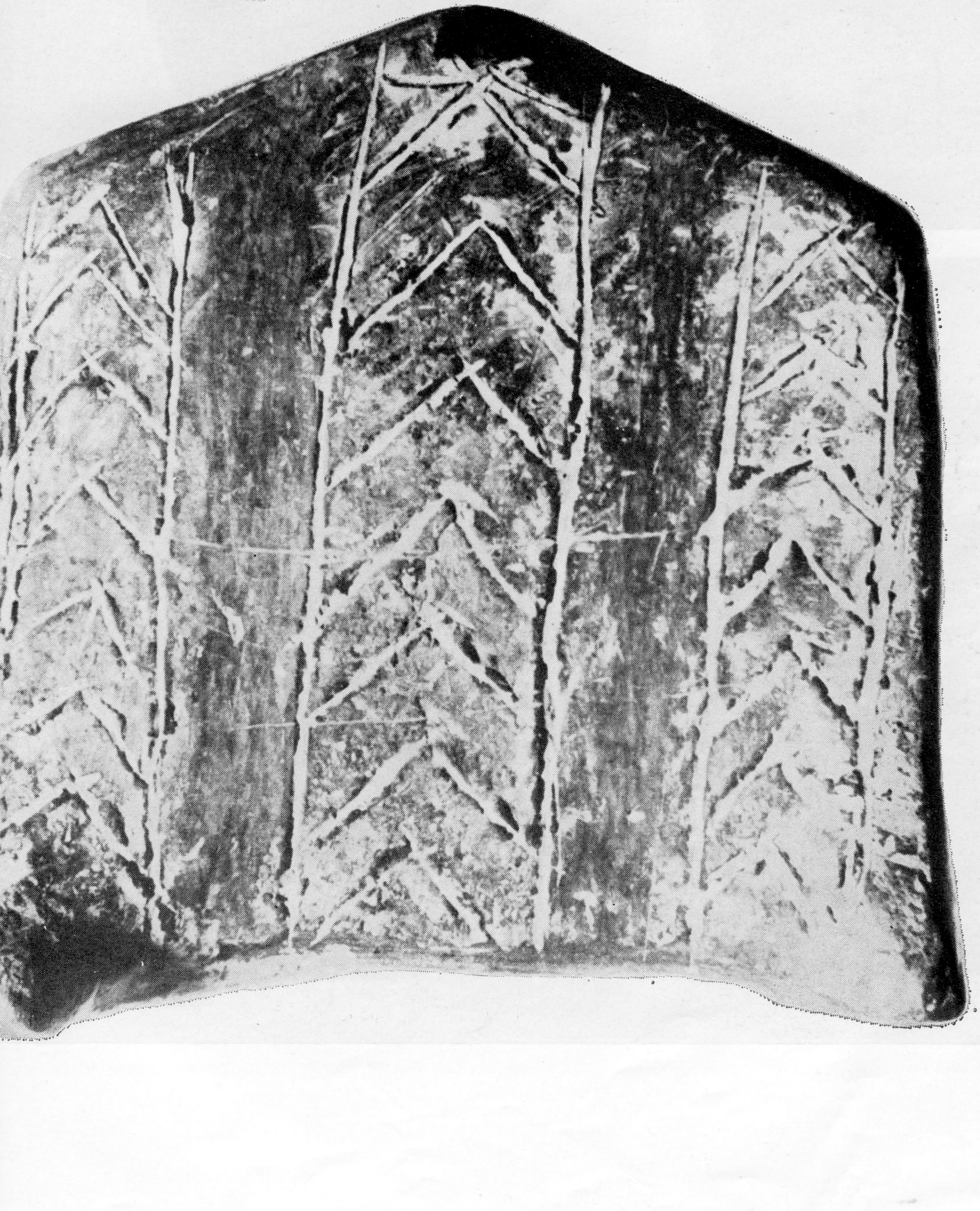

132, 133

135, 136, 137

138, 139

140

141

143

145, 146, 147

149

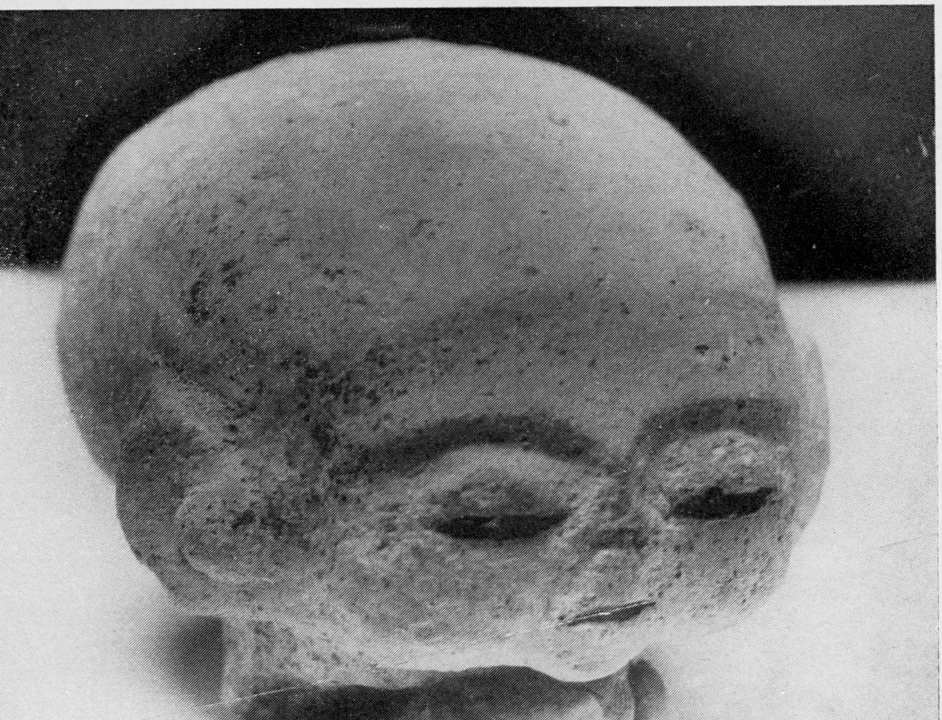

150, 151

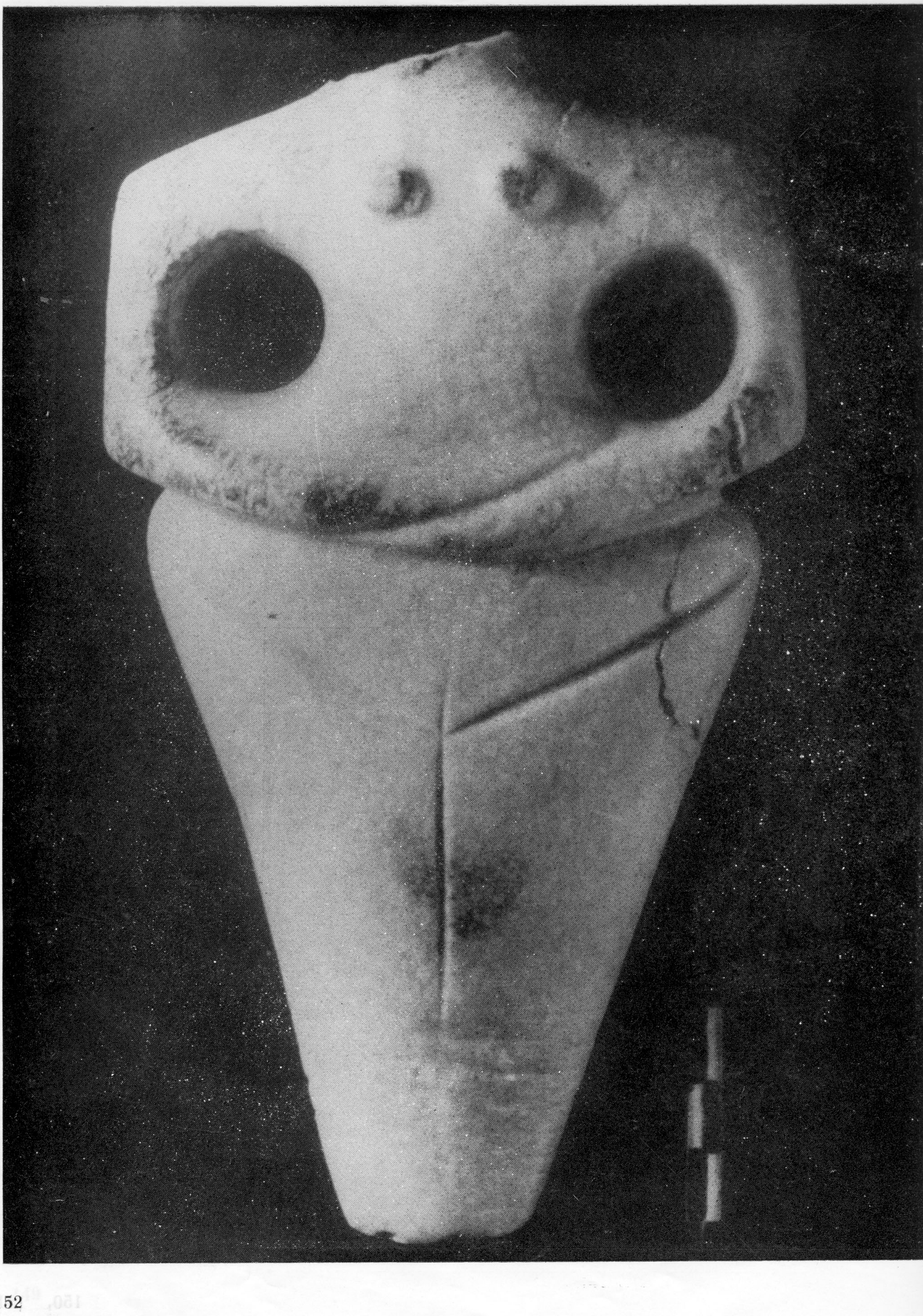

153, 154, 155

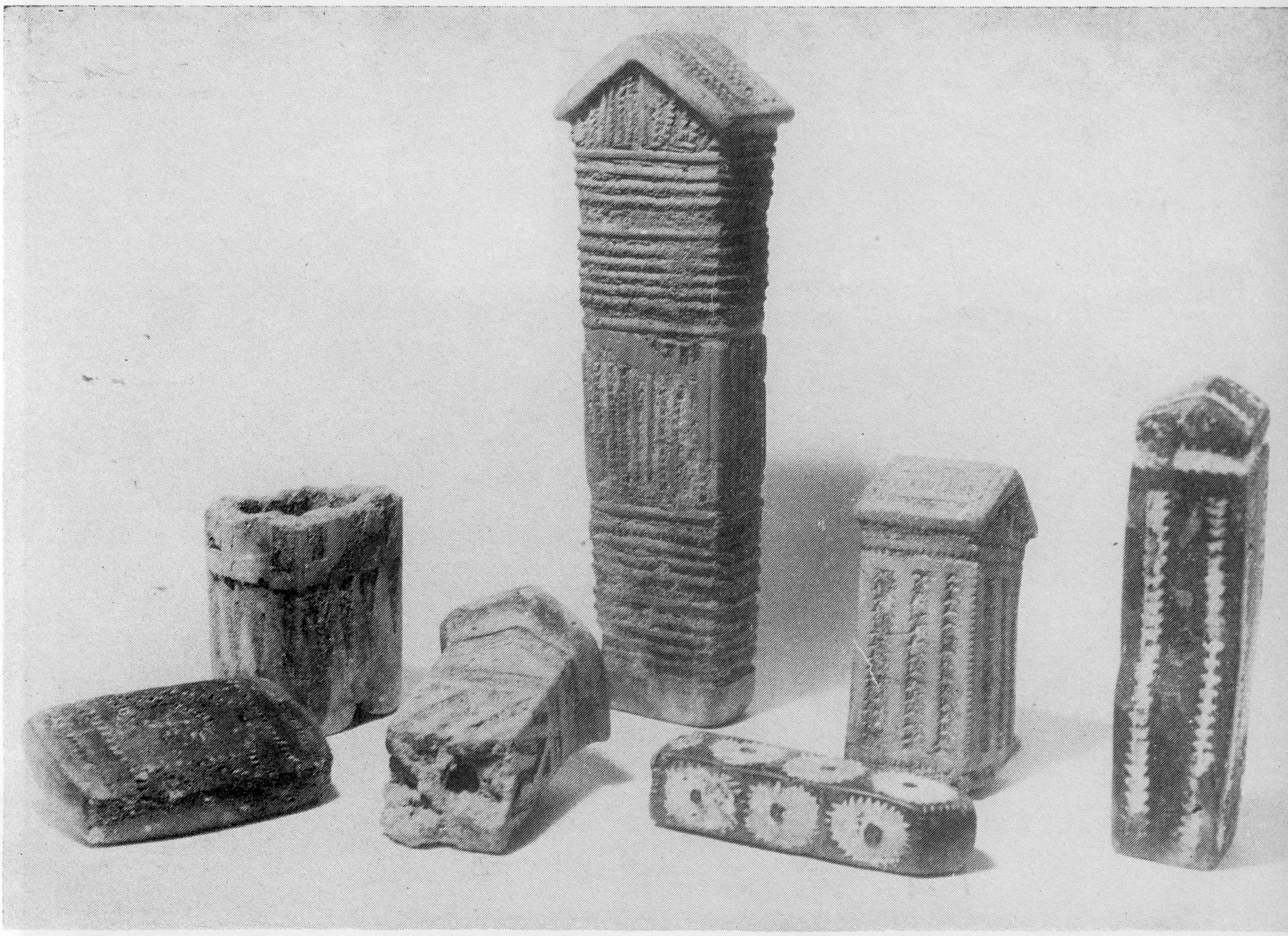

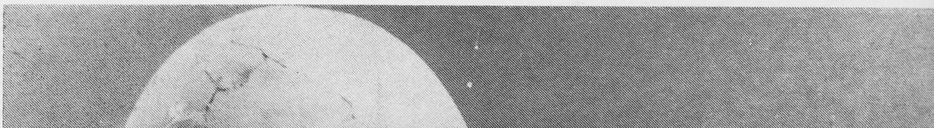

156, 157

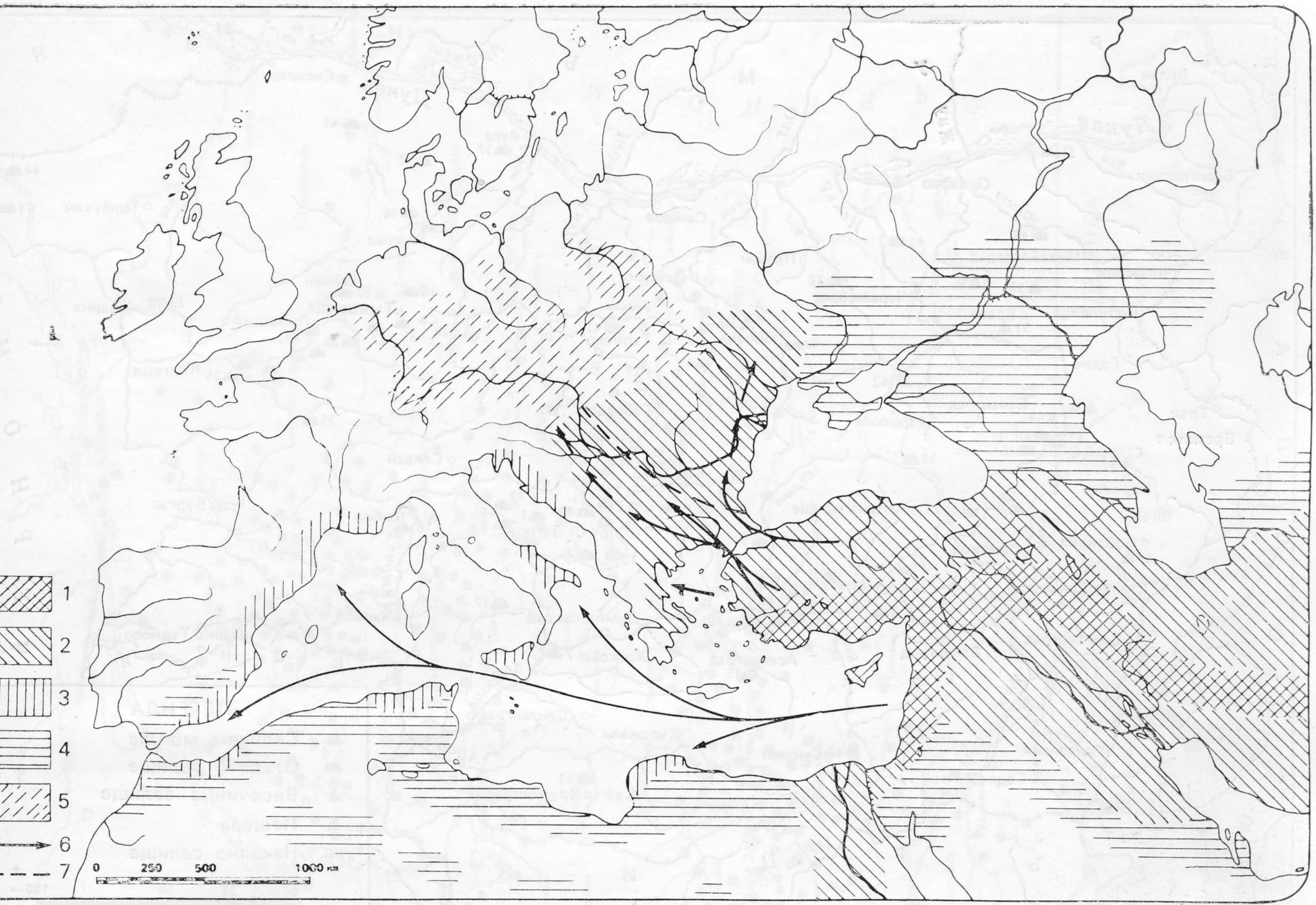

Карта I

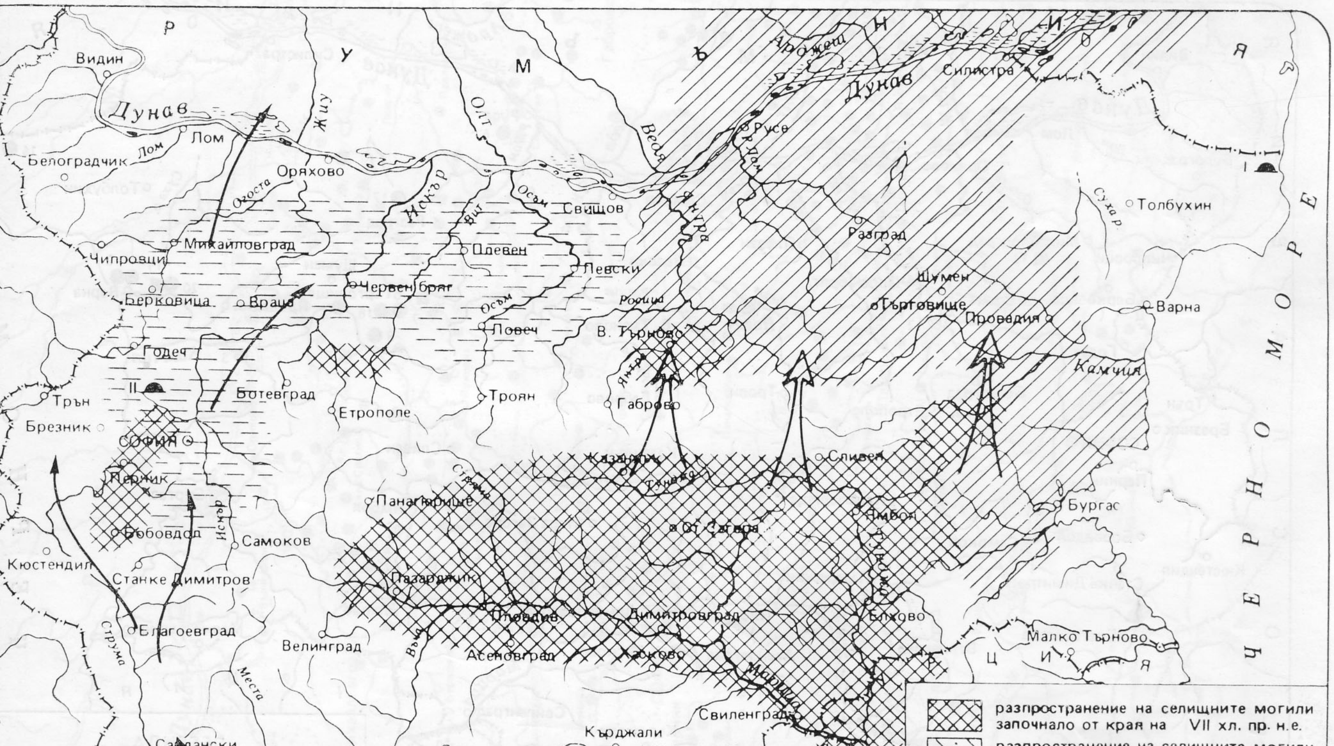

Карта II

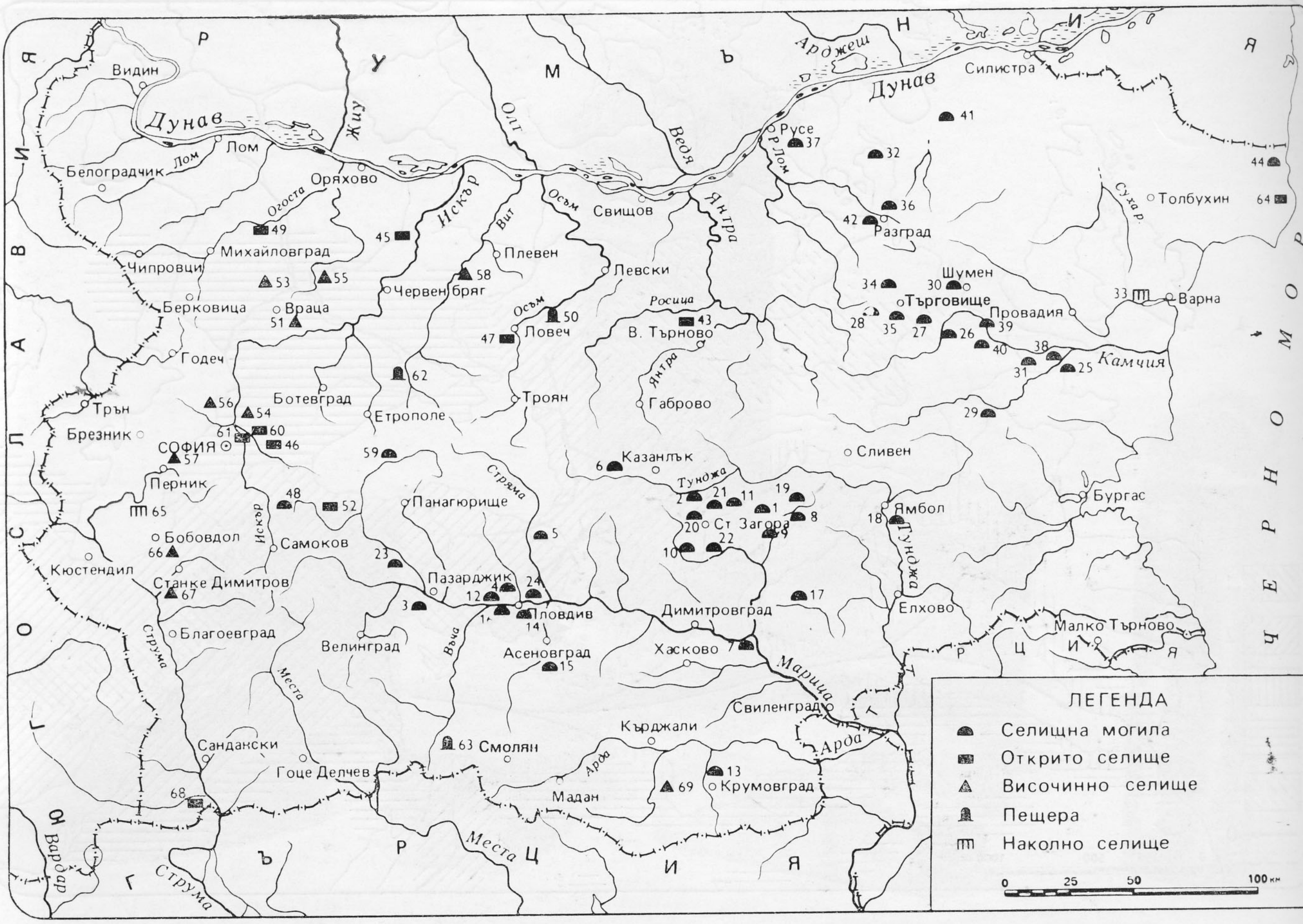
ЛЕГЕНДА
Селищна могила
Открито селище
Височинно селище
Пещера
Наколно селище
0 25 50 100 км
Дунав
Видин
Лом
Оряхово
Белоградчик
Михайловград
Чипровци
Берковица
Враца
Годеч
Ботевград
Трън
Брезник
СОФИЯ
Перник
Бобовдол
Кюстендил
Станке Димитров
Благоевград
Самоков
Сандански
Гоце Делчев
Велинград
Панагюрище
Пазарджик
Пловдив
Асеновград
Смолян
Мадан
Кърджали
Крумовград
Свиленград
Хасково
Димитровград
Ст. Загора
Казанлък
Сливен
Ямбол
Елхово
Бургас
Малко Търново
Габрово
В. Търново
Ловеч
Троян
Етрополе
Червен бряг
Плевен
Левски
Свищов
Русе
Разград
Шумен
Търговище
Провадия
Варна
Толбухин
Силистра
Искър
Вит
Осъм
Янтра
Росица
Тунджа
Марица
Арда
Места
Струма
Вардар
Камчия
Огоста
Стряма
Въча
Жиу
Олт
Веде
Арджеш
Сухар.
Р. Лом
Р У М Ъ Н И Я
Ю Г О С Л А В И Я
Г Ъ Р Ц И Я
Т У Р Ц И Я
Ч Е Р Н О М О Р

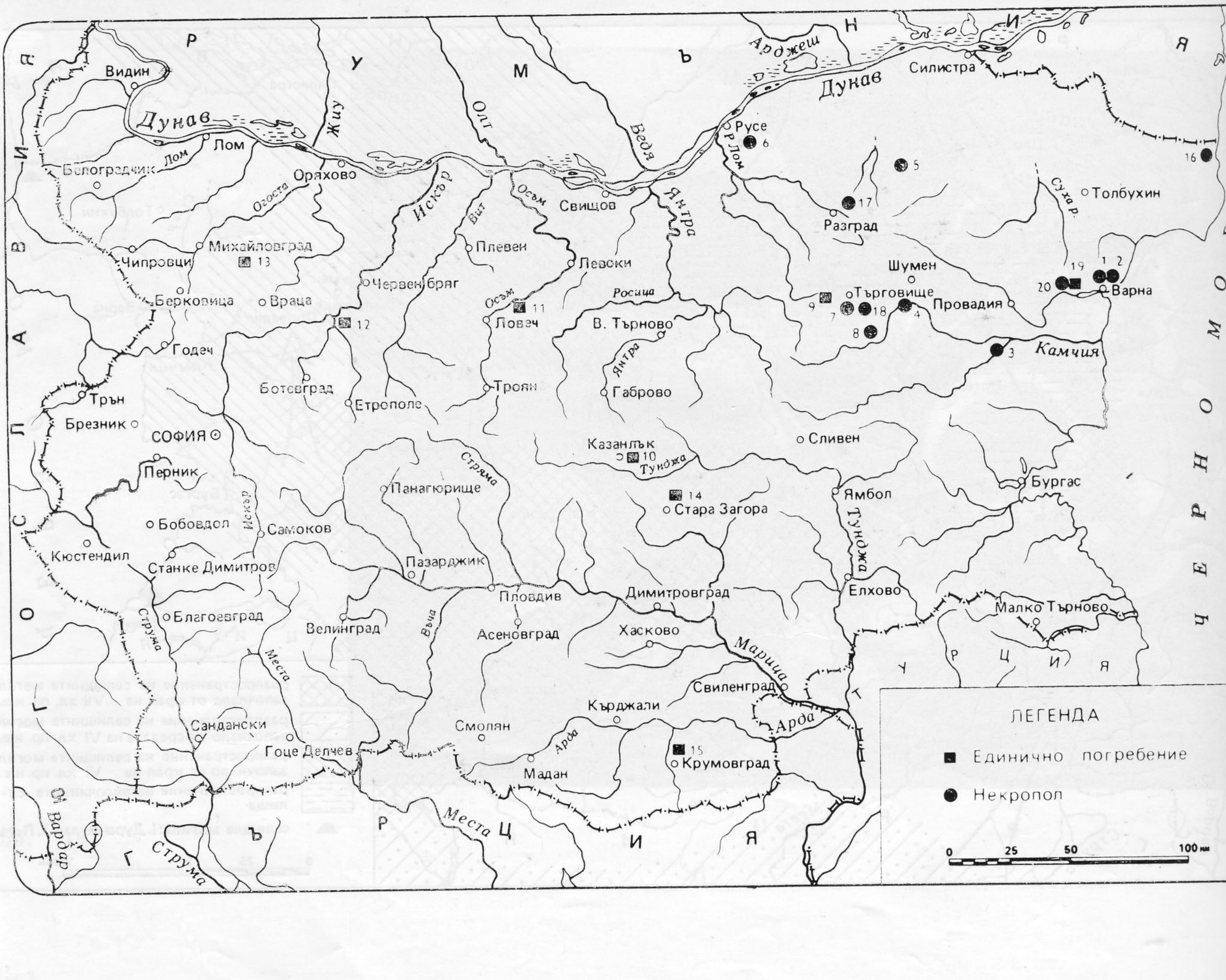
ЛЕГЕНДА
Единично погребение
Некропол
0 25 50 100 км
Дунав
Видин
Лом
Оряхово
Белоградчик
Михайловград
Чипровци
Берковица
Враца
Годеч
Ботевград
Трън
Брезник
СОФИЯ
Перник
Бобовдол
Кюстендил
Станке Димитров
Благоевград
Самоков
Сандански
Гоце Делчев
Велинград
Панагюрище
Пазарджик
Пловдив
Асеновград
Смолян
Мадан
Кърджали
Крумовград
Свиленград
Хасково
Димитровград
Стара Загора
Казанлък
Сливен
Ямбол
Елхово
Бургас
Малко Търново
Габрово
В. Търново
Ловеч
Троян
Етрополе
Червен бряг
Плевен
Левски
Свищов
Русе
Разград
Шумен
Търговище
Провадия
Варна
Толбухин
Силистра
Камчия
Р У М Ъ Н И Я
Ю Г О С Л А В И Я
Г Ъ Р Ц И Я
Т У Р Ц И Я
Ч Е Р Н О М О Р

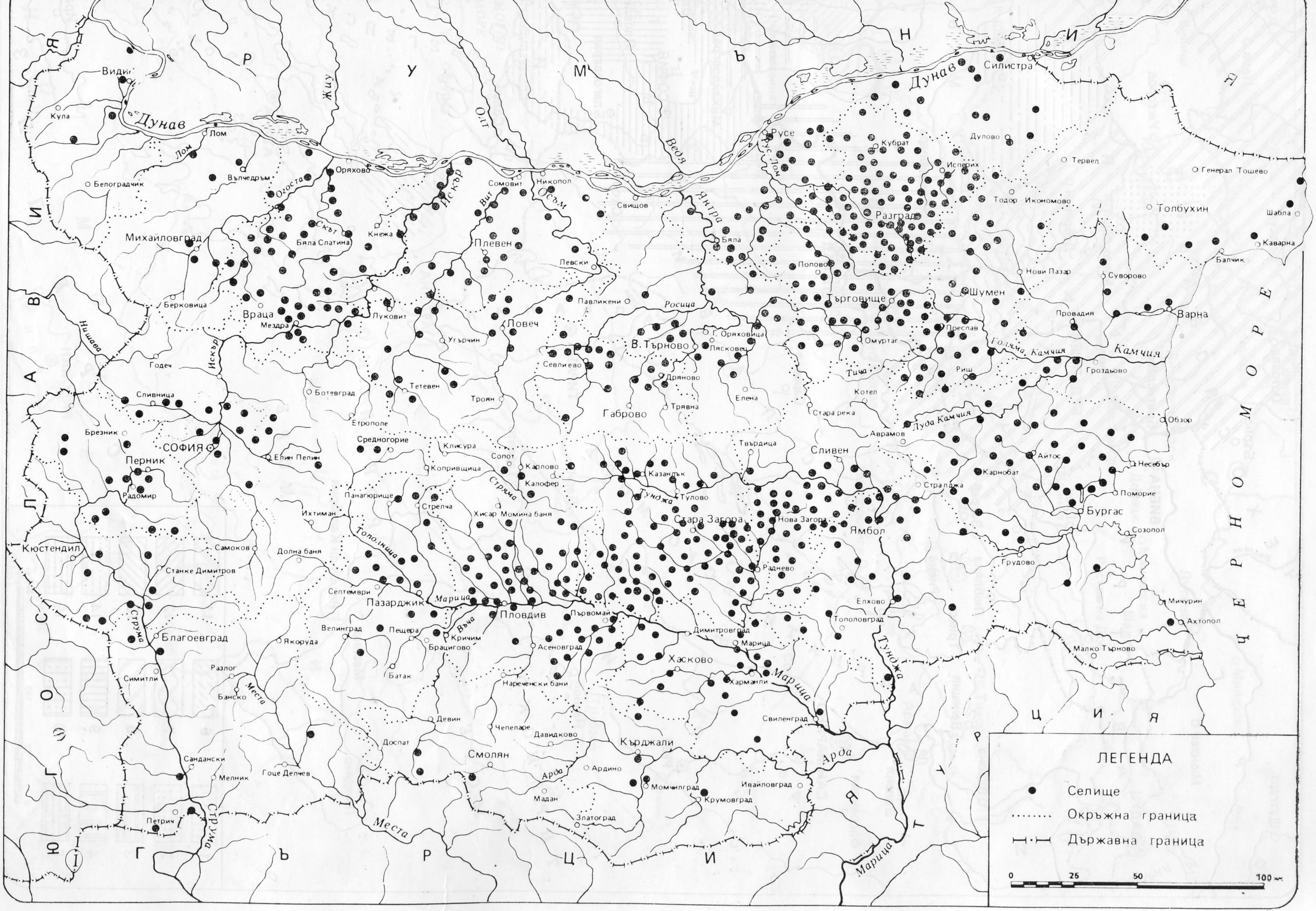

ЛЕГЕНДА
Селище
Окръжна граница
Държавна граница
0 25 50 100 км
Р У М Ъ Н И Я
Ю Г О С Л А В И Я
Г Ъ Р Ц И Я
Т У Р Ц И Я
Ч Е Р Н О М О Р Е
Дунав
Видин
Кула
Лом
Белоградчик
Вълчедръм
Огоста
Оряхово
Михайловград
Бяла Слатина
Скът
Кнежа
Искър
Вит
Сомовит
Никопол
Осъм
Свищов
Олт
Жиу
Веде
Янтра
Русе
Рус. Лом
Бяла
Попово
Кубрат
Исперих
Разград
Дулово
Силистра
Тервел
Генерал Тошево
Толбухин
Шабла
Каварна
Балчик
Тодор Икономово
Нови Пазар
Шумен
Търговище
Суворово
Провадия
Варна
Камчия
Голяма Камчия
Луда Камчия
Гроздьово
Обзор
Преслав
Омуртаг
Риш
Тича
Котел
Стара река
Аврамов
Несебър
Поморие
Айтос
Карнобат
Бургас
Созопол
Грудово
Мичурин
Ахтопол
Малко Търново
Средец
Сливен
Стралджа
Ямбол
Елхово
Тополовград
Тунджа
Нова Загора
Раднево
Стара Загора
Твърдица
Казанлък
Тулово
Мъглиж
Плевен
Левски
Павликени
Росица
Ловеч
Луковит
Угърчин
Тетевен
Троян
Севлиево
В. Търново
Г. Оряховица
Лясковец
Елена
Дряново
Трявна
Габрово
Враца
Мездра
Берковица
Годеч
Нишава
Сливница
Брезник
СОФИЯ
Перник
Радомир
Кюстендил
Ботевград
Етрополе
Средногорие
Елин Пелин
Клисура
Копривщица
Сопот
Карлово
Калофер
Стряма
Панагюрище
Стрелча
Хисар Момина баня
Ихтиман
Тополница
Самоков
Долна баня
Станке Димитров
Септември
Пазарджик
Марица
Пловдив
Първомай
Димитровград
Хасково
Харманли
Свиленград
Асеновград
Нареченски бани
Въча
Кричим
Брацигово
Пещера
Велинград
Якоруда
Батак
Девин
Чепеларе
Давидково
Доспат
Смолян
Кърджали
Арда
Ардино
Момчилград
Крумовград
Ивайловград
Мадан
Златоград
Благоевград
Струма
Разлог
Банско
Места
Симитли
Сандански
Мелник
Гоце Делчев
Петрич

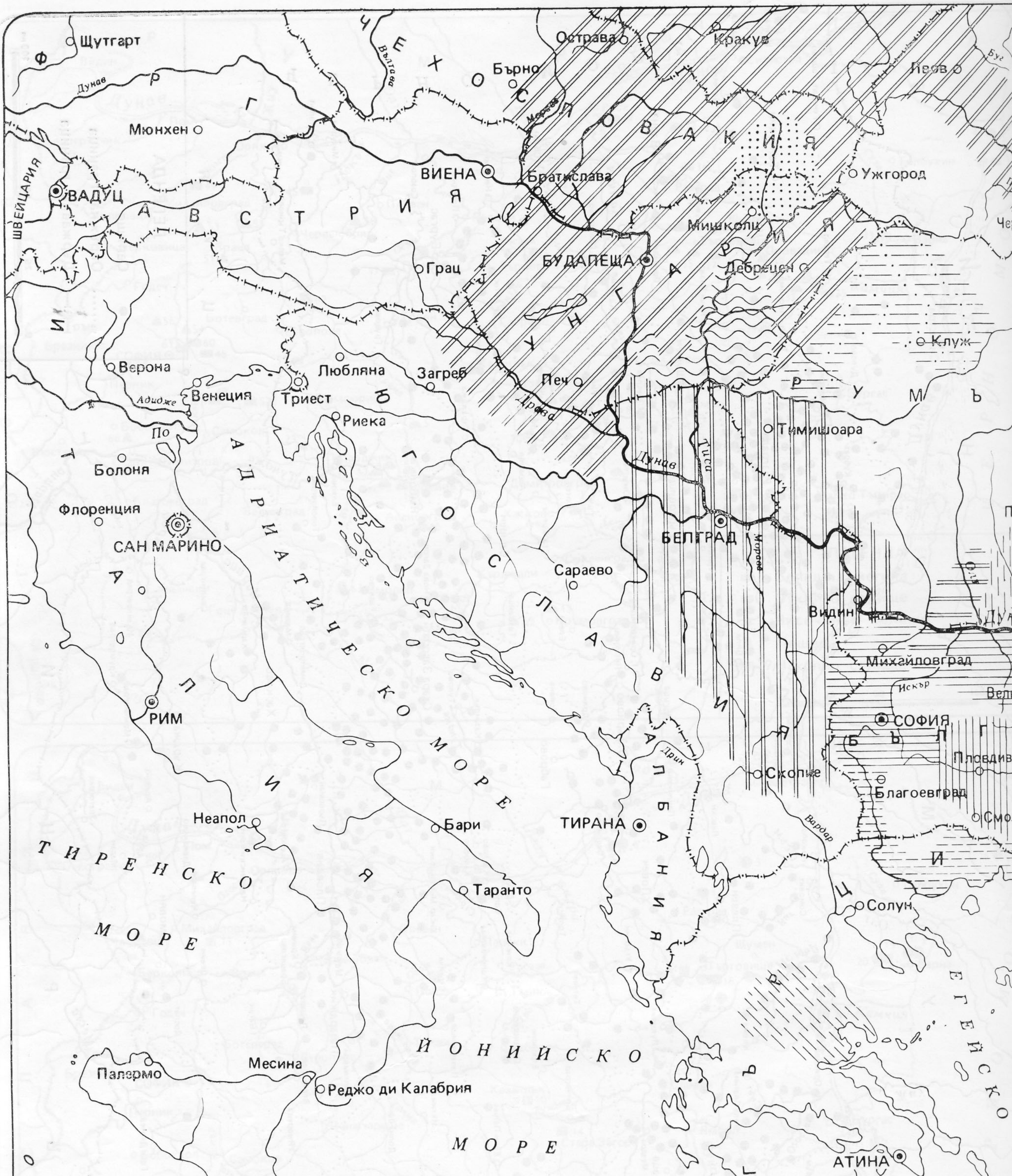
Щутгарт
Мюнхен
ВАДУЦ
ШВЕЙЦАРИЯ
ФРГ
ЧЕХОСЛОВАКИЯ
Острава
Кракув
Бърно
Лвов
ВИЕНА
Братислава
Ужгород
АВСТРИЯ
Мишколц
БУДАПЕЩА
Дебрецен
УНГАРИЯ
Грац
Клуж
РУМЪ
Любляна
Загреб
Печ
Верона
Венеция
Триест
Риека
Тимишоара
Адидже
По
Драва
Дунав
Тиса
Морава
Болоня
Флоренция
САН МАРИНО
БЕЛГРАД
Сараево
ЮГОСЛАВИЯ
ИТАЛИЯ
Видин
Михайловград
Искър
СОФИЯ
Пловдив
Благоевград
Смо
БЪЛГ
РИМ
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
Дрин
Скопие
Неапол
Бари
ТИРАНА
Вардар
АЛБАНИЯ
ТИРЕНСКО МОРЕ
Таранто
Солун
ГЪРЦИЯ
ЕГЕЙСКО
ЙОНИЙСКО МОРЕ
Палермо
Месина
Реджо ди Калабрия
АТИНА
СРЕДИЗ
Ирак
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
0
75
150
300 км

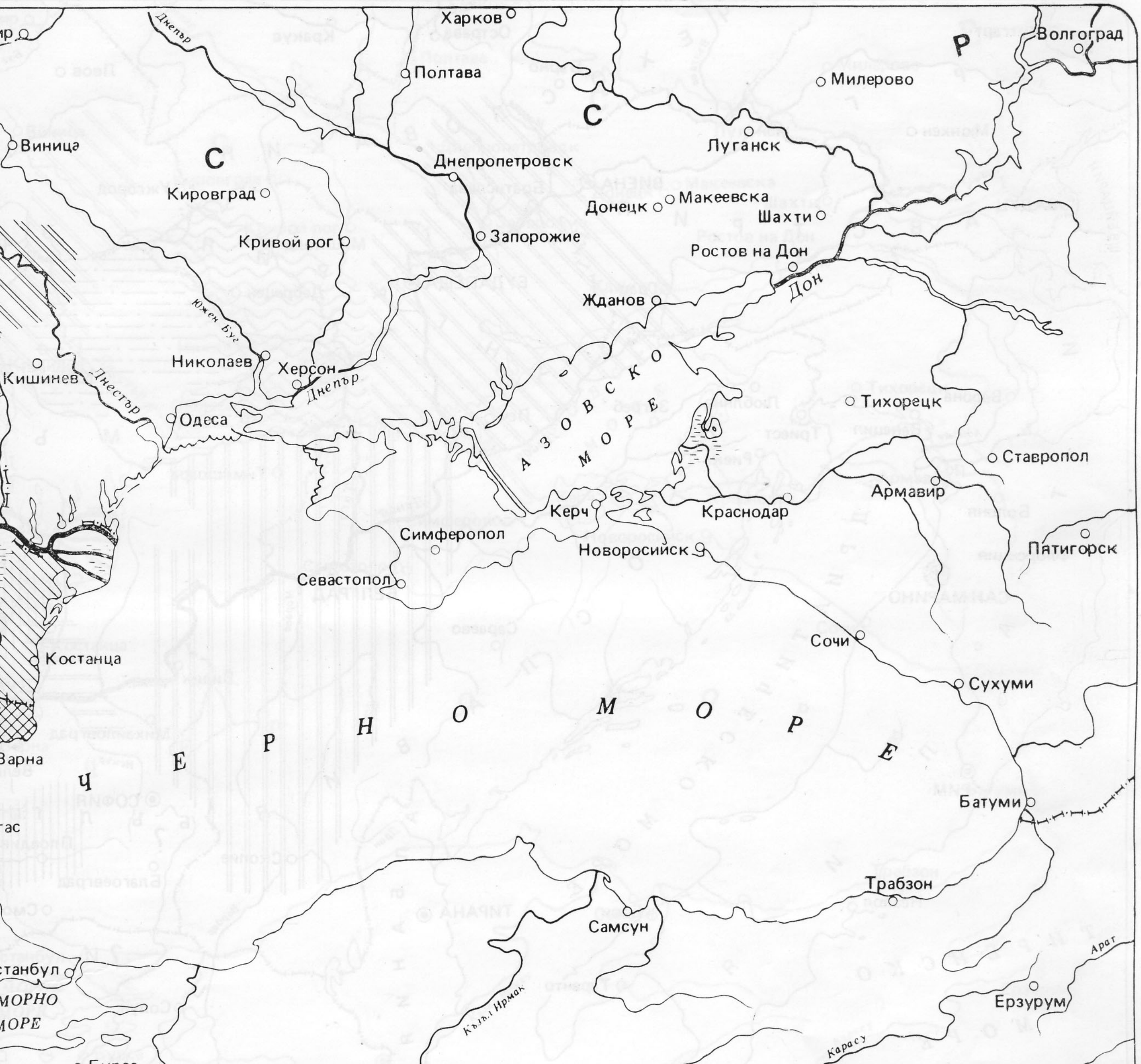
Харков
Полтава
Днепър
Волгоград
Милерово
С
Р
Виница
Кировград
Днепропетровск
Луганск
Донецк
Макеевска
Шахти
Запорожие
Кривой рог
Ростов на Дон
Дон
Жданов
Южен Буг
Николаев
Херсон
Днепър
Кишинев
Днестър
Одеса
Тихорецк
Ставропол
Армавир
АЗОВСКО МОРЕ
Керч
Краснодар
Симферопол
Новоросийск
Пятигорск
Севастопол
Сочи
Костанца
Сухуми
Ч Е Р Н О М О Р Е
Варна
Батуми
Трабзон
Самсун
Ерзурум
Къзъл Ирмак
Бурса
АНКАРА
Карасу
Мурат
Т У Р Ц И Я
Сейхан
Тигър
Адана
Анталя
Халеб
Ефрат
Хомс
М О Р Е
НИКОЗИЯ
КИПЪР
ЛИВАН
С И Р И Я
И Р А К

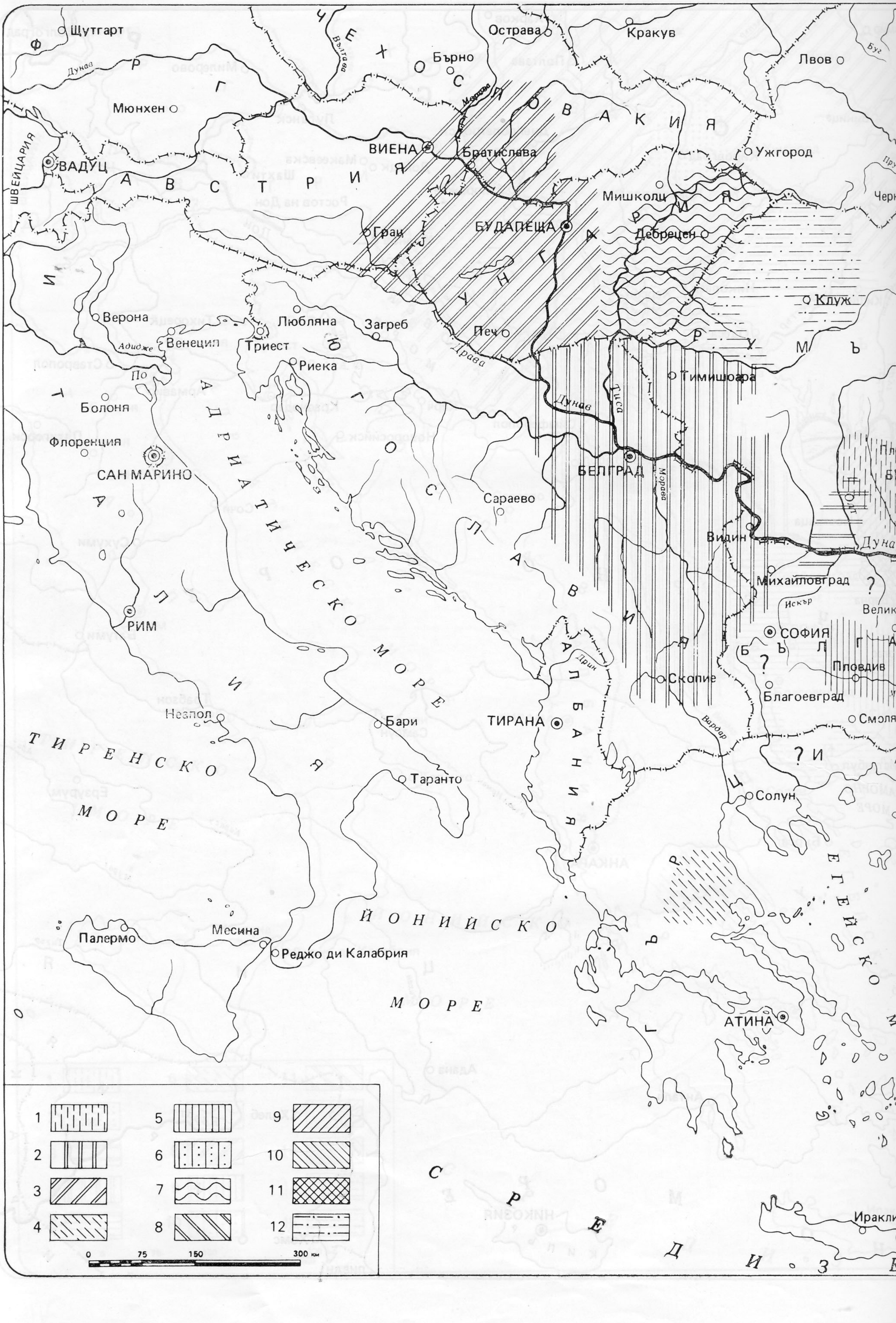

Щутгарт
Ф
Р
Г
Мюнхен
ВАДУЦ
ШВЕЙЦАРИЯ
А В С Т Р И Я
И
Ч Е Х О С Л О В А К И Я
Бърно
Острава
Кракув
Лвов
ВИЕНА
Братислава
Ужгород
Мишколц
Дебрецен
БУДАПЕЩА
Грац
У Н Г А Р И Я
Клуж
Р У М Ъ
Верона
Любляна
Загреб
Печ
Венеция
Триест
Риека
Тимишоара
Адидже
По
Драва
Дунав
Тиса
Болоня
Флоренция
САН МАРИНО
БЕЛГРАД
Морава
Сараево
Видин
Михайловград
Искър
СОФИЯ
Пловдив
Скопие
Благоевград
Смолян
Б Ъ Л Г А
Ю Г О С Л А В И Я
А Д Р И А Т И Ч Е С К О М О Р Е
И Т А Л И Я
РИМ
Неапол
Бари
ТИРАНА
Дрин
А Л Б А Н И Я
Вардар
Солун
Т И Р Е Н С К О
М О Р Е
Таранто
Г Ъ Р Ц И Я
Е Г Е Й С К О
Й О Н И Й С К О
М О Р Е
Палермо
Месина
Реджо ди Калабрия
АТИНА
Иракли
С Р Е Д И З
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
0
75
150
300 км

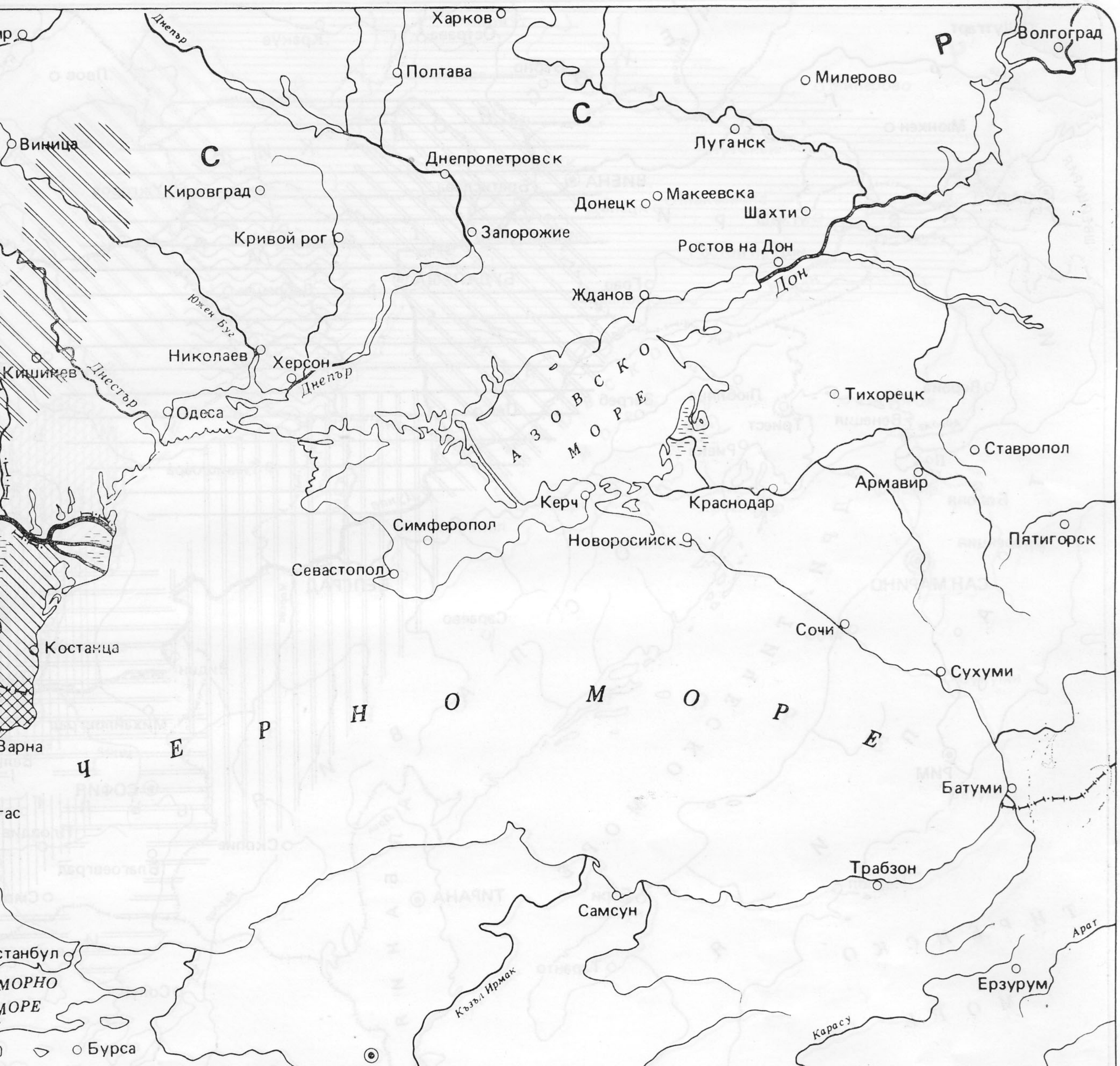
Харков
Полтава
Днепър
Милерово
Волгоград
С
Р
Виница
С
Днепропетровск
Луганск
Кировград
Донецк
Макеевска
Шахти
Кривой рог
Запорожие
Ростов на Дон
Дон
Жданов
Южен Буг
Николаев
Херсон
Днепър
Кишинев
Днестър
Одеса
АЗОВСКО МОРЕ
Тихорецк
Ставропол
Армавир
Керч
Краснодар
Симферопол
Новоросийск
Пятигорск
Севастопол
Сочи
Костанца
Сухуми
ЧЕРНО МОРЕ
Варна
Батуми
Трабзон
Самсун
Истанбул
МОРНО
МОРЕ
Къзъл Ирмак
Ерзурум
Арат
Карасу
Бурса
АНКАРА
Мурат
Тигър
Т
У
Р
Ц
И
Я
Сеихан
Адана
Анталя
Халеб
Ефрат
С
И
Р
И
Я
И
Р
А
К
М
О
Р
Е
Н
О
НИКОЗИЯ
КИПЪР
Хомс
ЛИВАН

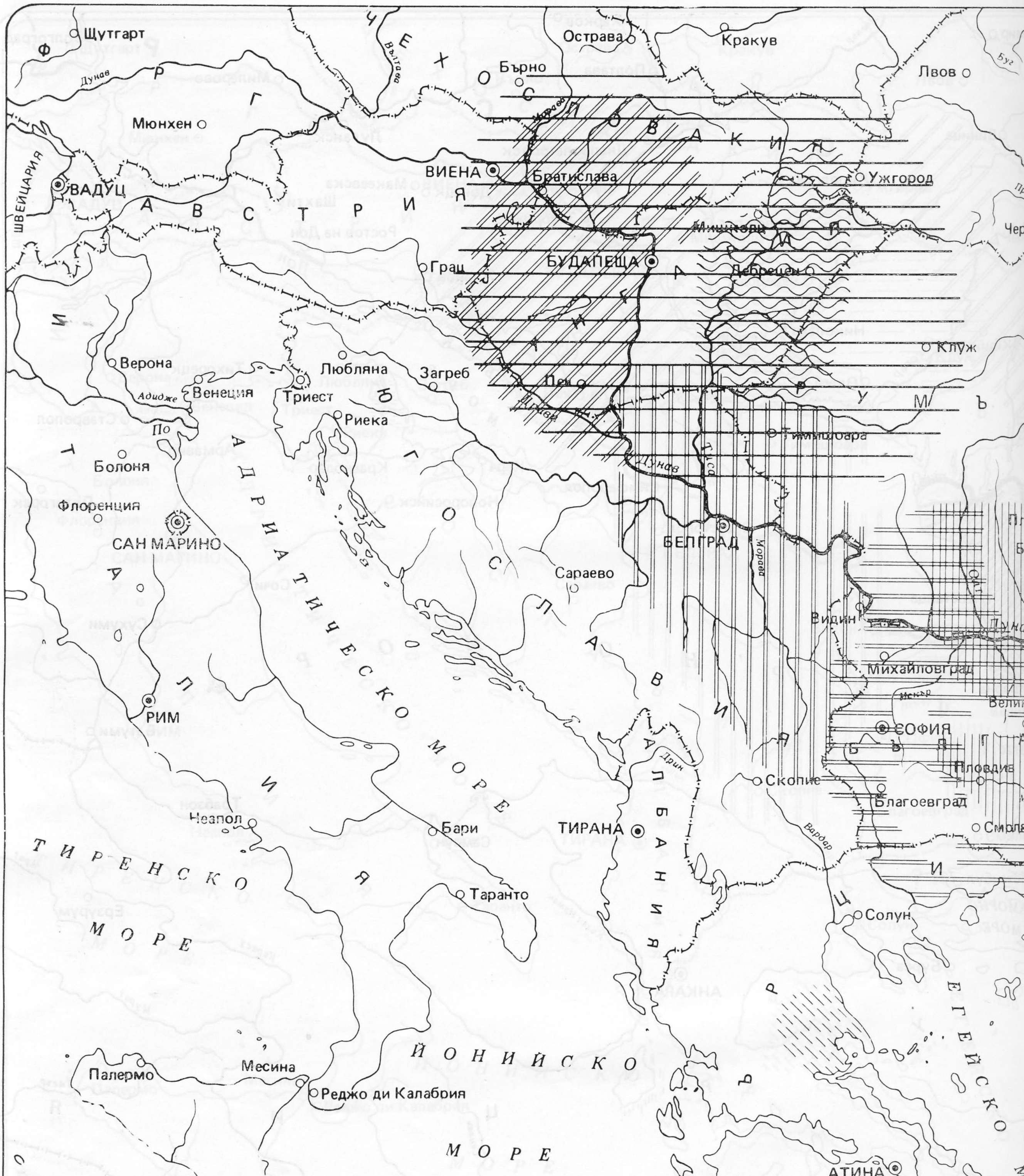
Щутгарт
Мюнхен
Дунав
ШВЕЙЦАРИЯ
ВАДУЦ
А В С Т Р И Я
Ч Е Х О С Л О В А К И Я
Вълтава
Острава
Кракув
Бърно
Лвов
ВИЕНА
Братислава
Ужгород
Грац
БУДАПЕЩА
Мишколц
Дебрецен
Клуж
Верона
Адидже
Венеция
Триест
Любляна
Загреб
Риека
Печ
Тимишоара
По
Болоня
Флоренция
САН МАРИНО
БЕЛГРАД
Морава
Сараево
Видин
Михайловград
Искър
СОФИЯ
РИМ
Дрин
Скопие
Благоевград
Вардар
ТИРАНА
А Л Б А Н И Я
Неапол
Бари
Таранто
Солун
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
ТИРЕНСКО МОРЕ
ЙОНИЙСКО МОРЕ
Палермо
Месина
Реджо ди Калабрия
АТИНА
Г Ъ Р Ц И Я
С Р Е Д И З
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
0
75
150
300 км

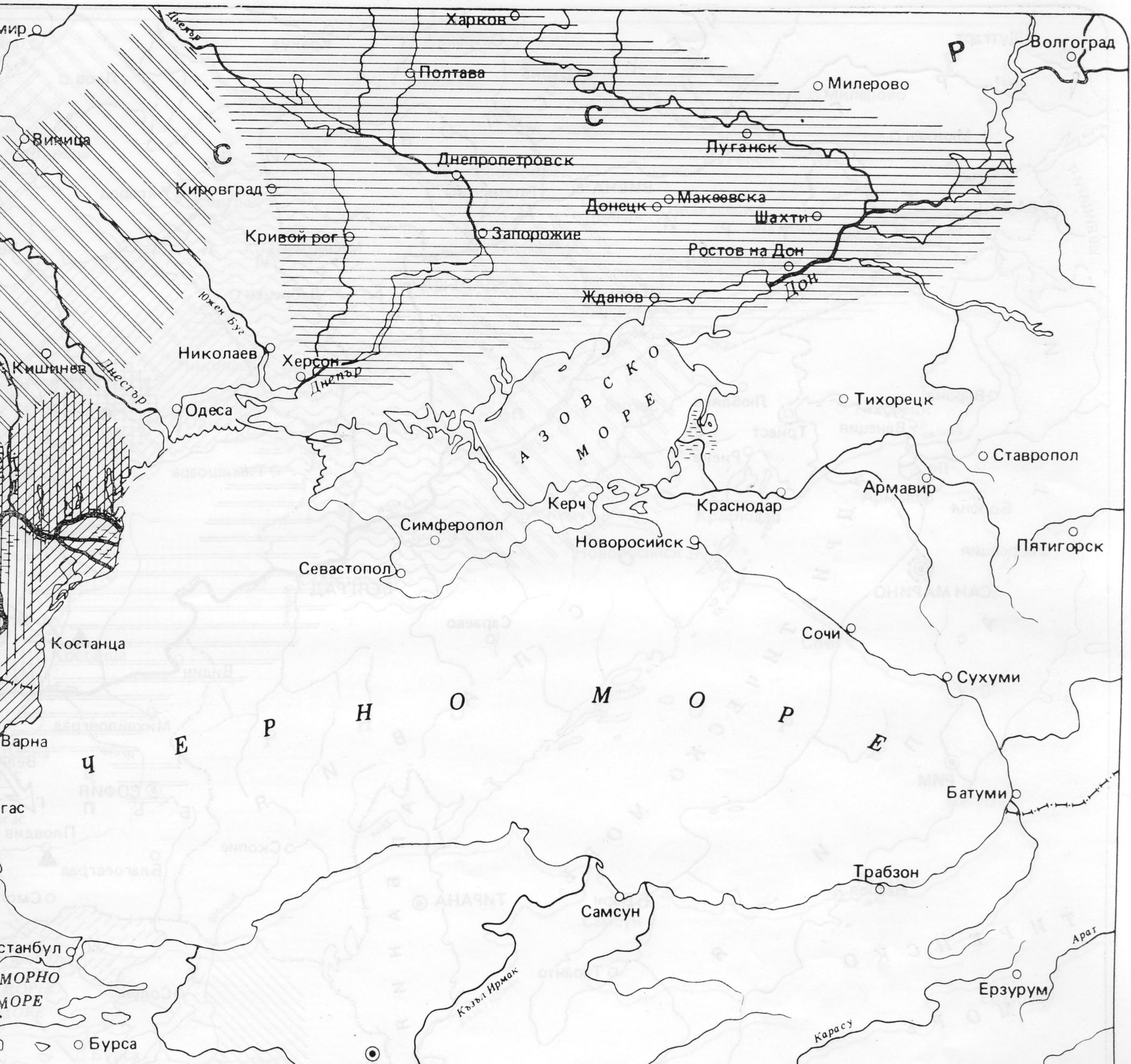

Харков
Полтава
Волгоград
Милерово
Луганск
Днепропетровск
Кировград
Винница
Донецк
Макеевска
Шахти
Запорожие
Кривой рог
Ростов на Дон
Дон
Жданов
Николаев
Херсон
Кишинев
Днепър
Днестър
Южен Буг
Днепър
Одеса
Тихорецк
Ставропол
Армавир
Краснодар
Керч
Новоросийск
Симферопол
Пятигорск
Севастопол
Сочи
Сухуми
Костанца
Варна
Батуми
Трабзон
Самсун
Истанбул
Ерзурум
Бурса
АНКАРА
Къзъл Ирмак
Карасу
Мурат
Арат
Тигър
Сейхан
Адана
Анталя
Халеб
Ефрат
НИКОЗИЯ
КИПЪР
Хомс
ЛИВАН
С
С
Р
АЗОВСКО МОРЕ
ЧЕРНО МОРЕ
ТУРЦИЯ
СИРИЯ
ИРАК
МОРЕ

VIII

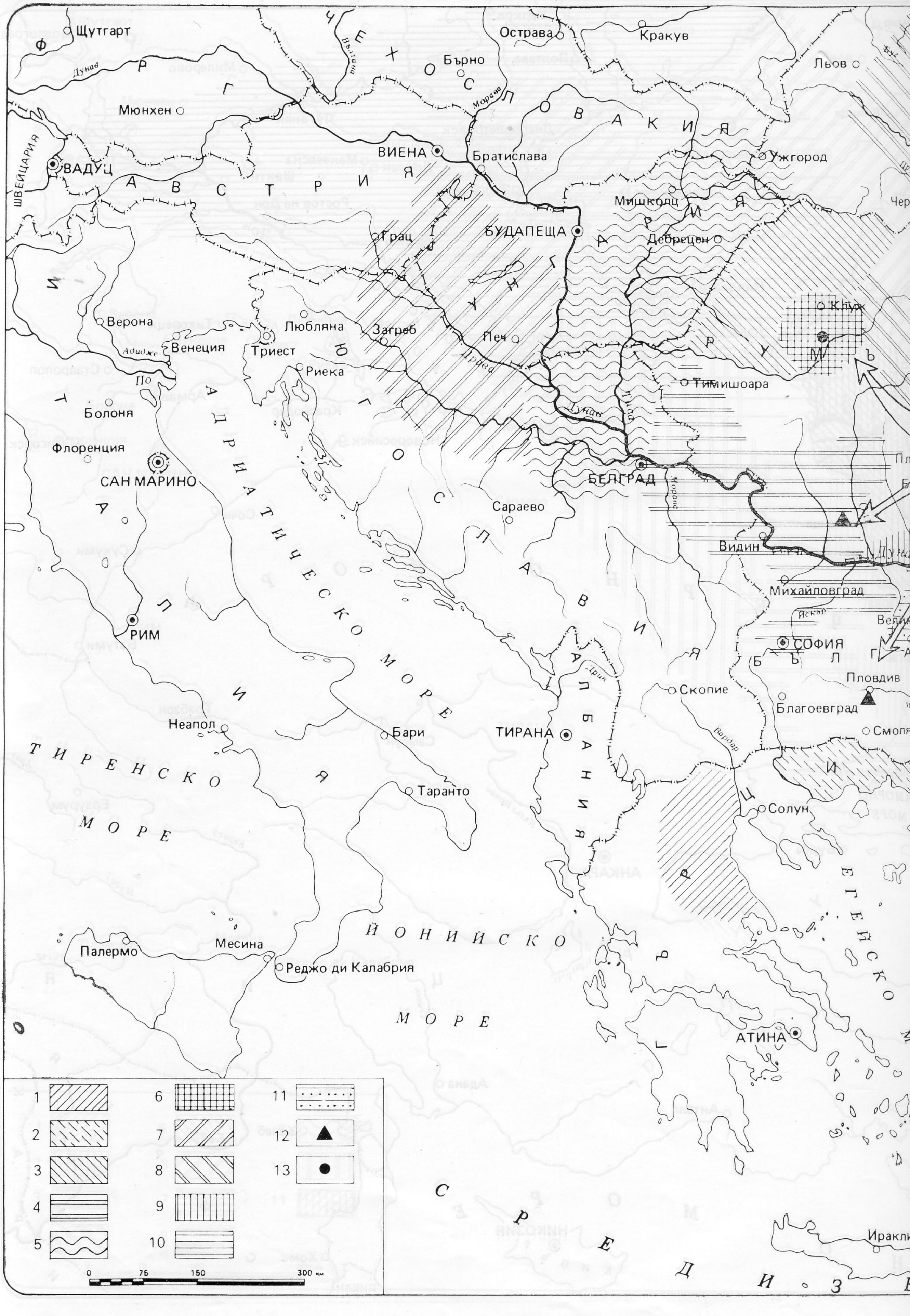
Щутгарт
Дунав
Мюнхен
ВАДУЦ
ШВЕЙЦАРИЯ
ЧЕХОСЛОВАКИЯ
Острава
Бърно
Кракув
Льов
Морава
ВИЕНА
Братислава
Ужгород
АВСТРИЯ
Мишколц
БУДАПЕЩА
Дебрецен
УНГАРИЯ
Грац
Клуж
Любляна
Загреб
Печ
Верона
Адидже
Венеция
Триест
Риека
По
Драва
Тимишоара
Болоня
Флоренция
САН МАРИНО
ЮГОСЛАВИЯ
БЕЛГРАД
Сараево
Видин
Михайловград
Искър
СОФИЯ
Пловдив
ИТАЛИЯ
РИМ
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
АЛБАНИЯ
Дрин
Скопие
Благоевград
Вардар
Неапол
Бари
ТИРАНА
ТИРЕНСКО МОРЕ
Таранто
Солун
ГЪРЦИЯ
Палермо
Месина
Реджо ди Калабрия
ЙОНИЙСКО МОРЕ
АТИНА
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
0
75
150
300 км

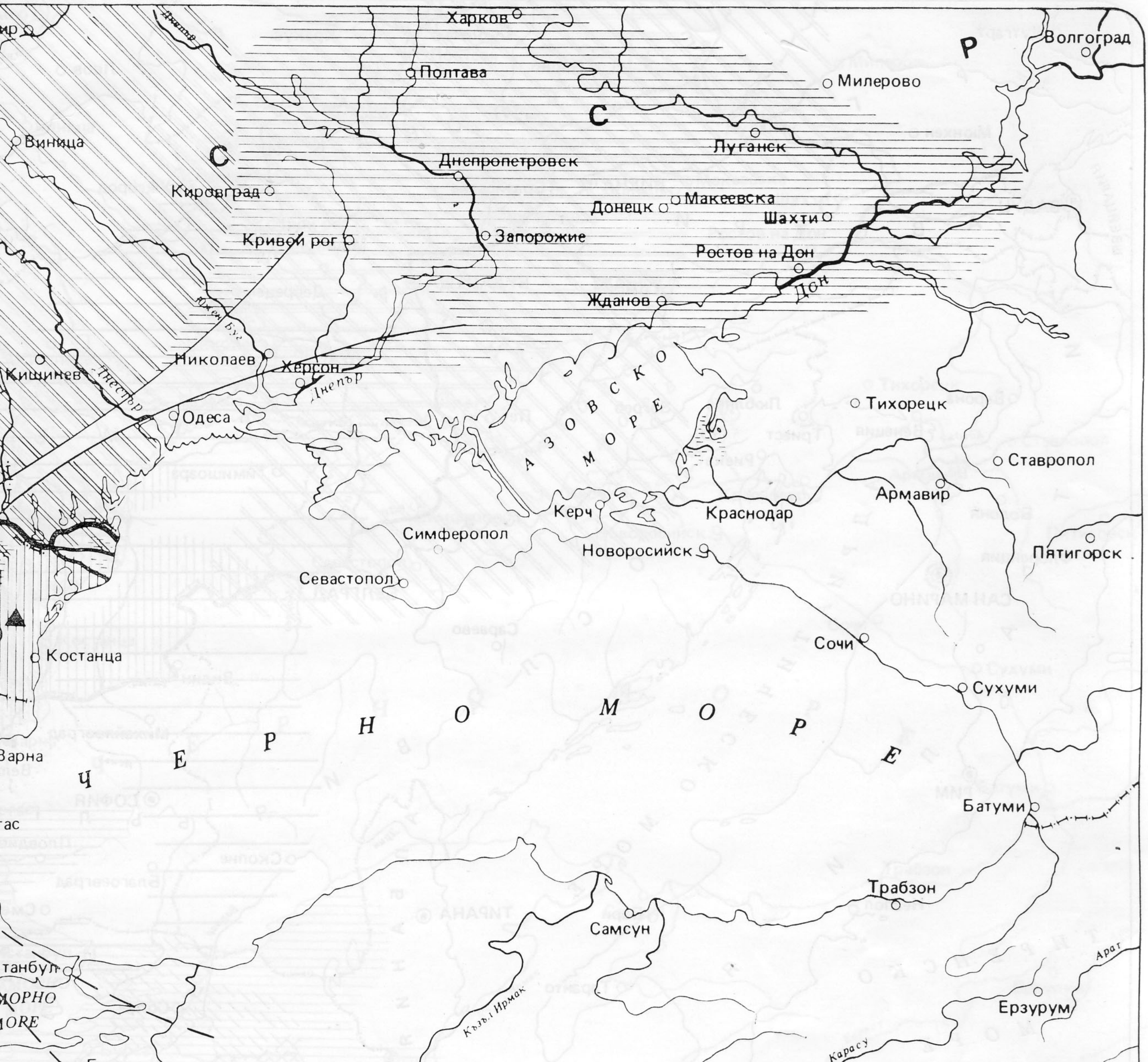

Харков
Полтава
Волгоград
Милерово
С
Р
Виница
С
Днепропетровск
Луганск
Кировград
Донецк
Макеевска
Шахти
Кривой рог
Запорожие
Ростов на Дон
Дон
Жданов
Николаев
Херсон
Кишинев
Днестър
Днепър
Одеса
А З О В С К О
М О Р Е
Тихорецк
Ставропол
Армавир
Краснодар
Керч
Симферопол
Новоросийск
Пятигорск
Севастопол
Сочи
Костанца
Сухуми
Ч Е Р Н О М О Р Е
Варна
Батуми
Трабзон
Самсун
Ерзурум
Кизил Ирмак
Карасу
Мурат
АНКАРА
Бурса
Р
Ц
И
Я
Тигър
Сейхан
Адана
Анталя
Халеб
Ефрат
М О Р Е
НИКОЗИЯ
КИПЪР
Хомс
ЛИВАН
С И Р И Я
И Р А К

IX

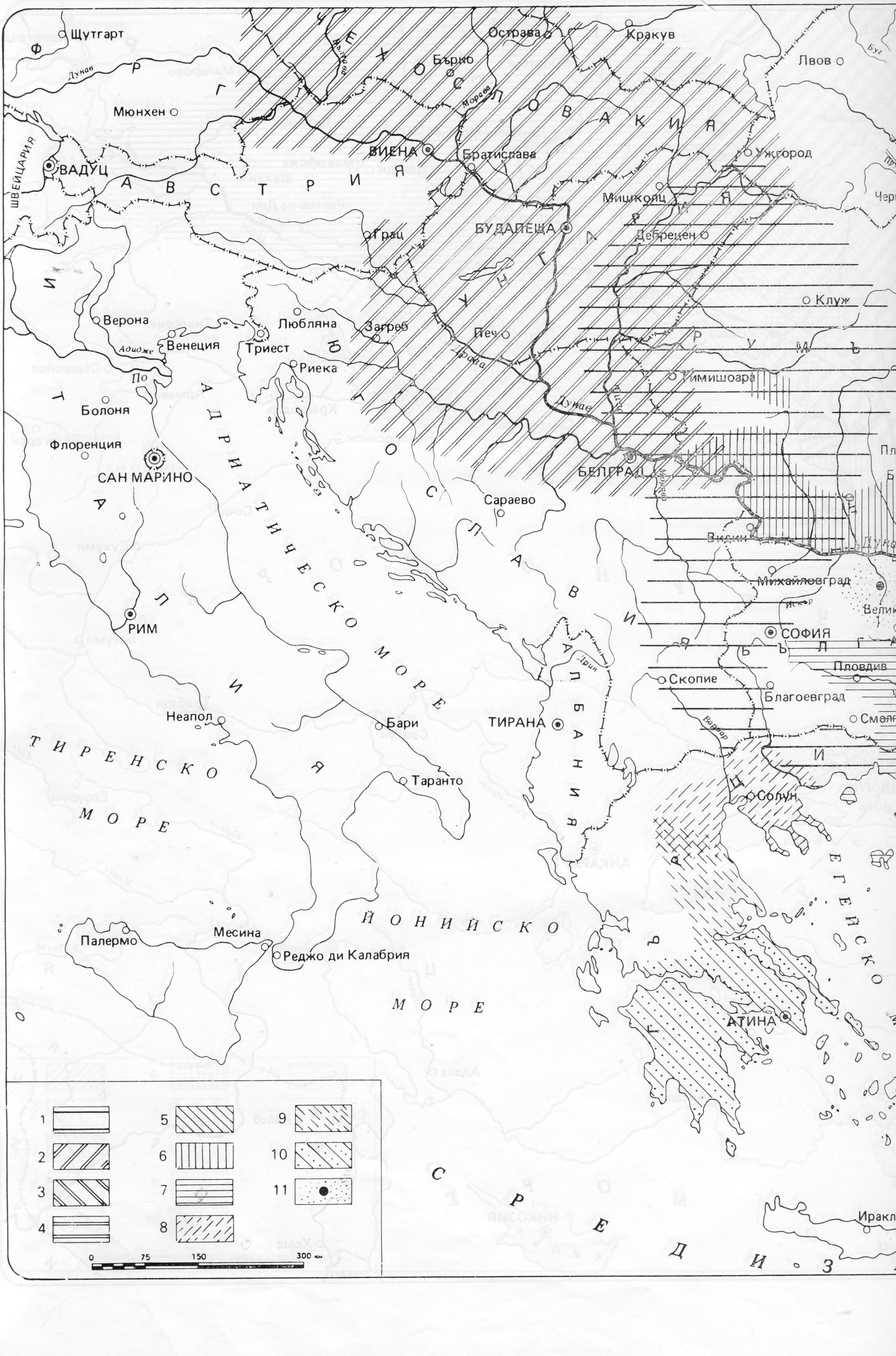
Щутгарт
Мюнхен
ВАДУЦ
ШВЕЙЦАРИЯ
Острава
Кракув
Бърно
Лвов
ВИЕНА
Братислава
Ужгород
Мишколц
БУДАПЕЩА
Грац
Дебрецен
Клуж
Любляна
Загреб
Верона
Венеция
Триест
Риека
Печ
Тимишоара
Болоня
Флоренция
САН МАРИНО
БЕЛГРАД
Сараево
Видин
Михайловград
РИМ
СОФИЯ
Пловдив
Скопие
Благоевград
Неапол
Бари
ТИРАНА
Таранто
Солун
Палермо
Месина
Реджо ди Калабрия
АТИНА
Ч Е Х О С Л О В А К И Я
А В С Т Р И Я
У Н Г А Р И Я
Ю Г О С Л А В И Я
И Т А Л И Я
Р У М Ъ
Б Ъ Л Г А
А Л Б А Н И Я
Г Ъ Р Ц И Я
А Д Р И А Т И Ч Е С К О М О Р Е
Т И Р Е Н С К О М О Р Е
Й О Н И Й С К О М О Р Е
Е Г Е Й С К О
С Р Е Д И З
Дунав
Морава
Драва
Адидже
По
Дрин
Вардар
Искър
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
0
75
150
300 км

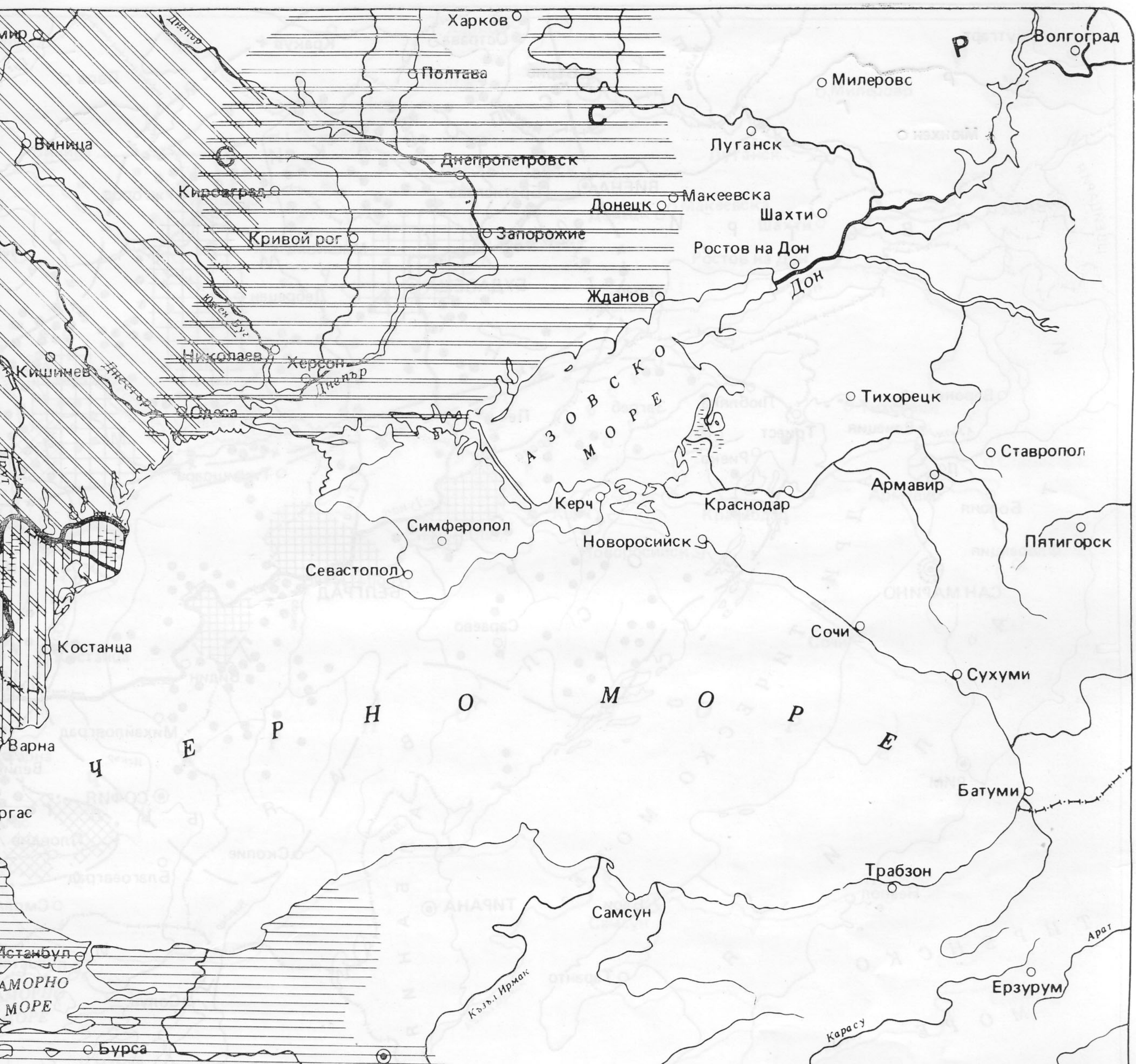

мир
Харков
Полтава
Виница
Кировград
Днепропетровск
Запорожие
Кривой рог
Николаев
Херсон
Днепър
Кишинев
Одеса
С
С
Р
Милеровс
Волгоград
Луганск
Макеевска
Донецк
Шахти
Ростов на Дон
Дон
Жданов
АЗОВСКО МОРЕ
Тихорецк
Ставропол
Армавир
Краснодар
Керч
Симферопол
Новоросийск
Пятигорск
Севастопол
Сочи
Сухуми
Костанца
Варна
Ч Е Р Н О М О Р Е
Батуми
ргас
Трабзон
Самсун
Истанбул
АМОРНО
МОРЕ
Кзъл Ирмак
Ерзурум
Арат
Карасу
Мурат
Бурса
АНКАРА
Т У Р Ц И Я
Тигър
Сейхан
Адана
Анталя
Халеб
Ефрат
С И Р И Я
И Р А К
Н О М О Р Е
НИКОЗИЯ
КИПЪР
Хомс
ЛИВАН

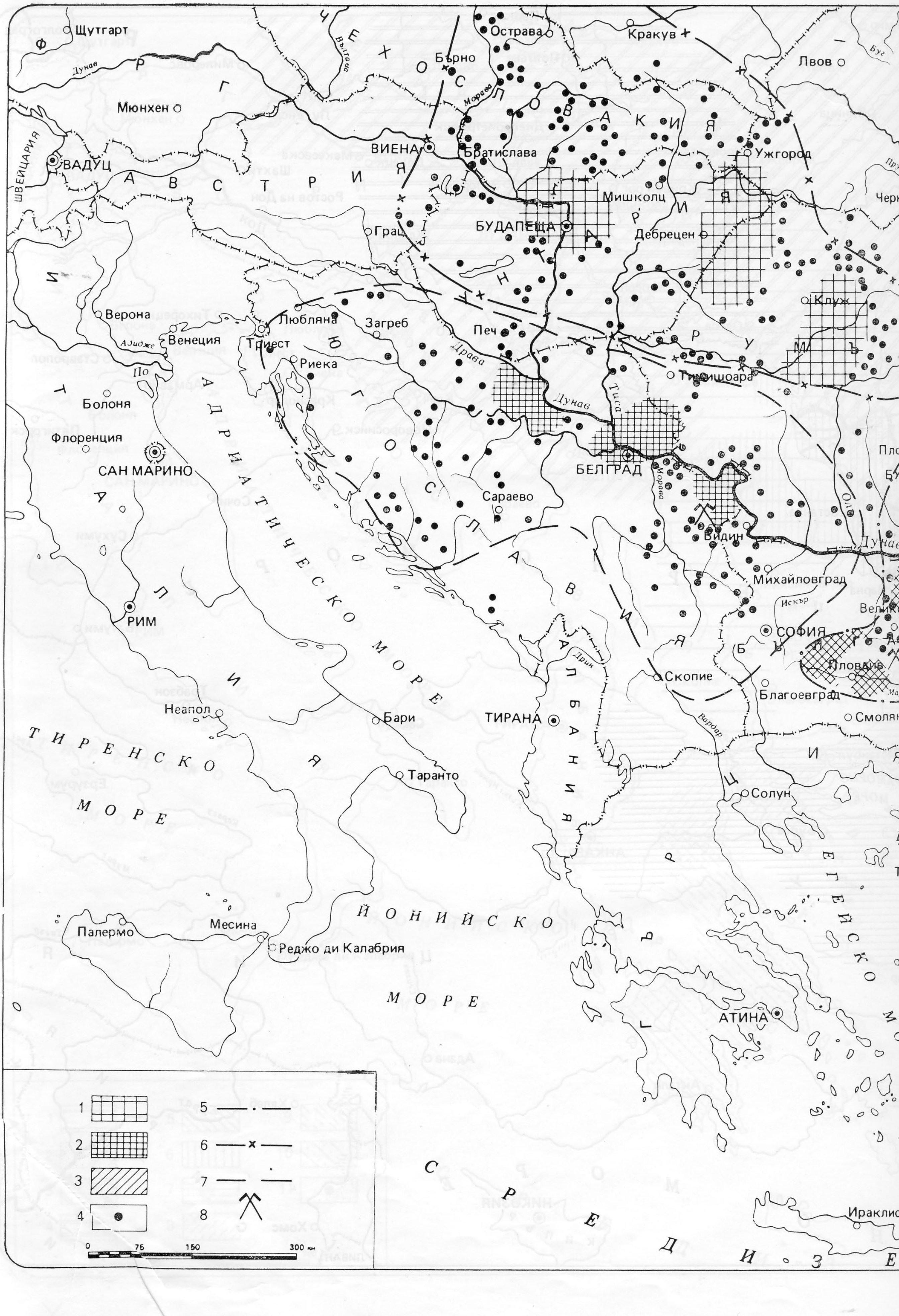

ЧЕХОСЛОВАКИЯ
АВСТРИЯ
УНГАРИЯ
ЮГОСЛАВИЯ
АЛБАНИЯ
ИТАЛИЯ
ГЪРЦИЯ
ШВЕЙЦАРИЯ
Щутгарт
Мюнхен
ВАДУЦ
Дунав
Острава
Бърно
Вълтава
Морава
ВИЕНА
Братислава
Кракув
Лвов
Буг
Ужгород
Мишколц
БУДАПЕЩА
Дебрецен
Грац
Клуж
Верона
Венеция
Адидже
Триест
Любляна
Загреб
Печ
Риека
Драва
Тиса
Тимишоара
По
Болоня
Флоренция
САН МАРИНО
БЕЛГРАД
Сараево
Видин
Михайловград
Искър
СОФИЯ
Пловдив
Скопие
Благоевград
Смолян
Дрин
ТИРАНА
Вардар
РИМ
Неапол
Бари
Таранто
Солун
Палермо
Месина
Реджо ди Калабрия
АТИНА
Ираклио
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
ТИРЕНСКО МОРЕ
ЙОНИЙСКО МОРЕ
1
2
3
4
5
6
7
8
0
75
150
300 км

Харков
Полтава
Днепър
Волгоград
Милерово
С
Р
О
Луганск
Винница
С
Днепропетровск
Кировград
Донецк
Макеевска
Шахти
Кривой рог
Запорожие
Ростов на Дон
Дон
Жданов
Южен Буг
Николаев
Херсон
Днепър
Кишинев
Днестър
Одеса
Тихорецк
А З О В С К О
М О Р Е
Ставропол
Армавир
Керч
Краснодар
Симферопол
Новоросийск
Пятигорск
Севастопол
Сочи
Костанца
Сухуми
Н
О
М
О
Р
Е
Р
Варна
Ч
Е
Батуми
Трабзон
Самсун
Арат
Ерзурум
Истанбул
МОРНО
МОРЕ
Къзъл Ирмак
Карасу
Бурса
АНКАРА
Мурат
У
Тигър
Я
Ц
И
Сеихан
Я
Адана
К
Анталя
Халеб
Ефрат
Р
И
А
С
И
Р
Е
М
НИКОЗИЯ
Кипър
О
Хомс
Н
ЛИВАН

XI

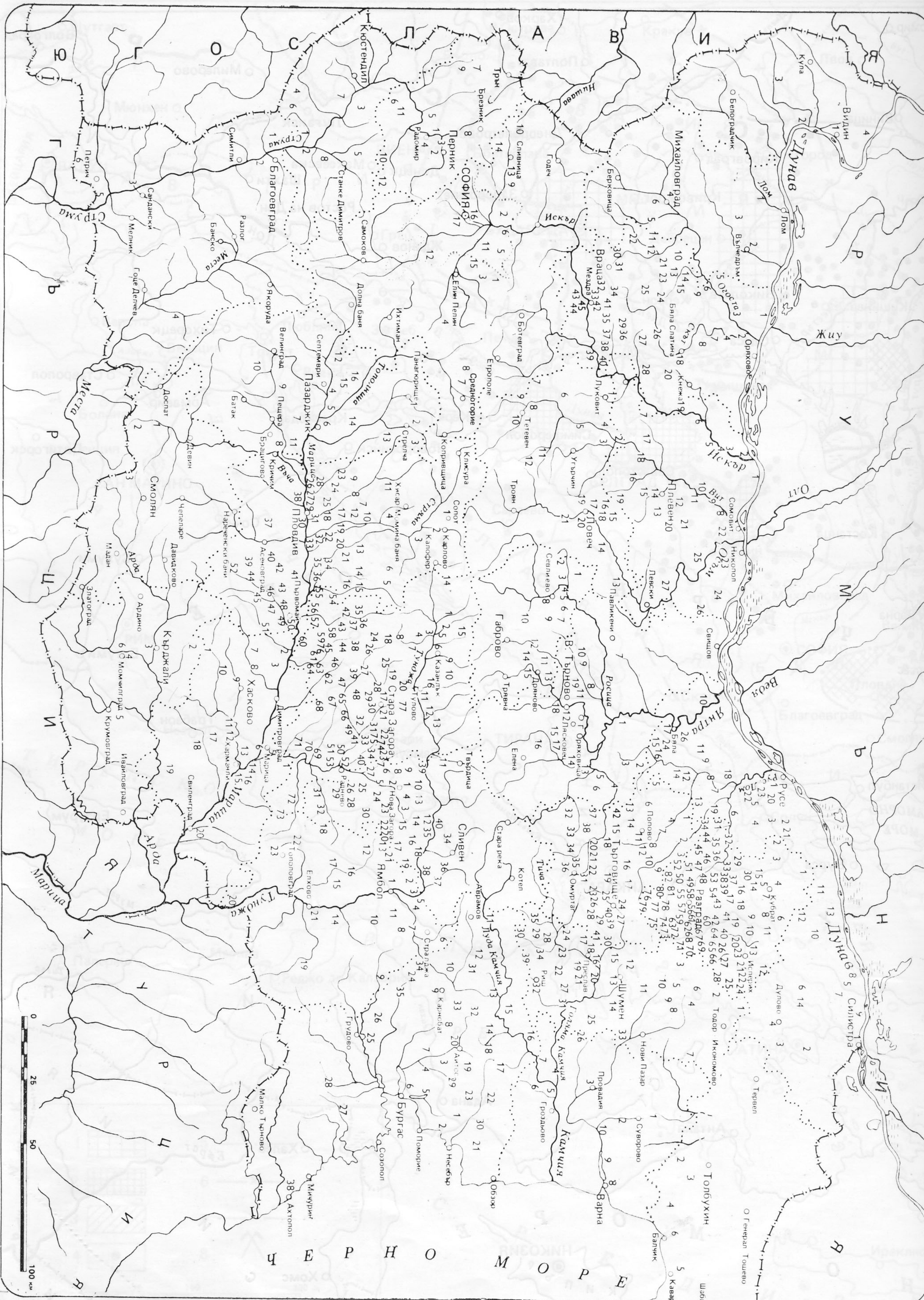
Ю Г О С Л А В И Я
Р У М Ъ Н И Я
Г Ъ Р Ц И Я
Т У Р Ц И Я
Ч Е Р Н О М О Р Е
СОФИЯ
Пловдив
Варна
Бургас
Русе
Видин
Плевен
Враца
Михайловград
Кюстендил
Перник
Благоевград
Пазарджик
Смолян
Кърджали
Хасково
Стара Загора
Сливен
Ямбол
Габрово
В. Търново
Ловеч
Търговище
Разград
Шумен
Силистра
Толбухин
Дунав
Искър
Марица
Струма
Места
Тунджа
Камчия
Янтра
0
25
50
100 км

одгорица, Търговищко
оляница край Търговище
опица, Врачанско

динград, Разградско
зград — Хисарлъка
бърково, Врачанско
маня, Старозагорско
упките, Старозагорско
усе
жево Конаре, Пловдивско

ва, Варненско
довец, Плевенско (Големаново кале)
лманово, Шуменско
моводене, Великотърновско
парева баня, Кюстендилско
етлен, Търговищко
дларе, Кърджалийско
ивница, Софийско
атина в София
атино, Кюстендилско
ядово, Шуменско
кол, Силистренско
фия — площад «Девети септември»
ара Загора (Берекетска могила)
ара Загора — Окръжна болница
арозагорски минерални бани
ражица, Великотърновско
рашимирово, Варненско
румско, Благоевградско

Суха река, Шуменско
Съдиево, Сливенско

Телиш, Плевенско (Редутите)
Тополница, Благоевградско
Триград, Смолянско (пещера Харамийска дупка)
Триград, Смолянско (пещера Риш)
Търговище

Хлябово, Ямболско
Хотница, Великотърновско (селищна могила и селище Водопада)
Хрищени, Старозагорско

Цар Асен, Силистренско
Цонево, Варненско

Чавдар, Софийско
Челопечене, Софийско
Челопеч, Софийско
Черна, Толбухинско

Шабла, Толбухинско
Шехово, Бургаско
Шумен (селищна могила Коджадермен)

Юнаците, Пазарджишко

Ябълчево, Бургаско
Яворово, Старозагорско (селищна могила Чаталка)
Ямбол — Рашева могила

ТЕКСТ КЪМ ТАБЛИЦИТЕ

абл. 1. Относителна хронология на късния неолит, енеолит и ранната бронзова епоха в България.
абл. 2. Корелация на съществуващите периодизационни системи на културата Гумелница и на комплекса Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
бл. 3. Таблица на основните праисторически обекти, характеризиращи отделните фази на Североизточнобалканския и Среднобалканския енеолит.
бл. 4. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Караново.
бл. 5. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Азмашката могила.
бл. 6. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Банята могила.
бл. 7. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Биково.
бл. 8. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Девебаран.
бл. 9. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Езеро.
бл. 10. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Кирилово (Кирил-Методиево).
бл. 11. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Мечкюр.
бл. 12. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Мъдрец.
бл. 13. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Рачева могила.
бл. 14. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Старозагорските минерални бани.
Табл. 15. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Окръжна болница — Стара Загора.
Табл. 16. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Чаталка.
Табл. 17. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Юнаците.
Табл. 18. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Ясатепе — Пловдив.
Табл. 19. Стратиграфия на напластяванията от каменно-медната епоха от Голямо Делчево.
Табл. 20. Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Виница.
Табл. 21. Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Овчарово.
Табл. 22. Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Големия остров — Дуранкулак.
Табл. 23. Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Завет.
Табл. 24. Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Коджадермен.
Табл. 25. Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Кубрат.
Табл. 26. Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Поляница.
Табл. 27. Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Радинград.

Табл. 28. Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Сава.

Табл. 29. Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Хисарлъка — Разград.

Табл. 30. Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Хотница.

Табл. 31. Стратиграфски напластявания от каменно-медната епоха от Криводол.

Табл. 32. Преглед на проучените обекти от каменно-медната епоха по фази.

Табл. 33. Сравнителна таблица на средния ръст на населението през каменно-медната епоха, през 1901 г. и днес.

Табл. 34. Сравнителна таблица на некрополите при Виница, Голямо Делчево и Девня.

Табл. 35. Обща схематична синхронизационна таблица

ТЕКСТ КЪМ СНИМКИТЕ

1. Профил на селищната могила при Овчарово.
2. Профил на селищната могила при Караново.
3. Селищна могила при Търнак.
4. Фрагменти от керамика от културата Марица.
5. I фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
Купа от селищната могила при Сава.
6. III фаза на култура Марица.
Гърне с дръжка от Банята могила.

6а. III фаза на култура Марица.
Гърне с дръжка, украсено с графитен орнамент, от селищната могила при Юнаците.

7. II и III фаза на култура Марица.
Съдове от Азмашката могила.
8. III фаза на култура Марица. Паница, украсена с графитен орнамент, от селищната могила при Кирилово:
а) вътрешна украса
б) външна украса
9. I фаза на култура Марица.
Капак с врязан орнамент от Ясатепе (Пловдив).
10. IV фаза на култура Марица.
Купа с графитен орнамент от селищната могила при Караново.
11. IV фаза на култура Марица.
Паница от селищната могила при Караново.
12. IV фаза на култура Поляница.
Купа с врязан орнамент от селищната могила при Овчарово.
13. III фаза на култура Градешница.
Купа от височинното селище Големаново кале при Садовец.
14. IV фаза на култура Сава.
Гърне с една дръжка от селищната могила при Сава.
15. IV фаза на култура Сава.
Грубо изработен съд от селищната могила при Сава.
16. III фаза на култура Поляница.
Капак с цилиндрична дръжка от селищната могила Поляница.
17. III фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
Съдове с издължено гърло.
18. фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
Съд с груба повърхност от селищната могила при Овчарово.
19. III фаза на късната каменно-медна епоха.
Съд с широки плещи.
20. Култура Дикилиташ—Слатино.
Съд с две дръжки, украсен с графитен орнамент, от височинното селище при Слатино.
21. фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
Купа, украсена с графитен орнамент, от селищната могила при Овчарово.
22. II фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
Съд от селищната могила Коджадермен.
23. II фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
Съдове от селищната могила при Завет.
24. Култура Марица.
Седяща женска фигурка от Пазарджик.
25. II фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
Съд с релефни ребра от селищната могила Коджадермен.
26. III фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
Съд с две дръжки от селищната могила при Биково

26а. III фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
Съд с две дръжки от Банята могила.

27. III фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
Глинен съд.

27а. III фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
Съд с две дръжки от селищната могила при Златтрап (Мечкюр).

28. IV фаза на култура Марица.
Купа от селищната могила при Караново.
29. III фаза на култура Сава.
Лилиевиден съд от селищната могила при Сава.

29а. II фаза на култура Сава.
Куполовидни капаци от селищната могила при Сава

30. III фаза на култура Сава.
Делва от II жилищен хоризонт на селищната могила Голямо Делчево.
31. II фаза на култура Сава.
Делва с капак от селищната могила при Сава.
32. II фаза на култура Сава.
Капаци от селищната могила при Сава.
33. I фаза на култура Сава.
Лилиевиден съд с дълбоко дъно от селищната могила при Сава.
34. III фаза на култура Сава.
Куполовидни капаци от селищната могила при Сава
35. III фаза на култура Сава.
Капак с антропоморфна дръжка от селищната могила при Сава.
36. IV фаза на култура Сава.
Хранилище от селищната могила при Сава.
37. III фаза на култура Сава.
Купа от селищната могила при Сава.

. IV фаза на култура Марица.
Долната част на паница с врязан, бяло инкрустиран орнамент от селищната могила при Караново.
. Култура Варна.
Капак и фрагмент от антропоморфна урна от селищната могила Голямо Делчево.
. IV фаза на култура Сава.
Капаци от селищната могила при Сава.
. IV фаза на култура Сава.
Хранилище от селищната могила при Сава.
. Паница от културата Варна.
. Паница от културата Варна.
. I фаза на култура Сава.
Малък съд с врязан инкрустиран орнамент от селищната могила при Сава.
a. I фаза на култура Варна.
Паница от селищната могила при Сава.
. IV фаза на културния комплекс Криводол—Сълкуца—Бубани.
Вътрешната страна на паница от височинното селище при Криводол.
. III фаза на култура Поляница.
Съд от селищната могила при Салманово.
. III фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
. Гърне с две дръжки от селищната могила при Биково.
. I фаза (Бреница) на култура Градешница.
Подставка, украсена с врязан орнамент от селището при Бреница.
. Финал на III фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
Съд с две дръжки от Банята могила.
. III фаза на културния комплекс, Криводол—Сълкуца—Бубани.
. Гърне с две дръжки от Деветашката пещера.
. Глинена зоо-антропоморфна форма от селищната могила при Голямо Делчево.
. IV фаза на култура Сава.
Глинено съдче с врязан инкрустиран орнамент.
. III фаза на култура Сава.
Капак от селищната могила при Сава.
. Детайл от врязания орнамент на хранилище от селището при Бреница.
. Култура Градешница.
Съд от селището при Градешница.
. Жилище № 2 от IX жилищен хоризонт на селищната могила при Овчарово.
. II фаза на култура Градешница.
Фрагмент от керамика с врязан орнамент от селището при Бухово.
. Куха глинена антропоморфна фигурка от селищната могила при Радинград.
. Глинена купа с релефен и врязан орнамент.
. Култура Криводол—Сълкуца—Бубани.
Хранилище с графитен орнамент от Големаново кале при Садовец.
. Костени шила и фрагменти от костени копачки.
. Фрагменти от костени копачки с дупка.
. Хромелни камъни за мелене на зърно.
. Костени копачки.
. Каменни чукалки.
. Глинена култова масичка от Деветашката пещера.
. Медни брадви-чукове от колективната находка от Драгоман.
. Медни оръдия на труда.
68. Медни халки, игла за коса и брадви-чукове тип Чока-Варна и Варна.
69. Костени харпуни.
70. Меден клин-тесла.
71. Брадва-чук тип Варна.
72. Каменни брадви.
73. Медни шила и длета.
74. Кремъчни оръдия на труда.
75. Тежести от тъкачен стан от селищната могила при Голямо Делчево.
76. Пробити каменни брадви-чукове (вероятно символи на властта).
77. Керамика, намерена in situ при разкопките на селищната могила при Овчарово.
78. Каменни тесли.
79. Каменна брадва-чук от селищната могила при Овчарово.
80. III фаза на култура Сава.
Съд, украсен с широки канелюри, от селищната могила при Сава.
81. Чаша от средната каменно-медна епоха.
82. II фаза на късната каменно-медна епоха.
Груба кухненска керамика от селищната могила при Овчарово.
83. I фаза (Бреница) на култура Градешница.
Хранилище от селището при Бреница.
84. IV фаза на култура Сава.
Капак с врязан, бяло инкрустиран орнамент от селищната могила при Сава.
85. I фаза на късната каменно-медна епоха.
Съд с капак от селищната могила при Овчарово.
86. Култура Варна.
Златни апликации от некропола Варна I.
87. I фаза на култура Градешница.
Фрагменти с канелюрен орнамент от селището при Бухово.
88. Фрагменти от костени игли за коса.
89. Костена игла за коса.
90. Костени игли за коса.
91. Украшения от мида Спондилус и кост от Поляница.
92. Укрепителната система от селищната могила при Голямо Делчево.
93. Глинени модели на жилища от Поляница.
94. Въздушна снимка на IV жилищен хоризонт от селището на Големия остров при Дуранкулак.
95. Медни гривни, обици и каменен амулет от селищната могила при Голямо Делчево.
96. Сгради с каменни цокли от селището на Големия остров при Дуранкулак.
97. Модел на жилище от селищната могила при Радинград.
98. Хромелно съоръжение от селищната могила при Овчарово.
99. Глинени модели на пещи.
100. Керамика in situ от жилище № 6 от VIII жилищен хоризонт на селищната могила при Овчарово.
101. Фрагмент от стенна мазилка от селищната могила при Караново.
102. Подови замазки от III—IV хоризонт на селищната могила при Овчарово.
103. Глинен подиум от селищната могила при Овчарово.
104. Хромелни камъни и деструкция на пещ от жилище № 3 от VIII жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево.

105. Субструкция на селищната могила Поляница.
106. Основи на емплектона от селищната могила Поляница.
107. Дървени платформи от жилища № 2 и 3 от I жилищен хоризонт на селищната могила при Овчарово.
108. Гроб № 18 от некропола при Девня.
109. Гроб № 6 от некропола при Девня.
110. Гроб № 2 и 5 от некропола при Девня.
111. Гроб № 18 от некропола при селищната могила Поляница.
112. Украшения от Спондилус и други миди, мрамор, кост и глина.
113. Спондилусови мъниста от некропола при Девня.
114. Златни халки, гривни и антропоморфни апликации от селищната могила при Хотница.
115. Гроб № 5 (кенотаф) от некропола при селищната могила Поляница.
116. Златни гривни от гроб № 1 от некропола Варна I.
117. Златна зооморфна апликация от гроб № 36 (кенотаф) от некропола Варна I.
118. Костени игли за коса и костена апликация от селищната могила при Голямо Делчево.
119. Мраморен идол от Благоево: а) поглед отпред, б) поглед отзад.
120. Култовата сцена от селищната могила при Овчарово.
121. Трите олтарчета от култовата сцена от селищната могила при Овчарово: а) поглед отпред, б) поглед отзад.
122. Четири идолчета от култовата сцена от селищната могила при Овчарово: а) поглед отпред, б) поглед отзад.
123. Глинен идол от селищната могила при Голямо Делчево.
124. Глинени масички и съдчета от култовата сцена от селищната могила при Овчарово.
125. Глинени столчета от култовата сцена от селищната могила при Овчарово.
126. Седяща глинена женска фигурка от селищната могила при Овчарово.
127. Костен идол-амулет от XV жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево.
127а. Глинен идол от селищната могила при Голямо Делчево.
127б. Глинен идол от XIII жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево.
127в. Кух глинен идол от XIV жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево.
128. Куха глинена антропоморфна фигурка, характерна за финала на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
128а. Глинена антропоморфна фигурка от средната каменно-медна епоха от селищната могила при Голямо Делчево.
128б. Глинена символична антропоморфна фигурка от XI жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево.
128в. Глинена антропоморфна фигурка от XI жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево.
129. Торсо на изправен глинен идол от XV жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево: а) поглед отпред, б) поглед отзад.
130. Фрагмент от антропоморфен съд от селищната могила при Овчарово.
131. Глави от глинени идоли.
132. Малки панички от култовата сцена от селищната могила при Овчарово.
133. Глинено олтарче с врязан орнамент от V жилищен хоризонт на селищната могила при Овчарово.
134. Фрагменти от глинени идоли от селищната могила Поляница: а) поглед отпред, б) поглед отзад.
135. Глинен идол без глава от XIII жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево.
136. Седящ глинен идол, характерен за културния комплекс Криводол—Сълкуца от височинното селище при Оходен.
137. Триръбести костени идоли.
138. Глинен идол-бюст от XV жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево.
139. Седящ глинен идол от селищната могила Коджадермен: а) поглед отзад, б) поглед отпред.
140. Стоящ глинен женски идол от селището при Градешница.
141. Неорнаментиран изправен глинен идол от XV жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево.
142. Изправен глинен идол от селищната могила при Голямо Делчево.
143. Плоски костени идоли-амулети от селищната могила Русе.
144. Плоски костени идоли от селищната могила при Голямо Делчево.
145. Глава от кух глинен идол от селищната могила при Русе.
146. Глинен идол-бюст от селищната могила при Голямо Делчево.
147. Глава от глинен идол от Пловдив.
148. Глинен идол-бюст от XI жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево.
149. Антропоморфен глинен съд от селищната могила при Габарево.
150. Глинена зооморфна фигурка от селищната могила при Овчарово.
151. Глинена глава на малко дете от XVI жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево.
152. Мраморен идол от селищната могила при Богданица.
153. Куха глинена фигурка на куче от X жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево, поглед отстрани.
154. Куха глинена фигурка на куче от X жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево, поглед отпред.
155. Кух глинен женски идол от селищната могила при Старозагорски минерални бани.
156. «Култови стълбчета» от селищните могили Поляница и при Овчарово.
157. I фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
Глинено съдче с костени, спондилусови и други украшения от селищната могила при Овчарово.

ТЕКСТ КЪМ РИСУНКИТЕ

ис. 1. Антропоморфни предмети от неолитната селищна могила Кременица при Курило.
с. 2. Керамичен съд от Азмашката селищна могила — култура Караново I.
с. 3. Керамичен съд от Азмашката селищна могила — култура Караново III.
с. 4. Антропоморфен съд от селищната могила Казанлък — култура Караново II.
с. 5. Керамичен съд с двойно гърло от селищната могила Калояновец — култура Калояновец.
с. 6. Купа и паница от селищната могила Перник — култура Чавдар—Кремиковци.
с. 7. Керамични съдове от наколните селища при Езерово — култура Варна.
с. 8. Керамичен съд от наколните селища при Езерово — култура Варна.
с. 9. Купа и капак от селищната могила Русе.
с. 9а. Керамични съдове от селищната могила Русе.
с. 10. Керамични съдове и модел на жилище от селищната могила Салманово.
с. 11. Керамични съдове от селището при Бреница.
с. 11а. Керамични съдове от селището при Бреница.
с. 12. Керамични съдове от селището при Градешница.
с. 12а. Керамични съдове от селището при Градешница.
с. 13. Керамични съдове от височинното селище при Дяково.
с. 14. Седящ идол от селищната могила Околглава при Гниляне.
ис. 15. Керамични съдове от височинно селище Пеклюк при Гълъбовци.
ис. 16. Керамични съдове и медна брадва тип Плочник от височинното селище Кракра при Перник.
ис. 17. Керамика от височинното селище Кракра при Перник.
ис. 18. Керамични съдове от височинното селище Големаново кале при Садовец.
ис. 19. Глинен идол от височинното селище Редутите при Телиш.
ис. 20. Керамични съдове от височинното селище Редутите при Телиш.
ис. 21. Керамични съдове от височинното селище Слатино.
ис. 21а. Керамични изделия от височинното селище Слатино.
ис. 22. Керамичен съд от културата Марица.
ис. 23. Керамика от I—III фаза на културата Марица (различни мащаби).
ис. 24. Керамика от IV фаза на културата Марица (различни мащаби).
ис. 25. Керамика, характерна за културата Поляница.
ис. 26. Керамика от II фаза на културата Поляница (различни мащаби).
ис. 27. Керамика от III фаза на културата Поляница (различни мащаби).
ис. 28. Керамика от IV фаза на културата Поляница (различни мащаби).
ис. 29. Съд, характерен за I фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
ис. 30. Съд, характерен за II фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
ис. 31. Керамика от I фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI (различни мащаби).

Рис. 32. Керамика от II фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI (различни мащаби).
Рис. 33. Аскос, характерен за III фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI.
Рис. 34. Керамика от III фаза на културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI (различни мащаби).
Рис. 35. Капак, характерен за културата Сава.
Рис. 36. Капак, характерен за II фаза на културата Сава.
Рис. 37. Керамика от култура Дикилиташ—Слатино (различни мащаби).
Рис. 38. Керамика от II—III фаза на културата Сава (различни мащаби).
Рис. 39. Съд, характерен за IV фаза на културата Сава.
Рис. 40. Керамика от IV фаза на култура Сава (различни мащаби).
Рис. 41. Керамика от култура Варна (различни мащаби).
Рис. 41а. Керамика от III фаза на културата Варна (различни мащаби).
Рис. 42. Купа, характерна за културата Варна.
Рис. 43. Хранилище, характерно за I фаза (Бреница) на културата Градешница.
Рис. 44. Съд, характерен за II фаза на културата Градешница.
Рис. 45. Керамика от фаза (Бреница) на култура Градешница (различни мащаби).
Рис. 46. Керамика от II фаза на култура Градешница (различни мащаби).
Рис. 47. Керамика от култура Дикилиташ—Слатино (различни мащаби).
Рис. 48. Керамика от етапа Протокриводол—Сълкуца от височинното селище при Дяково.
Рис. 49. Керамика от културния комплекс Криводол—Сълкуца—Бубани.
Рис. 49а. Съд, характерен за културния комплекс Криводол—Сълкуца—Бубани.
Рис. 50. Костена мотика и соха.
Рис. 51. Соха и графична реконструкция на един от начините за използването ѝ.
Рис. 52. Глинени зооморфни фигурки.
Рис. 53. Каменни брадви с костени муфи.
Рис. 54. Кремъчни стрели от Големия остров при Дуранкулак.
Рис. 55. Медни остриета от височинното селище Редутите при Телиш.
Рис. 56. Медни клинове.
Рис. 57. Брадви-клинове вариант «Гумелница» и вариант «Котяна».
Рис. 58. Брадва-клин тип Марица от селищната могила Девебарган.
Рис. 59. Плоска брадва-клин от Варна.
Рис. 60. Брадви-клинове тип Сълкуца от Мадара и Преслав.
Рис. 61. Брадва-клин тип Алтхайм от Хотница — Водопада.
Рис. 62. Брадва-чук тип Плочник от Варна и Устра.
Рис. 63. Брадва-чук тип Видра.
Рис. 64. Брадва-чук тип Чока-Варна от некропола при Девня и от селищната могила при Голямо Делчево.
Рис. 65. Брадва-чук тип Девня-Варна от Варна.
Рис. 66. Брадва-чук тип Девня от Варна.

Рис. 67. Брадва-чук тип Ширия от Големи Извор.
Рис. 68. Брадва-копач от Кравец.
Рис. 69. Брадва-тесла от Владислав.
Рис. 70. Брадва-тесла тип Ариущ от Каменар.
Рис. 71. Брадва-тесла тип Ясладани от Плакудер.
Рис. 72. Брадва-тесла тип Търгу-Окна от Стражица.
Рис. 73. Тесла-чук тип Габарево от селищна могила Габарево.
Рис. 74. Медно острие от гроб № 1 от Варненския некропол.
Рис. 75. Медно длето (пробивач) от Варна.
Рис. 76. Медни пръчки със закривен край от Варна и Сава.
Рис. 77. Медни шила от Градешница, Варна и Телиш.
Рис. 78. Кремъчни оръдия на труда от Големия остров при Дуранкулак (мащаб 1:2).
Рис. 79. Свредел и графична реконструкция на един от начините на работа с него.
Рис. 80. Каменни оръдия на труда.
Рис. 81. Култови брадви-жезли.
Рис. 82. Графична реконструкция на отвесен тъкачен стан.
Рис. 83. Графична реконструкция на селището Поляница — I хоризонт.
Рис. 84. Глинен модел на жилище от селищната могила при Овчарово.
Рис. 85. Гроб № 18 от некропола при Девня.
Рис. 86. Гроб № 26 от некропола при Девня.
Рис. 87. Гроб № 25 от некропола при Голямо Делчево.
Рис. 88. Начин на погребване с покритие от каменни плочи, констатиран в некропола при Дуранкулак.
Рис. 89. Видове трупополагане през каменно-медната епоха в България.
Рис. 90. Керамични съдове от гроб № 251 от некропола при Дуранкулак.
Рис. 91. Медни брадви от гроб № 29 и № 5 от некропола при Варна.
Рис. 92. Погребение в свито положение (гроб № 19) от некропола при Виница.
Рис. 93. Погребение по гръб (гроб № 325) от некропола при Дуранкулак.
Рис. 94. Погребение в седнало положение (гроб № 164) от некропола при Дуранкулак.
Рис. 95. Етнографски паралел от Анкон (Перу) към погребенията в седнало положение.
Рис. 96. Вътрешната уредба на енеолитен храм, представена от култовата сцена от Овчарово.
Рис. 97. Глинено олтарче от култовата сцена от Овчарово.
Рис. 98. Орнаментални мотиви от олтарчетата от култовата сцена от Овчарово.
Рис. 99. Видове идоли от каменно-медната епоха в България (мащаб 1:2):
А — от кост: плоски — 2, 3; тризъбести — 1
Б — от мрамор — 6
В — от глина: седящи — 7; изправени — 5, 8; плоски — 4; кухи — 9 и глави — 10.
Рис. 100. Глинен идол от селищната могила Поляница — I фаза на културата Поляница.
Рис. 101. Глинен идол от селищната могила Голямо Делчево — I фаза на културата Поляница.
Рис. 102. Глави от глинени идоли от селищната могила Диня и Влашката могила.
Рис. 103. Плосък идол от селищната могила при Кирилово.
Рис. 104. Глинени идоли от селището при Градешница.
Рис. 105. Антропоморфен съд от селищната могила при Габарево.
Рис. 106. Антропоморфен съд с отворена уста от селищната могила при Каменар.
Рис. 107. Седящ женски идол от Пазарджик.
Рис. 108. Антропозооморфен съд с капак от селищната могила Голям Извор.
Рис. 109. Зооморфен съд с капак от селищната могила при Караново.
Рис. 110. Глинен идол от Балчик.
Рис. 111. Златни украшения и знаци на престижа от енеолитния некропол Варна I: гроб № 1 — 3 — 6, 32; гроб № 4—21, 30; гроб № 15—1, 2, 11, 20; гроб № 24—17; гроб № 26—23, 24; гроб № 36—14—16, 26, 28, 29, 33; гроб № 43—7, 19, 25, 27, 31; гроб № 63—12, 13; гроб № 69—10; гроб № 71—18; гроб № 97—9 и гроб № 108—8, 22.
Рис. 112. Култова сцена от Овчарово (мащаб 1:2).
Рис. 113. Знаци върху дъна от съдове от селището при Градешница (различни мащаби).
Рис. 114. Пиктограми и знаци върху дъна на съдове: 1 — от Попица; 2—6, 8—10 — от Бреница; 7 — от Слатино; 11, 12, 16, 17 — от Градешница; 14 — от Пенкьовци; 15 — от Караново
Рис. 115. Капак с пиктограми от селището при Курило
Рис. 116. Плоча с пиктограми от селището при Градешница.
Рис. 117. Системи от знаци с определено семантичн значение.
Рис. 118. Каменни скиптри от Суходол, Феделешени, Те рекли Мектеб, Сълкуца, Ръжево конаре Касимча.
Рис. 119. Каменни скиптри от Драма и Кюлевча.
Рис. 120. Медна кирко-копачка тип Ариущ от Ребърково
Рис. 121. Медни предмети от гроба с охра от некропол при Девня.
Рис. 122. Керамика от селището Овчарово — платото

ТЕКСТ КЪМ ФИГУРИТЕ

Фиг. 1. Поленови колонки от Варненските езера (по Е. Божилова и М. Филипова).
Фиг. 2. Централен профил на селищната могила при Овчарово.
Фиг. 3. Археомагнитни криви за селищната могила при Овчарово (по М. Ковачева).
Фиг. 3а. Сравнителна графика на развитието на археомагнитната крива с кривата на C_{14} датите от селищната могила при Овчарово (по М. Ко вачева).
Фиг. 3б. Археомагнитна крива на българската праис тория (по М. Ковачева, състояние на проучва нето към 1982 г.).
Фиг. 4. Три хронологически системи (по Х. Квита).
Фиг. 4а. C_{14} дати, отнасящи се към каменно-меднат епоха в България.

иг. 4б. C_{14} дати за българската праистория.

иг. 5. Калибрационна крива (по Пърсон).

иг. 6. Средна дебелина на културните напластявания през каменно-медната епоха в България.

иг. 7. Количество на изследваните енеолитни селища по етнокултурни райони в България.

иг. 8. Топография на селищната могила Търговище—гарата.

иг. 8а. Тахиметрична снимка на селищната могила Търговище—гарата.

иг. 9. Топография на селищната могила Текето край Търговище.

иг. 9а. Тахиметрична снимка на селищната могила Текето край Търговище.

иг. 10. Топография на селищната могила при Баячево.

иг. 10а. Тахиметрична снимка на селищната могила при Баячево.

иг. 11. Праисторически микрорайон в подножието на Преславска Стара планина в района на Търговище.

иг. 12. Графика на поселищнообразувателните процеси през каменно-медната епоха в България.

иг. 13. Част от стратиграфския профил на Азмашката селищна могила.

иг. 14. Селищната могила Радинград (жилищен хоризонт).

иг. 15. Графика на гъстотата на поселищната система през каменно-медната епоха в България.

иг. 16. Графика на финалните моменти на енеолитната поселищна система.

иг. 17. Графика на смъртността и средната продължителност на живота при енеолитното население.

иг. 18. Трансформация на свастикоидния графичен орнамент от позитивен, линеарен (култура Марица, фаза III) в негативен линеарен (културния комплекс Коджадермен—Гумелница—Караново VI).

иг. 19. Палеоботанически находки от селищната могила при Голямо Делчево (по М. Хопф): А — гол ечемик; Б — двузърнест лимец; В — еднозърнест лимец; Г — бъз; Д — черен бъз; Е — жълъд; Ж — вика; З — лимец; И — многореден гол ечемик.

иг. 20. Домашните животни в селищната могила при Овчарово — по статистически данни от откриття костен материал в различните жилищни хоризонти (по В. Василев).

иг. 21. Статистически данни за консумираното количество месо, констатирано в селищната могила при Овчарово (по В. Василев).

иг. 22. Съотношението между консумацията на месо от диви и домашни животни, констатирано на селищната могила при Овчарово (по В. Василев).

иг. 23. Диви животни, които са били предмет на лов от страна на населението на селищната могила при Овчарово (по В. Василев).

Фиг. 24. Видове тежки метални оръдия на труда, разпространени през каменно-медната епоха и Преходния период у нас.

Фиг. 25. Количествено разпределение на различните видове кремъчни оръдия в селищната могила при Овчарово по жилищни хоризонти.

Фиг. 26. План на II жилищен хоризонт на селищната могила Поляница — емплектонна укрепителна система.

Фиг. 27. План на III жилищен хоризонт на селищната могила Поляница — разширение на укрепителната система.

Фиг. 28. План на I жилищен хоризонт на селищната могила Поляница — укрепителна система от палисади.

Фиг. 29. План на IV жилищен хоризонт на селищната могила Поляница — укрепителна система от емплектон, вал, глинени фортове и бастиони.

Фиг. 30. План на VII жилищен хоризонт на селищната могила Поляница — укрепителна система от палисади.

Фиг. 31. План на XI жилищен хоризонт на селищната могила при Овчарово.

Фиг. 32. План на I жилищен хоризонт на селищната могила Търговище — укрепителна система от глинено-чакълест вал.

Фиг. 33. План на IV жилищен хоризонт на Големия остров при Дуранкулак.

Фиг. 34. Сравнителна графика на наситеността с находки на некрополите при Виница, Голямо Делчево и Девня.

Фиг. 34а. Сравнителна графика на наситеността с находки на некрополите при Виница, Голямо Делчево и Девня.

Фиг. 35. Сравнителна графика на средните количества находки при мъжете, жените, децата и кенотафите в некрополите при Виница, Голямо Делчево и Девня.

Фиг. 36. Процентно съотношение между броя на погребаните в некрополите мъже, жени, деца и броя на кенотафите.

Фиг. 37. Разпространение на погребалните дарове по полово-възрастови групи.

Фиг. 38. Сравнителна графика на начина на трупополагане във вътрешността на страната и в Причерноморския ареал.

Фиг. 39. Сравнителна графика на ориентацията на скелетите и местоположението на некрополите по отношение на селищата (по Е. Комша с допълнения от Х. Тодорова).

Фиг. 40. Графика на пулсиращото развитие на металургията в рамките на праисторическата епоха в България и в Югоизточна Европа (по Е. Н. Черних с допълнения от Х. Тодорова).

ТЕКСТ КЪМ КАРТИТЕ

арта I. Разпространение на производящата икономика в Стария свят (по Й. Херман с допълнения на Х. Тодорова).

арта II. Разпространение на селищните могили и високите селища на територията на България,

Карта III. Проучени енеолитни селища в България: 1. Караново; 2. Азмашка могила — Ст. Загора; 3. Баната могила (Капитан Димитриево); 4. Биково; 5. Борец; 6. Габарево; 7. Девебарган — Марица; 8. Езеро; 9. Загор-

ци; 10. Кирилово; 11. Колена; 12. Костиево; 13. Крумовград; 14. Кукова могила; 15. Леново; 16. Мечкюр; 17 Ямбол; 18. Мъдрец; 19. Съдиево; 20. Стара Загора — Минерални бани; 21. Стара Загора — Окръжна болница; 22. Чаталка (Яворово); 23. Юнаците; 24. Ясатепе (Пловдив); 25. Голямо Делчево; 26. Виница; 27. Овчарово; 28. Дуранкулак; 29. Завет; 30. Коджадермен (Шумен); 31. Комунаре; 32. Кубрат; 33. Варна — наколни жилища; 34. Невски; 35. Поляница (Търговище); 36. Радинград; 37. Русе; 38. Сава; 39. Салманово; 40. Смядово; 41. Сокол; 42. Хисарлъка — Разград; 43. Хотница; 44. Дуранкулак; 45. Бреница; 46. Бухово; 47. Водна (Ловеч); 48. Горни Пасарел; 49. Градешница; 50. Деветашка пещера; 51. Заминец; 52. Ихтиман; 53. Криводол; 54. Околглава (Гниляне); 55. Оходен; 56. Пеклюк (Гълъбовци); 57. Перник — крепостта Кракра; 58. Садовец; 59. Челопеч; 60. Челопечене; 61. Кремиковци; 62. Моровица; 63. Рашка пещера (Триград); 64. Шабла; 65. Негованци; 66. Дяково; 67. Слатино; 68. Тополница; 69. Седларе.

Карта IV. Проучени неолитни и енеолитни некрополи и единични погребения в България:
1. Варна I; 2. Варна II; 3. Голямо Делчево; 4. Виница; 5. Кубрат; 6. Русе; 7. Поляница; 8. Овчарово; 9. Лиляк; 10. Казанлък; 11. Деветашка пещера; 12. Калната пещера; 13. Градешница; 14. Азмашка могила; 15. Крумовград; 16. Дуранкулак; 17. Радинград; 18. Търговище; 19, 20. Девня.

Карта V. Енеолитна поселищна система в България.

Карта VI. Ранноенеолитни култури в Югоизточна Европа и съседните територии:
1. Боян — Видра; 2. Буковогорска; 3. Вадастра; 4. Винча B; 5. Градешница; 6. Димини; 7. Лебьо — Сакалхат; 8 Линеарна керамика; 9. Марица I—III; 10. Поляница I—III; 11. Прекукутени II /Триполие A_1; 12. Сава I—III; 13. Хаманджия III; 14. Петрещи; 15. Дикилиташ Слатино.

Карта VII. Средноенеолитни култури в Югоизточна Европа и съседните територии:
1. Боян IV — Спанцов; 2. Винча C; 3. Железовце; 4. Димини; 5. Марица IV; 6. Поляница IV; 7. Потиска (Тайс); 8. Прекукутени III /Триполие A_2, A_3; 9. Сава IV (фаза Варна); 10. Хаманджия IV и V; 11. тип Шабла; 12. Петрещи.

Карта VIII. Късноенеолитни култури в Югоизточна Европа и съседните територии:
1. Варна; 2. Коджадермен—Гумелница—Караново VI; 3. Криводол—Сълкуца—Бубани; 4. Кукутени A_1—A_3/Триполие B_1 без финала; 5. Ранна Рахмани; 6. Ленгиел; 7. Среден стог; 8. Тисаполгар; 9. Чосхалом; 10. Винча C/Д; 11. Гранични явления между две култури.

Карта IX. Югоизточна Европа през периода на прехода от енеолита към ранната бронзова епоха:
1. Рахмани; 2. Ситагри — «финален енеолит»; 3. Хоризонт на шайбовидните дръжки; 4. Сълкуца IV (Галатин); 5. Бодрогкерестур; 6. Деча — Муреулуй; 7. Балагонска група; 8. Триполие C/Кукутени AB и B; 9. Чернавода I; 10. Среден стог II; 11. Певец; 12. Находка от началото на периода; 13. Проучени обекти в България.

Карта X. Раннобронзови култури в Югоизточна Европа и съседните територии:
1. Коцофени; 2. Баден; 3. Городск—Усатово—Фолтещи; 4. Ямна култура; 5. Езерово; 6. Чернавода III; 7. Езеро и Ранноанатолийска бронзова епоха; 8. Ранномакедонска бронзова епоха; 9. Раннотесалийска бронзова епоха; 10. Ранноеладска бронзова епоха; 11. Орля—Садовец.

Карта XI. Балканокарпатската металургична провинция и разпространението на нейните изделия (по Е. Черних с допълнения на Х. Тодорова):
1. Най-голяма концентрация на метални находки в Трансилвания; 2. Най-голяма концентрация на метални находки в Среднодунавския район; 3. Най-голяма концентрация на метални находки в Тракия; 4. Единични метални находки; 5. Тракийски металургичен район; 6. Трансилвански металургичен район; 7. Среднодунавски металургичен район; 8. Проучени енеолитни рудници — 1 — Ай-бунар;
2 — Рудна глава.

Карта XII. Енеолитни и някои неолитни селища, регистрирани на територията на България (Виж списъка по-долу.)

СПИСЪК НА РЕГИСТРИРАНИТЕ КЪМ 1984 г. ЕНЕОЛИТНИ (И НЯКОИ НЕОЛИТНИ) СЕЛИЩА В БЪЛГАРИЯ (към карта 12)

Съкращения:
с. м. селищна могила
в. с. — височинно селище
о. с. «открито селище»
н. — некропол
Завет обектът е проучван

БЛАГОЕВГРАДСКИ ОКРЪГ

1. *Българчево*, о. Сондажни проучвания Л. Перничева, 1974—1981 г.
2. *Струмско*, в. с и о. с. Сондажни проучвания Г. Тончева, 1975 и Л. Перничева, 1978—1980 г.

Дренково, о. с.
Ковачевица, о. с.
Тополница, о. с. — Разкопки Х. Тодорова, 1980—1983 г.
Коларово, в. с. — Разкопки Л. Перничева, 1980—1982 г.

УРГАСКИ ОКРЪГ

Каблешково, с. м. Оборки от повърхността на Х. Тодорова, публикувани.
Лъка, с. м.
4. Българово, с. м.
Бургас, о. с.
Бургас, с. м.
Винарско, с. м.
Соколово, с. м.
Карнобат, с. м.; 9а — о. с. (неолит).
0. Искра, с. м.
. Стралджа, с. м.
2. Лозарево, с. м.
3. *Завет,* с. м. — Ограничено по обем изследване на В. Миков, 1939 г. Публикувано.
. Атанасовско езеро, наколни селища.
5. Люляково, с. м.
6. Търнак, с. м.
7. Руен, с. м.
3. Ябълково, с. м.
9. Пещерско, с. м.
0. Айтос, с. м.
1. Кошарица, с. м.
2. Горица, с. м.
3. Порой, с. м.
4. Крумово — Градище, в. с.
5. Шехово, с. м.
6. Суходол, в. с.
7. Ново-паничарево, в. с.
3. Индже войвода, в. с.
9. Мъглен, с. м.
9а. Мъглен, о. с.
0. Просеник, с. м.
1. Невестино, с. м.
2. Тополница, с. м.
3. Глумче, с. м.
4. Деветак, 2 с. м.
5. Тас-Тепе, с. м. (в. с. — ?)
6. Брашово, с. м.
7. Мъдрино, с. м.
8. Ахтопол — пристанището, потънало селище, култура Сава.

АРНЕНСКИ ОКРЪГ

1. Левски, с. м.
2. Баново, с. м.
3. Провадия (Васил Коларов), с. м.
4. *Сава,* с. м. Сондажно изследване от М. Мирчев и Д. Златарски през 1951—1953 г., публикувано.
5. Цонево, с. м.
6. *Г. Делчево,* с. м. Изцяло проучена от Х. Тодорова, 1968—1970 г. Резултатите са публикувани.
7. *Комунаре,* с. м. — Сондажно изследване Д. Златарски, 1959 г.
8. *Наколни селища във Варненските езера.* Проучени от В. Миков, Т. Тончева, А. Маргос и И. Иванов. Резултатите са частично публикувани.
9. *Варна* — енеолит. Некрополи I и II. Проучване на И. Иванов, 1973—1985 г. Частични публикации.
10. *Девня* — енеолитен некропол. Проучен от Х. Тодорова през 1967 г. Резултатите са публикувани.

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ ОКРЪГ

1. Сашево, с. м.
2. Камен, с. м.
3. Ново градище, с. м.
4. Горски сеновец, с. м.
5. Благоево, с. м.
6. Владислав, с. м.
7. Паскалевец, с. м.
8. Русалка, с. м.
9. Мусина, с. м.
10. Еменска пещера — Частични проучвания и публикации.
11. *Хотница,* с. м. Сондаж и проучване на най-горния пласт от Д. Ангелов. Частични публикации.
11а. Хотница — Водопада, о. с. Преходен период. Разкопки В. Илчева през 1978—1983 г.
12. Лясковец, с. м.
13. Джулюница, с. м.
14. Горско Ново село, с. м.
15. Присово, с. м.
16. Къпиново, с. м.
17. Драгижево, с. м.
18. *Качица във Велико Търново,* о. с. Проучено от П. Станев, 1974—1979 г.
19. *Самоводене,* с. м. (неолит). Проучено със сондаж от П. Станев през 1979—1981 г.

ВИДИНСКИ ОКРЪГ

1. Макриш, в. с.
2. Видин, о. с. (неолит).
3. Дунавци, о. с. (неолит).
4. Видбол — Наклата, о. с.
5. Ясен, о. с.

ВРАЧАНСКИ ОКРЪГ

1. Козлодуй, о. с.
2. Букьовци, о. с.
3. Софрониево, в. с.
4. Крушовица, в. с.
5, 6. Михайлово — 2 о. с.
7. Галиче, о. с.
8. Алтимир, о. с.
9. Фурен, в. с.
10. *Градешница,* о. с. Проучено от Б. Николов през 1961—1977 г. Публикувано.
11. Градешница, о. с. (неолит).
12. Добруша, о. с.
13. Баурене, в. с. Частично проучено от Б. Николов през 1972 г. Материалите са публикувани.
14, 15. Лесура, в. с.
16. Борован, о. с.
17. Бяла слатина, о. с. (късен неолит).
18. Попица, о. с.
19. Бреница, о. с. Проучено от Б. Николов, 1975—1979 г.
20. Баркачево, в. с.
21. *Галатин,* в. с. Сондажно проучване от Х. Тодорова през 1979 г. и Б. Николов през 1984 г. Публикувано.
22. *Криводол,* в. с. Проучено от В. Миков през 1947 г.

Контролен сондаж от Б. Николов през 1977 г.
23. Девене, о. с. (неолит).
24. *Оходен,* в. с. Частично проучен от Б. Николов, 1965 г. Материалите са публикувани.
25. Баница, о. с. (неолит).
26. Тлачене, о. с. (неолит).
27, 28. Габаре, 2 в. с.
29. Драшан, о. с.
30, 31. Враца — Пещера, в. с.
32, 33. *Горна Кремена,* 2 в. с. Едното от тях — «Заминец», е частично проучено от Б. Николов през 1973 г. Материалите са публикувани.
34. Цаконица — Пещерата.
35. Цаконица, о. с. (неолит).
36. Камено-Поле, о. с. (неолит).
37. Камено-Поле, в. с.
38, 40. Кунино, Пещера и в. с.
39. Кунино, Пещера и в. с.
39. Кунино, о. с. (неолит).
41. Царевец, в. с.
42. Мездра, в. с.
43. Ребърково, о. с. (неолит).
44, 45. *Ребърково,* 2 в. с. На местността «Джугера» частични проучвания на Х. Тодорова през 1978—1979 г. Преходен период.

ГАБРОВСКИ ОКРЪГ

1. Агатово, в. с.
2, 3, 4, 5, 6, 7. Градище, 6 о. с. и в. с.
8. Севлиево, в. с.
9. Богатово, в. с.
10. Здравковец, в. с. и пещера.
11. Славейково, о. с.
12. Янтра, пещера.
13, 14, 15. Пещери «Голямата», «Момини дупки» и «Поличките» при Дряновския манастир.

КЮСТЕНДИЛСКИ ОКРЪГ

1. *Сапарева баня,* о. с. (неолит) — разкопки Г. Георгиев, 1978—1983 г.
2. Мурсалево, о. с. (неолит).
3. Таваличево, в. с.
4. Ветрен, о. с.
5. *Дяково,* в. с. Проучено от Ст. Чохаджиев, 1979—1980 г. Публикувано.
6. Голямата пещера над *с. Илия.* Проучвания 1978 г. от В. Николов.
7. Невестино.
8. *Слатино,* в. с. Проучено от Ст. Чохаджиев през 1980—1984 г.

КЪРДЖАЛИЙСКИ ОКРЪГ

1. *Петелово,* с. м. Проучено от Д. Аладжов и И. Балкански през 1967 г. Непубликувано.
3. *Кърджали,* с. м. (неолит). Проучено от А. Пейков през 1972 г.
4. *Момчиловград,* с. м. (неолит).
5. *Крумовград,* с. м. (неолит). Проучено от К. Кънчев през 1974 г.
6. *Седларе,* в. с. Разкопки А. Радунчева 1980, 1983 г.

ЛОВЕШКИ ОКРЪГ

1. Луковит, н. Водна, о. с.
2, 3. Бежаново, о. с. и пещера.
4. Ъглен, пещера
5. Лазар-Станево, 2 в. с.
6. Брестовица, в. с.
7, 8. *Гложене,* пещери «Моровица» и «Драганчовица». Първата е частично изследвана и материалите са публикувани.
9, 10. Черни вит, пещери «Байовица» и «Гражданица».
11. Лесидрен, о. с.
12. Голяма железна, пещера «Топля».
13. Крушуна, в. с.
14. *Деветаки,* пещера. Проучена от В. Миков и Н. Джамбазов. Публикувано.
15. Горан, в. с.
16. Баховица, в. с.
17. Ловеч — Хисарлъка, в. с.
18. Лисец, в.
19, 20. *Ловешките пещери* «В. Левски» и «Табашката» са проучени от Н. Джамбазов. Частична публикация.
21. Казачево, в. с.
22. Дренов, 2 в. с.

МИХАЙЛОВГРАДСКИ ОКРЪГ

1. Аспарухово, о. с.
2. Вълчедръм, о. с.
3. Якимово, о. с. (неолит).
4. Михайловград, в. с.
5. Трифоново, в. с.
6. Крепостта Монтана, Михайловград, в. с.
7. Белотинци, о. с.
8. Сталийска махала, м. Багачина, в. с.

ПАЗАРДЖИШКИ ОКРЪГ

1. Панагюрище, с. м.
2, 3. Стрелча, 2 с. м.
4. Злокучене, с. м.
5. *Юнаците,* с. м. Частично проучена през 1936 г. от В. Миков, Р. Катинчаров, В. Мацанова, Н. Я. Мерперт — разкопки 1977—1983 г.
6. Пазарджик — Гарата, с. м.
7. *Капитан Димитриево,* с. м. «Банята». Сондаж през 1947 г. от П. Детев. Материалите са публикувани.
8. Козарево, с. м.
9. Дорково, с. м.
10. Ракитово, с. м. (неолит). Проучена през 1974—1975 г. от А. Радунчева. Непубликувано.
11. Огняново, о. с.
12. Ветрен, о. с.
13. Дюлево, о. с.
14. Цар Асен, с. м.
15. Щърково, о. с.
16. Калугерово, о. с. Проучвания през 1981 г. от Н. Газдова.

ПЕРНИШКИ ОКРЪГ

1. *Перник — Кракра,* в. с. Проучено през 1970—1977 г. от Й. Чангова. Публикация на праисторическите находки от А. Радунчева.
2. *Перник,* в. с (неолит). Проучено през 1975—1977 г. от М. Чохаджиев.
3. Перник, в. с.

Радомир, в. с.
Прибой, в. с.
Извор, в. с.
Денкьовици, о. с. (неолит).
Селищен дол, о. с.
Пенкьовци, в. с.
Гълъбник, с. м. (неолит). Разкопки М. Чохаджиев, 1979—1983 г.
Негованци, н. с. Сондажни проучвания Х. Тодорова, 1983 г.
Дрен, о. с.

ЛОВДИВСКИ ОКРЪГ

2. Дълбене, 2 с. н.
Баня, с. м.
Черничево, с. м.
Зеленково, с. м.
Златосел, с. м.
Житница, с. м.
Церетелево, с. м.
Точиларе, с. м.
Дуванли, с. м Кукова могила. Проучена от Б. Филов. Материалите са публикувани.
Старо железаре, с. м.
12а. Калояновец, 2 с. м.
Борец, с. м. Проучена от Б. Дякович.
Отец-Кирилово, с. м.
Брезово, с. м.
Чоба, с. м.
Граф Игнатиево, с. м.
Крислово, с. м.
Раковски, с. м.
Ясно поле, с. м.
Секирово, с. м.
Калещовец, с. м.
Голямо Конаре, о. с.
Войсал, с. м.
, 28. Царацово, 2 с. м.
, 27. *Костиево,* 2 с. м. Сондаж от Г. Сьор и А. Дегранд през 1901 г. Материалите не са публикувани.
, 30. *Пловдив,* 2 с. м. Една от тях—*Ясатепе*, проучена от П. Детев през 1948—1959 г. Материалите публикувани.
, 32. Войводино, 2 с. м.
Скутаре, с. м.
, 35. Маноле, 2 с. м.
5. Белозем, с. м.
7. Руен, с. м. (унищожена).
Златитрап, с. м. Мечкюр. Проучена от Г. Сьор и А. Дегранд през 1901 и 1902 г. и П. Детев през 1950 г. Материалите публикувани.
Мулдава, с. м. Проучена от П. Детев през 1960 г. Публикувано.
Казаново, с. м.
Богданица, с. м.
2, 43. Конуш, 2 с. м.
4. Патриарх Евтимово, с. м.
5. Дълбок извор, с. м.
6, 47. Поройна, 2 с. м.
8. Татарово, с. м.
9. Дебър, с. м.
0. Добри дол, с. м.
1. Езерово, с. м.
2. Долнослав, с. м.

ПЛЕВЕНСКИ ОКРЪГ

1. Заграждeн, о. с.
2. Байкал, о. с.
3. Крушовене, в. с.
4. Ореховица, в. с.
5. Ставерци, о. с. (неолит).
6. Долни Луковит, о. с.
7. *Телиш,* в. с. Редутите. Проучено В. Гергов, 1977—1983 г.
8. Милковица, в. с.
9. Крета, в. с.
10. Подем, в. с.
11. Божурица, в. с.
12, 13. Плевен, 2 в. с. Сондаж през 1973 г. от В. Гергов.
14. *Плевен — Кайлъка,* пещера, проучена от С. Ваклинов през 1961—1964 г. и В. Гергов през 1970—1975 г.
15. Тодорово, в. с.
16. Петорчица, в. с.
17. *Садовец,* в. с. Проучена през 1935 г. от К. Берсу с колектив; и през 1979 — Х. Тодорова и В. Велков. Публикация на праисторическите находки от Х. Тодорова.
18. Пещера, (неолит).
19. Тученица, в. с.
20. Гривица, в. с. Сондаж през 1973 от В. Гергов.
21. Копловци, в. с.
22. Муселиево, в. с.

РАЗГРАДСКИ ОКРЪГ

1. Божурово, с. м.
2, 3. Тетово, 2 с. м.
4, 5. *Кубрат,* 2 с. м. Едната проучена частично от В. Миков през 1924 г. Материалът публикуван.
6. Сушево, с. м.
7. Медовене, с. м.
8, 9. Брестовене, 2 с. м.
10, 11 Завет, 2 с. м.
12. Иван Шишманово, с. м.
13. Свещари, с. м.
14, 15. Каменово, 2 с. м.
16, 17. Топчии, 2 с. м.
18. Побит камък, с. м.
19. Острово, с. м.
20. Воден, с. м.
21, 22, 23. Голям Поровец, 3 с. м.
24. Подайва, с. м.
25, 26, 27. Дуроч, 3 с. м.
28. Старо селище, с. м.
29. Кривня, с. м.
30. Сеново, с. м.
31, 32, 33, 34. Хлебарово, 4 с. м.
35, 36. Дряновец, 2 с. м.
37, 38, 39. Раковски 3 с. м.
40, 41, 42. Черковна, 3 с. м
43. Ясновец, с. м.
44, 45, 46. Езерче, 3 с. м.
47, 48. Осенец, 2 с. м.
49, 50, 51, 52. Балкански, 4 с. м.
53, 54, 55. Гецово, 3 с. м.
56, 57, 58, 59. Разград, 4 с. м.
60. Недоклан, с. м.
61. *Радинград,* с. м. Проучена през 1974—1981 г. от Т. Г. Иванов. Публикувано.
62, 63. Мортагоново, 2 с. м.
64, 65, 66, 67. Хърсово, 4 с. м.

68, 69. Голям извор, 2 с. м.
70, 71. Самуил, 2 с. м.
72, 73, 74. Богомолци, 3 с. м.
75, 76. Пороище, 2 с. м.
77. Каменар, с. м.
78. Градина, с. м.
79. Синя вода, с. м.
80. Монастирско, с. м.
81. Островче, с. м.
82. Благово, с. м.

РУСЕНСКИ ОКРЪГ

1. *Русе,* с. м. Частично проучено от Г. Георгиев и Н. Ангелов през 1948—1953 г. Публикувано.
2, 3. Просена, 2 с. м.
4. Ново село, с. м.
5. Бъзън, с. м.
6. Писанец, с. м.
7. Червен, в. с.; 7а — о. с. (неолит).
8, 9. Бъзовец, 2 с. м.
10. Нозград, с. м.
11. Борово, с. м.
12. Каран-Върбовка, с. м.
13. Кацелово, с. м.
14. Баниска, с. м.
15. Бистренци, с. м.
16. Дряновец, с. м.
17. Полско Косово, с. м.
18. Кошов, с. м.
19. Сваленик, с. м.
20. Образцов Чифлик, с. м.
21. Хотанца, с. м.
22. Щръкелово, с. м., о. с.
23. *Красен,* о. с. (неолит, енеолит). Проучено от Д. Иванов. Непубликувано.
24. *Борово,* о. с. (неолит). Проучено от Д. Иванов. Непубликувано.
25. Червен чифлик, о. с. (неолит).
26. Брестовица, с. м.

СИЛИСТРЕНСКИ ОКРЪГ

1. Калипетрово, с. м.
2. *Цар Асен, с. м.*
3. *Межден, с. м.*
4. Дулово, с. м.
5. Гарван. с. м.
6. *Сокол,* с. м. Проучена чрез сондаж от В. Димитреску през 1924—1925 г. Резултатите са публикувани.
7. Поляна, с. м.
8. *Малък Преславец,* в. с. (неолит). Проучено от С. Георгиев през 1949 г. Резултатите са публикувани.
9. Ветрен, в. с. (неолит).
10. Царев-Дол, с. м.
11. Старо Село, с. м.
12. Белица, с. м.
13. Тутракан-Гяур бунар, с. м.
14. Бащино, с. м.

СЛИВЕНСКИ ОКРЪГ

1, 2, 3, 4. Нова Загора, 4 с. м.
5. *Нова Загора—Хлебозавода, о. с.* Разкопки М. Кънчев и Т. Кънчева през 1975—1982 г. Частична публикация.
6. *Караново,* с. м. Направени проучвания от Н. Койчев през 1939 г.; В. Миков и Г. Георгиев през 1947—1957 г. Публикувана е стратиграфската колонка.
7. Руманя, с. м.
8. Асеновец, с. м.
9. 10. Кортен, 2 с. м.
11. Запал, с. м.
12. Старо село, с. м.
13, 14. Съдийско поле, 2 с. м.
15. *Съдиево,* с. м. Проучена от М. Кънчев през 1975—1983 г.
16. Каменово, с. м.
17, 18. Кожово, 2 с. м. (една от бронзовата епоха).
19. Младово, с. м.
20, 21. *Биково,* 2 с. м., една от които проучена чрез сондаж от П. Детев през 1948—1949 г. Резултатите са публикувани.
22. Омарчево, с. м.
23. Пъдарево, с. м.
24. *Езерово,* с. м. Бронзовата епоха е проучена изцяло, а енеолитните и неолитни пластове са проучени съ сондаж от българо-съветската археологическа експедиция, ръководена от Н. Я. Мерперт и Г. Георгиев през 1962—1974 г. Пълна публикация на бронзовата епоха.
25. Загорци, с. м.
26. Събрано, с. м.
27. *Дядово,* с. м. Разкопки от Р. Катинчаров, 1977—1986 г. Публикация на средновековните находки.
28. Любенова махала, с. м.
29. Сокол, с. м.
30, 31. Полски градец, с. м.
32. Светлина, с. м.
33. Джиново, с. м.
34. Чинтулово, с. м.
35. Тополчане, с. м.
36. Жельо войвода, с. м.
37. Крушаре, с. м.
38. Жребчево, о. с
39. Мечкарово, с. м.
40. Гаврилово, с. м.

СМОЛЯНСКИ ОКРЪГ

1. Ягодина, пещера «Имамова-Дупка». Проучена от М Деянова 1964—1966 и М. Аврамова, 1983 г.
2. Триград, пещера «Раш».
3. Харамийска дупка, пещера. Проучена от Х. Вълча нова 1982—1984 г.

СОФИЙСКИ ОКРЪГ

1. Бухово, 2 о. с.
2. Курило, с. м. и о. с.
   Курило, с. м. Частично проучена от Н. Петков. Пуб ликации Н. Петков и И. Вайсов.
3. Яна, 2 о. с.
4. Байлово, в. с. и пещера
5. *Кремиковци,* о. с. (неолит). Разкопки със сондаж про ведени от Г. Георгиев. Материалите са публикувани
6. *Гниляне,* в. с. «Околглава». Разкопките са направе ни от Н. Петков. Материалите са публикувани.
7. *Чавдар,* с. м. (неолит). Разкопките са проведени о Г. Георгиев през 1963—1981 г. Направени предвари телни съобщения.

8. Мирково, с. м. (неолит).
9. Петърч, с. м.
0. *Драгоман* — колективна находка от медни топори-чукове.
1. Челопечене, две поселения.
2. *Г. Пасарел, о. с.* (р. енеол.). Разкопките са направени от Н. Петков. Материалите са публикувани.
3. Сливница, в. с.
4. *Гълъбовци (Пеклюк)*,в. с. Проучено от Н. Петков през 1962—1963. Частична публикация.
5. Горни Богров, о. с.

ОФИЯ—ГРАД

6. Площад Девети септември, о. с. Проучено от Л. Станчев. Публикувано съобщение.
7. кв. Слатина. Сондаж от Н. Петков. Публикувани. Разкопки Л. Перничева, 1978 г. и В. Николов — 1985.

ТАРОЗАГОРСКИ ОКРЪГ

. *Габарево,* Частично проучено от В. Миков през 1926 г. Публикувано.
. Горно Съхране, с. м.
. Виден, с. м.
. Павел баня, с. м.
. Копринка, с. м.
. *Казанлък,* с. м. Проучена от Г. Георгиев и Р. Катинчаров. Предварителни съобщения.
. Розово, с. м.
. Средногорово, с. м.
. Крън, с. м.
. Долно изворово, с. м.
. Юлиево, с. м.
. Дъбово, с. м.
. Ветрен, с. м.
. Манолово, с. м.
. Шейново, с. м.
. Мъглиж, с. м.
. Зора, с. м.
. Малко Дряново, с. м.
. *Старозагорски минерални бани*, с. м. Проучена от М. Димитров. Непубликувано.
. Борилово, с. м.
. *Колена,* с. м. Сондажни разкопки, извършени от Г. Георгиев през 1947 г. Публикувано.
. Дълбоки, с. м.
. Братя Кунчеви, с. м.
. Сърневец, с. м.
. Сушица, с. м.
. Руда, с. м.
. Сладък кладенец, с. м.
. Малка Верея, с. м.
а. Стара Загора, ВУЗ, о. с. — Сондаж М. Димитров, 1981 г.
Берекетска могила, с. м.
Шолова могила, с. м.
Хрищени — с. м. Азмашка могила, проучена от Г. Георгиев, П. Детев и Д. Николов през 1960—1963 г. Направени предварителни публикации.
Могила, с. м.
Плоска могила, с. м.
Верен, с. м.
Найденово, с. м.
Марково, с. м.

38. Могилово, с. м.
39. *Кирилово,* с. м. Проучена от Г. Кацаров и К. Бител през 1935 г. и П. Детев през 1932 г., също от М. Димитров през 1865. Частични публикации.
40. Пшеничево, с. м.
41. Сърнево, с. м.
42. Изворово, с. м.
43, 44. Средно градище, 2 с. м.
45. Винарово, с. м.
46. *Яворово,* с. м. Чаталка. Цялостно проучена от М. Димитров през 1964—1967 г. Публикации на отделни находки.
47. Ракитница, с. м.
48. Християново, с. м.
49. Грудево, с. м.
50. Диня, с. м.
51. Ковач, с. м.
52. Раднево, с. м.
53. Знаменосец, с. м.
54. Гранит, с. м.
55. Оризово, с. м.
56. Опълченец, с. м.
57. Мирово, с. м.
58. Черна гора, с. м.
59. Чирпан, с. м.
60. Ст. Заимово, с. м.
61. Гита, с. м.
62. Арнаутино, с. м.
63. Яздач, с. м.
64. Малко Дряново, с. м.
65. *Калояновец,* с. м. Частично проучена от М. Димитров. Публикувани съобщения.
66. Бъдещо, с. м.
67. Ловец, с. м.
68. Средец, с. м.
69. Любеново, с. м.
70. Асарската (Гълъбово), с. м.
71. Розов кладенец, с. м.
72, 73. *Мъдрец,* 2 с. м. Сондаж М. Димитров 1974 г. Публикувано съобщение.
74. Оряховца, с. м.
75. Стамово, с. м.
76. Рупките, в. с.
77. Окръжна болница Ст. Загора. Частични проучвания от М. Димитров през 1972—1975.

ТОЛБУХИНСКИ ОКРЪГ

1. *Дуранкулак,* с. м., о. с., н. Голямия Остров. Проучвания Х. Тодорова с колектив 1975—1985 г. Публикувани съобщения и I том Дуранкулак.
2. *Драганово,* в. с. Дулапкулак. Проучено чрез сондаж от А. Бонев 1975 г. Непубликувано.
3. *Плачи дол,* о. с. Проучено от Л. Бобчева, 1966 г. Непубликувано.
4. Одърци, в. с.
5. Каварна, в. с.
6. Балчик, в. с.
7. *Шабла,* о. с. Проучено 1974 г. от Х. Тодорова. Направено предварително съобщение.

ТЪРГОВИЩКИ ОКРЪГ

1. Гърчиново, с. м.
2. Садина, с. м.

3. Помощница, с. м.
4. Опака, с. м.
5. *Осиково,* с. м. Разкопки частични, 1978—1980 г. от И. Ангелова.
6. Водица, с. м.
7. Паламарца, с. м.
8. Попово, с. м.
9. Миладиновци, с. м.
10. Дриново, с. м.
11. Сеяч, с. м.
12. Невски, с. м.
13. Славяново, с. м.
14. Светлен, с. м.
15. Звезда, с. м.
16. Росина, с. м.
17. Подгорица, с. м.
17а. *Подгорица, о. с.* (неолит). Проучено през 1980 от И. Ангелова и И. Вайсов.
18. Моравка, с. м.
19. Лиляк, с. м.
19а. Лиляк, о. с. (неолит).
20, 21. Любеново, 2 с. м.
22. Китено, с. м.
23. Пролаз, с. м.
24. *Търговище,* с. м. Проучена 1979—1981 от И. Ангелова. Част. публикация.
24а. Търговище — Гарата, с. м.
25. *Поляница,* с. м. Частични публикации.
25а. *Поляница,* о. с. (неолит). Двата обекта проучени от Х. Тодорова 1973—1975 г. Направени са предварителни съобщения.
25б. Търговище, н. Проучен от И. Ангелова 1978—1979 г.
26. Стража, с. м.
26а. Стража, о. с. (неолит).
27. Кос, с. м. Текето
28. *Овчарово,* с. м. Цялостно проучена от Х. Тодорова 1971—1973 г. Публикувано.
28а, б, в. 3 о. с. (неолит), преход между енеолитния и бронзов век. 28а цялостно проучен, 28б — частично 1971—1975 г. Х. Тодорова, а 28в И. Ангелова 1976—1979 г. Предварителни публикации.
29. Баячево, с. м.
30. Дългач, с. м.
31. Божурица, с. м.
32. Божица, с. м.
33. Изворово, с. м.
34. Камбурово, с. м.
35. *Омуртаг,* с. м. Частично проучена през 1980 г. от И. Ангелова и И. Вайсов. Обектът силно нарушен при строеж.
36. Величка, с. м.
37. Семерци, с. м.
38. Бухово, с. м.
39. *Певец, в. с.*
40. Руец, о. с. (неолит).
41. Певец, о. с. (неолит и преход към бронзовия век).
42. Горица, в. с.

ХАСКОВСКИ ОКРЪГ

1. Пясъчево, с. м.
2. Филево, с. м.
3. Ябълково, с. м.
4. Димитровград, с. м.
5, 6. *Марица,* 2 с. м.

6а. о. с. с., м. Девебарган. Частично проучване Р. Попов през 1922 г. Публикувано.
7. *Чавдарова чешма* (неолит). Проучено 1977—1980 г. от А. Радунчева. Непубликувано.

ШУМЕНСКИ ОКРЪГ

1. Браничево, с. м.
2. Изгрев, с. м.
3. Ясенково, с. м.
4. Сини вир, с. м.
5. Деница, с. м.
6. Дренци, с. м.
7. Красен дол, с. м.
8. Калино, с. м.
9. Черна, с. м.
10. Добри Войниково, с. м.
11. Лозево, с. м.
12. Новосел, с. м.
13. *Шумен, с. м. Коджадермен.* Проучена със сондаж от Р. Попов през 1907 г. и 1914 г. Материалът публикуван.
13а. Шумен — пещерите.
14. Мадара, с. м.
14а. *Мадара, пещерата* (Голямата пещера). Проучвания на Р. Попов.
15. Осмар, с. м. (унищожена).
16. Цар Крум, с. м.
17. Имренчево, с. м.
18, 19. Преслав, две с. м.
20, 21. *Салманово, две* с. м. *Пальовата* (Денева) частично проучена от Р. Попов. Материалите публикувани.
22. Драганово, с. м.
23. *Виница, с. м.* Проучена от А. Радунчева през 1965—1969 г. Изцяло публикувана.
24. Методиево, с. м.
25. Вехтово, с. м.
26. Друмево, с. м.
27. Златар, с. м. и 27а. о. с. — неолит.
28. Иваново, с. м.
29. Ловец, с. м. и 29а. о. с. — неолит?
30. Кьолмен, с. м.
31. *Смядово,* с. м. В процес на проучване от Н. Попов.
32. Риш, с. м.
33. Могила, с. м.
34. Сушина, с. м.
35. Менгишево, с. м.

ЯМБОЛСКИ ОКРЪГ

1. Ямбол, две с. м. 1а. Рашева — частично проучена от Р. Жером през 1898 г., от Г. Сьор и А. Деранд през 1901 г. и от П. Детев. Материалите са частично публикувани.
   1б. Марчева — проучена със сондаж от П. Детев с колектив през 1974 г. Материалите публикувани.
2. Между Завой и Кабиле, с. м.
3. Кабиле, с. м. Яхсатепе.
4. *Веселиново,* с. м. Частично проучена от В. Миков през 1925 г. Материалът е публикуван без стратиграфски данни.
5. Завой, с. м.
6. Могила, с. м.

. Воденичево, две с. м.
болярово (унищожена).
Калчево, с. м.
2. Бояджик, две с. м.
Генева, с. м.
Бояново, с. м.
Драма, с. м. Проучване 1983—1986 г. от Р. Хахман, ФРГ.

16. Крумово, с. м.
17. Миладиновци, с. м. (почти изравнена).
18. Светлина, с. м.
19. Богорово, с. м.
20. Лесово, с. м.
21. Кирилово, с. м.
22. Хлябово, с. м.
23. Тополовград, о. с.

ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА

КАМЕННО-МЕДНАТА ЕПОХА В БЪЛГАРИЯ

Първо издание

Рецензенти
ЛИЛЯНА ПЕРНИЧЕВА, ВЛАДИМИР ПОПОВ

Редактор
БИСТРА МАРКОВА

Художник
КРЕМЕНА ФИЛЧЕВА

Художествен редактор
НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВ

Технически редактор
ТЕМЕНУЖКА ХАДЖИИВАНОВА

Коректор
ТАТЯНА ПУНЕВА

Дадена за набор на 13. II. 1985 г. Подписана за печат на 5. III. 1986 г.
Излязла от печат през март 1986 г. Печатни коли 46
Издателски коли 42,91. Издателски № 26164
Условно издателски коли 37,70
Формат 8/60/84. Тираж 714. Цена 6,42 лв.
Код 029531474711/0636-18-86

Издателство «НАУКА И ИЗКУСТВО», София, бул. Руски 6
Печатница «ДИМИТЪР БЛАГОЕВ», София, ул. Ракитин 2